ISSN 1609–9672

И З В Е С Т И Я

Гомельского государственного университета имени Ф. Скорины

№ 1 (112)

Гуманитарные науки

2019

Гомельский государственный университет
имени Ф. Скорины

ИЗВЕСТИЯ

Журнал зарегистрирован в Министерстве информации Республики Беларусь
(свидетельство о регистрации
№ 546 от 06.07.2009 года)

Журнал включен ВАК Республики Беларусь
в перечень научных изданий Республики Беларусь,
в которых публикуются результаты
диссертационных исследований
(приказы № 207 от 13.12.2005, № 9 от 15.01.2010,
№ 57 от 16.05.2013)

Журнал включен в библиографические базы данных
ВИНИТИ и Научную электронную библиотеку
eLIBRARY.RU

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Главный редактор С.А. ХАХОМОВ,
д-р. физ.-мат.наук, доцент
Зам. главн. редактора О.М. ДЕМИДЕНКО,
д-р тех. наук, профессор
Зам. главн. редактора М.В. СЕЛЬКИН,
д-р физ.-мат. наук, профессор

Члены редакционной коллегии:

Г.Г. Гончаренко, д-р биол. наук, проф.,
чл.-кор. НАН Беларуси
Ф.В. Кадол, д-р пед. наук, проф.
В.Н. Калмыков, д-р филос. наук, проф.
В.И. Коваль, д-р филол. наук, проф.
Г.Г. Лазько, д-р ист. наук, проф.
И.В. Семченко, д-р физ.-мат. наук, проф.
В.С. Смородин, д-р тех. наук, проф.
Б.В. Сорвиров, д-р экон. наук, проф.
В.М. Хомич, д-р юрид. наук, проф.
О.Г. Шляхтова, ответственный секретарь

**Члены редакционной коллегии
по гуманитарным наукам:**

В.А. Дятлов (Украина), д-р ист. наук, проф.
А.И. Зеленков, д-р филос. наук, проф.
Ю.А. Лабынцев (Россия), д-р филол. наук, проф.
А.М. Литвин, д-р ист. наук, проф.
О.А. Макушников, д-р ист. наук, проф.
С.И. Михальченко (Россия), д-р ист. наук, проф.
А.А. Станкевич, д-р филол. наук, проф.
Г.П. Творонович-Севрук (Польша),
д-р филол. наук, проф.
И.Ф. Штейнер, д-р филол. наук, проф.
Я.С. Яскевич, д-р филос. наук, проф.

АДРЕС РЕДАКЦИИ:
246019, Беларусь, Гомель, ул. Советская, 104,
Телефоны: +375 (232) 51-03-21
E-mail: vesti@gsu.by
Интернет-адрес: http://vesti.gsu.by

Francisk Scorina Gomel State University

PROCEEDINGS

The Journal is registered in the Ministry of Information of Republic of Belarus
(registration certificate
number 546 dated 06.07.2009)

The Journal is included in the Republic of Belarus Higher Attestation Commission list of scientific publications of the Republic of Belarus, which publish the main results for the degree of Doctor (Candidate) of Sciences (order number 207 dated 13.12.2005, number 9 dated 15.01.2010, number 57 dated 16.05.2013)

The Journal is included in bibliographic databases of the All-Russia Institute of Scientific and Technical Information (VINITI), Scientific electronic library eLIBRARY.RU

EDITORIAL BOARD

Editor-in-chief S.A. KHAKHOMOV,
Sc. D., Docent of Physics
Deputy editor-in-chief O.M. DEMIDENKO,
Sc. D., Professor
Deputy editor-in-chief M.V. SELKIN,
Sc. D., Professor

Members of editorial board:

G.G. Goncharenko, Sc. D., Professor, Corresponding Member NASB
F. V. Kadol, Sc. D., Professor
V.N. Kalmykov, Sc. D., Professor
V.I. Koval, Sc. D., Professor
G.G. Lazko, Sc. D., Professor
I.V. Semchenko, Sc. D., Professor
V.S. Smorodin, Sc. D., Professor
B.V. Sorvirov, Sc. D., Professor
V.M. Homich, Sc. D., Professor
O.G. Shlyahtova, executive secretary

**Members of editorial board
for the humanities:**

V.A. Diatlov (Ukraine), Sc. D., Professor
A.I. Zelenkov, Sc. D., Professor
Y.A. Labyntsev (Russia), Sc. D., Professor
A.M. Litvin, Sc. D., Professor
O.A. Makushnikov, Sc. D., Professor
S.I. Mihalchenko (Russia), Sc. D., Professor
A.A. Stankevich, Sc. D., Professor
G.P. Tvoronovich-Sevruk (Poland),
Sc. D., Professor
I.F. Shteiner, Sc. D., Professor
Y.S. Yaskevich, Sc. D., Professor

EDITORIAL OFFICE ADDRESS:
246019, Belarus, Gomel, Sovetskaya Str., 104,
Tel: +375 (232) 51-03-21
E-mail: vesti@gsu.by
Site: http://vesti.gsu.by

© Учреждение образования «Гомельский государственный университет имени Франциска Скорины», 2019
© Educational Establishment «Francisk Scorina Gomel State University», 2019

Учреждение образования
«Гомельский государственный университет имени Франциска Скорины»

И З В Е С Т И Я

Гомельского государственного университета имени Ф. Скорины

НАУЧНЫЙ И ПРОИЗВОДСТВЕННО-ПРАКТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

Издается с 1999 г.
Выходит 6 раз в год

• 2019, № 1 (112) •
ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ: ИСТОРИЯ • ФИЛОЛОГИЯ • ФИЛОСОФИЯ

СОДЕРЖАНИЕ

Зеленкова А.И., Савинская М.П. *К вопросу об открытии и становлении Гомельского государственного университета* 5

История

Гурченко Н.А. *Развитие советской историографии Американской революции XVIII в. в 1953–1976 гг.* 9

Ковяко И.И. *Старая опасность или новая возможность: анализ новой восточной политики (ФРГ) в англо-американской историографии* 15

Козлова Н.Н. *Об особенностях восстановления церковной жизни на Гомельщине в 1941–1943 гг.* 20

Лосева Е.А. *Научно-исследовательские центры как элемент сотрудничества Франции и ФРГ в области науки в послевоенное время* 26

Моторова Н.С. *Организация помощи глухонемым на территории белорусских губерний во второй половине XIX – начале XX вв.* 33

Старовойтов М.И. *Титульные этносы кавказских и среднеазиатских республик в составе населения белорусско-российско-украинского пограничного региона в 1920–1930-е годы* 39

Усовіч К.С., Старавойтаў М.І. *Як гэта было: гісторыя прысваення Гомельскаму дзяржаўнаму ўніверсітэту імя Францыска Скарыны* 45

Юрис Я.С. *Правовое регулирование кустарной промышленности в БССР в 1921–1929 гг.* ... 50

Филология

Бобрык У.А. *Прозвішчы Калінкавіцкага раёна адапелятыўнага паходжання* 57

Гардзей Н.М. *Элементарнае чаргаванне: з вопыту прымянення тэорыі альтэрнацый да матэрыялу беларускай мовы* 64

Гаўрыловіч В.Г. *Метафарызацыя ў фразеалогіі беларускай і англійскай моў: жаба – frog /toad як найменне земнаводных* 70

Гомонова И.Г. *К вопросу о верификации семантики фразеологизмов корпусными данными* 76

Давыдава А.У. *Праблематызацыя культурнай памяці ў літаратуразнаўчых даследаваннях (на прыкладзе лацінамоўных твораў Г. Пельгрымоўскага)* 80

Иоскевич М.М. *Повседневность как код духовного кризиса советской эпохи в романе В. Гигевича «Доказ ад процілеглага»* 86

Капшай Н.П. *Формирование предметной компетентности в работе со словом-заглавием (на материале рассказов А.П. Чехова)* 92

Кураш С.Б. *Суппозитивные автометафоры в языке белорусской и русской поэзии XX–XXI веков*..... 97
Ляшчынская В.А. *Сімвалічнае прачытанне фразеалагізмаў беларускай мовы з кампанентам пояс*..... 102
Навасельцава Г.В. *Суб'ектная арганізацыя ў беларускім рамане першай паловы 1980-х гадоў*..... 108
Налётава Н.М. *Мастацкая інтэрпрэтацыя асобы і дзейнасці У.С. Караткевіча ў беларускай прозе XX – пачатку XXI ст.*..... 113
Паўлавец Д.Д. *Непераўзыдзены ўзор старажытнага мовазнаўства (да 400-годдзя «Граматыкі» М. Сматрыцкага)*..... 118
Романовская Е.В. *Теория фасцинации в контексте проблем художественного перевода (на примере переводов китайской классической поэзии «ши»)*..... 125
Станкевіч А.А. *Дэрывацыйны паўтор і яго структурна-семантычная роля ў пазаабрадавым народна-песенным дыскурсе*..... 132
Степанова В.В. *О типах отраслевого профессионального дискурса*..... 137
Хазанава К.Л. *Аб ролі ад'ектываў у экспрэсівізацыі паэтычнага кантэксту беларускай народнай пазаабрадавай лірыкі*..... 141
Цімашэнка Н.П. *Памяншальна-ласкальныя найменні ў мове беларускіх народных песень пра каханне*..... 145
Цыбакова С.Б. *Вобразы чараўнікоў, міфалагічныя ўяўленні пра вужа і гадзюку ў аповесцях Анатоля Бароўскага «Вужык», «Сцеражыся майго гневу»*..... 151
Шэцка Л.М. *Ідыястыль У. Караткевіча ў аспекце тэорый інтэртэкстуальнасці і прэцэдэнтнасці*..... 157

Философия

Ермаков Е.С. *«Фазовая» модель сепаративных процессов: от стабильности к распаду социально-политических общностей и систем*..... 163
Калмыков В.Н. *Соотношение экономической эффективности и социальной справедливости*..... 170
Степанюк В.К. *Технологическая деятельность человечества в контексте глобальных проблем*..... 177

Francisk Scorina Gomel State University

PROCEEDINGS

of Francisk Scorina Gomel State University

SCIENTIFIC, PRODUCTION AND PRACTICAL JOURNAL

There are 6 times a year
Published since 1999

• 2019, № 1 (112) •
HUMANITIES: HISTORY • PHILOLOGY • PHILOSOPHY

CONTENTS

A.I. Zelenkova, M.P. Savinskaya. *On the issue of the opening and formation of Gomel State University* 5

HISTORY

N.A. Gurchenko. *The development of Soviet historiography of the American revolution of the XVIII century in 1953–1976* 9
I.I. Kaviaka. *Old dangers or new opportunities: analysis of West German new Ostpolitik in Anglo-American historiography* 15
N.N. Kozlova. *On the peculiarities of the restoration of church life in the Gomel region in 1941–1943* 20
E.A. Loseva. *Research centers as an element of cooperation between France and Germany in the field of science in the postwar period* 26
N.S. Motorova. *The organization of assistance to deaf-and-dumb people on the territory of the Belarusian provinces in the second half of the 19th – early 20th centuries* 33
M.I. Starovoytov. *Titular ethnic groups of the Caucasian and Central Asian republics as part of the population of the Belarusian-Russian-Ukrainian border region in the 1920–1930s.* 39
K.S. Usovich, M.I. Starovoytov. *How it was: the history of the assignment of the name of Francisk Scorina to Gomel State University* 45
Ya.S. Yuris. *Legal regulation of the handicraft industry in the BSSR in 1921–1929* 50

PHILOLOGY

V.A. Bobryk. *The names of appellative origin in the Kalinkovichi region* 57
N.M. Gardzey. *Elementary alternation: the experience of the application of the theory of alternations for the material of the Belarusian language* 64
V.G. Gaurylovich. *Metaphorization in the phraseology of the Belarusian and English languages: жаба – frog /toad as the name of amphibians* 70
I.G. Gomonova. *On the problem of the verification of the semantics of phraseological units with the corpus data* 76
A.U. Davydava. *Cultural memory issues in literary studies (on the example of different types of works of H. Pilgrimovius)* 80
M.M. Ioskevich. *Everyday life as the code of the spiritual crisis of the Soviet epoch in the novel «Proof of the Opposite» by V. Gigevich* 86
N.P. Kapschai. *Formation of subject competence in work with the word-title (based on the stories by A.P. Chekhov)* 92
S.B. Kurash. *Suppositional autometaphors in the language of the Belarusian and Russian poetry of the XX–XXI centuries* 97
V.A. Lyashchinskaya. *Symbolic reading of the Belarusian phraseological units with the component пояс* 102

G.V. Navaseltsava. *Subject organization in the Belarusian novel of the first half of the 1980s* . 108
N.M. Naliotava. *Artistic interpretation of the person and work of U.S. Karatkevich in the Belarusian prose of the XX – beginning of XXI century* 113
D.D. Paulavets. *Unsurpassed specimen of ancient linguistics (on the 400th anniversary of the «Grammar» by M. Smatritsky)* 118
E.V. Romanovskaya. *The theory of fascination applied to the sphere of literary translation (on the example of translations of Chinese classical poetry «shi»)* 125
A.A. Stankevich. *Derivational repetition and its structural and semantic role in non-ritual folk song discourse* 132
V.V. Stepanova. *On the types of industry professional discourse* 137
K.L. Khazanava. *On the role of adjectives in the expressiveness of the poetic context of Belarusian non-ritual folk lyrics* 141
N.P. Tsimashenka. *Diminutive-hypocoristic nominations in the language of the Belarusian folk songs about love* 145
S.B. Tsybakova. *Images of magicians, mythological ideas about grass-snake and asp in the stories «A Little Grass-Snake» and «Watch out for my Anger» by Anatol Barouski*..... 151
L.M. Shetska. *The idiostyle of U. Karatkevich in the aspect of theories of intertextuality and precedence*..... 157

PHILOSOPHY

E.S. Ermakov. *«Phase» model of separation processes: from stability to disintegration of sociopolitical communities and systems*..... 163
V.N. Kalmykov. *Correlation of economic efficiency and social justice*..... 170
V.K. Stepanyuk. *Technological activity of mankind in the context of global problems*..... 177

Известия Гомельского государственного университета
имени Ф. Скорины, № 1 (112), 2019

УДК 94:378.4(476.2-21 Гомель)

К вопросу об открытии и становлении Гомельского государственного университета

А.И. Зеленкова, М.П. Савинская

Статья является продолжением ряда публикаций, в которых исследуется история Гомельского государственного университета, в т. ч. и в начальный период его деятельности. Анализируются малоизвестные документы по периоду преобразования Гомельского педагогического института в университет. Обращается особое внимание на вклад ректоров В.А. Белого, Б.В. Бокутя, Л.А. Шеметкова в становление вуза. Источниками для написания статьи стали архивные документы, материалы газеты «Гомельскі універсітэт», документы из личных архивов Л.А. Шеметкова и М.В. Селькина.
Ключевые слова: Гомельский университет, учёные, открытие и становление, юбилей, ректор, воспоминания.

The article is a continuation of a number of publications in which the history of the Gomel State University is investigated, including in the initial period of its activity. Little-known documents on the period of transformation of Gomel Pedagogical Institute into a university are analyzed. Particular attention is paid to the contribution of the rectors V.A. Bely, B.V. Bokut, L.A. Shemetkov in the formation of the university. The sources for writing the article were archival documents, materials of the newspaper «Gomel University», documents from the personal archives of L.A. Shemetkov and M.V. Selkin.
Keywords: Gomel University, scientists, discovery and formation, anniversary, rector, memories.

Полувековой юбилей отмечает Гомельский государственный университет имени Ф. Скорины, открытый 1 мая 1969 г. на базе педагогического института. На протяжении многих лет историки вуза исследовали материалы и документы об организации и становлении университета [1]. Однако обращение к опыту учёных, преподавателей, стоявших у истоков подготовки многих поколений специалистов в разных областях науки, образования, производства и воспитания молодёжи, является примером ответственного отношения к будущему страны. Находятся новые свидетельства, показывающие вклад С.А. Чунихина, В.А. Белого, Б.В. Бокутя, Л.А. Шеметкова и других известных учёных и педагогов в деятельность нашего университета в период его становления.

Известно, что открытие университета состоялось по инициативе учёных, работавших в различных научных и учебных учреждениях Гомеля. Кроме коллективных писем в партийные и советские органы республики [2], были личные обращения к коллегам за поддержкой. Например, член-корреспондент АН БССР, заведующий лабораторией Института математики АН БССР, заведующий кафедрой алгебры Гомельского пединститута Сергей Антонович Чунихин в январе 1965 г. в письме к известному советскому физику, академику, ректору БГУ А.Н. Севченко подчёркивал: «Как ни странно, но сеть вузов в Гомеле – втором промышленном центре Белоруссии – не получила должного развития (раньше было 3 вуза, сейчас только 2). Надо Гомелю помочь. БГУ мог бы многое тут сделать. Почему бы не открыть в Гомеле филиал университета? У нас в Гомеле сейчас 16 кандидатов физико-математических наук. Каждый год происходят новые защиты, педагогическая база имеется. … Очень хотелось бы получить от Вас поддержку в этих вопросах» [3].

Возможность открытия университета в Гомеле обсуждалась руководством страны на протяжении 1960-х гг. Выявленные в архивах документы свидетельствуют, что не все руководители поддерживали данное предложение. Так, Министерство высшего, среднего специального и профессионального образования БССР в ответ на просьбу группы научных работников г. Гомеля об открытии Полесского государственного университета, изложенную в письме на имя Первого секретаря ЦК КП Белоруссии К.Т. Мазурова, сообщало, что «открытие университета в настоящее время не вызывается необходимостью». Вопрос об организа-

ции Полесского университета неоднократно поднимался Гомельским обкомом партии и общественностью города. Однако проведение в жизнь этого предложения в Минвузе СССР и Совете Министров СССР признавалось нецелесообразным и не поддерживалось.

Свою просьбу авторы письма обосновывают весьма неубедительными мотивами, тем, что в г. Гомеле функционирует меньше вузов, чем в г. Витебске и г. Гродно, и сравнивают наличие университетов в Белоруссии и других республиках. При открытии или организации новых вузов следует руководствоваться реальными потребностями в кадрах и наличием материальной базы, а не стремлением сравняться или превзойти какой-то город или республику по количеству вузов. Такие стремления нельзя признать правильными. К тому же, если проводить подобные сопоставления в масштабах области, то Гомельская область, имеющая три высших учебных заведения и ряд научно-исследовательских институтов, выглядит не хуже Витебской и Гродненской области» [4, л. 274].

Руководители Министерства высшего, среднего специального и профессионального образования БССР утверждали, что открытие университета на базе Гомельского пединститута не позволит увеличить подготовку педагогических кадров, а наоборот, сократит её, чего нельзя допустить, учитывая недостаток педагогических кадров в Гомельской области. «Рекомендация о передаче функций по подготовке педагогических кадров для школ области Мозырскому пединституту является нереальной, так как Мозырский пединститут, имеющий в своём составе факультет подготовки учителей начальных классов и небольшой филологический факультет, начавший функционировать с 1963–1964 учебного года, не может удовлетворить потребность школ области в кадрах педагогического профиля. Учебный корпус Мозырского пединститута, размещённого в типовом здании средней школы, не позволял расширить приём и открыть новые факультеты в указанном вузе.

При сохранении Гомельского пединститута, что не вызывает никаких сомнений, открытие Полесского университета потребует создания новой материальной базы (учебного корпуса, лабораторий и кабинетов с современным оборудованием, студенческих общежитий), что связано с большими капиталовложениями, не оправданными реальной необходимостью в кадрах с университетским образованием. Авторы письма представляют структуру Полесского университета в составе физико-технического, биологического, химического, медицинского, филологического, механико-математического факультетов. Таким образом, университету придавался бы полугуманитарный, полутехнический и медицинский профиль. Предполагается, что физико-технический факультет будет готовить кадры по физике и труду для школ республики. С подготовкой специалистов указанного профиля вполне справляются соответствующие факультеты педагогических вузов республики, в том числе и Гомельский пединститут.

Общее количество студентов, обучающихся на биологических и филологических факультетах БГУ и пединститутов, вполне согласуется с потребностями республики в преподавателях биологии, языков и литературы и не требует увеличения. Кадрами для школ по химии в достаточном количестве обеспечивают факультеты Брестского, Витебского, Гомельского, Гродненского, Минского пединститутов, а также БГУ, который, кроме того, готовит специалистов-химиков для промышленности и научно-исследовательских институтов. Потребность промышленных предприятий республики в специалистах химического профиля должна удовлетворяться за счёт выпускников Белорусского технологического института им. С.М. Кирова и Белорусского политехнического института. Подготовка математиков в любом количестве может быть обеспечена существующими факультетами пединститута и БГУ. Подготовка же инженеров-механиков должна осуществляться не в университетах, а в технических вузах. Иметь в составе университета медицинский факультет вообще нецелесообразно. При увеличении в республике потребности в медицинских работниках можно пойти по линии расширения приёма студентов в Минский, Витебский и Гродненский медицинские институты. Университет, как тип высшего учебного заведения, рассчитан на подготовку научно-технических кадров. С этой обязанностью вполне справляется БГУ им. В.И. Ленина, удовлетворяющий потребность Белорусской республики в этих кадрах» [4, л. 274].

В письме министерства, подписанного заместителем министра Н. Красовским, предлагалось рассмотреть возможность создания в г. Гомеле «общетехнического факультета Белорусского политехнического института с последующим преобразованием его в Технологический институт пищевой промышленности с факультетами и специальностями, по которым в настоящее время подготовка инженеров нигде в республике не проводится. Для размещения этого вуза потребовалось бы возвратить Министерству здания бывшего Лесотехнического института или предоставить другое помещение, передав его на баланс Министерства» [4, л. 274].

Несмотря на все трудности, 1 мая 1969 г. Гомельский государственный университет был официально открыт. В первом номере газеты «Гомельскі універсітэт» (1 сентября 1969 г.) сообщалось: «В этом же году на 750 мест дневного отделения было подано более 3 тысяч заявлений от абитуриентов. Таким образом, у нас был самый высокий конкурс среди вузов Белоруссии. На отдельные факультеты на одно место претендовали до 8 абитуриентов» [5, с. 2].

Первым ректором ГГУ был назначен учёный, физик, член-корреспондент АН БССР Владимир Алексеевич Белый. В мае 1970 г. в статье университетской многотиражки он проанализировал деятельность педагогического коллектива в первый год функционирования вуза. Ректор отметил успехи всех подразделений университета, определил основные направления работы на следующий год. Подводя итоги, В.А. Белый подчеркивал: «Перед коллективом стоит много сложных задач, однако мы уверены, … найдем правильные пути для их решения и университет по всем показателям займет достойное место среди вузов нашей страны» [6, с. 2]. Ректор, оценивая дальнейшие перспективы вуза, полагал, что при реализации имеющихся планов Гомельский государственный университет «будет представлять объединение науки и подготовки квалифицированных кадров по примеру лучших отечественных и зарубежных научно-университетских центров» [6, с. 2]. Все, кому довелось работать под руководством В.А. Белого, отмечали, что он был не только выдающимся учёным и педагогом, но и талантливым организатором, который «мог достойно справиться с любым порученным делом». Так, Л.А. Шеметков вспоминал: «Владимир Алексеевич пришёл в университет из Института механики металлополимерных систем, где продолжал оставаться директором, но на общественных началах. В народе он слыл человеком строгим и более того – «крутого нрава», и потому некоторой частью преподавателей был встречен настороженно. Однако довольно скоро всем стало ясно, что «крутой нрав» – это высокая требовательность, с особым уважением ректор относился к людям творческим и инициативным» [3].

Большой вклад в становление университета внёс учёный-физик, академик АН БССР, лауреат Государственной премии СССР Борис Васильевич Бокуть, который возглавил вуз в августе 1973 г. Очень тёплый отзыв о нём оставил в своих воспоминаниях Л.А. Шеметков: «В сентябре все с нетерпением ждали встречи с новым ректором. На общем собрании коллектива выступил ещё сравнительно молодой, но уже убелённый сединой, с приятным открытым лицом и доверчивым взглядом интеллигентный человек. Борис Васильевич говорил тихо и спокойно. Его слушали с большим вниманием, ведь в каждом слове нового ректора ощущалась особая озабоченность, передававшаяся слушателям: речь шла о становлении и быстрейшем развитии университета. В течение нескольких месяцев ректор знакомился с коллективом, посетил каждую кафедру, каждое структурное подразделение. Везде происходила неторопливая деловая беседа, во время которой он, не жалея времени, расспрашивал об особенностях работы, проблемах и перспективах. С первого же дня работы в должности ректора Б.В. Бокуть провозглашает: «университет должен иметь своё лицо». Его главная идея состояла в том, что без повышения уровня научных исследований невозможно добиться существенного улучшения учебной работы со студентами. Все – от лаборанта до профессора – обязаны заниматься научно-исследовательской работой. Борис Васильевич понимал, что никаким приказом этого добиться нельзя. Необходима была система и, прежде всего, поддержка коллектива» [3].

В год 15-летия создания ГГУ Б.В. Бокуть так оценил этот период: «Один из самых молодых в стране наш университет успешно поднимался по ступенькам становления и в своём развитии достиг значительных результатов» [7, с. 1].

Создание университета на базе Гомельского педагогического института стало знаменательным событием не только для студентов, преподавателей и сотрудников вуза, но и для всех гомельчан. Город стал университетским. «А это, – по словам Л.А. Шеметкова, – по меркам европейским многое означает. Открытие университета в Гомеле явилось яркой страницей в белорусской истории высшей школы». В 1994 г. ГГУ им. Ф. Скорины отметил 25-летие. Ректор, известный математик, член-корреспондент НАН Беларуси Леонид Александрович Шеметков, выпускник Гомельского пединститута, трудовая деятельность которого была неразрывно связана с университетом, считал, что «25 лет – период завершения становления, пора зрелости не только для каждого отдельного человека, но и для высшего учебного заведения. За прошедшие годы был создан большой, высококвалифицированный коллектив, объединенный идеей непрерывного совершенствования всех направлений его деятельности» [8, с. 1, 3].

Литература

1. Старовойтов, М.И. Гомельский государственный университет имени Франциска Скорины: исторический очерк / М.И. Старовойтов, А.И. Зеленкова, М.П. Савинская. – Гомель : УО «ГГУ им. Ф. Скорины», 2005. – 359 с.

2. Зеленкова А.И. Гомельский государственный университет имени Франциска Скорины (1930–2015 гг.) / А.И. Зеленкова, Н.Н. Мезга, М.П. Савинская / редкол. : А.В. Рогачёв (гл. ред). [и др.]. – Гомель : ГГУ им. Ф. Скорины, 2015. – С. 26–28.

3. Из личных архивов Л.А. Шеметкова и М.В. Селькина.

4. Письмо Министерства высшего, среднего специального и профессионального образования БССР в ЦК КПБ // Национальный архив Республики Беларусь. – Фонд 1220. – Оп. 1. – Д. 777.

5. Універсітэт, год першы // Гомельскі універсітэт. – 1969. – 1 верасня. – С. 2.

6. Універсітэту адзін год // Гомельскі універсітэт. – 1970. – 30 красавіка. – С. 2.

7. Для паспяховай вучобы – усе ўмовы // Гомельскі універсітэт. – 1984. – 24 сакавіка. – С. 1.

8. Шлях здзяйсненняў // Гомельскі універсітэт. – 1994. – 12 мая. – С. 1–3.

Гомельский государственный
университет им. Ф. Скорины

Поступила в редакцию 09.01.2019

Известия Гомельского государственного университета
имени Ф. Скорины, № 1 (112), 2019

История

УДК 94(73)«17»:930(47)

Развитие советской историографии Американской революции XVIII в. в 1953–1976 гг.

Н.А. Гурченко

Рассмотрено развитие советской историографии Войны за независимость США в 1953–1976 гг. Были проанализированы труды советских историков по истории Американской революции XVIII в.
Ключевые слова: Советская историография, Американская революция, Война за независимость, американистика, США, СССР.

The development of Russian historiography of the American War of Independence in 1953-1976 is reviewed. The works of Soviet historians on the history of the American revolution of the 18th century were analyzed.
Keywords: Soviet historiography, American Revolution, American War of Independence, American studies, USA, USSR.

В 1950-е гг. советская историческая наука вступила в новую фазу своего развития. К тому моменту была восстановлена материальная база, экономика страны достигла довоенного уровня и продолжила рост. Начало «оттепели» дало толчок к расширению тематики обсуждаемых вопросов. Противостояние Советского Союза и Соединенных Штатов в «холодной войне» обусловило рост интереса исследователей к истории США, включая историю основания американского государства. «Разрядка» 1970-х гг., благодаря которой расширялось советско-американское научное сотрудничество, и приближение двухсотлетней годовщины провозглашения независимости Соединенных Штатов привели к количественному и качественному росту американских исследований в СССР.

Крупнейшими центрами американистики в СССР были научные и научно-педагогические учреждения Москвы и Ленинграда. В Москве «американскими исследованиями» занимались сотрудники Института истории (ИИ) АН СССР, исторического факультета МГУ и факультета международных отношений МГИМО. В Ленинграде продолжали работу Ленинградское отделение Института истории (ЛОИИ) АН СССР, исторический факультет ЛГУ. 1960-е гг. ознаменовались созданием специализированных институтов, занимающихся американской историей. В 1967 г. создан Институт США (с 1975 г. – Институт США и Канады) АН СССР во главе с Г.А. Арбатовым (возглавлял Институт до 1995 г.), в 1968 г. – Институт всеобщей истории, в состав которого вошел сектор истории США и Канады). В регионах историческая наука была менее развита. Однако в целом американистика ускорила свое развитие. Результаты исследований публиковались в журналах «Вопросы истории», «Новая и новейшая история» (выходит с 1957 г.). С 1971 г. выходит «Американский ежегодник».

Первой попыткой в советской историографии обобщить изученный материал по истории Соединенных Штатов XVIII–XIX вв. стала монография члена-корреспондента АН СССР А.В. Ефимова, фактического лидера советской исторической американистики, «Очерки истории США», вышедшая в 1955 г., затем переработанная и переизданная в 1958 г. Во второй главе, посвященной Войне за независимость, автор довольно подробно рассматривает основные проблемы конфликта между Великобританией и ее североамериканскими колониями. Среди причин революции в Америке выделялись в первую очередь социально-экономические. Главной из них было стремление колоний «освободиться от тех ограниче-

ний, которым подвергалось развитие торгово-промышленной деятельности в колониях со стороны метрополии» [1, с. 95]. Хронология конфликта начинается с 1761 г., когда адвокат Джемс Отис заявил, что не должно быть никаких налогов без представительства. В дальнейшем начнется противостояние колонистов попыткам Лондона навязать в колониях налоги и перерастет в Войну за независимость. Завершается хронология Американской революции принятием Конституции в 1787 г. В работе получили рассмотрение такие проблемы, как создание американской армии, принятие «Декларации независимости» 1776 г., «Статей конфедерации» 1781 г., борьба вокруг принятия американской Конституции.

К 250-летнему юбилею со дня рождения Б. Франклина возросло количество публикаций, посвященных его жизни и деятельности. Издавались многочисленные статьи представителей философской науки. Не остались в стороне и историки. В 1956 г. были изданы статьи А.В. Ефимова, сотрудника ИИ АН СССР И.А. Белявской, посвященные «выдающемуся политическому деятелю, мыслителю и ученому» [2, с. 32], [3].

В пятом томе «Всемирной истории» (1955–1965), изданном в 1959 г., двадцать первая глава, написанная М.Н. Захаровой, посвящена Войне за независимость. В ней автор указывала на буржуазный, но не буржуазно-демократический, характер «революционной войны», в которой «гегемоном являлась буржуазия», а движущей силой – простой народ [4, с. 538].

В 1960 г. была издана книга научного сотрудника Ленинградского отделения Института истории АН СССР А.А. Фурсенко «Американская буржуазная революция XVIII в.» [5]. Несмотря на научно-популярный характер данного труда, при его написании был использован широкий документальный материал. Американский историк Теодор фон Лауэ писал, что эта книга «делает честь, с учетом советских условий, как издателю, так и автору. Она заслуживает определенных похвал даже со стороны американцев», однако «его книга остается еще продуктом советского мышления» [Цит. по: 6, с. 196]. Впоследствии в журнале «Новая и новейшая история» вышла ответная рецензия, где, наоборот, в качестве достоинства работы была названа ее советскость, а также некоторое преувеличение роли восстаний Бэкона и Шейса и классовой борьбы в колониях, которые были раскритикованы американским коллегой [6, с. 196–197]. В книге А.А. Фурсенко получили освещение социально-экономические и политические предпосылки Американской революции XVIII в., освободительное и демократическое движение в Северной Америке в 1763–1775 гг., Война за независимость 1775–1783 гг., борьба вокруг принятия федеральной Конституции («классовая борьба») в 1783–1787 гг., итоги революции. В главе «Социально-экономические и политические предпосылки американской буржуазной революции» А.А. Фурсенко рассматривает развитие североамериканских колоний в XVII – сер. XVIII вв., так как «буржуазная революция в Америке явилась итогом более чем полуторавекового исторического развития североамериканских колоний Англии» [5, с. 4]. В ней получили освещение социально-экономическое развитие колоний, быт колонистов, межконфессиональные противоречия в колониях и др. Был сделан вывод, что к середине XVIII в. уже вовсю шел процесс складывания американской нации, что, в свою очередь, было индикатором того, «что разрыв колоний с Англией неминуем» [5, с. 31]. Началом освободительного движения в колониях автор называет 1763 г., когда Англия начала пытаться «закрутить гайки» в управлении колониями, однако отмечается, что уже в 1761 г. Лондон обязал колонистов «помогать таможенным чиновникам в розыске контрабандных товаров, в производстве обысков и расследований», что вызвало протест американцев, первым из которых было выступление адвоката Дж. Отиса в защиту бостонских купцов против нарушения «основных принципов права» [5, с. 33]. Рассматривая Войну за независимость, А.А. Фурсенко подчеркивает, что «буржуазная революция в Америке с самого начала была неразрывно связана и тесно переплеталась с борьбой за независимость, так как независимость и крушение господства метрополии, поддерживавшей существование старых колониальных порядков, были необходимым условием окончательной победы революции. Это тем более важно подчеркнуть, что война за независимость была не только войной против Англии, но и в равной степени войной классовой, гражданской, против внутренних врагов американской независимости, которые были в той или иной мере связаны с английской ко-

роной и олицетворяли собой старые колониальные порядки» [5, с. 87]. При описании итогов революции в Северной Америке А.А. Фурсенко подчеркивал ее ограниченный характер, так как, в частности, не было ликвидировано рабство.

А.А. Фурсенко также принял активное участие в написании коллективной работы сотрудников сектора истории стран Америки ИИ АН СССР. Результатом стали вышедшие в 1960 г. «Очерки новой и новейшей истории США», которые стали итоговым изданием советской американистики рассматриваемого периода. В первом томе издания освещается история до окончания Первой мировой войны. Это было первое издание, в котором советские исследователи попытались кратко изложить американскую историю от колониального периода до 1959 г. При написании книги авторский коллектив использовал документальные источники, мемуары и материалы по внешней политике США из фондов Архива внешней политики России, опирался на труды советских исследователей А.В. Ефимова и Л.И. Зубока, а также американских историков-марксистов У. Фостера, Г. Аптекера, Ф. Фонера, Д. Аллена и др. Получили критическое рассмотрение «многочисленные работы американских буржуазных историков, содержащие большой фактический материал» [7, с. 4].

Американской революции XVIII в. посвящена вторая глава первого тома, написанная А.А. Фурсенко, автором шестого раздела данной главы является Н.Н. Болховитинов. В первой главе, также написанной А.А. Фурсенко, рассматривается колониальный период истории Соединенных Штатов, получили освещение процесс колонизации Северной Америки, развитие сельского хозяйства, промышленности и торговли, проблема становления капитализма в североамериканских колониях Англии, их политическое развитие. Отмечалось, что «к середине XVIII в. колонии сделали заметные успехи в области экономического и политического развития, что стало важнейшей объективной предпосылкой войны колоний за свою независимость и образования самостоятельного американского буржуазного государства» [7, с. 48]. Во второй главе «Война за независимость и образование США» А.А. Фурсенко описал рост освободительного движения накануне Войны за независимость в 1763–1775 гг., отдельный раздел посвятил Первому Континентальному конгрессу 1774 г., в котором также описывал расстановку классовых сил в колониях перед Войной за независимость. Были рассмотрены этапы Войны за независимость и дипломатическая деятельность США. Отмечалось, что вместе с победой и независимостью Американская революция XVIII в. принесла и серьезные экономические проблемы в бывшие колонии, которые вызвали недовольство бедных слоев населения, вылившееся в восстание Д. Шейса 1786–1787 гг., которое также требовало большего равенства, чем предлагали «Статьи конфедерации» 1781 г. Также отмечалось влияние Декларации независимости на создание Декларации прав человека и гражданина во время Французской революции XVIII в. В шестом разделе этой же главы Н.Н. Болховитинов проанализировал отношение России к революционным событиям в Северной Америке, дипломатические игры Екатерины II, объявившей о вооруженном нейтралитете, отметил интерес культурной элиты к молодой американской республике.

Другим крупным трудом, в котором получила освещение борьба североамериканских колоний за независимость, стала монография А.В. Ефимова «США. Пути развития капитализма» (1969) [8]. Данная книга является обобщением результатов американских исследований автора. В ней собраны основные работы ученого по истории США в XVIII–XIX вв. Кроме основных вопросов становления капитализма в США, в книге содержится история Войны за независимость 1775–1783 гг. и Гражданской войны 1861–1865 гг. В состав данной работы включена значительно переработанная монография автора «К истории капитализма в США» (1934), основные выводы которой на тот момент, по мнению советских американистов, включая А.В. Ефимова, были еще актуальны. Американской революции посвящено три очерка, рассматривающих колониальный период и формирование нации США, жизнь и деятельность Б. Франклина, процесс отделения от английской монархии американской республики. В главе о колониальной истории Америки рассмотрены вопросы об общественных отношениях в колониях, о белом и черном рабстве, о противостоянии колонистов и индейцев, процесс формирования американской нации и др. В главе об отделении американских штатов от английской колониальной империи идет хронологическое изложение данного процесса: начало конфликта между Англией и колониями (1761–1764 гг.); борьба против акта о

гербовом сборе (1765–1766 гг.); дальнейшее обострение конфликта (1767–1774 гг.); Первый Континентальный конгресс (1774 г.); начало вооруженной борьбы и т. д., т. е. структура повторяет предыдущую книгу А.В. Ефимова «Очерки истории США».

В своей статье, опубликованной в 1969 г. в журнале «Новая и новейшая история», Н.Н. Болховитинов подвел некоторые итоги развития американистики в Советском Союзе на тот момент. Согласно Н.Н. Болховитинову, «об американистике как о самостоятельном направлении советской исторической науки справедливо говорить, пожалуй, только начиная с 50–60-х гг., хотя первые серьезные исследования по истории США появились уже в середине 1930-х гг.» [9, с. 39]. Касательно исследований по Американской революции XVIII в. Н.Н. Болховитинов отмечал, что к моменту написания статьи, в советской американистике имелось лишь малое количество работ, освещающих отдельные проблемы Войны за независимость, включая научно-популярный очерк А.А. Фурсенко. Историк также отмечал, что на конец 1960-х гг., несмотря на обилие рецензий на труды американских авторов, в СССР не велась систематическая работа по изучению американской историографии Американской революции XVIII в. Несмотря на наличие в советских библиотеках основных публикаций и документов по истории США, были проблемы с малым количеством документов отдельных штатов. Также автор сожалел, что советские библиотеки неохотно выписывали локальные американские исторические журналы [9, с. 53].

Имелись определенные успехи и в развитии советской американистики как отрасли исторической науки. 30 ноября – 3 декабря 1971 г. в Москве прошел Всесоюзный симпозиум советских историков-американистов. Инициатором мероприятия был Н.Н. Болховитинов, а также заведующий сектором истории США и Канады ИВИ АН СССР Г.Н. Севостьянов. Данный симпозиум был первой официальной встречей советских историков-американистов всесоюзного масштаба. Было приглашено 130 советских специалистов по истории США из многих городов Советского Союза, среди которых были ученые из Москвы, Ленинграда, Киева, Одессы, Томска, Казани, Куйбышева и др.

Активно развивалось советско-американское научное сотрудничество. 11–12 октября 1972 г. прошел первый официальный советско-американский исторический коллоквиум. Это была первая встреча советских и американских историков, на которой обсуждались научные проблемы. Среди них были две важнейшие: 1) Б. Франклин и М. Ломоносов; 2) история городской жизни в России и Америке в XVIII в. [10, с. 150]. С тех пор советско-американские встречи проводились каждые два года.

В июле 1973 г. по приглашению Института всемирной истории Академии наук СССР (ИВИ АН СССР) Москву посетил профессор Мэрилендского университета Дэвид Гримстед. Здесь он представил свою статью о новейшей американской историографии Войны за независимость США. В июне 1974 г. в Москве выступил с лекцией «Американская революция как социальная революция» профессор Колумбийского университета Ричард Моррис, который к тому же был главой Американской исторической ассоциации. После 1974 г. лекции американских историков в советских вузах стали регулярными. Таким образом, с 1974 г. на историческом факультете МГУ и других вузов реализуется программа Фонда Фулбрайта, читают лекции американские профессора. Это способствует росту интереса студентов к истории США, английскому языку, расширяет их кругозор, дает возможность познакомиться с другими школами историографии [11, с. 12].

В 1972 г. в журнале «Новая и новейшая история» была опубликована статья Г.Н. Севостьянова [12], в которой исследователь рассмотрел содержание исследовательского процесса в области американской истории нового и новейшего времени, наметил перспективные направления в ее изучении. В 1976 г. в том же журнале Г.Н. Севостьянов развил свои мысли о необходимости углубленного анализа не только общего, но и частного в истории Американской революции XVIII в. [13].

8 октября 1973 г. Н.Н. Болховитинов выступил с докладом «Теоретические и историографические проблемы Американской революции XVIII в.» на заседании Ученого совета ИВИ АН СССР. В качестве перспективного выделялся аграрный вопрос. В данном докладе, опираясь на положения В.И. Ленина, автор делал акцент на антиколониальном характере ре-

волюции в Америке, что она была, в первую очередь, войной за независимость. «Главное отличие Американской революции от классической Французской заключалось в том, что «старый порядок» в Америке никогда не существовал, в стране не было феодализма как системы, а были лишь его элементы – фиксированная рента, майорат, крупные поместья и т. д. [14, с. 68]. Отмечался также «определенный консерватизм» революции, так как демократия была завезена в Америку вместе с колонистами, поэтому американцы были заинтересованы не в радикальных преобразованиях в духе якобинцев, а в сохранении и укреплении существующих порядков, а также их защиту от посягательств британской короны. Данный консерватизм проявлялся, в частности, в сохранении института рабства. Единственной попыткой углубить революцию было восстание Д. Шейса, которое было легко подавлено [14, с. 69–71].

В 1975 г. вышла на английском языке книга Н.Н. Болховитинова «Становление русско-американских отношений, 1775–1815». Это также свидетельствует о росте авторитета советской исторической науки за рубежом. В том же году выходит специальный выпуск «Американского ежегодника», посвященный 200-летию Войны за независимость.

22–24 марта 1976 г. в Москве прошел Второй всесоюзный симпозиум советских историков-американистов. Симпозиум был посвящен Американской революции XVIII в. В нем приняло участие 70 историков, в том числе 9 ученых из Польши и ГДР. В первый день симпозиума выступили Г.Н. Севостьянов с докладом «Об изучении и некоторых проблемах американской революции» и Н.Н. Болховитинов «Теоретические и методологические проблемы американской революции». Докладчики выдвинули идею о том, что Американская революция отличалась от европейских революций тем, что не преследовала в качестве цели смену общественно-экономической формации, а, напротив, стремилась закрепить уже сложившиеся социальные отношения. Рассматривая степень участия народа в Войне за независимость, авторы считали, что данная борьба была «революцией большинства». При освещении последствий Г.Н. Севостьянов заключает, что это была не только освободительная война. Не менее важной задачей была консолидация бывших американских колоний в единое государство [15, с. 228–229].

Важным итогом развития советской американистики в 1970-е гг. стало издание коллективной монографии под редакцией Г.Н. Севостьянова «Война за независимость и образование США» (1976) [16]. В написании текста участвовали многие советские историки. Данный труд является наиболее крупным в советской историографии среди работ, посвященных борьбе североамериканских колоний за независимость. В книге были подробно изложены предпосылки восстания колонистов против господства метрополии, включая положение Великобритании накануне Войны за независимость, социально-экономическое развитие ее колоний в Северной Америке, идейные истоки Американской революции XVIII в., антиколониальное движение накануне войны. В период 1763–1775 гг. в результате резкого обострения экономических, политических и социальных противоречий между колонистами и метрополией «колонии оказались накануне великих событий» [16, с. 113]. Также в монографии были рассмотрены ход Войны за независимость, социально-экономические и политические проблемы Американской революции, включая аграрный вопрос, положение и роль негров в борьбе за независимость, для которых она стала «первым шагом на пути отмены рабства в США», трагичную судьбу индейцев, противостояние лоялистов и патриотов, процесс принятия «Статей конфедерации». Отдельный раздел посвящен американской дипломатии, в котором были описаны союзники и противники молодой американской демократии, отношение к ней России, которая придерживалась «вооруженного нейтралитета». Не обошли вниманием авторы влияние Войны за независимость на колониальную систему, ее итоги и последствия. Было проведено сравнение Американской революции XVIII в. и других революций XVII–XVIII вв. Отмечая «прогрессивный смысл» Английской, Французской и Американской революций, автор главы В.В. Согрин в то же время приходит к выводу, «что они не привели к полному торжеству буржуазных общественных отношений в своих странах». Если в Англии и Франции после революций XVII–XVIII вв. произошел определенный откат к прежним порядкам, то для США таким тормозом стало сохранение плантационного рабства [16, с. 521].

На основании всего вышеописанного можно сделать вывод, что советская американистика в 1953–1976 гг. сделала существенный шаг вперед. Если в межвоенный период Амери-

канская революция XVIII в. получала рассмотрение либо в работах очеркового характера, либо в контексте других проблем истории Америки, то в послевоенное время начали выходить научные работы, в которых процесс основания США излагался более детально. Ученые начали акцентировать больше внимания на таких проблемах как российско-американские отношения в период Войны за независимость, внешняя политика Соединенных Штатов на раннем этапе, принятие американской Конституции, исследуются биографии лидеров революции (при этом вовлечены в работу не только историки, но и философы). Были опубликованы переводы американских историков-марксистов А. Рочестера, У.З. Фостера, Г. Аптекера. Важным достижением было появление коллективных работ, включающих в себя период Войны за независимость. Свидетельством консолидации исследователей американской истории в СССР стало проведение Первого и Второго всесоюзных симпозиумов советских историков-американистов в 1971 и 1976 гг. Результатом работы научных учреждений Советского Союза стало издание в 1976 г. коллективной монографии под редакцией Г.Н. Севостьянова «Война за независимость и образование США».

Литература

1. Ефимов, А.В. Очерки истории США. От открытия Америки до окончания гражданской войны (1492–1870 гг.) / А.В. Ефимов. – Изд. 2-е. – М. : Учпедгиз, 1958. – 439 с.

2. Белявская, И.А. Б. Франклин – деятель национально-освободительного движения американского народа / И.А. Белявская // Вопросы истории. – 1956. – № 10. – С. 32–45.

3. Ефимов, А.В. Общественная деятельность Вениамина Франклина / А.В. Ефимов // Вестник АН СССР. – 1956. – № 3. – С. 86–96.

4. Всемирная история: в 10-ти т. / редкол. : Е.М. Жуков (гл. ред.) [и др.]. – М. : Соцэкгиз, 1958. – Т. 5. (1640–1789). – 782 с.

5. Фурсенко, А.А. Американская буржуазная революция XVIII в. / А.А. Фурсенко. – М.; Л., 1960. – 151 с.

6. Ганелин, Р.Ш. Академик Александр Александрович Фурсенко (1927–1928) / Р.Ш. Ганелин, В.В. Носков, В.Н. Плешков // Новая и новейшая история. – 2009. – № 2. – С. 194–209.

7. Очерки новой и новейшей истории США: в 2-х т. / Под ред. Г.Н. Севостьянова [и др.]. – М. : Изд-во АН СССР, 1960. – Т. 1. – 632 с.

8. Ефимов, А.В. США. Пути развития капитализма / А.В. Ефимов. – М. : Наука, 1969. – 695 с.

9. Болховитинов, Н.Н. Некоторые итоги и задачи изучения новой истории США в Советском Союзе / Н.Н. Болховитинов // Новая и новейшая история. – 1969. – № 2. – С. 39–54.

10. Zhuk, S.I. Nikolai Bolkhovitinov and American Studies in the USSR: people's diplomacy in the Cold War / S.I. Zhuk. – Lanham : Lexington Books, 2017. – XVIII, 275 p.

11. Карпов, С.П. К 80-летию исторического факультета МГУ имени М.В. Ломоносова / С.П. Карпов, Л.С. Леонова, Л.И. Бородкин, И.И. Тучков // Вестник Московского университета. – Сер. 8. История. – 2014. – № 1. – С. 3–40.

12. Севостьянов, Г.Н. О состоянии и задачах изучения истории США / Г.Н. Севостьянов // Новая и новейшая история. – 1972. – № 4. – С. 71–88.

13. Севостьянов, Г.Н. Некоторые проблемы истории Американской революции (XVIII в.) / Г.Н. Севостьянов // Новая и новейшая история. – 1976. – № 3. – С. 32–50.

14. Болховитинов, Н.Н. Теоретические и историографические проблемы Американской революции XVIII в. Доклад на заседании Ученого совета Института всеобщей истории АН СССР / Н.Н. Болховитинов. – М., 1973. – 73 с.

15. Агафонова, Г.А. Второй симпозиум историков-американистов / Г.А. Агафонова // Американский ежегодник. 1977. – М. : Наука, 1977. – С. 227–238.

16. Война за независимость и образование США / Под ред. Г.Н. Севостьянова. – М., 1976. – 551 с.

Белорусский государственный университет Поступила в редакцию 17.12.2018

Известия Гомельского государственного университета
имени Ф. Скорины, № 1 (112), 2019

УДК 303.446.4(410+73):321(430)

Old dangers or new opportunities: analysis of West German new Ostpolitik in Anglo-American historiography

I.I. KAVIAKA

The article is devoted to the analysis of the approaches to studying the new *Ostpolitik* of the FRG, which were formed in Anglo-American historiography during 1960s–2000s. As a result of the research, the main directions are stated and peculiarities of studying the given problem in the works of historians of the United Kingdom and the United States are revealed at three stages: in the 1960s – early 1970s, in the second half of the 1970s–1980s and after 1990.
Keywords: Anglo-American historiography, conservative approach, rationalistic approach, German question, new Ostpolitik, détente, FRG, USA, Great Britain.

Статья посвящена анализу основных подходов к изучению новой восточной политики ФРГ, которые сформировались в англо-американской историографии в 1960-е–2000-е гг. В результате исследования определены основные направления и выявлены главные особенности изучения данной проблемы в работах историков Великобритании и США на трех этапах: в 1960-е – начале 1970-х гг., во второй половине 1970-х–1980-е гг., а также после 1990 г.
Ключевые слова: англо-американская историография, консервативное направление, рационалистическое направление, германский вопрос, новая восточная политика, разрядка, ФРГ, США, Великобритания.

The study of West German new *Ostpolitik* by the scientific community of British and American historians was inextricably linked with the study of the German question after World War II. The memory of the historical past and the geopolitical code of Germany, the strengthening of the FRG position in Western integration structures in the 1960s–1980s and changes in the international politics of the USSR and the United States – all contributed to the actualization of the German question in a new dimension. Since the second half of the 1960s, there have been a significant number of publications in the United Kingdom and the United States devoted to the study of the new *Ostpolitik* of West Germany, as well as to the analysis of its consequences for the West. The German question was central to the European policies of the United Kingdom and the United States, which, according to the legal framework of the international relations system formed in Yalta and Potsdam, were responsible for the post-war Germany. The German policies of the two powers were formed taking into account a set of factors, acting alternately as a cause, an instrument and a consequence of changes in regional and global policy. The formation of the basic approaches to the study of the new *Ostpolitik* was coordinated with substantial changes in the form and essence of the German question, as well as the policies of the United States and Britain on this issue.

The implementation of Bonn's *Ostpolitik* towards the countries of Central and Eastern Europe in the middle – second half of the 1960s awoke mixed feelings in the USA and Great Britain. In the process of studying this problem, researchers mainly followed two approaches – conservative and rationalistic. Conservative historians expressed critical views of the new *Ostpolitik*, and the fears in connection with the possible «finlandization» or even «self-finlandization» of West Germany. The authors predicted a weakening of the FRG's links with the West, the development of an autonomous German policy towards the USSR and the socialist countries of Eastern Europe, the return of Bonn to the former notorious geopolitical *Schaukeln* tactic – maneuvering between East and West pursuing narrow national goals. Professor of Columbia University **Lewis Edinger** in his work «Politics in Germany. Attitudes and processes» (1968) noted with concern the increase in the economic and political activity of the FRG in the East and the simultaneous weakening of West Germany's dependence on the United States in military sphere. The author predicted a transition from bipolarity to multipolarity, strengthening of the FRG influence in Central and Eastern Europe and possible revival of nationalistic ideas among young generation of German citizens. In this case, the

policy of «small steps» in eastern direction might be replaced by a policy of bigger and more confident steps [1, p. 339–341]. The unpredictable and potentially dangerous nature of the FRG government activities was also noted by researcher **William Jones** in the article «Germany: prospects for a nationalist revival» (1970) [2, p. 318]. Declarations of Willy Brandt on West Germany devotion to NATO and the EEC seemed unconvincing to the fellow of the University of Loughborough (Great Britain) **Geoffrey Roberts**. In his work «The Politics of Western Germany» (1972), he expressed concern about the weakening of NATO's role in Europe and the simultaneous strengthening of the FRG position. According to the author, West Germany, taking advantage of the difficult situation faced by the United States in Asia, was able to develop its own independent course in European policy [3, p. 180–181].

Another group of researchers, who represented the rationalistic approach, considered such fears unjustified. American researcher **Walter Clemens** (Boston University, USA) reproached the conservative historians for not taking into account the problems of the Soviet bloc and underestimating the American power in Europe. The author expressed his confidence that the new *Ostpolitik* of West Germany did not perform any threats to the unity of the Western world. In his opinion, the new course would rather cause the «finlandization» of Poland and Czechoslovakia, the weakening of their dependence on Moscow and the disintegration of the socialist bloc [4, p. 488]. British researcher **Roger Morgan** (Royal Institute of International Studies, Great Britain) in his work «The United States and West Germany, 1945–1973. A study in Alliance politics» (1974) noted that the signing of the agreement on West Berlin and the Basic treaty between the FRG and the GDR did not cause the slightest concern for the United States. These agreements testified to the West Germany acceptance of the realities that the United States *de facto* recognized long before that [5, p. 240].

In the works of British and American authors of the mid-1970s the emphasis shifted to a positive perception of the new *Ostpolitik* as a key component of international detente. The British historian-Germanist, fellow of the University of Bradford **John Sowden**, in his work «The German Question 1945–1973» (1975) stressed the positive nature of the treaties of 1970–1972 for the Western world. A particularly high appreciation was given to the Quadripartite Agreement of 1971, which indicated the open nature of the German question and confirmed the rights of the three Western powers in Berlin [6, p. 340]. Fellow of the University of Pittsburgh (USA) **Paul Hammond** also expressed confidence that the policy of Willy Brandt did not carry any danger to the integrity of NATO. From the author's point of view, the new course demonstrated that the Germans, pursuing their national goals within the Alliance, can work for the common purposes of all its members [7, p. 289].

In the second half of the 1970s–1980s the analysis of the essence and results of the new *Ostpolitik* in Anglo-American historiography underwent certain changes. On the one hand, within the framework of the rationalist approach, the trend towards a positive evaluation of Willy Brandt's activities for the West remained. Examples include the works of **Clay Clemens** (College of William and Mary, UK), **Wolfram Hanrieder** (University of California, USA), **Roger Morgan** (Royal Institute for International Studies, UK). The authors agreed that the new *Ostpolitik* did not weaken the unity of NATO, just on the contrary, helped to strengthen it, and successfully combined the national German goals and objectives of the Alliance. According to the British historian R. Morgan, the new *Ostpolitik* was securely mounted in the *Westpolitik* and did not threaten the FRG commitment to NATO [8, p. 105]. In the article of the American researcher **Jonathan Dean**, «The Future of Berlin» (1989), the high appreciation of the Quadripartite Agreement of 1971 was given, and the positive consequences of the intermediate settlement of the Berlin problem for the Western allies were analyzed [9, p. 168–172]. Professor W. Hanrieder noted that the implementation of the new *Ostpolitik* was important both for the East and for the West, since both sides were looking for an opportunity to ease the tension in the center of Europe. The author expressed confidence that this course did not pose dangers to the internal unity of NATO. Despite the increased independence, the FRG would not be able to predetermine fundamental changes on a European and global levels [10, p. 72–73]. In general, in the works of the representatives of the liberal approach, the results of Willy Brandt's policy were estimated as success of West German diplomacy, which helped to strengthen the positions of the West in the international arena and settle their joint tasks [11, p. 231], [10, p. 20], [12, p. 31], [13, p. 89–90].

On the other hand, there was a noticeable strengthening of the conservative trend in this period. The weakening of the FRG's dependence on the USA in international affairs and the stabilization of the GDR regime were perceived as unfavorable consequences of the new *Ostpolitik*, which may conceal significant dangers for the Western alliance. In the 1980s West Germany was reluctant to accept the idea of increasing and modernizing NATO weapons in Europe, since such events inevitably led to deterioration of relations with the USSR and to complication of the inter-German dialogue. Some British and American authors have come to the conclusion that the new *Ostpolitik* had led to deep contradictions within NATO. The increased autonomy of the FRG foreign policy activities and strengthening of the German national factor in development and adoption of NATO decisions were noted in the works of American researchers **William Griffith** (Massachusetts Institute of Technology), **Barry Blechman** (Defense Forecast Inc.), **Daniel Nelson** (University of Auburn) [14, p. 1], [15, p. 54–55], [16, p. 3–4]. According to **Angela Stent**, a professor of Georgetown University, the *Ostpolitik* of Willy Brandt became more independent, as a result the United States ceased to determine the framework of Soviet-German relations [17, p. 154]. British researcher **Edwina Moreton** in the article «The German Question in the 1980s» (1989) assessed the risks of the revival of German militarism as minimal. At the same time, she expressed fears that the growth of pacifist sentiment in the FRG could bring many problems to NATO partners in the future. The author shared the dismay of the American historian W. Griffith in connection with the fact that the new *Ostpolitik* could stabilize the GDR and destabilize the FRG, and not vice versa [18, p. 11–12], [19].

Positive estimation of Willy Brandt's policy in the works of British and American historians finally established after the fall of the Berlin Wall and the reunification of Germany. It became clear that history itself justified it. The long and peaceful way to German unification contributed not only to German national goals but also led to strengthening position of the West in Central and Eastern Europe. It favoured the disintegration of the Soviet bloc and deepened the internal crisis in the USSR. The unification of Germany did not only significantly strengthen its position in Europe and on the international level, but also contributed to the collapse of the USSR, Czechoslovakia and Yugoslavia. The disappearance of the German Democratic Republic greatly weakened the positions of the Warsaw Pact and COMECON, contributed to the strengthening of NATO and its expansion to the east in 1990s and 2000s.

British and American publications of the 1990s and 2000s no longer contain criticism, fears and pessimistic forecasts. Researchers state that during the implementation of the new *Ostpolitik*, the FRG remained a reliable ally of the West. The policy of developing relations with the states of the Soviet bloc had nothing in common with nationalism and the behavioral *Schaukeln* tactic of the past. The new *Ostpolitik* was initially based on the principles of Konrad Adenauer course, which meant the priority of Western integration processes before the unification of Germany [20, p. 61, 82, 92], [21, p. 148], [22, p. 264]. Professor of Georgetown University **William Smyser** in his work «From Yalta to Berlin: the Cold War struggle over Germany» (1999) noted that Willy Brandt always understood the impossibility of «private détente» for West Germany. At the same time, international détente could not be successful without certain changes in the German question. The Chancellor was well aware of the limits of his policy and, while conducting it, could avoid crisis both within the country and within NATO. The signification of the Quadripartite Agreement of 1971 is regarded as the West's achievement of the greatest gains in crucial area of authority [23, p. 217, 223, 257].

According to **Gerald Hughes**, a British historian, fellow of the University of Aberystwyth (Wales, UK), it was West Germany's membership in NATO and a close partnership with the United States and Great Britain that enabled it to realize national goals successfully [24, p. 155], [25]. British historian-Germanist **Mary Fulbrook** (University College of London) noted that the new *Ostpolitik* of Willy Brandt activated domestic mechanisms in Central and Eastern Europe that made possible «velvet» revolutions and contributed to the unification of Germany [26, p. 81]. Such assessments also contains the work of American historian **Tony Armstrong** (Wesley College, Delaware), who concluded that without the new *Ostpolitik* the drastic changes in Eastern Europe in the late 1980s would have been impossible [27, p. 11]. Thus, the authors agree that the new *Ostpolitik* did not carry any dangers to the unity of the Western world, but rather contributed to the expansion

of its sphere of influence in eastern direction. Nevertheless, a minor criticism of the new *Ostpolitik* is preserved in the works of some conservative authors who note that without long-term economic and political support from the FRG, the East German regime would have collapsed much earlier.

In conclusion, it should be noted that the study of the problem of West German new *Ostpolitik* in Anglo-American historiography has passed three main stages. In the second half of the 1960s – the beginning of the 1970s in the works of British and American historians, the fears of the growing independence of the FRG in foreign policy are particularly clearly traced. Alarm was growing about its possible withdrawal from Western structures and becoming a neutral state. After the signing of the treaties 1970–1972 and the CSCE Final Act in 1975, these fears gradually disappeared from the works of British and American historians. However, in the 1980s in connection with the actualization of the German problem, the emergence of disagreements in NATO and the growing economic and political power of West Germany the approaches to analyzing the new *Ostpolitik* underwent some changes again. Among the main dangers that could be created during the innovative course of Willy Brandt, British and American researchers named stabilization, economic and political strengthening of the GDR regime, as well as the possible growth of nationalistic sentiment in Germany, the increasing autonomy of West Germany within NATO and its growing influence on the Alliance policy. After the reunification of Germany, a vast majority of authors note the security and obvious strategic success of the new *Ostpolitik*. At the same time, in the works of some researchers, a restrained criticism of Willy Brandt's policy remains. They still believe that new *Ostpolitik* contributed financially and politically to the prolongation of the East German regime existence.

References

1. Edinger, J.L. Politics in Germany. Attitudes and processes / L.J. Edinger. – Boston : Little, Brown and Co., 1968. – 360 p.

2. Johnes, W.T. Germany: prospects for a nationalist revival / W.T. Johnes // International Affairs. – 1970. – Vol. 46, № 2. – P. 316–322.

3. Roberts, G. West German politics / G. Roberts. – New York : Taplinger Publishing Company, 1972. – 206 p.

4. Clemens, W.C. The Soviet world faces West: 1945–1970 / W.C. Clemens // International Affairs. – 1970. – Vol. 46, № 3. – P. 475–489.

5. Morgan, R. The United States and West Germany, 1945–1973. A study in Alliance politics / R. Morgan. – London : Oxford University, 1974. – 282 p.

6. Sowden, J.K. The German question, 1945–1973. Continuity in change / J.K. Sowden. – London : Bradford University, 1975. – 404 p.

7. Hammond, P.Y. Cold war and détente / P.Y. Hammond. – New York : Harcourt Brace Jovanovich, 1975. – 370 p.

8. Morgan, R. West German foreign and security interests / R. Morgan // Germany between East and West / Ed. by E. Moreton. – Cambridge : Cambridge University Press, 1989. – P. 97–107.

9. Dean, J. The future of Berlin / J. Dean // Germany between East and West / Ed. by E. Moreton. – Cambridge : Cambridge University Press, 1989. – P. 157–179.

10. Hanrieder, W.F. The foreign policies of West Germany, France and Britain / W.F. Hanrieder, A. Graeme. – Englewood Cliffs : Prentice-Hall, 1980. – 314 p.

11. Clemens, C. Reluctant realists: the CDU/CSU and West German Ostpolitik, 1969–1982 / C. Clemens. – Durham; London : Duke University, 1989. – 369 p.

12. Morgan, R. 54: West Germany's foreign policy agenda / R. Morgan // The Washington papers. – Vol. VI. – London : Sage, 1978. – 79 p.

13. Morgan, R. The British view / R. Morgan // Germany between East and West / Ed. by E. Moreton. – Cambridge : Cambridge University Press, 1989. – P. 83–94.

14. Blechman, B.M. The silent partner. West Germany and arms control / B.M. Blechman, C. Fisher. – Cambridge, Mass. : Ballinger Publishing, 1988. – 266 p.

15. Griffith, W. The American view / W. Griffith // Germany between East and West / Ed. by E. Moreton. – Cambridge : Cambridge University Press, 1989. – P. 49–63.

16. Nelson, Daniel J. Defenders or intruders? The dilemmas of U.S. forces in Germany / Daniel J. Nelson. – Boulder; London : Westview Press, 1987. – 288 p.

17. Stent, A. From embargo to Ostpolitik. The political economy of West German-Soviet relations, 1955–1980 / A. Stent. – Cambridge : Cambridge University, 1981. – 328 p.

18. Moreton, E. The German question in the 1980s / E. Moreton // Germany between East and West / Ed. by E. Moreton. – Cambridge : Cambridge University Press, 1989. – P. 3–20.

19. Moreton, N.E. East Germany and the Warsaw Alliance: the politics of détente / N.E. Moreton. – Boulder : Westview Press, 1978. – 267 p.

20. Banchoff, T. The German problem transformed: institutions, politics and foreign policy, 1945–1995 / T. Banchoff. – Michigan : The University of Michigan, 1999. – 230 p.

21. Munro, C. Britain and German Ostpolitik / C. Munro // Deutschland und Russland in der britischen Kontinentalpolitik seit 1815 / Hsg. von A.M. Birke, H. Wentker. – Muenchen; New Providence; London; Paris : Saur, 1994. – P. 145–155.

22. Rynhold, J. The German question in Central and Eastern Europe and the long peace in Europe after 1945: an integrated theoretical explanation / J. Rynhold // Review of International Studies. – 2011. – Vol. 37, № 1. – P. 249–275.

23. Smyser, W. From Yalta to Berlin: the cold war struggle over Germany / W. Smyser. – New York : St. Martin's Griffin, 1999. – 465 p.

24. Hughes, G. Britain, Germany and the cold war. The search for European détente, 1949–1967 / G. Hughes. – London; New York : Routledge, 2007. – 253 p.

25. Hughes, G. The ghosts of appeasement: Britain and the legacy of Munich agreement / G. Hughes // Journal of Contemporary History. – 2013. – Vol. 46, № 4. – P. 688–716.

26. Fulbrook, M. The two Germanies, 1945–1990. Problems of interpretation / M. Fulbrook. – London : Macmillan, 1992. – 114 p.

27. Armstrong, T. Breaking the ice: rapprochement between East and West Germany, the United States and China, and Israel and Egypt / T. Armstrong. – Washington : United States Institute of Peace Press, 1993. – 187 p.

Белорусский государственный педагогический
университет им. М. Танка

Поступила в редакцию 17.06.2018

Известия Гомельского государственного университета
имени Ф. Скорины, № 1 (112), 2019

УДК 94 (476) 1941–1943

Об особенностях восстановления церковной жизни на Гомельщине в 1941–1943 гг.

Н.Н. Козлова

К 1939 г., в результате конфессиональной политики межвоенного периода, были закрыты все православные церкви Гомельщины. Уже в июле 1941 г. началось их интенсивное возрождение, которое явилось результатом *лояльности немецких* властей и следствием сохранения верующими и клириками церковного имущества после закрытия церквей. На основании архивных изысканий и материалов полевых экспедиций установлено, что в оккупационный период действовали не **63, а 102** молитвенных здания, как было засвидетельствовано ранее в отечественной историографии; также уточненное количество каноничных клириков **– 73,** а не **43**. Выявлены келейные общины легализованного к 1942 г. «церковного подполья». Данные сведены в таблицу. Прихожане самостоятельно ремонтировали, восстанавливали и содержали молитвенные здания. Деятельность 73 клириков региона описана в контексте остроты кадрового вопроса. Приводятся имена Г. Секача, И. Трубицына, И. Пищикова, служивших одновременно в нескольких церквах. Акцентирована деятельность служителей-«самосвятов», выполняющих службы в сельской местности. Они выдвигались общим решением прихода из опытных мирян, если не было возможности поставить каноничного священника. Интенсивная церковная жизнь региона свидетельствует о том, что народные массы и клирики смогли сберечь основы приходской жизни, ведь их количество к 1943 г. достигло уровня 1920-х гг.
Ключевые слова: оккупационный период, церковное возрождение, клирики, служители-«самосвяты».

As a result of the confessional policies of the interwar period all orthodox churches of the Gomel region were closed by 1939. The rebirth of the church began in 1941 due to the tolerance of German authorities and the process of returning the possessions of the churches that had been preserved by clergymen and believers. On the basis of archive records and the study of the field expeditions it has been found out that during the occupation period 102 prayer houses were restored, not 63 in number as it had been testified earlier in the country historiography, and the number of official clergymen is supposed to have been 73**, but not 43.** Among those congregations there were cellular affiliations of «the church underground» which was legalised in 1942. All the data are presented in the table. Churchgoers repaired, rebuilt and supported prayer houses. The author of the article describes the activities **of 73** clergymen of the region. Such clergymen as G. Sekach, I. Trubitzyn, I. Pischikov served simultaneously in several churches. Special attention is paid to the activities of the votarists who fulfilled the duties of clergymen in rural districts. They were given the authority by the joint decision of the laity in case there was no possibility to appoint a clergyman. The intense regional church life shows that local believers and clergymen managed to save basic laity concepts. The number of churches in 1943 reached that of 1920s.
Keywords: occupation period, birth of the church, clergymen, votarists.

Введение. В советской историографии роль Русской Православной Церкви (далее РПЦ) и Белорусской Православной Церкви (далее БПЦ) в Великой Отечественной войне трактовалась в атеистическом контексте, патриотическая деятельность священнослужителей Московского Патриархата и верующих не рассматривалась. В обобщающем исследовании «Беларусь у гады Вялікай Айчыйннай вайны: Праблемы гістарыяграфіі і крыніцазнаўства», изданном в 1999 г., охарактеризованы 289 работ, о Гомельщине повествуется в 16 трудах, но о служении священников в войне не упоминается. Исключением из этой тенденции являются статьи об участии в партизанском движении К. Раина [1], [2] и В. Копычко [1], [3, с. 101], трудившихся в регионе в послевоенный период.

В российской историографии в 1990-е гг. появилось большое количество исследований, в которых конфессиональная политика XX в. рассматривается объективно. Они проанализированы доктором исторических наук М.В. Шкаровским [4, с. 10–40]. Среди них выделяются труды: В.А. Алексеева, О.Ю. Васильевой, М.И. Одинцова, А.Н. Кашеварова, С.Л. Фирсова, В.И. Цыпина. Ученый также охарактеризовывает труды эмигрировавших историков и священников: Д.В. Поспеловского, В.А. Алексеева, Н. Струве, И. Косяка, Аф. Мартоса и зарубежных

исследователей: Г. Штриккера, Ф. Хейера, Х. Файерсайда [4, с. 10–40]. Однако, в указанных исследованиях положение БПЦ в изучаемый период подается фрагментарно, в общем контексте анализа политики государства на территории всего Советского Союза.

В отечественной историографии новейшего времени также появляются исследования, в которых всесторонне рассматривается роль БПЦ в военный период. Они осуществляются в ГрГУ им. Я. Купалы в рамках национал-историографического проекта «Православная Церковь и белорусское общество в XX–XXI вв.» [5, с. 61–70]. Историком С.В. Силовой, труды которой явились прорывом по означенной проблеме [6], [7], предложено свое видение вышеуказанных российских и зарубежных трудов. Она проанализировала обобщающие труды белорусских историков с 1990-х гг. и охарактеризовала материалы военной периодики и литературные статьи, созданные А. Смирновым, М. Тычиной, А. Котовым, Б. Кьяри, Б. Рейн [8]. Ценная информация о клириках исследуемого региона содержится в работах преподавателей Минской Духовной Академии: протоиерея Ф. Кривоноса [9], А.В. Слесарева [10].

Однако полная картина о ситуации на Гомельщине в вышеперечисленных работах отсутствовала. В свете вышеизложенного, сотрудники Церковно-Исторической комиссии (о деятельности которой сообщалось [11, с. 149], [12, с. 7]) провели архивные изыскания и полевые экспедиции в регионе. **Цель** данной статьи: воссоздать объективную картину возрождения православных приходов в оккупационный период; для достижения которой выдвинуты следующие задачи: а) ввести в научный оборот новые данные о количестве действующих на Гомельщине церквей и служащих клириков; б) акцентировать внимание на деятельности «самосвятов», служивших в **13** селах и деревнях региона и легализации «церковного подполья».

Основная часть. Вследствие конфессиональной политики 1930-х гг., накануне Великой Отечественной войны, на территории восточной Белоруссии осталось 2 действующих храма (из 542 действующих в конце 1930-х гг.), в которых изредка проводились литургии [7, с. 3]. Многие из закрытых храмов были либо разрушены, либо переоборудованы под всевозможные производственные и социокультурные здания. На территории Гомельщины все церкви были закрыты к 1939 г. [11, с. 150]. Следует отметить, что в 1914 г. на Гомельщине действовало 174 православных молитвенных зданий [13, л. 7–14], в 1924 г. – уже 100 единиц [14, л. 157–173].

К 1941 г. в восточной Белоруссии не осталось ни одного епископа, многие клирики были сосланы или уничтожены. Начавшаяся война обусловила пересмотр государственно-церковных отношений и требовала национального единства. Положение БПЦ временно улучшилось, постепенно начали возрождаться епископские кафедры, уже в 1941–1942 гг. клирики и прихожане стали возрождать закрытые и строить новые церкви. В их открытии принимали участие представители германской администрации и офицеры вермахта, которые «…желали подкупить белорусский народ веротерпимостью… не веря в прочность своего положения на завоеванных землях…» [15, л. 1]. Оккупанты учитывали религиозные и национальные особенности государства, просчеты конфессиональной политики Советской власти. Вместе с тем, при Генеральном Комиссариате Белоруссии существовал отдел под руководством Леопольда Юрды, который контролировал деятельность БПЦ. Настоятели должны были составить клировые ведомости, заполнить личные анкеты священников и псаломщиков, после чего они получали соответствующее разрешение на совершение богослужений в определённой местности и состояли на учёте в СД или комендатуре [7, с. 45], [9, с. 24].

Учитывая интенсивное открытие приходов, в январе 1942 г. по распоряжению главы БПЦ митрополита Пантелеймона (Рожновского) и архиепископа Венедикта (Бобковского), с санкции оккупационных властей в Восточную Белоруссию для организации церковной жизни были направлены архимандрит Серафим (Шахмуть) и протоиерей Григорий Кударенко. Будучи доверенным лицом главы БПЦ Пантелеймона (Рожновского), он становился попечителем возрождавшихся церквей и монастырей [7, с. 47],[9, с. 24]. Серафим (Шахмуть) должен был предоставлять в СД сведения об открываемых церквах, их земельных наделах.

В отечественной историографии ранее было показано, что в 1941 г. в г. Гомеле были открыты: Георгиевская, Александро-Невская в Новобелице и Свято Николаевская (Полесская) церкви, а 1.08.1942 г. – Петропавловский Собор [10], [16]. Однако, согласно воспоми-

наний схимонахини Митрофании (Мисько), в 1941–1943 гг. до ее частичного разрушения действовала также кладбищенская Рождество-Богородицкая церковь [17]. Таким образом, в г. Гомеле в оккупационный период действовало **пять** православных церквей. Причем прихожане создавали строительные бригады, собственными силами восстанавливали и содержали здания. Согласно отчетам настоятелей «…церковный совет, верующие, во главе с гражданином И.А. Бабриковым и настоятелем М. Хорьковым в 1941 г. восстановили и отремонтировали Александро-Невскую церковь в Новобелице…» [18, л. 4], [19, л. 8]; «…под руководством священника К. Караскевича от станочного оборудования освобождена и отремонтирована Никольская церковь…» [17]. Клирик Е. Башлаков сообщает: «… переоборудован…из здания музея Петро-Павловский Собор» [17]. Благочинный города и настоятель Георгиевской церкви Н. Гейхрох сообщает: «…25 октября 1941 г., после ремонта, состоялось ее освящение, начались литургии, которые не прекращаются и по сей день. Прихожан – 5000 человек, … к церкви приписаны «Прудок» и поселок «Красный Октябрь». Сохранились именные и адресные списки 15 учредителей и 20 членов церковного Совета данной церкви» [18, л. 6, 7, 8].

По разным официальным данным, в 1941–1942 гг. на Гомельщине было открыто 60 (63) культовых здания [10, с. 15], [16], [20, л. 5]. Однако, данные сведения необходимо дополнить. Ведь Н. Гейхрох, вследствие сложностей военного времени – отсутствие транспорта, партизанское движение – не владел всей полнотой информации о возрожденной церковно-приходской жизни. Также клирики не могли свободно перемещаться по региону, т. к. для каждой поездки нужно было получить пропуск в Отделе народного просвещения при Городском Управлении, которым заведовал Н.Н. Будзилович [9, с. 21]. Интенсивность церковного возрождения обострила кадровый вопрос. Несмотря на то, что в 1942 г. в г. Минске многие из бывших псаломщиков или наиболее подготовленных мирян были рукоположены в священники, согласно официальным данным служили 43 клирика [16], уточненное число – 73 священнослужителя.

Следует отметить, что количество открытых приходов превышало количество каноничных священников в регионе. В этой связи «…в последние дни великого поста 1943г. архимандрит Серафим (Шахмуть) объезжал приходы, в которых не было священников, для того «чтобы удовлетворить религиозно-духовный голод» [16]. Также, опрошенные респонденты и старейший гомельский священник Стефан Гладыщук свидетельствуют, что на должность настоятеля, если не было возможности поставить каноничного священника, общим решением верующих выдвигались наиболее опытные миряне «самосвяты», без специального богословского образования [17], которые совершали церковные службы. Такие молитвенные дома не всегда учитывались и оккупационным и епархиальным начальством. По приглашению верующих Ветковского района на Двунадесятые праздники проводил богослужения в церквях Ветковского района (Старое Село, Хальч, Бартоломеевка) протоиерей Иоанн Трубицын, 1868 г.р., уроженец станицы Вешенская Донской области. Он отслужил 50 лет в лоне Православной Церкви, трудился до 1935 г. на разных приходах Донской епархии. Затем вышел за штат, переехал в г. Гомель к своей дочери, но в 1941 г. возобновил пастырское служение в исследуемом регионе [17]. Следовательно, верующие Гомельщины тесно общались между собой, были осведомлены о церковной жизни региона и стремились сохранить православные традиции в экстремальное время. Трудились в церквах региона и рукоположенные украинские священники: П. Тумановский в Гадичево, также о. Владимир в Поколюбичах и о. Михаил в д. Уть, фамилии последних респонденты не помнят [17].

Архимандрит Иннокентий (Мельниченко), бывший настоятель церкви закрытого Макарьевского женского монастыря, служивший с ноября 1941 г. в Добрушской церкви, в отсутствие легального епископата зимой 1941 г. совершал освящения открытых церквей на оккупированной территории и по своему авторитету считался «добрушским епископом» [17]. Известный гомельский священник И. Пиневич, трудившийся с 1923 г. в регионе, упоминается как разъездной священник, награжденный золотым наперсным крестом за активную деятельность по открытию церквей в оккупационный период [21, л. 35]. В нескольких церквах Гомельщины трудились И. Пищиков, Г. Секач, Ф. Загородский, Ф. Рафанович, Е. Щемелев. Священноначалием БПЦ перемещались по церквам региона М. Мекченко, А. Пилипенко, И. Кашубо, К. Караскевич.

Таблица – Церковно-приходская жизнь Гомельщины в оккупационный период

Район	***Церкви и молитвенные дома, ранее задокументированные***	***НОВОВЫЯВЛЕННЫЕ, засвидетельственные в архивах РБ***	***Молитвенные дома, выявленные в результате полевых экспедиций ЦИк***
1. Гомельский район **(девять и шесть) 15**	***В селах:*** Романовичи (***М. Остапенко***); Бобовичи (***Д.И.Толкачев***); Урицкое ***(А. Пилипенко);*** Головинцы (***И.А. Жуков, С.И. Побегаев***); Еремино (***И. Пиневич***); Поколюбичи ***(о. Владимир, М. Голубев);*** Красное (***Ф. Гончаров***).	Борщевка ***(К. Караскевич, М. Мекченко)***	Келейная община в с. Костюковка; бывшие монахини Чонского монастыря, сестры ***Петрулевы:*** Митродора, Арсения, их племянница Евфросиния, келейница Анфия
		Новые Дятловичи (***Д.М. Раков***)	
		Старые Дятловичи (***А. Байков***)	
Церковь при **Скитковском монастыре**	(***Стефан Каменев***)	Церковь в Прибытках (***И. Кошубо***)	
Церковь при **Чонском монастыре**	Настоятель Макарий ***(М. Хорьков)***, игумения ***Поликсения***		Келейная община в селе Куты, сестры Феодора и Евфимия ***Теселкины,*** бывшие монахини Чонского монастыря
2. Жлобинский район **(две и одна)**	г. Жлобин (***В.П. Адамов);*** д. Пиревичи (***В. Шекунов)***		с. Степы *
3. Добрушский район **(шесть и три) 9**	г. Добруш арх. ***Иннокентий (Мельниченко), Герман (Журавлев);*** ***В селах:*** Корма ***(П.И. Балбеко)***; Хорошевка ***(А.Н. Хацков)***; Огородня, Крупец (***П.Т. Гладченко, А.В. Пилипенко)***; Вылево (***И. Кошубо***)	Огородня **(И. Матвеенко)**	Уть – м.д П.Т. Гладченко, **о. Михаил**
			Жгуньская Буда* – церковь
			Перерост* – церковь
4. Тереховский район **(девять)**	**В селах:** Дубровка, Черетянка, Гадичево (***П. Тумановский***); Васильевка (***М.Г. Бобровничий***); Нивки, Носовичи, Кравцовка поочередно ***(А. Прищепов, Т.И. Столяров, А.К. Кардашов);*** Глыбоцкое ***(Е. Башлаков)***; Усохо-Буда ***(П. Гладченко)***		
5. Речицкий район **(восемь и шесть) 14**	Успенский храм в г. Речице ***(А.Н. Абраменко);*** ***м.д. в селах:*** Новые Барсуки; Демехи (***Ф.Д. Загородский***); Молчаны; Свиридовичи монах ***Леонтий (Л.М Борсук);*** Бронное; Артуки; Ямполь монах (***Полиевкт)***	Покровский храм в Речице	В некоторых церквях района – разъездной ***Г. Секач***
		Церковь в Заспе	
		Козье ***(Ф.Д. Загородский***)	
		Гарваль*	
		Ветхино*	Ветхино* Монахиня Евсевия (Елена)

Окончание таблицы

6.Уваровичский район **(три и две) 5**	Три в селах Старая Белица **(*Досифей);*** Тереничи ***(Е. Гинтовт*);** Глазовка **(*И.В. Тетерюков)***	Телеши ***(С.А. Шумаков, Т.М. Джасов)***	
		Уваровичская церковь ***(Т.М. Джасов)***.	
7. Лоевский район **(одна и две) 3**	Лоев **(*Г.Я. Секач)***	Бывальки ***(Р.Т. Павлющенко*)**	Уборки*
8. Будо-Кошелевский район **(две и четыре) 6**	Кошелево ***(М.Г. Бобровничий);*** Будо-Кошелево (иеромонах ***Иерофей (Антоненко*)** и *дьяк* ***(И. Тетерюков)***)	Ивольское монах Серафим ***(М. Топтухин)***	
		м.д. Михалевка*	
		Семёновка ***(А.Попович)***	
9. Ветковский район **(четыре и шесть) 10**	В Ветковском районе: в Ветке ***(А. Макаров);*** Новые Громыки ***(В. Волотовский);*** Даниловичи ***(А. Чистяков)***; Бартоломеевка ***(М. Мекченко)***	Новоселки церковь ***(А.Н. Босяков.)***	Старое село*
			Хальч*
		Присно*	Шерстин*
10. Рогачевский район **(шесть и две) 8**	в райцентре ***(А. Хведосюк);*** ***В селах:*** Поболово **(А. Пилипенко**); Кирово; Городец ***(Ф. Рафанович);*** Дворец; Кривск ***(А.Е. Потоцкий)***	Довск ***(А.И. Ксензов)***	с. Святое *
11. Чечерский район **(три и две) 5**	Чечерская Преображенская ***(И.Пищиков)*** ***В селах:*** Дудичи **(*П.Р. Володько*),** Шепетовичи		м.д. в Причелесне, монах ***Антоний (Манин)*** и бывшая монахиня Чонского монастыря ***(Антония Лукьяненко)***.
			Георгиевская Кладбищенская
12. Светиловичский район **(три и одна) 4**	Светиловичи ***(Н.В. Шинкевич*);** Неглюбка; Перелёвки		Речки, ***Феоктист (Ганжа)*, диакон А. Попович**
13. Журавичский и Кормянский районы **(три и две) 5**	***В селах:*** Болотня **(*М.Г. Бобровничий);*** Быч (***Н.Е. Сонотов***); Рассохи **(*И. Пищиков)***	Журавичи ***(А.И. Ксензов);*** Обидовичи монахи ***(Ф. Рафанович, Ефросин Щемелев)***	В некоторых м.д. ***иеромонах Ефросин (Щемелев)*** и **самосвят Т.И. Столяров**
14. Стрешинский район **(одна)**		Стрешин (**А.Д. Валяев**)	
***102*: 97 и пять гомельских**	59 и 4 вышеуказанные Гомельские	**21**	**17** и одна Гомельская

Примечание: * обозначены 13 поселений, в которых служили «самосвяты»; таблица составлена на основании материалов полевых экспедиций и [22, л. 25, 78, 98, 106], [23, л. 68], [24, л. 4, 38], [25, л. 90–100], [26, л. 87, 90, 98], [27, л. 4], [28, л. 22], [29, л. 35, 42], [30, л. 7], [31, л. 98, 99, 101], [32, л. 2], [33, л. 28, 29], [34, л. 11], [17], [12, с. 259, 292, 303, 350], [9, с. 21–24], [10, с. 22, 102, 166, 196], [18, л. 11, 15], [13, л. 28, 29], [15, л. 5], [19, л. 8, 28], [20, л. 5], [21, л. 103].

Заключение. Следовательно, в оккупационный период в регионе действовало не 63, **а 102** молитвенных здания, как было засвидетельствовано ранее в отечественной историографии. Причем **21** выявлено в архивах РБ, а 18 в результате проведенных полевых экспедиций. Служили в открываемых молитвенных зданиях священники, дьяки, псаломщики из закрытых церквей и новопосвященные клирики. Уточняется число каноничных **клириков – 72, а не 43.** В городах и селах, в которых не сохранились церковные здания, богослужения проводились в частных домах «самосвятами», получившими благословение от официально назначенных клириков. Слу-

жили в них и местные благочестивые жители и бывшие монахи и монахини, достоверно можно говорить о 13 единицах. Установлены имена и место служителей «церковного подполья» 1920–30-х гг., которое смогло легализоваться к 1942 г., в частности в селах Куты, Костюковка, Речки, Причелесня, Журавичском районе (см. таблицу) [12, с. 250, 259, 292, 303, 305, 350]. Таким образом, верующие и «гонимые» клирики региона сохранили основы сложившейся церковно-приходской жизни в неблагоприятный для БПЦ межвоенный период.

Литература

1. Якунин, В. Партизанский Акафист / В. Якунин // Наука и религия. – 1995. – № 5. – С. 6–8.
2. Раина, П.К. Мы дети одной Отчизны / П.К. Раина // Слово. – 1989. – № 11. – С. 12–15.
3. Шубитыдзе, И.С. Полесские были / И.С. Шубитыдзе. – Минск : Беларусь, 1969. – 270 с.
4. Шкаровский, М.В. Русская Православная Церковь в XX в. / М.В. Шкаровский. – М., 2010. – 432 с.
5. Карев, Д.В. Православная церковь и белорусское общество в белорусской историографической традиции новейшего времени (1918 – нач. XX в.) / Д.В. Карев, А.А. Змитрукович // Весн. Гродн. гос. ун-та імя Я.Купалы. Серыя 1. Гісторыя. – 2008. – № 3. – С. 61–70.
6. Силова, С.В. Крестный путь. Православное духовенство в Белоруссии в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.) : дисс. … канд. ист. наук : 07.00.02 / С.В. Силова. – Минск, 2004. – 126 с.
7. Силова, С.В. Православная церковь в Белоруссии в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.) / С.В. Силова. – Гродно : ГрГУ, 2003. – 105 с.
8. Силова, С.В.Проблемы изучения Православной Церкви в годы Великой Отечественной войны (1941–1945) / С.В. Силова. Православие на Гомельщине, историко-культурное наследие и современность. – Гомель : УО ГГУ им. Ф. Скорины, 2010. – С. 181–187.
9. Кривонос, Ф. Незабвенный Пастырь Преподобномученик Серафим (Шахмуть) / Ф. Кривонос. – Минск : Врата, 2016. – 49 с.
10. Слесарев, А.В. Матриролог Гомельской епархии (1917–1953): биографический справочник / А.В. Слесарев. – Минск : Издательство Минской Духовной Академии, 2017. – 339 с.
11. Козлова, Н.Н. Государственно-церковные отношения межвоенного периода на Гомельщине / Н.Н. Козлова // Вестник Полоцкого университета. Серия Гуманитарные науки. – 2018. – № 1. – С. 149–155.
12. Козлова, Н.Н. Чонский Монастырь. История и судьбы / Н.Н. Козлова, С.В. Цыкунов. – Гомель : Барк, 2018. – 490 с.
13. Государственный Архив Гомельской области (ГАГО). – Фонд 3441. – Оп. 1. – Д. 1.
14. ГАГО. – Фонд 185. – Оп. 1. – Д. 86.
15. Национальный Архив Республики Беларусь (НАРБ). – Фонд 951. – Оп. 2. – Д. 2.
16. Новый путь. – Гомель. – 1943. – 24 апреля.
17. Текущий архив Церковно-Исторической комиссии при Гомельской епархии.
18. ГАГО. – Фонд 3441. – Оп. 3. – Д. 2.
19. ГАГО. – Фонд 3441. – Оп. 3. – Д. 3.
20. НАРБ. – Фонд 951. – Оп. 1. – Д. 17.
21. НАРБ. – Фонд 951. – Оп. 1. – Д. 5.
22. Архив Управления Комитета Госбезопасности РБ по Гомельской обл. – Д. 10371-с.
23. НАРБ. – Фонд 951. – Оп. 2. – Д. 20.
24. НАРБ. – Фонд 951. – Оп. 1. – Д. 6.
25. НАРБ. – Фонд 951. – Оп. 1. – Д. 15.
26. НАРБ. – Фонд 951. – Оп. 1. – Д. 22.
27. ГАГО. – Фонд 3441. – Оп. 3. – Д. 9.
28. ГАГО. – Фонд 3441. – Оп. 3. – Д. 22.
29. НАРБ. – Фонд 4П.2. – Оп. 62. – Д. 392.
30. ГАГО. – Фонд 3441. – Оп. 1. – Д. 5.
31. НАРБ. – Фонд 951. – Оп. 2. – Д. 11.
32. ГАГО. – Фонд 3441. – Оп. 3. – Д. 14.
33. ГАГО. – Фонд 3441. – Оп. 1. – Д. 2.
34. ГАГО. – Фонд 3441. – Оп. 1. – Д. 6.

Гомельский государственный колледж
искусств им. Н.Ф. Соколовского

Поступила в редакцию 20.05.2018

Известия Гомельского государственного университета
имени Ф. Скорины, № 1 (112), 2019

УДК 94:327(430+44)

Научно-исследовательские центры как элемент сотрудничества Франции и ФРГ в области науки в послевоенное время

Е.А. Лосева

Рассматривается развитие франко-немецкого научного сотрудничества после Второй мировой войны через призму деятельности научно-исследовательских центров в гуманитарных и технических науках. Особое внимание уделяется влиянию политического фактора и международной обстановки на развитие научного сотрудничества Франции и ФРГ. Анализируется роль франко-немецкого тандема в европейской научной кооперации.
Ключевые слова: франко-немецкое сотрудничество, научно-исследовательские центры, политика примирения, холодная война, европейская интеграция.

The development of Franco-German scientific cooperation after the Second World War is considered through the prism of the activities of research centers in the humanities and technical sciences. Particular attention is paid to the influence of the political factor and the international situation on the scientific cooperation between France and Germany. The role of the Franco-German tandem in European scientific cooperation is analyzed.
Keywords: Franco-German cooperation, research centers, reconciliation policy, Cold war, European integration.

После Второй мировой войны успехи в проведении денацификации и демократизации Германии показали союзникам возможность тесного и плодотворного сотрудничества с бывшим противником как в политической и экономической сферах, так и в культурной. В данной статье хотелось бы уделить внимание такому виду сотрудничества как научная кооперация. Данное сотрудничество определялось созданием ряда научно-исследовательских центров как в области гуманитарных, так и в области технических наук.

Катастрофа двух мировых войн, опыт национализма и национал-социализма, неудача франко-немецких сближений до Первой мировой войны и в 1920-е гг. показали, что без новой интеллектуальной базы, без новой формы диалога через национальные и социальные границы невозможно успешное политическое сотрудничество стран. Такое сотрудничество стало неизбежной необходимостью с учетом господства сверхдержав и конфликта между Востоком и Западом.

В период оккупации союзниками Германии (1945–1949 гг.) как такового франко-немецкого научного обмена не существовало. После окончания Второй мировой войны Франция в своей зоне оккупации через миссию Национального центра научных исследований (CNRS – Centre national de la recherche scientifique) установила жесткий контроль над научными проектами в Германии и поощряла проведение исследований французскими учеными на немецкой земле, оттесняя собственно немецких. На данном этапе сотрудничества большую роль играли личные контакты ученых и инженеров, которые не прекращались после окончание боевых действий.

Однако постепенно французская сторона стала отходить от принципа господства в научной сфере Германии в сторону равноценного партнерства. В 1948 г. был открыт Франко-немецкий институт в Людвигсбурге (Deutsch-Französisches Institut) – независимый исследовательский и документационный центр, посвященный Франции и франко-немецким отношениям в европейском контексте. Его исследования были сосредоточены на сравнении экономических, социальных, политических и культурных реалий двух стран [1, с. 16–21].

После образования ФРГ франко-немецкое научное сотрудничество стало развиваться более интенсивно, что было обусловлено внешнеполитической обстановкой в условиях эскалации холодной войны. Теперь ФРГ становиться полноценным партнером и союзником европейских стран в противостоянии с советским лагерем. Кроме того, начавшаяся европейская интеграция, символически представленная планом Шумана в 1950 г., требовала в первую очередь примирения между «непримиримыми врагами».

В таких условиях французские и немецкие историки стали работать над новой базой исторических исследований. Первые послевоенные контакты между историками двух стран установились еще в 1948 г. Тогда же и была впервые представлена идея создания совместного института европейской истории [2, с. 248], который был образован в апреле 1951 г. в Майнце, целью которого между прочих было снижение традиционного соперничества между Германией и Францией в интерпретации некоторых исторических событий. Институт европейской истории должен был служить межнациональному сотрудничеству между европейскими историками и гуманитариями в целом, так как поощрялась междисциплинарность в исследованиях. Основное внимание институт уделял дискуссиям по поводу школьных учебников. Символически, что в октябре того же года институтом была проведена конференция французских и немецких историков, где была окончательно поставлена точка в вопросе ответственности за развязывание Первой мировой войны [3, с. 16]. Продолжением политики интернализации в исторической науке стало создание 2 апреля 1957 г. Научной комиссии по исследованиям истории франко-немецких отношений при историческом факультете университета в Майнце.

Знаковым событием в развитии франко-немецких отношений в сфере культуры стало подписание соглашения о культурном сотрудничестве от 23 октября 1954 г., в статье 3 которого говорилось о необходимости поощрения обмена учеными между странами-партнерами [4, с. 170–171].

В 1954 г. правительственным соглашением для гармонизации отношений между Францией и ФРГ был образован Исследовательский комитет франко-немецких отношений (CERFA – Le comité d'études des relations franco – allemandes). Центр был создан под эгидой Французского института международных отношений (IFRI) и Немецкого общества внешней политики (DGAP) и финансировался Министерствами иностранных дел обеих стран. Деятельность комитета сосредотачивалась на анализе состояния франко-немецких отношений в политической и социально-экономической сферах и выработке практических предложений по углублению сотрудничества между Францией и ФРГ. Для реализации поставленной цели комитетом организовывались регулярные франко-немецкие конференции и семинары, в которых принимали участие эксперты в различных областях, публиковались тематические научные заметки.

21 ноября 1958 г. в Париже был открыт Немецкий центр исторических исследований, ставший в дальнейшем Немецким историческим институтом (IHA – l'Institut historique allemand). Практически сразу после своего создания центр, финансируемый правительством ФРГ, стал играть заметную роль в исторических исследованиях, ориентированных на международную деятельность, что проявилось не только в разработке сравнительной истории Франции и Германии, но и в совместной работе исследователей двух стран над различными сюжетами. Немецкий центр исторических исследований выступил за медиацию гуманитарных наук, новаторский подход в исторических исследованиях, один из первых разрешил свободный доступ к своим публикациям и оказывал финансовую поддержку молодым историкам [5, с. 132–133]. В 1961 г. центром был проведен первый франко-немецкий исторический коллоквиум в Саарбрюкене.

В сфере технических наук, как показывала практика, в 1950-ые гг. французской и немецкой сторонам иногда было проще контактировать в контексте общеевропейских соглашений, чем устанавливать собственно двусторонние контакты. В данный период времени ученые Франции и Германии работали в рамках Европейской организации ядерных исследований (CERN), созданной в Женеве в 1954 г. – первом крупном общеевропейском проекте в области физики элементарных частиц. Центр создавался с целью наверстать упущенное в отрасли, где пионерами и флагманами были США.

В 1957 г. с подписанием Римских соглашений Европейское сообщество приобрело новое измерение. Однако, несмотря на создание многочисленных многосторонних структур, таких как Европейская организация по разработке реакторных пусковых установок (ELDO) в 1962 г., Европейская организация молекулярной биологии (EMBO) в 1963 г., Европейский совет по космическим исследованиям (ESRO) в 1964 г., где принимали участие Франция и ФРГ, рамки ЕЭС были не сильно многообещающими и вызывали у ученых разочарование, особенно на фоне успехов советской и американской науки.

Двухстороннее франко-немецкое сотрудничество в области технических наук начинается с преобразования бывшей военной лаборатории в Франко-немецкий исследовательский институт в Сен-Луи в 1959 г. Институт стал первым франко-немецким учреждением по фундаментальным исследованиям в сфере вооружения (главным образом в сферах баллистики и аэродинамики). Учреждение получило совместное управление, состоящее из высших военных чинов обеих стран, и финансирование из национальных военных бюджетов. Контролировался институт как министерствами обеих стран, так и научным советом [6, с. 237–255].

В целом, к началу 1960-ых гг. двухстороннее научное сотрудничество Франции и ФРГ было не очень эффективным, несмотря на открытие ряда гуманитарных научно- исследовательских центров. В технической сфере, не считая небольшого количества индивидуальных контактов, только Институт в Сен-Луи показывал действительно успешную деятельность. Соглашение 1954 г., которое предполагало обмен профессорским составом и учеными между странами, на практике осталось нереализованным [7, с. 67–82].

Настоящий прорыв в научном и технологическом сотрудничестве произошел после подписания 22 января 1963 г. Елисейского договора, ставшего символом политики примирения Франции и ФРГ. Еще в 1962 г. по инициативе немецкой стороны в текст соглашения были внесены положения о научной кооперации двух стран. Так, в разделе «Образование и молодежь» говорилось: «Исследовательские организации и научные институты будут развивать свои контакты, начиная с взаимного информирования; совместные исследовательские программы будут созданы в тех дисциплинах, где это будет возможно сделать», а в разделе« Оборона» обе стороны заявили: «будут созданы немецко-французские оперативно-исследовательские институты » [8, с. 42–43].

В результате, практически сразу после заключения договора были подготовлены планы новых больших проектов, в первую очередь в сфере технических наук – приоритетной области для правительств Франции и ФРГ в условиях международной обстановки тех лет.

Таким образом, с середины 1960-ых гг. сотрудничество Франции и ФРГ, начатое ранее в рамках Европейской организации ядерных исследований, продолжилось на двунациональном уровне. В сентябре 1964 г. компетентные министры обеих стран подписывают соглашение о совместном строительстве нейтронного реактора. Продолжение сотрудничества в области ядерных исследований привело к созданию Франко-немецкого института Лауе-Ланжевена в Гренобле (ILL – l'Institut Laue-Langevin) 19 января 1967 г. – самого большого в мире института ядерных исследований. Результатом работы института стало введение в эксплуатацию современного нейтронного реактора в августе 1971 г. [9, с. 60].

В 1970-ые гг. на первый план опять выходит деятельность в рамках европейской научной кооперации. Так, Франция и ФРГ активно участвовали в создании в 1974 г. Европейской молекулярно-биологической лаборатории в Гейдельберге, стали одними из основателей в 1975 г. Европейского центра среднесрочных прогнозов погоды (ECMWF – European Center for Medium – Range Weather Forecasts).

В тот же период времени важные успехи были достигнуты в области авиации и космической навигации. В 1975 г. было создано Европейское космическое агентство со штабквартирой в Париже, фактически основанное на франко-германском партнерстве, ставшим его интеллектуальным и финансовым ядром [10]. Развитие сотрудничества позволило в конце 1979 г. запустить спутник Ариана 1, что стало началом европейского участия в международной космической навигации.

Двустороннее сотрудничество Франции и ФРГ в конце 1970-х гг. сконцентрировалось на новых направлениях: транспортном – с созданием в 1978 г. программы научно- технического сотрудничества в области наземного транспорт (DEUFRAKO) и в сфере информационно-коммуникационных технологий – посредством развития Франко-немецкого спутникового телевидения. Продолжилось развитие астрономических исследований, начатых на европейском уровне. В 1979 г. был создан Институт миллиметровой радиоастрономии (IRAM – Institut de radioastronomie millimétrique), доверенный двум исследовательским организациям – Обществу Макса Планка (MPG – Max-Planck-Gesellschaft) и Национальному центру научных исследований (CNRS).

В сфере гуманитарных наук в 1977 г. была создана Французская историческая миссия в Геттингене, которая на долгое время стала уникальным французским научным центром исторических и социальных наук в Германии. Миссия по своим функциям напоминала Немецкий исторический институт в Париже, созданный в 1958 г. [11, с. 339].

Однако, несмотря на достижения во франко-немецком научном сотрудничестве во второй половине 1960-х и 1970-х гг., Елисейский договор не оправдал всех надежд на него возлагаемых: относительно немного французских и немецких исследователей работало в учреждениях страны-партнера, было мало совместных публикаций. В то же время, например, в 1960-ые гг. американские, британские, даже советские исследователи были более многочисленными в лабораториях Национального центра научных исследований, чем немецкие.

Из этого следует вывод, что одной политической воли было недостаточно для продуктивного двухстороннего сотрудничества Франции и ФРГ, которое сталкивалось порой с изначальным нежеланием институтов идти на контакт друг с другом. Это наглядно показывает тот факт, что французский Национальный центр научных исследований и немецкое Общество Макса Планка, работая вместе над различными проектами, подписали совместную конвенцию только в 1981 г.

Научно-исследовательские центры Франции и ФРГ не спешили устанавливать тесные связи по различным причинам: сыграло свою роль все еще имеющее место взаимное недоверие после окончания войны, приоритетная ориентация в научных исследованиях на США, политические расхождения, касающиеся вопроса ядерных разработок в военной сфере, лингвистический барьер.

В результате, на совместном заседании правительств Франции и ФРГ в феврале 1981 г. был официально подтвержден недостаточный уровень научной кооперации, после чего страны приняли решении об ее интенсификации.

В том же 1981 г. правительства обеих стран создают Немецко-французское общество науки и технологий (DFGWT) и Франко-немецкую ассоциацию науки и технологий (AFAST) с целью продвижения сотрудничества в сфере технологий, индустриальных инноваций, делая акцент на экономическую составляющую вопроса. Ассоциации продолжали свою деятельность вплоть до 2014 г., когда достигнув своих первоначальных целей, главным образом, через кооперацию Карно-Фраунгофера, они прекратили свое существование.

В 1980-ые гг. в сфере технических наук, несмотря на то, что новые центры не открывались, тем не менее, происходило активное сотрудничество научно- исследовательских институтов Франции и ФРГ в рамках европейского партнерства в виде участия в различных программах, таких как Программа исследовательских кадров и развития (PCRD), EUREKA – европейская сеть сотрудничества между организациями, исследовательскими центрами и университетами в области новых технологий и индустриальных инноваций.

В сфере гуманитарных наук 1 марта 1982 г. в Париже по совместной инициативе президента Французской Республики и канцлера ФРГ был образован Центр информации и исследований современной Германии (CIRAC – Le Centre d'information et de recherche sur l'Allemagne contemporaine), в котором особое внимание уделялось анализу экономических, социальных и образовательных реалий ФРГ. В частности, вопросами, исследуемыми центром, стали аспекты федеральной и региональной экономической политики Германии, социального партнерства, вопросы инноваций в образовании и научной деятельности. Работа проводилась центром в тесном сотрудничестве с немецкими партнерами, что отразилось в регулярных франко-немецких симпозиумах и совместных публикациях, открытии специализированной библиотеки [12, с. 307–310].

Начиная с середины 1980-ых гг. был разработан целый ряд проектов для гуманитарных наук между Национальным центром научных исследований и Обществом Макса Планка, Национальным центром научных исследований и Немецким научно-исследовательским обществом (DFG – Deutsche Forschungsgemeinschaft). В результате, в 1988 г. Национальный центр научных исследований официально смог подтвердить, что франко-немецкое сотрудничество является приоритетом его международной политики [13, с. 584].

В этот же период времени был открыт ряд французских исследовательских центров при немецких университетах, среди которых стоит отметить Французский центр во Фрайбургском университете, созданный в 1989 г. с целью усиления исследований, связанных с Францией.

В 1990-ые гг. франко-немецкая кооперация в технических науках продолжает свое развитие в контексте общеевропейского и мирового сотрудничества в сферах авиации, исследования генома растений и океанографии. В рамках европейского сотрудничества, базирующегося на франко-немецкой инициативе, в 1994 г. был открыт Европейский центр синхротронного излучения (ESFR – European Synchrotron Radiation Facility) со штаб- квартирой в Гренобле – крупное исследовательское учреждение, занимающееся вопросами синхротронного излучения. На сегодняшний день в проекте участвуют 18 европейских партнеров, но, как и ранее, Франция и Германия вносят одну четверть годового бюджета.

Двустороннее сотрудничество Франции и ФРГ в сфере технических наук в данный период времени было отмечено созданием в Париже в 1997 г. технического центра, посвященного передаче лазерных технологий – Франко-немецкого лазерного сотрудничества (CLFA – Coopération Laser Franco-Allemande), представляющего собой кооперацию между немецким Институтом лазерных технологий Фраунгофера и различными французскими исследовательскими организациями.

В сфере гуманитарных наук 9 декабря 1992 г. в Берлине был открыт Франко-немецкий исследовательский центр социальных наук имени Марка Блока. Если изначально финансированием центра занималась только французская сторона, то на сегодняшний день он находится под совместным надзором Министерства иностранных и европейских дел, CNRS и Федерального министерства образования и исследований Германии (BMBF). Специализация центра не ограничивается сравнительной историей Франции и Германии, но также изучением истории, политики и общества всей Европы в мировой перспективе. У центра выделилось два приоритетных направления исследований: первое касается вопроса социальных мутаций, которые происходят в обществах Центральной и Восточной Европы и последствий этих изменений для Европы в целом, второе – сравнительной европейской истории XIX–XX вв. и социологии [14, с. 98–99].

В 1997 г. в Париже на экспериментальной основе при финансовой поддержке Федерального министерства образования и исследований Германии был создан Немецкий центр истории искусств. Важнейшей миссией Немецкого центра истории искусств стало продвижение немецких исследований Франции в области истории искусства и стимулирование интереса французских гуманитариев в области немецкого искусства. Центр работает в сотрудничестве с музеями, университетами и другими научно- исследовательскими институтами, участвует в разработке многочисленных выставок и организует конференции и лекции.

В 1998 г. был создан междисциплинарный Центр франко-баварского университетского сотрудничества (CCUFB) как привилегированный посредник по научно-исследовательской кооперации между Францией и Баварией. Центр был направлен на предоставление конкретной информации о стране-партнере и существующих возможностях сотрудничества, а также финансовую поддержку в реализации новых проектов как в области гуманитарных, так и технических наук.

В начале нового тысячелетия франко-немецкое сотрудничество еще более интенсифицировалось. Это нашло отражение, главным образом, в создании новых научно- исследовательских центров в области гуманитарных наук, которые стали более сложными по своей структуре и охватывающими широкое поле деятельности. В области технических наук продолжается сотрудничество уже существующих центров в рамках новых проектов и программ.

Плодом политического решения на высшем уровне стало создание в 2001 г. в Париже Междисциплинарного центра изучения Германии (CIERA – Le Centre interdisciplinaire d’études et de recherches sur l’Allemagne) с целью координации и поддержки французских университетов и многочисленных исследовательских институтов в изучении исторических и общественных реалий Германии в европейском контексте. Центр представляет собой объединение 11 французских университетов и научно-исследовательских центров, занимающихся германской проблематикой. Работа над созданием учреждения началась еще в 1997 г. и была направлена на популяризацию изучения Германии среди молодых французских исследователей посредством проведения семинаров, конференций, а также единовременной помощи мо-

лодым исследователям. На сегодняшний день Междисциплинарный центр изучения Германии продолжает свою миссию, объединившись в 2012 г. вместе с шестью другими партнерами во Франции и Германии во франко-немецкий сетевой исследовательский проект «Saisir Europe», занимающийся переосмыслением европейской проблематики в междисциплинарном и межнациональном подходах [15, с. 251–260].

В сентябре 2009 г. в результате слияния Французской исторической миссии в Геттингене и Французского института во Франкфурте-на-Майне был создан Франко-немецкий институт исторических и социальных наук (Institut Franco – Allemand de Sciences Historiques et Sociales). Этот научный центр проводит регулярные конференции, семинары, материально поддерживает французских исследователей, занимающихся проблемами немецкой истории и цивилизации.

В 2012 г. на четвертом франко-немецком форуме было принято решение о создании совместного центра в области социальных наук – Центра политологических наук Макса Планка (Max Planck Sciences Po Center), который объединил Институт Макса Планка в Кельне и Sciences Po в Париже, работающих совместно в течение нескольких последних лет. Работа центра концентрируется на теме влияния либерализации, технического прогресса и культурных изменений на западное индустриальное общество. Упор делается на социологическую составляющую, не исключая при этом междисциплинарность в исследованиях.

Таким образом, мы видим, что Франция и ФРГ после Второй мировой прошли долгий путь к эффективному научному сотрудничеству, и, несмотря на заметную конкуренцию в научной сфере США, успех франко-немецкого тандема не может быть недооценен. На сегодняшний день Германия является основным научно-техническим партнером Франции в Европе и вторым по величине в мире. Франко-немецкий научный диалог содействовал политическому примирению двух стран после Второй мировой войны. Ведущую роль в установлении двухсторонних связей в научной сфере сыграли совместные научно- исследовательские центры, созданные в сфере гуманитарных и технических наук. Отличительной чертой франко-немецкого научного сотрудничества в послевоенное время являлось постоянное присутствие, кроме естественного научного интереса, политической мотивации исследований. Многочисленные проекты научных кооперацией Франции и ФРГ были зачастую плодом совместных трудов министерств обеих стран и ими же финансировались. Такая особенность требовала от научных учреждений стран-партнеров изначально учитывать политическую составляющую проектов. Научное сотрудничество в рамках Европейского сообщества содействовало укреплению двустороннего партнерства Франции и ФРГ. В то же время франко-немецкий тандем был и остается на сегодняшний день ядром европейской научной кооперации, его интеллектуальным и финансовым центром.

Литература

1. Zwanzig Jahre Deutsch – Französisches Institut Ludwigsburg: Rechenschaftsbericht / Rechenschaftsbericht / vorgelegt von Fritz Schenk. – Ludwigsburg: Süddt. Verlagsanst., 1968. – 96 s. – (Deutschland – Frankreich: Ludwigsburger Beiträge zum Problem der deutsch – französischen Beziehungen: Sonderdruck).

2. Defrance, C. La politique culturelle de la France sur la rive gauche du Rhin: 1945–1955 / C. Defrance. – Strasbourg : Presses universitaires de Strasbourg, 1994. – 363 p.

3. Die deutsch – französischen Beziehungen: Chronologie und Dokumente; 1948–1999. Les relations franco – allemandes / Red. : Daun R. – Bonn : Europa – Union – Verl., 2000. – 199 s.

4. Quellen zu den deutsch – französischen Beziehungen: 1919 – 1963 / hrsg. : Ralph Erbar. – Darmstadt : Wiss. Buchges, 2003. – 241 s. – (Quellen zu den Beziehungen Deutschlands zu seinen Nachbarn im 19. und 20. Jahrhundert : Freiherr – vom – Stein – Gedächtnisausgabe; Bd. 6).

5. Martens, S. L'Institut historique allemand de Paris / S. Martens // Revue historique des armées. – 2009. – № 256. – P. 132–133.

6. Baumann, A. Die Gründung des Instituts Saint – Louis / A. Baumann // Deutsch – französische Kultur – und Wissenschaftsbeziehungen im 20. Jahrhundert : ein institutionengeschichtlicher Ansatz / hrsg. : Ulrich Pfeil. – München : Oldenbourg, 2007. – S. 237–255.

7. Lappenküper, U. Sprachlose Freundschaft? Zur Genese des Deutsch – französischen Kulturabkommens vom 23. Oktober 1954 / U. Lappenküper // Lendemains. – 1996. – № 21. – P. 67–82.

8. Kimmel, A. Die deutsch – französischen Beziehungen seit 1963: eine Dokumentation. In Zusammenarbeit mit dem deutsch – französischen Institut / A. Kimmel, P. Jardin. – Opladen : Leske+Budrich, 2002. – 541 s. (Frankreich – Studien, Band 6).

9. Jacrot, B. Des neutrons pour la science: histoire de l'Institut Laue – Langevin, une coopération internationale particulièrement réussie / B. Jacrot. – Paris : EDP Sciences, 2006. – 166 p.

10. ESA budget for 2016 [Electronic resource]. – Mode of access : http://www.esa.int/spaceinimages/Images/2016/01/ESA_budget_2016 – Date of access : 05.07.2018.

11. Monnet, P. La mission historique française en Allemagne de Göttingen / P. Monnet // Deutsch – französische Kultur – und Wissenschaftsbeziehungen im 20. Jahrhundert : ein institutionengeschichtlicher Ansatz / hrsg.: Ulrich Pfei. – München : Oldenbourg, 2007. – P. 339–365.

12. Lasserre, R. Le CIRAC: Dix ans d'études et de recherches au service de la coopération franco – allemande / R. Lasserre // Le couple franco – allemand en Europe. – Paris : Asnières: Institut d'Allemand d'Asnières, 1993. – P. 307–313.

13. Histoire documentaire du CNRS. 1981–1994 / sous la dir. de Corine Defrance. – Paris : CNRS éditions, 2009. – T. 3. – 667 p.

14. Terray, E. Coopération franco – allemande sur le front des sciences sociales / E. Terray // Vingtième Siècle. – janvier – mars 1994. – № 41. – P. 98–99.

15. Georget, J.-L. Le réseau « Saisir l'Europe – Europa als Herausforderung » a été fondé / J.-L. Georget // IFHA. – 2012. – № 4. – P. 251–260.

Белорусский государственный университет

Поступила в редакцию 13.07.2018

Известия Гомельского государственного университета
имени Ф. Скорины, № 1 (112), 2019

УДК 94(476)«18…/…19»:364.694-056.263

Организация помощи глухонемым на территории белорусских губерний во второй половине XIX – начале XX вв.

Н.С. Моторова

На основании статистических данных определено количество глухонемых на территории белорусских губерний и указано, что основной формой помощи им во второй половине XIX – начале XX вв. являлось создание специализированных учебных заведений для подготовки детей к трудовой деятельности. Инициатива в их открытии исходила от частных лиц. В 1898 г. было создано Попечительство о глухонемых, на которое были возложены задачи организации централизованной помощи глухонемым. Однако из-за недостатка финансирования оно не смогло реализовать их в полной мере.
Ключевые слова: глухонемые, Попечительство о глухонемых, училища, школы-хутора, белорусские губернии.

Based on statistical data, the number of deaf-and-dumb in the Belarusian provinces was determined and it was indicated that the main form of assistance to them in the second half of the XIX – and the beginning of the XX centuries was the creation of specialized educational institutions to prepare children for work. The initiative in their discovery came from individuals. In 1898, the Guardianship of the Deaf-and-Dumb was created, which was entrusted with the task of organizing centralized assistance to the deaf-and-dumb. However, due to lack of funding, it could not fully implement them.
Keywords: deaf-mutes, Guardianship of the deaf-mutes, schools, school-farms, Belarusian provinces.

В Российской империи государственная социальная политика как комплексная система мероприятий, направленных на решение различных социальных проблем, начала формироваться после отмены крепостного права. Ее складывание проходило под влиянием масштабных модернизационных процессов, которые охватили все сферы жизни общества. Среди наиболее важных факторов, которые определяли сущность и приоритетные направления социальной политики, можно отметить изменение правового статуса крестьянства и трансформацию социальной структуры населения в целом, повышение его мобильности, активные урбанизационные процессы и т. д. С распадом традиционных социальных структур и связей стало актуальным решение проблемы поддержки и интеграции в трудовую деятельность лиц с особенностями психофизического развития, в первую очередь, глухонемых. На государственном уровне ее наличие было осознано не сразу. Кроме того, правительство не обладало достаточными финансовыми и организационными ресурсами для ее успешного разрешения, что предопределило необходимость использования потенциала общественной благотворительности.

Цель данной статьи – проследить процесс формирования помощи глухонемым жителям на территории белорусских губерний во второй половине XIX – начале XX вв. Основными источниками для ее подготовки послужили статистические данные, правовые акты, а также делопроизводственные материалы органов местного самоуправления.

Первые работы, посвященные положению глухонемых в Российской империи, появились еще в дореволюционный период. Среди них можно отметить публикации Г.М. Герценштейна [1] и И.К. Мердера [2], а также фундаментальное исследование М.В. Богданова-Березовского [3]. В отечественной историографии первым к освещению проблемы обучения глухонемых детей обратился И.М. Бобла. В 1983 г. была издана его работа «Развитие специального обучения и воспитания аномальных детей и подростков в дореволюционной Белоруссии» [4], а в 2010 г. в соавторстве с И.Ю. Макавчик – «История становления и развития специального образования детей с особенностями психофизического развития в Беларуси» [5]. В данных публикациях основной акцент был сделан на анализе деятельности учебных заведений и программ обучения в них. За рамками внимания исследователей оставались вопросы, связанные с определением места помощи глухонемым в социальной политике правительства Российской империи, анализ правовых, финансовых и организационных условий ее реализации на региональном уровне, в том числе на территории белорусских губерний.

В Российской империи организация помощи глухонемым на протяжении долгого времени носила эпизодический характер. М.В. Богданов-Березовский указывал на особое положение данной категории лиц по сравнению с другими западноевропейскими государствами. С одной стороны, огромное число нуждавшихся в помощи, которая должна была выражаться не только в призрении, но и в обучении. С другой стороны, равнодушное отношение общества к данной проблеме, что было связно с экономическими и бытовыми условиями жизни. Первое специализированное заведение, ориентированное на помощь глухонемым детям, было открыто по распоряжению императрицы Марии Федоровны в Павловске в 1806 г. Спустя четыре года оно было переведено в Санкт-Петербург. До 1861 г. проблема помощи глухонемым не обращала на себя особого внимания государственных институтов и представителей общественности. На протяжении первой половины XIX в. было открыто всего три специализированных учреждения: институт слепых и глухонемых в Варшаве в 1817 г., училище для глухонемых в Риге в 1840 г. и школа для глухонемых в Одессе в 1843 г. [3, с. 1–2, 166–167, 173, 186]. Кроме того, некоторое время учебное заведение для глухонемых существовало в Вильно. Оно было открыто по инициативе К. Молоховца в 1823 г. Затем последовало его преобразование в институт глухонемых при Виленском университете. В 1833 г. институт был закрыт, а ему на смену пришла школа для глухонемых детей, основанная К. Молоховцем при Благотворительном обществе, которая прекратила свою работу после его смерти в 1843 г. [5, с. 47–48].

На протяжении первых десятилетий после отмены крепостного права организация помощи глухонемым продолжала оставаться за рамками внимания государства. Отсутствовал статистический учет данной категории лиц. Первые попытки определить количество глухонемых в структуре населения Российской империи предпринял Г.М. Герценштейн, врач и публицист, который уделял много внимания вопросам медицинской статистики. В своих подсчетах он использовал материалы, предоставленные губернскими по воинским делам присутствиями, о числе новобранцев, забракованных с отметкой «глухонемота». По данным за 1884–1889 гг. из 2 393 460 новобранцев на службу не было принято 5 192 глухонемых, что составило 0,2 % от общего числа новобранцев. Г.М. Герценштейн полагал, что этот показатель можно экстраполировать на все население страны [1, с. 907]. Однако полученные данные касались только небольшой половозрастной группы – мужчин в возрасте двадцати лет. По этой причине даже М.В. Богданов-Берзовский в своем фундаментальном труде «Положение глухонемых в России» предпочел воздержаться от обобщений на основании подсчетов, сделанных Г.М. Герценштейном, полагая, что любая неточность в них может привести к серьезным ошибкам [3, с. 28].

Наиболее подробные сведения о количестве глухонемых были собраны в 1897 г. в ходе проведения Всероссийской переписи населения. Согласно полученным данным число глухонемых в Российской империи составило 124 513 человек, или около 0,1 % населения. При этом большая их часть принадлежала к крестьянам – 104 327 человек (83,8 % от общего числа глухонемых). На территории пяти белорусских губерний сохранялись аналогичные пропорции: число глухонемых составило 10 065 человек, или около 0,12 % населения. При этом к сельскому сословию принадлежало 7 735 человек (77 % от общего числа глухонемых) [6, с. 1–2], [7, с. 214, 216–217].

Материалы Всероссийской переписи позволили относительно точно определить количество глухонемых в структуре населения Российской империи. Кроме того, стало очевидным, что их большая часть принадлежала к крестьянству, а потому нуждалась в организации бесплатной и доступной помощи в сельской местности. Она должна была выражаться в создании специализированных заведений для обучения глухонемых детей и их подготовке к трудовой деятельности. Однако первые училища для них открывались в городах. На территории белорусских губерний в пореформенный период существовало три учебных заведения, предназначенных для глухонемых детей.

В Минске в 1888 г. было открыто училище для глухонемых еврейских детей. Инициатива его создания принадлежала Михаилу Яковлевичу Нисневичу и его супруге Софье Осиповне, в девичестве Окунь. Это было учебное заведение закрытого типа, рассчитанное на 50

человек. В него принимались и вольноприходящие ученики [5, с. 51–52]. Училище было открыто исключительно за счет частных средств. В связи с большим количеством желающих обучать своих детей бесплатно С.О. Нисневич обратилась за финансовой поддержкой к губернской администрации. В итоге училищу было назначено пособие из сумм коробочного сбора в размере 2 000 руб. на содержание девяти человек, уроженцев Минской губернии. С 1896 г. из аналогичного источника по Могилевской губернии начало выплачиваться пособие в размере 600 руб. на содержание трех стипендиатов [3, с. 211–212]. Учредители пытались привлечь субсидии и со стороны других белорусских губерний. Однако Витебское, Виленское и Гродненские губернские правления отказались от назначения пособий [5, с. 54]. В училище дети изучали не только общеобразовательные дисциплины, но и получали ремесленную подготовку. К началу XX в. в нем обучалось 18 человек, однако число претендентов всегда превышало число свободных вакансий, число которых было ограничено из-за недостатка средств [3, с. 212–213]. В 1906 г. училище прекратило свою деятельность из-за трудностей с финансированием [5, с. 60].

Второе училище для глухонемых детей было открыто в Витебске в 1895 г. И.О. Васютовичем. Оно размещалось в частном доме в мало приспособленном помещении. Обучение в училище было платным и составляло 1 руб. 50 коп. в месяц, однако бедные ученики обучались бесплатно. На протяжении 1898–1902 гг. училищу выплачивалась субсидия из сумм коробочного сбора в размере 100 руб. в год [3, с. 227–228]. Кроме того, оно получало материальную поддержку и из других источников. Так, Витебское управление по делам земского хозяйства внесло в смету расходов на 1905 г. пособие в размере 100 руб., предназначенное школе для глухонемых [8, с. 25–26]. В 1912 г. оно было увеличено до 500 руб. [9, с. 305, 323].

Еще одно училище было создано Р.В. Слиозбергом в Гомеле. В 1902 г. он организовал обучение глухонемых у себя на квартире, а в 1904 г. обратился в Министерство народного просвещения за разрешением открыть одноклассное училище для глухонемых [5, с. 60–61].

Перечисленные выше учебные заведения возникли благодаря инициативе частных лиц. Они размещались в городах и были мало доступны для детей из крестьянского сословия. Попытки разрешения данной проблемы связаны с деятельностью Попечительства императрицы Марии Федоровны о глухонемых. Оно было создано на основании Положения от 3 мая 1898 г. как частное учреждение, которое находилось под покровительством их императорских величеств. Основная цель деятельности Попечительства заключалась в организации помощи глухонемым всех возрастных групп. Для взрослых оно могло открывать мастерские, дома трудолюбия, дешевые квартиры. В Положении подчеркивалось, что трудоспособные взрослые глухонемые должны были обеспечиваться работой, а нетрудоспособные – помещаться в богадельни. Для оказания помощи детям могли открываться школы, учебные мастерские, приюты, убежища. Кроме того, к обязанностям Попечительства была отнесена подготовка кадров квалифицированных преподавателей. Средства Попечительства формировались за счет членских взносов, частных пожертвований, субсидий от правительства и других учреждений, платы за содержание в заведениях и процента от продажи произведенных в них изделий, а также кружечного сбора и выручки от проведения концертов, благотворительных базаров и пр. Управление текущими делами и разрешение организационных вопросов было возложено на Совет из девяти человек и Общее собрание членов. Попечительство имело право открывать в различных регионах Российской империи свои отделы и учреждения для призрения и воспитания глухонемых [10, с. 300–302]. 2 мая 1900 г. было утверждено новое Положение Попечительства о глухонемых. Оно вносило незначительные изменения в изложение финансовых и организационных условий деятельности данной организации. В частности, при перечислении источников финансирования был добавлен пункт о праве Попечительства распоряжаться доходами с капиталов и недвижимых имуществ. Управление его текущими делами было возложено на Комитет из шести человек. При нем должен был функционировать Совет, который состоял из Учебно-медицинского и Хозяйственного отделов. Число его членов не ограничивалось [11, с. 401–404].

С самого начала своего существования Попечительство о глухонемых должно было решить проблему создания стабильного источника финансирования для реализации своих благотворительных проектов. В этой связи в 1899 г. оно обратилось к органам местного самоуправления с просьбой выделить средства на создание в каждом городе учреждений для воспитания и призрения глухонемых детей. На территории белорусских губерний эта инициатива не получила должной поддержки. Так, Люцинское собрание уполномоченных выделило на эти цели всего 10 руб., Бобруйская городская дума – 25 руб., Лидское собрание уполномоченных – 25 руб. [12]–[14]. В то же время Виленская городская дума назначила Попечительству о глухонемых пособие в размере 300 руб. [15, с. 22–23, 33–34]. Городские власти Бреста выделили на 1901 г. на указанные цели более 100 руб. [16]. После создания на территории белорусских губерний управлений по делам земского хозяйства они по мере возможности старались оказывать финансовую помощь Попечительству о глухонемых. Так, Витебский губернский комитет внес в смету расходов на 1905 г. пособие в размере 500 руб., Минский и Могилевский комитеты в 1906 г. выделили по 200 руб. [8, с. 25–26], [17, с. 18], [18, с. 21, 24].

Попечительство попыталось разрешить проблему организации помощи глухонемым детям в сельской местности через создание сети школ-хуторов. Идея совмещения обучения и сельскохозяйственного труда была высказана императрицей Марией Федоровной в беседе с председателем Совета Попечительства И.К. Мердером. Одной из первых была открыта ферма-приют вблизи деревни Мурзинки под Санкт-Петербургом на участке площадью 11 десятин. Она была рассчитана на 30 человек. Кроме того, хутор-приют для глухонемых был создан в Чернигове при активном содействии губернатора Е.К. Андреевского [3, с. 156–157, 233–235]. Попечительство решило распространить эту практику и в других регионах. На места были разосланы предложения пожертвовать денежные средства и предоставить земельные участки для создания небольших школ-хуторов для глухонемых. Однако однозначной поддержки данная инициатива не получила. На территории белорусских губерний ряд городов отказался как от выделения средств, так и от предоставления земельных участков. Соответствующие постановления были приняты в Слуцке, Дриссе, Люцине, Режице, Городке, Сураже, Полоцке [19]–[25]. Собрание городских уполномоченных Лепеля отказалось рассматривать данный вопрос, пока не будет принято решение об открытии в городе школы-хутора [26]. В то же время 2 десятины земли были выделены в Минске, 5 десятин – в Лиде [27]–[28]. Постановления об отведении 10 десятин в пользование Попечительства о глухонемых были приняты городскими властями Себежа и Игумена [29]–[30]. Двинская городская дума в принципе согласилась предоставить земельный участок, но его размер было решено определить после переговоров с Попечительством [31]. Городские власти Слонима так же выразили согласие, но с весьма оригинальной оговоркой: учредители школы-хутора должны были самостоятельно разрешить спор с захватчиками земельного участка [32]. В целом размер пожертвований оказался весьма скромным, что не позволило Попечительству о глухонемых создать широкую сеть школ-хуторов для глухонемых.

Среди общественных деятелей, посвятивших себя делу помощи глухонемым, постепенно укреплялась мысль о необходимости более активно привлекать к решению данной проблемы центральные органы власти и использовать государственное финансирование для расширения сети специализированных учебных заведений. Подтверждением этому служит постановление третьего Всероссийского съезда деятелей по воспитанию, обучению и призрению глухонемых, который работал в Москве с 27 по 31 декабря 1910 г. Он принял решение направить в Государственную думу петицию с просьбой рассмотреть вопрос о введении всеобщего начального обучения для глухонемых детей. При этом учебные заведения, предназначенные для них, должны были открываться за счет государственных средств и подчиняться Министерству народного просвещения [33, с. 31, 35, 38]. Тем самым было озвучено основное направление дальнейшего развития помощи глухонемым: из сферы частной благотворительности она должна постепенно перейти в ведение государства с обеспечением постоянного источника финансирования из средств казны. Однако оно не было реализовано в связи с началом Первой мировой войны.

Таким образом, в социальной политике Российской империи на протяжении первых пореформенных десятилетий в принципе не уделялось внимания организации помощи глухонемым, до конца XIX в. отсутствовали точные статистические данные об их количестве. Первые учебные заведения для детей с подобными особенностями начали открываться благодаря частной инициативе. Это было характерно как для центральных губерний, так и для белорусских. Специализированные училища для глухонемых были открыты в Минске, Витебске, Гомеле. Они получали материальную поддержку со стороны органов местного самоуправления и управления, но не всегда достаточную, чтобы гарантировать их существование. Попытки организовать централизированную помощь глухонемым были связаны с созданием специального Попечительства. В положениях 1898 и 1900 гг. были определены его правовой статус, источники финансирования, функциональные обязанности, структура. При этом подчеркивалось, что это учреждение носит частный характер и находится под патронажем их императорских величеств. Серьезным препятствием для успешной реализации задач, возложенных на Попечительство, было отсутствие стабильного источника финансирования из средств казны. Для осуществления своих благотворительных проектов, в частности, для развития сети учебных заведений, предназначенных для глухонемых детей, оно вынуждено было обращаться к сбору пожертвований среди частных лиц, органов местного самоуправления. Однако не всегда инициативы Попечительства находили поддержку среди широких слоев населения, что служило подтверждением слов М.В. Богданова-Березовского о безразличном отношении в обществе к проблемам глухонемых. Было очевидно, что финансовых возможностей Попечительства о глухонемых как частной благотворительной организации недостаточно для успешной организации помощи данной категории лиц. Только активное участие государственных структур и выделение постоянного источника финансирования из средств казны могли обеспечить условия для успешного разрешения данной проблемы.

Литература

1. Герценштейн, Г.М. Глухонемые и глухота / Г.М. Герценштейн // Энциклопедический словарь : в 82 т., 4 доп. т. / издатели : Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. – СПб. : Семеновская типо-лит. (И.А. Ефрона) : Тип. Акц. об-ва Брокгауз-Ефрон, 1890–1907. – Т. VIIIa : Германия – Го. – 1893. – С. 905–911.

2. И.М. Призрение глухонемых в России / [И.К. Мердер] // Вестник благотворительности. – 1899. – № 3. – С. 64–67.

3. Богданов-Березовский, М.В. Положение глухонемых в России. С обзором современного состояния вопроса о восстановлении слуха у глухонемых / М.В. Богданов-Березовский. – СПб. : Тип. Исидора Гольдберга, 1901. – XII, 293, [3] с.

4. Бобла, И.М. Развитие специального обучения и воспитания аномальных детей в дореволюционной Белоруссии: учебное пособие / И.М. Бобла. – Минск : Минский пединститут им. М.А. Горького, 1983. – 86 с.

5. Бобла, И.М. История становления и развития специального образования детей с особенностями психофизического развития в Беларуси: пособие / И.М. Бобла, И.Ю. Макавчик. – Минск : БГПУ, 2010. – 179 с.

6. Общий свод по Империи результатов разработки данных первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года : в 2 ч. – СПб. : Паровая типо-лит. Н.Л. Ныркина, 1905. – Т. I. – [4], XXII, 268, 89 с.

7. Общий свод по Империи результатов разработки данных первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года : в 2 ч. – СПб. : Паровая типо-лит. Н.Л. Ныркина, 1905. – Т. II. – [6], LX, 417 с.

8. Краткий обзор деятельности Управления по делам земского хозяйства Витебской губернии за 1903–1910 г. / сост. Н.Г. Матвеев. – Витебск : Типо-лит. Подземского, 1910. – 2, 122 с.

9. Журналы первого очередного [Витебского] губернского земского собрания. Сессия 15–25 января 1912 года / Витебское губернское земство. – Витебск : Типо-лит. насл. М.Б. Неймана, 1912. – 32, 391 с.

10. Полное собрание законов Российской империи (ПСЗ РИ). Собрание третье. Том XVIII : 1898. Отделение первое. От №14861–16309 и дополнения. – СПб. : Гос. тип., 1901. – 1120, 73, [3] с.

11. ПСЗ РИ. Собрание третье. Том XX : 1900. Отделение первое. От №17968–19504 и дополнения. – СПб. : Гос. тип., 1902. – 1168, 10, [8] с.

12. Национальный исторический архив Беларуси (НИАБ). – Фонд 1430. – Оп. 1. – Д. 43957. Копии постановлений Люцинского собрания уполномоченных [за 1899 г.]. – Л. 67–67 об.

13. НИАБ. – Фонд 22. – Оп. 1. – Д. 602. Журналы заседаний Бобруйской городской думы [за 1899 г.]. – Л. 139–139 об.

14. Национальный исторический архив в г. Гродно (НИАБ в г. Гродно). – Фонд 1574. – Оп. 1. – Д. 4. Приговоры собраний уполномоченных [г. Лиды] на 1899 г. – Л. 17, 23 об.

15. Протоколы Виленской городской думы за второе полугодие 1899 года. – Вильно : Тип. И. Блюмовича, 1899. – 6, 170 с.

16. НИАБ в г. Гродно. – Фонд 17. – Оп. 1. – Д. 257. Копии постановлений Брестской городской думы за 1902 г. – Л. 329, 332 об.

17. Сборник постановлений Минского губернского комитета по делам земского хозяйства за 1906 год. – Минск : Паровая типо-лит. И. и В. Тасьман, 1907. – 127, [1], 4, 3, [3], 2, 19, [1] с.

18. Журналы годичного собрания Могилевского губернского комитета по делам земского хозяйства 1–11 сентября 1906 года. – Могилев губ. : Тип. Губернского правления, 1906. – XXIII, [1], 214 с.

19. НИАБ. – Фонд 22. – Оп. 1. – Д. 606. Приговоры Собрания уполномоченных г. Слуцка [за 1900 г.]. – Л. 93.

20. НИАБ. – Фонд 2508. – Оп. 1. – Д. 1685. Постановления Дриссенского собрания уполномоченных за 1901 г. – Л. 116, 118.

21. НИАБ. – Фонд 2508. – Оп. 1. – Д. 1687. Постановления Люцинского собрания уполномоченных за 1901 г. – Л. 44–44 об.

22. НИАБ. – Фонд 2508. – Оп. 1. – Д. 1688. Постановления Режицкого собрания уполномоченных за 1901 г. – Л. 11–11 об.

23. НИАБ. – Фонд 2508. – Оп. 1. – Д. 1699. Постановления Городокского собрания уполномоченных за 1901 г. – Л. 136.

24. НИАБ. – Фонд 2508. – Оп. 1. – Д. 1700. Постановления Суражского собрания уполномоченных за 1901 г. – Л. 38.

25. НИАБ. – Фонд 2508. – Оп. 1. – Д. 1986. Постановления Полоцкой городской думы за 1902 г. – Л. 5–6.

26. НИАБ. – Фонд 2508. – Оп. 1. – Д. 1684. Постановления Лепельского собрания уполномоченных за 1901 г. – Л. 7.

27. НИАБ. – Фонд 24. – Оп. 1. – Д. 3600. Постановления [Минской] Думы [за второе полугодие 1899–1907 гг.]. – Л. 160, 161.

28. НИАБ в г. Гродно. – Фонд 1574. – Оп. 1. – Д. 5. Приговоры Собраний уполномоченных [Лиды] на 1900 г. – Л. 41, 46 об.

29. НИАБ. Фонд 1430. – Оп. 1. – Д. 44500. Копии постановлений Себежского собрания уполномоченных за 1900 г. – Л. 154.

30. НИАБ. – Фонд 22. – Оп. 1. – Д. 652. Постановления Игуменского городского общественного управления [за 1901 г.]. – Л. 223.

31. НИАБ. – Фонд 2508. – Оп. 1. – Д. 1697. Постановления Двинской городской думы за 1901 г. – Л. 262–262 об.

32. НИАБ в г. Гродно. – Фонд 17. – Оп. 1. – Д. 256. Копии постановлений Слонимской городской думы за 1902 г. – Л. 97–97 об.

33. Труды Всероссийского съезда деятелей по воспитанию, обучению и призрению глухонемых, состоявшегося в Москве с 27-го до 31-го декабря 1910 года / издание Московского городского Арнрольдо-Третьяковского училища глухонемых ; составлено председателем Организационного комитета Ф.А. Рау и секретарем съезда А.Д. Дрожжиным. – М. : Тип. Моск. Гор. Арнольдо-Третьяковского учил. глухонем., 1911. – 369, [3] с.

Витебский государственный
университет им. П.М. Машерова

Поступила в редакцию 21.06.2018

Известия Гомельского государственного университета
имени Ф. Скорины, № 1 (112), 2019

УДК 94:314.117 (476.2+470+477) «192/193»

Титульные этносы кавказских и среднеазиатских республик в составе населения белорусско-российско-украинского пограничного региона в 1920–1930-е годы

М.И. Старовойтов

На основе архивных материалов, большая часть которых впервые вводятся в научный оборот, выявлены причины значительного роста к концу 1930-х гг. численности титульных этносов кавказских и среднеазиатских союзных республик в областях белорусско-российско-украинского пограничья, их расселение и социальный состав с учетом гендерного признака. Установлено, что мужчины в абсолютном большинстве являлись военнослужащими РККА, а небольшая часть женщин из этих республик учтены как жены командного и офицерского состава.
Ключевые слова: титульные этносы, кавказские и среднеазиатские союзные республики белорусско-российско-украинское пограничье, социальный состав, военнослужащие.

Based on archival materials, most of which are first introduced into scientific circulation, the reasons for the significant increase in the number of titular ethnic groups of the Caucasian and Central Asian union republics in the areas of the Belarusian-Russian-Ukrainian borderlands by the end of the 1930s are identified. Their resettlement and social composition has been studied taking into account gender. It has been established that men in the absolute majority were servicemen of the Red Army, and a small part of women from these republics are taken into account as wives of commanding officers and officers.
Keywords: titular ethnic groups, Caucasian and Central Asian union republics, Belarusian-Russian-Ukrainian borderlands, social composition, military personnel.

Изучение политических, экономических, социальных, национальных и культурных процессов на постсоветском пространстве приобрело особую актуальность в связи с развалом СССР. Взаимоотношения между бывшими союзными республиками стали строиться в новом формате. Изучение советского и положительного, и отрицательного опыта этих взаимоотношений имеет важное значения для выстраивания перспективных направлений всестороннего сотрудничества теперь уже самостоятельных и суверенных государств. Значительная работа по определению новых векторов сотрудничества со среднеазиатскими и кавказскими республиками проводится в Республике Беларусь на самом высоком уровне. Важным аспектом в изучении таких взаимоотношений имеет исследование участия представителей указанных республик в экономической, социальной и культурной жизни Беларуси. Такое научное исследование может дать адекватные результаты, на наш взгляд, если проанализировать динамику численности и социокультурный уровень титульных этносов среднеазиатских и кавказских республик в составе населения БССР, соседних российских и украинских приграничных регионов в первые полутора десятилетия после образования СССР. Исследование динамики численности, расселения и определение социального статуса выходцев из среднеазиатских и кавказских союзных республик, проживавших в областях белорусско-российско-украинского пограничья, позволяет установить белорусскую специфику этносоциокультурного облика населения БССР.

В этот межвоенный период как раз и начался процесс экономической, социальной и культурной мобильности населения бывших окраин Российской империи, обусловленный трансформацией советской национальной политики и мобилизационной модернизацией всех сторон жизни общества, укрепления обороноспособности страны.

Данная проблема периода 1920–1930-х гг. практически не исследована в отечественной исторической науке, т. к. основной массив документов и материалов по национальным и военным проблемам был засекречен. Предпринята попытка восполнить этот пробел. Таблицы составлены и часть процентов подсчитана автором.

Таблица 1 – Этносы кавказских республик и среднеазиатского региона в БРУП в 1926 г.

Национальности*	БССР		Западный район		Полесье УССР	
	Муж.	Жен.	Муж.	Жен.	Муж.	Жен.
Армяне	54	45	55	38	29	16
Грузины	35	17	27	8	14	8
Туркмены	1	–	–	–	1	–
Узбеки	–	–	1	–	–	–
Киргизы	1	–	2	1	2	–

Примечание: *) – азербайджанцы, казахи и таджики переписью в регионе не выявлены.

Как видно из таблицы 1 [1, с. 8–11], [2, с. 9–13], [3, с 72–76], в 1926 г. выходцы из кавказских республик были представлены в пограничье армянами и грузинами в незначительном количестве. Туркмен, узбеков и киргизов было по 1–2 человека. Большинство армян и грузин (64–89 % мужчин и 87–95 % женщин) проживало в городах пограничного региона. Мужчины туркмены, узбеки и часть киргизов проживали в городских поселениях [1, с. 8–11], [2, с. 9–13], [3, с. 72–76]. Так, в БССР 90 армян проживало в городах, а 9 человек – в сельской местности. Например, в составе жителей Гомеля учтено 50 человек, Минска – 16 человек, Витебска – 8 человек [2, с. 10, 11, 15, 25, 29]. Значительное армянское присутствие в Гомеле связано с тем, что здесь дислоцировалась Чонгарская дивизия, в которой служили мордвины, татары, армяне и др. [2, с. 29].

По данным переписи 1926 г. в БССР насчитывалось 58 905 военнослужащих мужчин и 14 – женщин, 51 576 человек мужчин и 12 женщин находились в частях, дислоцированных в городских поселениях (87,6 %) и 7 329 мужчин и 2 женщины – в частях, расположенных в сельской местности (12,4 %). Доля военнослужащих в составе занятого/самодеятельного населения составила 1,9 %. Кроме того, в состав военнослужащих были включены иждивенцы/несамодеятельное население. К этой категории населения по документам переписи были отнесены дети до 10 лет и находящиеся на обеспечении занятого населения другие лица (в основном женщины). Таких иждивенцев у военнослужащих насчитывалось 8 740 человек (2 137 муж. и 6 603 жен.). Военнослужащих с семьями было 67 659 человек, что составляло 1,4 % от всего населения республики [4, с. 2, 3].

Большинство районов дислокации кадровых частей и районов комплектования территориальных частей Западного военного округа входили в состав БССР. От РСФСР входили Брянский, Вяземский и Карачевский округа. Из всей Западной области (таблица 1) на Брянскую губернию приходилось 66,3 % армянских и грузинских мужчин [1, с. 8, 9, 12].

К концу 1930-х гг. представительство титульных этносов кавказских и среднеазиатских республик в составе населения БССР и соседних областей РСФСР и УССР в десятки раз увеличилось мужчин и женщин, а по некоторым национальностям у женщин и в сотни раз по сравнению с 1926 г. Это хорошо видно на примере БССР из данных таблицы 1 и таблицы 2 [5, л. 12].

Таблица 2 – Национальный состав населения БССР в 1939 г. (абс. и %)

Национальность	Городское		Сельское		Все население			
	Абс.	%	Абс.	%	Муж.	Жен.	Всего	Уд. вес
Белорусы	781282	56,82	3834214	91,42	2160527	2454969	4615496	82,87
Евреи	329395	23,95	45697	1,09	175290	199802	375092	6,74
Русские	182318	1326	182387	4,35	234002	130703	364705	6,55
Украинцы	44520	3,24	59727	1,42	69713	34534	104247	1,87
Поляки	14952	1,31	40428	0,96	23896	34484	58380	1,05
Немцы	3299	0,24	5149	0,12	3977	4471	8448	0,15
Латыши*	2875	0,20	5242	0,12	3519	4598	8117	0,15
Татары	2849	0,28	3815	0,09	5778	1886	7664	0,14
Литовцы	1754	0,12	2530	0,06	2002	2282	4284	0,08
Цыгане	827	0,06	2805	0,07	1640	1992	3632	0,07
Мордовцы	775	0,06	1267	0,03	1889	153	2042	0,04
Армяне	752	0,05	1062	0,03	1606	208	1814	0,03
Грузины	629	0,05	1006	0,02	1518	117	1635	0,03

Окончание таблицы 2

Чуваши	493	0,04	1010	0,02	1466	37	1503	0,02
Казахи	492	0,04	931	0,02	1411	12	1423	0,02
Узбеки	322	0,02	563	0,02	875	10	885	0,02
Башкиры	242	0,02	522	0,01	750	14	764	0,01
Удмурты	258	0,02	487	0,01	716	29	745	0,01
Эстонцы	314	0,02	343	0,01	315	342	657	0,01
Азербайджанцы	210	0,02	423	0,01	614	19	633	0,01
Коми	180	0,01	354	0,01	512	22	534	0,01
Чехи и словаки	141	0,01	393	0,01	285	249	534	0,01
Марийцы	154	0,01	314	0,01	457	11	468	0,01
Осетины	171	0,01	250	0,01	374	47	421	0,01
Молдаване	123	0,01	273	0,01	325	71	396	0,01
Прочие	1790	0,13	2685	0,07	3669	806	4475	0,08
Всего	1375117	100,0	4193877	100,0	2697126	2871868	5568994	100,0

Среди 25 наиболее многочисленных учтенных переписью национальностей БССР армяне находились на 12 месте, грузины – на 13, казахи – на 15, узбеки – на 16, азербайджанцы – на 20 месте. По доле в составе всего населения они составляли 0,11 % и перемещались на 9 позицию после татар.

Ухудшение международной обстановки обусловило изменение военной доктрины СССР. В ст. 132 Конституции СССР 1936 г. провозглашалось, что «всеобщая воинская обязанность является законом. Воинская служба в Рабоче-Крестьянской Красной Армии представляет почетную обязанность граждан СССР». Были сняты социально-классовые и национальные ограничения на службу в ее рядах. Об этом И.В. Сталин сказал в своей речи на пленуме ЦК ВКП (б) в октябре 1937 г., посвященной проблемам изучения русского языка в национальных республиках и областях. «Но мы встали перед вопросом о том, что призываемые в армию, например, в Узбекистане, в Казахстане, в Армении, в Грузии, в Азербайджане не владеют русским языком. При таком положении приходится их оставлять на месте, и тогда наши дивизии и бригады превращаются в территориальные. Это не армия. …Мы считаем, что каждая боевая единица …должна быть не местной армией, а …составлять часть армии нашего Союза. Ее можно передвигать и нужно передвигать в разные районы. Украинцы, призванные на Украине, необязательно должны стоять на Украине. Интересы государства могут подсказать: набранных на Украине перевести, скажем, на Кавказ или в Сибирь и т.д. Иначе у нас …будет территориальная и национальная армия, которую никуда не передвинешь и которая не составляет части той армии, которая является армией СССР… Поэтому мы пришли к тому, чтобы он [русский язык] был обязательным…чтобы, передвигая …дивизию, скажем, Узбекскую в Самару, чтобы она могла с населением объясняться. Вот отсюда и родилась абсолютная необходимость при всеобщей воинской повинности…обладать красноармейцам одним…языком, на котором они могут изъясняться во всех краях и областях Союза. Этот язык – русский» [6, с. 298–299].

Во второй половине 1930-х гг. в СССР отказались от территориально-национального принципа формирования РККА. Оставалось около десятка национальных частей: латышский, горский и др. Законодательно это было закреплено постановлением ЦК ВКП (б) и СНК СССР 7 марта 1938 г. «О национальных частях и формированиях РККА». После расформирования национальных дивизий командиры были направлены для прохождения службы в общенациональные части/воинские формирования. Через 6 дней было принято специальное постановление ЦК ВКП(б) и СНК СССР «Об обязательном изучении русского языка в школах национальных республик и областей». В нем третьим фактором необходимости обязательного изучения всеми русского языка указано, что его знание «обеспечивает необходимые условия для успешного несения всеми гражданами СССР воинской службы в рядах РККА и ВМФ» [6, с. 382–383, 392].

В таблице 3 [7, л. 6], [8, л. 6], [9, л. 6], [10, л. 6], [11, л. 6], [12, л. 6], [13, л. 6], [14, л. 8], [15, л. 6], [16, лл. 1–102, 103–164, 258–352, 353–415], как и в таблице 2, отражены эти перемещения, что выразилось большим увеличением численности титульных этносов кавказских и среднеазиатских республик в составе населения БРУП.

Таблица 3 – Титульные этносы кавказских и среднеазиатских республик в БРУП в 1939 г.

Национальность	Город	Село	Муж.	Жен.	Всего	Город	Село	Муж.	Жен.	Всего
	Витебская область					Гомельская область				
Азербайджанцы	51	101	149	3	152	32	64	96	*	96
Армяне	171	240	362	49	411	127	159	266	20	286
Грузины	148	227	345	30	375	105	153	243	15	258
Казахи	120	230	349	1	350	97	136	226	7	233
Туркмены	17	33	49	1	50	21	18	38	1	39
Узбеки	70	146	213	3	216	50	73	123	*	123
Таджики	16	22	38	*	38	8	14	22	*	22
Киргизы	18	28	42	4	46	11	9	20	*	20
Всего	611	1027	1547	91	1638	451	626	1034	43	1077
	Могилевская область					Полесская область				
Азербайджанцы	54	105	153	6	159	13	59	69	3	72
Армяне	201	266	406	61	467	24	160	172	12	184
Грузины	134	260	378	16	394	25	146	170	1	171
Казахи	97	232	328	1	329	18	134	152	*	152
Туркмены	18	13	31	*	31	3	29	32	*	32
Узбеки	62	136	197	1	198	11	99	110	*	110
Таджики	10	13	23	*	23	1	18	19	*	19
Киргизы	15	9	23	1	24	1	12	13	*	13
Всего	591	1034	1 549	86	1 625	96	657	737	16	753
	Калининская область					Орловская область				
Азербайджанцы	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Армяне	188	331	444	75	519	327	280	488	119	607
Грузины	122	270	348	44	392	180	261	373	68	441
Казахи	59	484	474	69	543	66	538	449	155	604
Туркмены	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Узбеки	40	326	354	12	366	–	–	–	–	–
Всего	409	1411	1620	200	1820	573	1079	1 310	342	1652
	Смоленская область					Житомирская область				
Азербайджанцы	–	–	–	–	–	30	257	274	13	287
Армяне	141	309	389	61	450	195	414	521	88	609
Грузины	116	303	377	42	419	188	659	715	132	847
Казахи	148	719	813	54	867	42	735	773	4	777
Туркмены	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Узбеки	104	501	595	10	605	27	456	474	9	483
Всего	509	1832	2 174	167	2341	482	2521	2 757	246	3003
	Киевская область					Черниговская область				
Азербайджанцы	135	474	584	25	609		–	–	–	–
Армяне	1240	592	1314	518	1832	86	376	430	32	462
Грузины	575	613	991	197	1188	83	399	448	34	482
Казахи	131	1310	1434	7	1441	27	976	1 003	*	1 003
Туркмены	18	278	292	4	296	3	625	628	*	628
Узбеки	96	608	693	11	704	20	716	727	9	736
Всего	2195	3875	5308	762	6070	219	3092	3236	75	3311

Примечание: –) – сведения по этим национальностям, таджикам и киргизам включены в «прочие»; *) – женщины этих национальностей переписью не выявлены.

Как видно из таблицы 3, концентрация титульные этносы кавказских и среднеазиатских республик в составе населения БРУП в 1939 г. различалась. В белорусских областях их было примерно столько, сколько и в российских. В украинских областях, очевидно, учитывались более теплые климатические условия, их было в два раза больше, чем в белорусских или российских областях. Если учесть национальности, включенные в «прочие» (см. примечание к таблице 3), то показатели по российским и украинским областям будут еще выше.

Численность военнослужащих воинских частей, дислоцированных на территории БССР, к концу 1930-х гг. увеличилась более чем в 3,5 раза [4, с. 3], [17, лл. 1–88, 155–242]. Концентрация всех военных в соседних с БССР российских и украинских областях была соответственно в 2–3 раза и 1,5–1,8 раза ниже. Такая высокая концентрация военных в белорусской части пограничья обуславливалась спецификой и значением БОВО [подробнее см. 18].

В отличие от 1920-х гг., когда воинские части дислоцировались в основном в городских поселениях, в конце 1930-х воинские части размещались в большинстве случаев в сельской местности. Это видно как из таблицы 3, так и из таблицы 4 [16, лл. 5, 69, 258, 316, 413, 415] и особенно характерно для менее урбанизированных, аграрных Полесской, Житомирской и Черниговской областей.

Таблица 4 – Национальный состав РККА в районах большой дислокации военных 1939 г.

Национальность*	Могилевский район		Полоцкий район		Хойникский район	
	г. Могилев	Село	г. Полоцк	Село	г. Хойники	Село
Грузины	51	15	32	22	1	14
Азербайджанцы	23	10	–	14	–	8
Армяне	56	15	6	25	1	14
Узбеки	29	10	7	36	1	11
Туркмены	7	13	1	8	–	1
Таджики	5	13	1	2	–	1
Казахи	51	20	1	42	2	15
Киргизы	10	7	–	8	–	1
Всего	232	103	48	157	5	65

Примечание: *) – выделены национальности, рассматриваемые в данной статье.

В отличие от достаточно полных данных переписи 1926 г. о численности и составе РККА такие сведения о военнослужащих в последующий период были строго засекречены. По документам переписи 1939 г. нами установлено, что среди лиц, имеющих занятие и распределенных и нераспределенных по отраслям народного хозяйства, в графе «прочие» преобладали народы Закавказья и Средней Азии, Поволжья и Прикамья, малочисленные народы Сибири. Абсолютное большинство из них, как отмечалось выше, относилось к военнослужащим. Значительно меньшее число женщин этих национальностей (в основном армянки, грузинки, казашки) являлись женами командного и офицерского состава переведенного в общевойсковые единицы РККА после расформирования национальных воинских частей [подробнее см. 18]. Так, учтенные в таблице 2 мужчины кавказских и среднеазиатских республик среди мужчин в графе «прочих», имеющие занятия в Гомельской области, составляли 42,1 %, а только учтенные в таблице 2 в Смоленской – 31,4 %, в Житомирской – 53,2 % [подсчитано по таблице 2], [16, лл. 55, 77], [19, лл. 120, 144], [20] [4, лл. 240, 256]. В российских и особенно украинских областях пограничья их было большинство, так как ряд национальностей были включены в графу «прочие»: азербайджанцы, туркмены, таджики, киргизы, узбеки (таблица 3).

Рассматриваемые в статье национальности в определенном количестве были заняты и в производственных, и в непроизводственных отраслях. Что касается вклада титульных этносов среднеазиатских и кавказских республик в развитие экономики и культуры БССР и соседних областей региона в межвоенный период, то эта теме требует самостоятельного исследования.

В общих данных мы видим, что вне пределов своих этнических территорий в конце 1930-х гг. в БССР и соседних российско-украинских областях титульное мужское население кавказских и среднеазиатских республик в абсолютном большинстве являлось военнослужащими частей РККА, входивших в состав Белорусского и Киевского особых военных округов. Это специфика и ее следует учитывать при характеристике полиэтничного населения БРУП.

Предыдущие исследования о социальном и культурном уровне восточнославянского населения, наиболее численно/количественно представленных в областях пограничного региона национальных меньшинств [21], [22], [23], данные сведения о титульных этносах кавказских и среднеазиатских республик, учтенных переписью 1939 г. в БРУП, позволяют дать примерно такое определение понятию «этносоциокультурный облик населения». Этносоциокультурный облик населения – это характеристика населения по национальному, социально-профессиональному, половозрастному составу, уровню грамотности и образования, как основы культурного развития индивида, осуществляющего свою жизнедеятельность в определенном пространстве и времени.

Даже такой краткий анализ архивных материалов позволяет утверждать, что по социальному положению мужчины среднеазиатских и кавказских республик, проживавшие в основном в сельской местности в конце 1930-х гг. в БССР и соседних российских и украинских областях, в абсолютном большинстве относились к военнослужащим. Только небольшая часть женщин, представлявших эти национальности, являлась женами командного и офицерского состава и в абсолютном большинстве находилась на иждивении. Эти этносы совместно с абсолютно преобладавшими среди военнослужащих русскими, украинцами и белорусами внесли определенный вклад в укрепление обороноспособности СССР.

Литература

1. Всесоюзная перепись населения 1926 года : в 56 т. / Центр. стат. упр. СССР. Отдел переписи. – М. : ЦСУ СССР, 1928. – Т. II. Западный район. Центрально-Промышленный район. – 469 с.

2. Всесоюзная перепись населения 1926 года : в 56 т. / Центр. стат. упр. СССР. Отдел переписи. – М. : ЦСУ СССР, 1928. – Т. X. Белорусская Советская Социалистическая Республика. – 290 с.

3. Всесоюзний перепис людности 1926 року / Центр. стат. управління СРСР. Відділ перепису. – М. : ЦСУ Союзу РСР, 1929. – Т. XI. Українська Соціалістична Радянська Республіка. Підсумки по республіці. Полісся. – 204 с.

4. Всесоюзная перепись населения 1926 года: в 56 т. / Центр. стат. упр. СССР. Отдел переписи. – М. : ЦСУ СССР, 1928. – Т. XXVII. Белорусская Советская Социалистическая Республика. Отд. II. Занятия. – 156 с.

5. Белорусская ССР. Основные итоги / Российский государственный архив экономики (РГАЭ). – Фонд. 1562. – Оп. 336. – Д. 257.

6. ЦК ВКП (б) и национальный вопрос / Сост. Л.С. Гатагова [и др.]. – М. : РОССПЭН, 2009. – Кн. 2. 1933–1945. – 1095 с.

7. Витебская область / РГАЭ. – Фонд. 1562. – Оп. 336. – Д. 375.

8. Житомирская область / РГАЭ. – Фонд. 1562. – Оп. 336. – Д. 358.

9. Калининская область / РГАЭ. – Фонд. 1562. – Оп. 336. – Д. 299.

10. Киевская область / РГАЭ – Фонд. 1562. – Оп. 336. – Д. 361.

11. Могилевская область / РГАЭ – Фонд. 1562. – Оп. 336. – Д. 379.

12. Орловская область/ РГАЭ. – Фонд. 1562. – Оп. 336. – Д. 317.

13. Полесская область / РГАЭ. – Фонд. 1562. – Оп. 336. – Д. 380.

14. Смоленская область / РГАЭ. – Фонд. 1562. – Оп. 336. – Д. 325.

15. Черниговская область / РГАЭ. – Фонд. 1562. – Оп. 336. – Д. 373.

16. Белорусская ССР / РГАЭ.– Фонд. 1562. – Оп. 336. – Д. 995.

17. Белорусская ССР / РГАЭ.– Фонд. 1562. – Оп. 336. – Д. 913.

18. Старовойтов, М.И. Национальный и социальный состав военнослужащих Белорусского военного округа накануне Второй мировой войны / М.И. Старовойтов // Идеологические аспекты военной безопасности. Научно-практическое приложение к журналу «Армия» Министерства обороны Республики Беларусь. – 2018. – № 1. – С. 8–15.

19. Общественные группы и отрасли народного хозяйства. Сводные по Ворошиловоградской … Житомирской … и др. областям / РГАЭ – Фонд. 1562. – Оп. 336. – Д. 914.

20. Общественные группы и отрасли народного хозяйства. Сводные по Орловской… Смоленской… и др. областям / РГАЭ – Фонд. 1562. – Оп. 336. – Д. 908.

21. Старовойтов, М.И. Национальный состав населения белорусско-российско-украинского пограничья (по материалам Всесоюзной переписи 1926 года) / М.И. Старовойтов // Беларусь і суседзі: гістарычныя шляхі, узаемадзеянне і ўзаемаўплывы : Міжнародная навуковая канферэнцыя, 28–29 верасня 2006 г. / рэдкал. : Р.Р. Лазько (адказ. рэд.) [і інш.]. – Гомель : ГДУ імя Ф. Скарыны, 2006. – С. 196–201.

22. Старовойтов, М.И. Уровень грамотности и образования национальных меньшинств белорусско-российско-украинского пограничья (1920–1930-е гг.) / М.И. Старовойтов // Працы гістарычнага факультэта БДУ : навуковы зборнік. – Мінск : БДУ, 2010. – Вып. 5. – С. 145–15.

23. Старовойтов, М.И. Изменение национального состава населения БССР в 1920 – 1930-х гг. / М.И. Старовойтов // Научные труды РИВШ. История и психолого-педагогические науки: сб. науч. статей : в 2 ч. ; под ред В.Ф. Беркова. – Минск : РИВШ, 2012. – Ч. 1. – С. 265–276.

Гомельский государственный
университет им. Ф. Скорины

Поступила в редакцию 27.09.2018

Известия Гомельского государственного университета
имени Ф. Скорины, № 1 (112), 2019

*УДК 94:378.4(476.2)“198”:929*Ф.Скарына*

Як гэта было: гісторыя прысваення Гомельскаму дзяржаўнаму ўніверсітэту імя Францыска Скарыны

К.С. Усовіч, М.І. Старавойтаў

У артыкуле коратка разглядаецца гісторыя прысваення 30 гадоў назад Гомельскаму дзяржаўнаму ўніверсітэту імя беларускага і ўсходнеславянскага першадрукара, асветніка і вучонага Францыска Скарыны, роля ў гэтым калектыву ўніверсітэта і тагачаснага загадчыка кафедры беларускай мовы, доктара філалагічных навук прафесара У.В. Анічэнкі.
Ключавыя словы: Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт, Францыск Скарына, прысваенне.

The history of the assignment Gomel State University the name of Belarusian and East Slavonic first printer, educator and scientist Francisk Scorina 30 years ago is described. The role of the university staff and the then head of the department of the Belarusian language, Doctor of Philological Sciences, Professor V.V. Anichenka is shown.
Keywords: Gomel State University, Francisk Scorina, assignment.

29 лістапада 2018 г. Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт адзначыў 30-годдзе з дня прысваення яму імя беларускага і ўсходнеславянскага першадрукара, асветніка і вучонага Францыска Скарыны.

21 чэрвеня 1930 г. СНК БССР і Эканамічная нарада пры ім прынялі сумесную пастанову аб стварэнні Гомельскага дзяржаўнага педагагічнага інстытута (з 1933 г. педінстытута) з двума аддзяленнямі. У 1935 г. да гэтых аддзяленняў, перайменаваных у факультэты, быў далучаны яшчэ адзін факультэт – літаратурны (па-цяперашняму філалагічны). 5 сакавіка 1939 г. Савет Народных Камісараў БССР па хадайніцтве кіраўніцтва педінстытута прысвоіў гэтай ВНУ імя Героя Савецкага Саюза В.П. Чкалава.

Павелічэнне колькасці насельніцтва, інтэнсіўнае развіццё прамысловасці, сельскай гаспадаркі, навукі і адукацыі ў БССР абумовілі неабходнасць стварэння ў рэспубліцы другога класічнага ўніверсітэта. Міністэрства вышэйшай, спецыяльнай сярэдняй і прафесійнай адукацыі яшчэ ў пачатку 60-х гг. XX ст. прымала захады, каб стварыць Палескі дзяржаўны ўніверсітэт у Гомелі, другім па велічыне горадзе ў рэспубліцы. Праз некалькі гадоў гэту ідэю падтрымала навуковая грамадскасць горада. Але толькі ў канцы 1968 г. у Гомельскі абласны камітэт Кампартыі Беларусі прыйшло рашэнне ЦК КПСС аб адкрыцці Гомельскага ўніверсітэта на базе мясцовага педінстытута [1, с. 175].

У адпаведнасці з гэтым рашэннем Пастановай Савета Міністраў СССР № 5 ад 6 студзеня 1969 г. і сумеснай пастановай Цэнтральнага Камітэта Камуністычнай партыі Беларусі і Саваета Міністраў БССР № 93 ад 14 сакавіка 1969 г. на базе педінстытута 1 мая быў створаны Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт (без імя В.П. Чкалава). Па сутнасці, ГДУ стаў першым у гісторыі Беларусі ўніверсітэтам, створаным на саюзным узроўні.Такім чынам Гомель стаў універсітэцкім горадам. Новы ўніверсітэт пачаў развівацца паскоранымі тэмпамі. Ператварэнне педінстытута ва ўніверсітэт з‘явілася дадатковым стымулам для прафесарска-выкладчыцкага складу, супрацоўнікаў і студэнтаў. Ужо за першыя 15 гадоў ГДУ дабіўся вялікіх поспехаў у падрыхтоўцы высокакваліфікаваных кадраў, правядзенні навуковых даследаванняў і ўкараненні іх вынікаў, наладжванні творчага супрацоўніцтва з іншымі ВНУ і навукова-даследчымі інстытутамі.

У лістападзе 1983 г. на базе ГДУ адбыўся семінар прарэктараў па вучэбнай рабоце ВНУ рэспублікі з удзелам Міністра вышэйшай, спецыяльнай сярэдняй і прафесійнай адукацыі М.М. Мяшкова і начальніка ўпраўлення ВНУ У.Ц. Воднева. Было прынята рашэнне аб укараненні вопыту ГДУ па асваенні новых форм і метадаў навучання ва ўсіх ВНУ рэспублікі. Вопыт работы рэктарата і партыйнага камітэта па ажыццяўленні кадравай палітыкі быў

адобраны гарадскім і абласным камітэтамі КПБ і рэкамендаваны для ўкаранення ў ВНУ Гомельскай вобласці. На нарадзе ў ЦК КПБ у снежні 1983 г. было разгледжана пытанне «Аб падрыхтоўцы і павышэнні навукова-педагагічай кваліфікацыі кадраў у Гомельскім універсітэце». Асноўныя дасягненні ў ажыццяўленні кадравай палітыкі ў ГДУ былі прызнаны эфектыўнымі. На тэматычнай выстаўцы ВДНГ СССР «Універсітэты – вядучыя вучэбна-метадычныя і навуковыя цэнтры краіны» ў 1984 г. універсітэт быў узнагароджаны Дыпломам III ступені, а тры экспанаты былі ўдастоены бронзавых медалёў [1, с. 206–208].

Для ўмацавання кадравага патэнцыялу новага ўніверсітэта сюды пачалі прыязджаць кандыдаты і дактары навук не толькі з Мінска, але і з іншых буйных гарадоў Савецкага Саюза. У 1970 г. адразу пасля абароны дысертацыі і атрымання вучонай ступені доктара філалагічных навук з Інстытута мовазнаўства імя Якуба Коласа АН БССР прыехаў У.В. Анічэнка і ўзначаліў кафедру беларускай і рускай моў. Паступова ў кола яго навуковых інтарэсаў трапіла і творчасць Ф. Скарыны. За 17 гадоў У.В. Анічэнка стаў вядомым скарынаведам. Сведчаннем гэтага з‘явілася тое, што на пасяджэнні вучонага савета ўніверсітэта 24 снежня 1987 г. кандыдатура У.В. Анічэнкі была аднагалосна вылучана на прысуджэнне яму Дзяржаўнай прэміі БССР [2] (прысуджана 29 снежня 1988 г.). Гэта можна лічыць першым мерапрыемствам ГДУ па падрыхтоўцы да будучага 500-гадовага юбілею Ф. Скарыны.

На гісторыю прысваення ўніверсітэту імя Ф. Скарыны звярнуў увагу прарэктар па навуковай рабоце, доктар тэхнічных навук прафесар Д.Р. Лін у сваім прывітальным слове ўдзельнікам III Міжнароднай навуковай канферэнцыі «Скарына і наш час» 7 кастрычніка 2004 г. [3, с. 3–6]. Але мы паспрабуем асвятліць гэта пытанне больш дакладна. Для гэтага звернемся да архіўных дакументаў [2], [4], [5].

У самым пачатку 1988 г. У.В. Анічэнка звярнуўся да рэктара ўніверсітэта, доктара фізіка-матэматычных навук, прафесара, акадэміка АН БССР, лаўрэата Дзяржаўнай прэміі СССР (1984 г.) Б.В. Бокуця з прапановай хадайнічаць перад кіруючымі органамі Гомельскай вобласці аб прысваенні ГДУ імя Ф. Скарыны. Рэктар падтрымаў гэту ідэю. 14 студзеня 1988 г. на імя першага сакратара Гомельскага абласнога камітэта Камуністычнай партыі Беларусі А.С. Камая адпраўлена пісьмо за подпісамі рэктара ўніверсітэта Б.В. Бокуця і сакратара партыйнага камітэта ўніверсітэта цяперашняга дацэнта кафедры гісторыі Беларусі, кандыдата гістарычных навук дацэнта М.І. Старавойтава. У адпаведнасці з практыкай таго часу дакумент за подпісам галоўнага кіраўніка арганізацыі і сакратара партыйнага камітэта або старшыні прафкама не супярэчыў парадку звяртання з такімі пытаннямі асобных грамадзян, кіраўнікоў, працоўных калектываў са сваімі прапановамі ў вышэйстаячыя інстанцыі.

У пісьме, акрамя іншых аргументаў, адзначалася, што ўніверсітэт інтэнсіўна развіваецца і дабіўся вялікіх поспехаў у вучэбнай, выхаваўчай і навуковай галінах; коратка расказваецца аб кнігавыдавецкай і асветніцкай дзейнасці Ф. Скарыны, значэнні яго для беларускай і ўсходнеславянскіх культур; звяртаецца ўвага на актывізацыю падрыхтоўкі да 500-годдзя Ф. Скарыны (адзначалася ў 1986–1990 гг.), у тым ліку на працу гэтага кшталту ў ГДУ. Асобна характарызуецца значэнне двухтомнага «Слоўніка мовы Скарыны», падрыхтаванага У.В. Анічэнкам. У заключэнне аўтары ліста пішуць: «На падставе выкладзенага рэктарат, партыйны камітэт, грамадскія арганізацыі, увесь калектыў універсітэта хадайнічаюць аб прысваенні яму імя Францыска Скарыны ў гонар 500-годдзя з дня нараджэння выдатнага прадстаўніка беларускага народа» [4, л. 96]. 18 студзеня на пісьме з‘явілася рэзалюцыя А.С. Камая: «Бабыру С.П. (сакратару АК КПБ па ідэалагічных пытаннях. – *Аўтары*): Вывучыць пытанне і ўнесці яго на адабрэнне бюро абкама КПБ да 1 лютага 1988 г.». Трохі больш чым за тыдзень пытанне было вывучана і 27 студзеня інструктар аддзела навукі і навучальных устаноў Гомельскага АК КПБ В.М. Коршыкаў ад імя свайго аддзела напісаў і завізіраваў у сакратара абкама па ідэалогіі запіску «Аб пісьме рэктара ГДУ Б.В. Бокуця і сакратара парткама М.І. Старавойтава» наступнага зместу: «…У ходзе вывучэння дадзенага пытання высветлілася, што сцвярджэнне рэктара і сакратара парткама аб поўнай падтрымцы гэтай прапановы з боку грамадскіх арганізацый,

прафесарска-выкладчыцкага складу не адпавядае сапраўднасці. Гэта пытанне не абмяркоўвалася на пасяджэннях партыйнага камітэта, вучоным савеце, саветах факультэтаў, кафедрах. У гутарках з выкладчыкамі і кіраўнікамі структурных падраздзяленняў высветлілася, што адназначны пункт погляду па дадзеным пытанні адсутнічае.

Далей пералічваюцца кафедры, якія падтрымалі ідэю прысваення: гісторыі СССР і БССР; рускага, агульнага і славянскага мовазнаўства; беларускай літаратуры; беларускай мовы. Прыведзены і такі аргумент: ГДУ не з‘яўляецца ў рэспубліцы цэнтрам па вывучэнні Скарыніяны.

«Лічым, – указана ў запісцы, – што пытанне аб прысваенні ўніверсітэту імя Ф. Скарыны рэктарам і парткамам не праработаны...» [4, л. 92].

Другі семестр 1987/1988 вучэбнага года і пачатак першага семестра 1988/1999 г. кіраўніцтва ўніверсітэта выкарыстала на ліквідацыю адзначаных арганізацыйных недахопаў і больш грунтоўную падрыхтоўку ўніверсітэта для дасягнення пастаўленай мэты.

Важна адзначыць разгляд гэтага пытання на пашыраным савеце ГДУ 30 жніўня 1988 г. У парадку дня стаяла пытанне «Аб мерапрыемствах Гомельскага дзяржаўнага ўніверсітэта па падрыхтоўцы да святкавання 500-годдзя з дня нараджэння Францыска Скарыны». З дакладам выступіў загадчык кафедры беларускай мовы, доктар філалагічных навук прафесар У.В. Анічэнка. Ён азнаёміў прысутных з жыццём і творчасцю Ф. Скарыны, значэннем яго дзейнасці для развіцця беларускай і ўсходнеславянскай культур; зачытаў план мерапрыемстваў ГДУ па падрыхтоўцы да святкавання 500-годдзя з дня нараджэння Францыска Скарыны і падтрымаў іх ад імя Гомельскага абласнога аддзялення Савецкага фонду культуры як яго старшыня. У заключэнне адобрыў ініцыятыву рэспубліканскага аргкамітэта па падрыхтоўцы да Скарынавага юбілею аб прысваенні імя Ф. Скарыны адной з ВНУ БССР. Прапанаваў прысвоіць гэта імя Гомельскаму дзяржаўнаму ўніверсітэту па наступных прычынах: 1. ГДУ з‘яўляецца рэспубліканскім навуковым цэнтрам па вывучэнні скарынаўскай спадчыны. 2. У ГДУ прадугледжана адкрыццё медыцынскага факультэта (як вядома, адкрыцця не адбылося). 3. Аб жыцці, дзейнасці і творчасці Скарыны будуць зроблены даклады на X Міжнародным з‘ездзе славістаў у Сафіі (на з‘езд па гэтым пытанні быў камандзіраваны толькі У.В. Анічэнка).

У першым пункце дапушчана пэўнае перабольшанне. На самой справе галоўнымі цэнтрамі была АН БССР (Інстытуты: мовазнаўства імя Я. Коласа, літаратуры імя Я. Купалы, гісторыі, філасофіі), а таксама БДУ імя У.І. Леніна. ГДУ тады быў адным з такіх цэнтраў, які супрацоўнічаў з акадэмічнымі інстытутамі.

У спрэчках па дакладзе У.В. Анічэнкі на пасяджэнні вучонага савета 30 жніўня 1988 г. выступілі 4 чалавекі. Загадчык кафедры палітэканоміі, кандыдат эканамічных навук дацэнт В.Ф. Бондараў падтрымаў ідэю прысваення імя Ф. Скрыны ўніверсітэту і добра абгрунтаваў яе. Загадчык кафедры рускага, агульнага і славянскага мовазнаўства, доктар філалагічных навук дацэнт П.У. Сцяцко таксама падтрымаў ідэю і па-свойму абгрунтаваў яе. Дэкан філалагічнага факультэта, кандыдат філалагічных навук дацэнт М.Ф. Гуліцкі пасля падтрымкі ідэі прывёў прыклады ўшанавання першадрукароў, асветнікаў і буйных культурных дзеячаў у іншых краінах, як там ганарацца гэтымі славутасцямі. Улічваючы еўрапейскі маштаб дзейнасці Ф. Скарыны, сказаў дэкан, прысваенне яго імя ўніверсітэту ўздыме яго прэстыж у Еўропе. Апошнім выступіў рэктар Б.В. Бокуць. Ён таксама падтрымаў ідэю, высока ацаніў дзейнасць Ф. Скарыны, сказаў, што ва ўніверсітэце вядзецца навучанне па некалькіх скарынаўскіх спецыяльнасцях: педагогіцы, мове і літаратуры, гісторыі, біялогіі.

Пасля гэтых выступленняў вучоны савет у пашыраным складзе пастанавіў: 1. Зацвердзіць мерапрыемствы па падрыхтоўцы і святкаванні 500-гадовага юбілею Ф. Скарыны. 2. Хадайнічаць перад дырэктыўнымі органамі аб прысваенні Гомельскаму дзяржаўнаму ўніверсітэту імя Ф. Скарыны. 3. Узнагародзіць У.В. Анічэнку грашовай прэміяй «за значны ўклад у распрацоўку Скарыніяны і актыўную навуковую дзейнасць» [5].

У перыяд паміж 30 чэрвеня 1988 г. і пачаткам кастрычніка таго ж года да першай запіскі «Аб пісьме рэктара ГДУ Б.В. Бокуця і сакратара парткама М.І. Старавойтава » ад 27 студзеня 1988 г. далучылася трэцяя гістарычная запіска (без даты) – «Запіска аб прысваенні Гомельскаму дзяржаўнаму ўніверсітэту імя Францыска Скарыны». Ад імя аддзела навукі і

вучэбных устаноў Гомельскага абласнога камітэта КПБ запіску напісаў і падпісаў яго новы загадчык, выпускнік нашага ўніверсітэта, будучы яго прарэктар па вучэбнай рабоце, кандыдат філалагічных навук дацэнт М.М. Воінаў. Падмацаваў яго подпіс усё той жа сакратар па ідэалогіі С.П. Бабыр.

Па меры разглядання ў партыйных інстанцыях рабочых пытанняў, звязаных з абмеркаваннем прапановы ўніверсітэта сакратаром парткама як гісторыкам была сабрана і прадстаўлена дадатковая інфармацыя аб жыццядзейнасці Ф. Скарыны як слаўнага прадстаўніка эпохі Адраджэння, доктара сямі вольных мастацтваў і ў лекарскіх навуках, а не «садоўніка», «лекара-варажбіта». Хоць М.М. Воінаў сам быў выдатна знаёмы з дзейнасцю Ф. Скарыны, велічнасцю яго асобы, шмат сабранай ва ўніверсітэце каштоўнай інфармацыі было перададзена яму. У тым ліку інфармацыя аб дзейнасці ЦК КП(б)Б па правядзенні мерапрыемстваў у сувязі з 400-годдзем беларускага кнігадрукавання, увекавечванні памяці Ф. Скарыны; аб удзеле партыйнага і савецкага кіраўніцтва, кіраўніцтва АН БССР, прадстаўнікоў партыйных і савецкіх арганізацый, прамысловых і іншых прадпрыемстваў, дзеячаў мастацтва, навукі, літаратуры і гасцей з саюзных рэспублік у Мінску ў гонар 450-годдзя беларускага кнігадрукавання; аб рашэнні вышэйшага кіраўніцтва рэспублікі аб увекавечванні імя Ф. Скарыны ў Мінску і Полацку. Гэтым падкрэслівалася, што ЦК КПБ не ўхіляўся, а ўдзельнічаў ў падрыхтоўцы і правядзенні мерапрыемстваў прысвечаных гэтым знамянальным падзеям.

На момант стварэння запіскі М.М. Воінава стала вядома, што ЦК прыняў пастанову «Аб падрыхтоўцы і святкаванні 500-годдзя з дня нараджэння Францыска Скарыны» [4, л. 89]. Раней абапраліся толькі на пастанову прэзідыума Акадэміі навук БССР.

Пасля кароткага ўступу аб значэнні дзейнасці Ф. Скарыны ў другім абзацы запіскі М.М. Воінава гаворыцца як раз аб гэтай пастанове ЦК КПБ і пункце аб прысваенні імя Ф. Скарыны адной з ВНУ рэспублікі. Дададзена, што «На агульным сходзе працоўнага калектыву Гомельскага дзяржаўнага ўніверсітэта 30 жніўня 1988 г. было прынята рашэнне хадайнічаць перад кіраўніцтвам вобласці і рэспублікі аб прысваенні імя Ф. Скарыны гэтай вучэбнай установе» [5]. У сувязі з тым, што новы вучэбны год толькі пачынаўся, тэрміновасцю пытання паўнамоцтвы працоўнага калектыву ўзяло на сябе пашыранае пасяджэнне вучонага савета ГДУ.

Далей раскрываецца значэнне, заслугі і поспехі ўніверсітэта ў вучэбна-выхаваўчай і навуковай рабоце, вывучэнні жыцця і дзейнасці Ф. Скарыны. У якасці аднаго з аргументаў зноў выкарыстана мяркуемае адкрыццё ва ўніверсітэце медыцынскага факультэта. Заключныя два абзацы прывядзем цалкам: «Прысваенне імя Ф. Скарыны дазволіць Гомельскаму дзяржаўнаму ўніверсітэту ўвайсці ў еўрапейскую супольнасць універсітэтаў.

Пытанне аб прысваенні Гомельскаму дзяржаўнаму ўніверсітэту імя Ф. Скарыны ўзгоднены з Цэнтральным камітэтам Кампартыі Беларусі[1]. Гэту прапанову падтрымлівае Гомельскі гаркам Кампартыі Беларусі».

Вынікам усёй гэтай перапіскі і намаганняў універсітэта сталі хадайніцтва Гомельскага абкама КПБ аб прысваенні ГДУ імя Ф. Скарыны і пастанова Савета Міністраў БССР № 349 ад 29 лістапада 1988 г. «Аб прысваенні імя Францыска Скарыны Гомельскаму дзяржаўнаму ўніверсітэту». Такім чынам, без ганаровага імя ГДУ праіснаваў амаль 20 гадоў – з 1969 г. да 1988 г.

Калектыву ГДУ быў аказаны вялікі гонар. З набыццём Беларусі дзяржаўнай самастойнасці больш высокага ўзроўню, чым яна мела ў складзе СССР, жыццё і дзейнасць Скарыны былі ацэнены непараўнальна вышэй. Па сутнасці, ён быў пастаўлены на першае месца сярод усіх знакамітых беларусаў. З кожным годам расла яго вядомасць ва ўсім свеце. 20 красавіка 1989 г. Указам Прэзідыума Вярхоўнага Савета БССР № 2675-XI быў утвораны і ўведзены ў рэестр дзяржаўных узнагарод нашай рэспублікі медаль Францыска Скарыны. У жніўні 1990 г. Дзяржаўны банк СССР выпусціў 2.600.000 аднарублёвых манет «500 гадоў з дня нараджэння выдатнага дзеяча славянскай культуры Ф. Скарыны». Праз 6 гадоў 13 красавіка 1995 г. Вярхоўны Савет Рэспублікі Беларусь пастановай № 3726-XII заснаваў

[1]Канкрэтна – з сакратаром ЦК КПБ М.І. Дземянцеем. – *Аўтары.*

ордэн Францыска Скарыны. 1990 г. быў аб‘яўлены ЮНЕСКА міжнародным Годам Скарыны ў гонар 500-годдзя першадрукара.

Прыхільнікамі ўвекавечання памяці Ф. Скарыны ў складаны перыяд другой паловы 1980-х – пачатку 1990-х гг. былі прадстаўнікі інтэлігенцыі, шэраг партыйных і дзяржаўных дзеячоў, патрыятычна настроеная і сацыяльна актыўная частка насельніцтва Беларусі. У гэта ёсць і ўклад нашага калектыву. Імя Ф. Скарыны ў назве нашага ўніверсітэта гэта не толькі гонар для кожнага студэнта, выкладчыка і супрацоўніка, але і абавязак выдадтна вучыцца і працаваць, павялічваць вядомасць і рэйтынг універсітэта не толькі ў Беларусі, але і на міжнарордным узроўні.

Літаратура

1. Старовойтов, М.И. Гомельский государственный университет имени Франциска Скорины: Исторический очерк / М.И. Старовойтов, А.И. Зеленкова, М.П. Савинская ; М-во образования РБ. – Гомель : УО «ГГУ им. Ф. Скорины», 2005. – 339 с.

2. Пратакол пасяджэння вучонага савета ўніверсітэта № 6 ад 24 снежня 1987 г. // Архіў УА «ГДУ імя Ф. Скарыны». – Фонд 1563. – Справа 1670.

3. Лін, Д.Г. Прывітанні ўдзельнікам канферэнцыі / Д.Г. Лин // Скарына і наш час: матэрыялы III Міжнароднай навуковай канферэнцыі, прысвечанай 80-годдзю з дня нараджэння прафесара У.В. Анічэнкі, Гомель, 7 кастрычніка 2004 г. – Гомель : УА «ГДУ імя Ф. Скарыны», 2004. – С. 3–6.

4. Материалы к протоколу заседания бюро Гомельского обкома КПБ № Б-50 от 20 октября 1988 г. // Государственный архив общественных объединений Гомельской области. – Фонд. 144. – Д. 178.

5. Пратакол пасяджэння вучонага савета ўніверсітэта № 1 ад 30 жніўня 1988 г. // Архіў УА «ГДУ імя Ф. Скарыны». – Фонд 1563. – Справа 1763.

Гомельский государственный
университет им. Ф. Скорины

Поступила в редакцию 01.12.2018

Известия Гомельского государственного университета
имени Ф. Скорины, № 1 (112), 2019

УДК 94(476)”1917/1929”

Правовое регулирование кустарной промышленности в БССР в 1921–1929 гг.

Я.С. Юрис

Проведен анализ основных актов советского кооперативного законодательства с 1921 по 1929 гг. Рассматривается изменение воззрений В.И. Ленина на кооперацию и отображение этого процесса в советском кооперативном законодательстве. Прослеживается влияние досоветского кооперативного законодательства на законодательные акты о промысловой кооперации начального периода НЭПа. Определены точки отсчета в развитии различных процессов, происходивших в кустарной промышленности.
Ключевые слова: кустарная промышленность, законодательный акт, промысловая кооперация, артель, кустарь.

The analysis of the main acts of the Soviet cooperative legislation from 1921 to 1929 is carried out. The change of views of V.I. Lenin on cooperation and display of this process in the Soviet cooperative legislation is considered. Influence of the pre-Soviet cooperative legislation on acts for producers' cooperation of an initial stage of the New Economic Policy is traced. Reference points in development of various processes happening in cottage industry are defined.
Keywords: cottage industry, act, producers' cooperation, artel, handicraftsman.

Промысловая кооперации представляет собой особый вид кооперации, объединяющей мелких производителей (кустарей и ремесленников) для совместного производства товаров и оказания услуг. Ее роль в развитии экономики БССР, в насыщении потребительского рынка товарами и услугами различалась в разные периоды советской истории. Своего максимального значения промысловая кооперация достигла в 1920-е гг. в период реализации новой экономической политики.

В белорусской историографии по данной проблематике прежде всего следует выделить работы А.Н. Сорокина [1] и А.И. Ванькевича [2]. В них рассматривается широкий спектр организационных, финансовых, производственных аспектов функционирования кустарной промышленности. В то же время вопросы правового регулирования деятельности кустарной промышленности раскрываются фрагментарно, что обуславливает актуальность данного исследования.

Целью данной статьи является системное исследование содержания основных правовых нормативных актов, регулирующих деятельность промысловых кооперативов в БССР в 1920-е гг. Источниковую базу исследования составляют нормативные акты, опубликованные в Собрании узаконений и распоряжений Рабочего и Крестьянского правительства РСФСР, Собрании узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства БССР, Собрании законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства СССР.

При подготовке статьи использованы принципы системности и историзма, а также общенаучные (анализ, синтез и индукция) и конкретно-исторические (проблемно-хронологический и сравнительно-исторический) методы.

Основным направлением развития кустарного производства в 1920-е гг. стало создание промысловой кооперации, деятельность которой регулировалось советским законодательством, во многом опиравшимся на «Положение о кооперативных товариществах и их союзах», принятое еще Временным правительством 20 марта 1917 г. Оно не было полной новацией, так как также базировалось на предшествовавшем ремесленном законодательстве. Положение давало определение и характеристику важнейших черт понятия «кооператив». Правовое регулирование деятельности получило четкие нормы, которыми стали: явочный порядок возникновения кооперативов и регистрация их в судебных органах; введение примерных уставов, имеющих лишь вспомогательный характер; возможность закрытия кооперативных организаций только в соответствии с законом и в строго оговоренных случаях [3, с. 123–129].

Но гораздо более существенное значение в разработке советского законодательства по кооперативному движению играли ленинские представления о роли кооперации в строительстве социализма. В.И. Ленин в работе «Развитие капитализма в России» отмечал двойственную природу кустаря. Он указывал, что «наиболее типичные работники» кустарных предприятий стоят ближе к работнику крупной машинной индустрии, чем к крестьянству». Однако при этом отмечал, что для кустарей еще сохранялось тяготение «к превращению в мелкого хозяйчика» [4, с. 368, 373, 379–83, 398]. Мелкотоварный производитель рассматривался и как собственник средств производства, и как труженик, который сам подвергался эксплуатации, что делало его близким к пролетариату. Этот вывод позволил В.И. Ленину в работе «Грозящая катастрофа и как с ней бороться» наметить особые меры государства относительно кустарей, крестьян, мелких промышленников. «Выгоды …для массы крестьян и мелких промышленников были бы от национализации банков огромные… Доступность и легкость кредита именно для мелких хозяйчиков …возросла бы чрезвычайно», а национализация страхового дела понизила бы страховые взносы, расширила круг страхующихся [5, с. 164–165]. «Социалисты даже при полном социалистическом перевороте экспроприировать мелких крестьян не хотят, не могут и не будут. Потому мелкие предприятия из числа синдицируемых «могли быть исключены» [6, с. 177–178]. В советском законодательстве теоретический постулат о двойственной природе кооперации отразился в наличии двух разнонаправленных тенденций, выражавших взаимоотношения государственных органов и организаций кустарей.

Если по организационным и технико-технологическим признакам кустарная промышленность в советской реальности относилась к мелкой промышленности, то по форме собственности – к кооперации. С октября 1917 г. по 1921 г. в Советской России было принято значительное количество законодательных и подзаконных актов по кооперации, одновременно действовавших на территории ССРБ. Значимым для кооперации стал декрет СНК РСФСР «О потребительских кооперативных организациях» от 10 апреля 1918 г. [7, с. 435–436]. Он был явным компромиссом между государством и кооперацией. Кооперация брала на себя выполнение поручений государства, но сохранялась как самостоятельная организация с присущими ей внутренними принципами деятельности.

Принятие декрета привело к оживлению кооперативного движения, что, прежде всего, выразилось в создании всероссийских центров кооперации. Летом 1918 г. было создано Всероссийское товарищество по производству и сбыту кустарных и артельных товаров («Кустарсбыт»). В феврале 1919 г. состоялся первый Всероссийский съезд промысловой кооперации. Съезд признал «Кустарсбыт» хозяйственным центром кустарных артелей и союзов страны [8, с. 127].

Надвигающийся в 1919 г. экономический кризис привел В.И. Ленина к изменению прежней оценки роли кустарной промышленности лишь как части капиталистического уклада. В 1919 г. на VIII съезде РКП(б) В.И. Ленин, говоря о перспективах развития страны, отмечал, что: « …ни в коем случае не следует… что в дальнейшем строительстве коммунизма, когда буржуазия уже свергнута, когда политическая власть уже в руках пролетариата – будто и дальше нам можно обойтись без участия средних промежуточных элементов» [6, с. 189].

Постановление ВЦИК «О мерах содействия кустарной промышленности» от 26 апреля 1919 г. предписывало прекращение национализации и конфискации предприятий мелкой кустарной и ремесленной промышленности [9, с. 202–203].

Тем не менее, из факта признания необходимости участия средних промежуточных элементов в строительстве коммунизма не следовал вывод о возможности свободного рыночного развития кооперативной формы собственности. Декрет СНК 27 января 1920 г. «Об объединении всех видов кооперативных организаций» [9, с. 202–203] потребовал, чтобы кооперативные товарищества, их районные и губернские союзы влились в потребительские общества и их союзы, что означало упразднение иных видов кооперации, кроме потребительской, которая фактически становилась государственной организацией. Принятие данного декрета было шагом назад и отражало отношение к кооперации как в целом к буржуазному явлению.

Весной 1921 г. в стране началась экономическая реформа. На X съезде РКП (б) В.И. Ленин говорил, что «социалистическую революцию в стране, где громадное большинство населения принадлежит к мелким земледельцам-производителям, возможно осущест-

вить лишь путем целого ряда особых переходных мер, которые были бы совершенно не нужны в странах развитого социализма, где наемные рабочие в промышленности и строительстве составляют громадное большинство». Он предлагал использовать кооперацию для объединения мелких производителей с целью последующего перехода к крупным предприятиям. В дальнейшем В.И. Ленин пришел к заключению о возможности достижения социализма через развитие существующих форм кооперации, через охват всего общества кооперацией объединенного на добровольных началах населения [10, с. 59].

Но положение о том, что кооперация может в какой-то мере служить трудящимся классам, Ленин связывал не только с установлением демократического строя, который действительно необходим для развития такого самодеятельного движения, как кооперативное, но и с установлением диктатуры пролетариата. При этом он оставлял открытым вопрос о том, пойдет ли речь в условиях диктатуры пролетариата о сохранении и развитии кооперативных организаций в таких формах и на таких принципах, которые складывались в ходе исторического развития, или возможно лишь использование отдельных компонентов этого движения [8, с. 112].

Переход к мирному строительству, необходимость удовлетворения насущных нужд населения, промышленности и сельского хозяйства в отдельных видах товаров обусловили развитие промысловой кооперации. С марта 1921 г. кустарно-промысловая кооперация на всех уровнях была отделена от потребительской. Государство стало передавать кооперативам бездействующие предприятия и промышленное оборудование.

Два декрета Совнаркома РСФСР от 17 мая 1921 г. «О руководящих указаниях органам власти в отношении мелкой и кустарной промышленности и кустарной сельскохозяйственной кооперации» и «Об отмене, приостановке и пересмотре некоторых постановлений о мелкой и кустарной промышленности и кустарной сельскохозяйственной кооперации» имели большое значение для развития кустарной промышленности. Первый из них требовал принять необходимые меры к развитию кустарной промышленности в форме частных предприятий или в кооперативной форме и «избегать излишней регламентации и формализма, стесняющих хозяйственный почин отдельных лиц и групп населения». Допускался свободный сбыт изделий кооперации, ей отдавалось преимущество при получении заказов перед частными лицами. Также устанавливался явочный порядок образования новых кооперативов, свободное избрание правлений, добровольное объединение в артели [11]. Вторым декретом прекращалась национализация промышленных предприятий, хотя «...акты национализации, осуществленные до 17 мая 1921 г.», не были аннулированы [12].

Очерченный указанными выше декретами курс привел к появлению новой серии нормативных актов, установивших основные принципы и условия ее деятельности. Декрет ВЦИК от 10 июня1921 г. предоставил кооперативным организациям право свободного распоряжения денежными средствами как принадлежащими кооперативным организациям, так и отпущенным им в порядке кредитования государственными органами [13].

Декретом ВЦИК и СНК РСФСР «О кустарной и мелкой промышленности» от 7 июля 1921 г. закреплялось право каждого гражданина заниматься кустарными промыслами, а также создавать мелкие промышленные предприятия. Срок регистрации кустарных предприятий в местных СНХ ограничивался неделей, устанавливалось право свободного распоряжения продуктами и изделиями своего производства, как и приобретения сырья, материалов, оборудования. В нем также нашли отражение и обратные национализации процессы. В целях развития предпринимательской инициативы закреплялись отдельные гарантии от принудительного изъятия собственности государством, предусматривалось, что предприятия мелкой промышленности не подлежат ни национализации, ни муниципализации, допускалась лишь возможность реквизиции (изъятия с уплатой стоимости) или конфискации (безвозмездного изъятия) оборотных средств и оборудования таких предприятий [14].

Декрет «О промысловой кооперации» ВЦИК и СНК РСФСР от 7 июля 1921 г. стал основным регулирующим законодательным актом для кустарно-ремесленной кооперации. Его положениями предусматривались ограничительные меры на вхождение в кооперативы отдельных слоев населения согласно «классовому подходу», разрешительный порядок открытия кооперативов. Но, с другой стороны, кооперативные объединения трудящихся создава-

лись на добровольной основе; возродилась практика взимания членских паев, начался процесс перевода кооперации на собственные источники существования, ослабления всех видов контроля над кооперацией со стороны государственных органов власти.

Указанный декрет предоставил кустарям право объединяться в промысловые кооперативные товарищества или артели. Наименьшее количество членов для создания артели было равным пяти. Также устанавливалось, что количество лиц, работающих в артели по найму, не должно было превышать 20 % от всего ее состава. Не разрешалось одновременно состоять в двух артелях сразу. Артели получили права юридических лиц и в качестве таковых могли заключать договоры и принимать на себя обязательства, предъявлять иски и отвечать по ним в суде, закупать сырье и оборудование, арендовать помещение, открывать мастерские, магазины для сбыта своей продукции. В случае, если все же наемные рабочие составляли более 20 % численности работающих, кооперативы подлежали проверкам контролирующих органов. Устанавливалось, что средства артелей составят вступительные взносы, паи, авансы и вклады от своих членов, займы у лиц и учреждений, начисления на себестоимость производимых операций и государственное кредитование. Органами управления артелей становилось общее собрание (собрание уполномоченных) и правление. Район деятельности артелей и их союзов, порядок вступления и выбытия членов промысловых организаций, функции общего собрания или собрания уполномоченных, состав, порядок избрания и компетенция органов управления и контроля, система отчетности по делам организации определялись их уставами. Губернский СНХ обязывался зарегистрировать устав в месячный срок. Отказ в регистрации мог последовать, если устав противоречил установлениям советской власти [14].

Потребности восстанавливаемой экономики позволяли промысловой кооперации расширять производственную деятельность, в чем было заинтересовано и государство. Но решение этой задачи сдерживалось организационной и хозяйственной слабостью промысловой кооперации, отсутствием опыта заготовительной деятельности и устоявшейся системой сбыта произведенной кооперативами продукции. Накоплению собственных средств для расширенного воспроизводства в артелях препятствовали большие налоги на промкооперацию, иногда они были больше, чем налоги на частных лиц.

Для решения этой проблемы государство начало более активно предоставлять различные льготы промысловой кооперации. Постановлением ЦИК и СНК СССР от 7 декабря 1923 г. «О налоговых льготах для кооперативных организаций» предусматривалось снижение промыслового налога на 50 % со всех видов снабжения, если артель сбывала только свою продукцию, и на 25 % в том случае, если артель кроме своей продукции сбывала изделия некооперированных кустарей. Промысловые кооперативные товарищества с оборотом менее 20 тыс. руб. в год обязаны были оплачивать только патент, освобождаясь при этом от уравнительного сбора. Поощрялось создание артелями общей мастерской, так как члены артелей, работающие в общей мастерской и на дому, но сдающие всю продукцию в артель, освобождались от выборки патентов на личные промысловые занятия [15].

В последующем основные положения данного постановления были уточнены и детализированы. Постановлением ЦИК и СНК СССР от 21 ноября1924 г. «Об освобождении от промыслового и подоходного налога кустарно-промысловых товариществ или артелей, находящихся в городах» городские артели освобождались от промыслового и подоходного налога, если они через свои союзы входили в состав республиканских или всесоюзных центров производственной кооперации и их оборот не превышал 20 тыс. руб. золотом в год [16]. Декрет ЦИК и СНК СССР от 5 декабря 1924 «Об освобождении от промыслового налога на личные промысловые занятия лиц, состоящих членами кустарно-промышленных кооперативных товариществ (артелей) в сельских местностях» освободил их от уплаты промыслового налога независимо от того, работают ли они в общей мастерской или у себя на дому, при условии, что их продукция сбывалась через артель [17].

Постановлением СНК СССР от 22 июля 1924 г. «О возврате имущества сельскохозяйственной и промысловой кооперации» начался процесс возвращения ее предприятий, перешедших в собственность государства в период с 1918 по 1921 гг. [18].

В постановлении ЦИК и СНК БССР от 25 августа 1924 г. «О порядке установления прав на промышленные предприятия» содержалась отсылка к приложению 3 Гражданско-процессуального кодекса БССР 1923 г., в котором регулировался порядок возврата предприятий, национализированных у кооперативов всех видов [19]. Устанавливалось, что предприятия, оказавшиеся в фактическом распоряжении кооперативных организаций, национализации не подлежат. В дальнейшем частные предприятия, прошедшие государственную регистрацию, могли быть изъяты у собственника только в порядке реквизиции и конфискации на основании норм Гражданского кодекса [20, с. 26].

Система льгот для городских кустарей и ремесленников была изменена постановлением ЦИК и СНК СССР от 12 мая 1925 г. «О налоговых льготах для городских кустарей и ремесленников»». Согласно постановлению городские кустари и ремесленники, не имеющие наемных работников, выбирают патент первого разряда на личные промысловые занятия вне зависимости от наличия у них мастерской и механического двигателя.

Городские кустари и ремесленники, имевшие от одного до трех наемных рабочих, освобождались от уравнительного сбора, а патентный сбор платили по тому же разряду, но в двойном размере. Члены семьи кустаря или ремесленника, проживавшие и работавшие вместе с ним, при обложении в расчет не принимались. При наличии учеников первые два ученика во всех случаях обложения в расчет не принимались, а два последующих приравнивались к одному наемному рабочему.

Кустари и ремесленники облагались подоходным налогом на следующих основаниях: работавшие без наемного труда – по первой группе категории «Б» (п. 1 ст. 6 Положения о государственном подоходном налоге), имевшие от одного до трех включительно наемных рабочих – по шестой группе категории «Б» (п. 6 ст. 6) [21].

Со второй половины 1920-х гг. начинает проявляться тенденция усиления централизованного администрирования промысловой кооперации. Переломным моментом смены демократических нэповских норм в создании кооперативного первичного звена-артелей – стало введение «Положения о промысловой кооперации», принятое ЦИК и СНК СССР 11 мая 1927 г. Оно содержало статью, позже дополненную требованием, по которому регистрация кооперативов могла осуществляться только после «получения органами регистрации от соответствующего промыслового кооперативного союза заключения по уставу» [22]. Это лишало артель самостоятельности и определяло зависимость от вышестоящего кооперативного органа. На основании устава произошла унификация требований в установлении размера пая, вступительного взноса, распределения прибыли, формирования фондов и т. д. Вместе с тем, некоторые демократические кооперативные начала деятельности товариществ (явочная система их возникновения) сохранились и в данном положении.

По мере формирования административного механизма функционирования промкооперации как системы все более отчетливым становилась бюрократическая форма контроля над кооперативами – учет и отчетность. Положение о промысловой кооперации, принятое постановлением ВЦИК и СНК РСФСР от 11 июня 1928 г., предусматривало наличие в артелях годового отчета и баланса, которые необходимо было направить в две инстанции – вышестоящий кооперативный союз и государственное финансовое учреждение по месту деятельности.

Не урегулированным законодательно оставался вопрос о социальных гарантиях членов промысловых товариществ. Если они работали в общей мастерской, то, по сути, их положение не отличалось от положения фабричных рабочих. Но, в отличие от рабочих государственных предприятий, члены промысловых артелей не регистрировались на биржах труда и работа в промысловом товариществе не засчитывалась в трудовой стаж. Безработные рабочие, вступившие в артели, хотя бы на самое непродолжительное время, теряли членство в профсоюзе и лишались права быть зарегистрированным на бирже труда [23, с. 10].

Процедура регистрации артелей и союзов кустарей регламентировалась инструкциями. Так, согласно инструкции от 13 октября 1922 г., разработанной ЦИК БССР, ни одно общество, ни одна артель или союз не могло приступить к деятельности без регистрации в Наркомате внутренних дел [24].

Таким образом, первостепенным фактором, повлиявшим на становление и развитие советского кооперативного права стала ленинская концепция о кооперации, исходившая из двойственного характера промысловых артелей: в которых одновременно сочетались частная собственность на средство производства и общественный характер отношений членов артелей к этой собственности. Определенное влияние оказало и дореволюционное кооперативное законодательство.

Основу правового законодательства в исследуемый в статье период составляли законодательство Советской России и Союза ССР, адаптированные к конкретным условиям республики в соответствующих постановлениях высших органов власти и управления БССР.

С началом новой экономической политики кустарям было дано право на занятия промыслами и право объединяться в промысловые кооперативные товарищества, восстановлен явочный порядок возникновения кооперативов, введены примерные уставы. Однако практика регистрации их в судебных органах возвращена не была, что позволяло местным органам власти не соблюдать правовую основу в отношении к товариществам.

Несколько лет шло развитие демократических начал в кооперативном законодательстве (добровольность создания новых артелей, полная экономическая самостоятельность), но постепенно проявлялась тенденция усиления государственного вмешательства во внутрикооперативную жизнь (ограничения по классовому признаку, унификация уставов, ограничивающая творческую активность артельщиков).

Законодательство второй половины двадцатых годов отображает процессы огосударствления кооперации, оно становится всеобъемлющим, стремящимся всесторонне регламентировать все стороны деятельности кустарей и артелей.

В целом анализ советского промыслового законодательства 1920-х гг. показывает, что основной задачей регулирования на этом этапе являлось закрепление итогов революционной трансформации имущественных отношений и установление «границ» государственной и частной собственности, определение места промысловой промышленности в народнохозяйственном комплексе страны.

Литература

1. Сорокин, А.Н. Искушение будущим и уроки прошлого. Белорусская деревня: от Декрета до Кодекса о земле (1918–1990-е годы) / А.Н. Сорокин. – Минск : Право и экономика, 2008. – 442 с.

2. Ванькевич, А.И. Отношения собственности в промышленности Республики Беларусь [Электронный ресурс] / А.И. Ванькевич. – Режим доступа : http://www.rep.bntu.by. – Дата доступа : 25.08.2018.

3. Кулаков, В.В. Закон 20 марта 1917 г. о кооперации и его место в истории кооперативного права в России / В.В. Кулаков // Советское государство и право. – 1990. – № 10. – С. 123–129.

4. Ленин, В.И. Развитие капитализма в России / В.И. Ленин. – 5-е изд. // Полн. собр. соч. : в 55 т. – М. : Изд-во политической литературы, 1968. – Т. 3. – С. 3–791.

5. Ленин, В.И. Грозящая катастрофа и как с ней бороться / В.И. Ленин. – 5-е изд. // Полн. собр. соч. : в 55 т. – М. : Изд-во политической литературы, 1969. – Т. 34. – С. 151–199.

6. Ленин, В.И. VIII съезд РКП (б) 18–23 марта 1919 г. / В.И. Ленин. – 5-е изд. // Полн. собр. соч. : в 55 т. – М. : Изд-во политической литературы, 1969. – Т. 38. – С. 125–215.

7. О потребительских кооперативных организациях : Декрет СНК РСФСР, 10 апр. 1918 г. // Собр. узаконений и распоряжений правительства за 1917–1918 гг. – М. : Управление делами Совнаркома СССР, 1942. – 1483 с.

8. Файн, Л.Е. Отечественная кооперация: исторический опыт / Л.Е. Файн. – Иваново : Ивановский государственный университет, 1994. – 276 с.

9. О мерах содействия кустарной промышленности : постановление ВЦИК РСФСР, 26 апр. 1919 г. // Собр. узаконений и распоряжений правительства за 1919 г. – М. : Управление делами Совнаркома СССР, 1943. – 886 с.

10. Ленин, В.И. X съезд РКП (б) 8–16 марта 1921 г. / В.И. Ленин. – 5-е изд. // Полн. собр. соч. : в 55 т. – М. : Изд-во политической литературы, 1970. – Т. 43. – С. 1–127.

11. О руководящих указаниях органам власти в отношении мелкой и кустарной промышленности и кустарной сельскохозяйственной кооперации : Декрет СНК РСФСР, 17 мая 1921 г. // Собр. узаконений и распоряжений Рабочего и Крестьянского правительства. – 1921. – № 48. – Ст. 240.

12. Об отмене, приостановке и пересмотре некоторых постановлений о мелкой и кустарной промышленности и кустарной сельскохозяйственной кооперации : Декрет СНК РСФСР, 17 мая 1921 г. // Собр. узаконений и распоряжений Рабочего и Крестьянского правительства. – 1921. – № 48. – Ст. 240.

13. О порядке расходования кооперативами денежных средств : Декрет ВЦИК, 10 июн. 1921 г. // Собр. узаконений и распоряжений Рабочего и Крестьянского правительства. – 1921. – № 51. – Ст. 293.

14. О кустарной и мелкой промышленности : Декрет ВЦИК, СНК РСФСР, 7 июл. 1921 г. // Собр. узаконений и распоряжений Рабочего и Крестьянского правительства. – 1921. – № 53. – Ст. 323.

15. О налоговых льготах для кооперативных организаций : постановление ЦИК СССР, СНК СССР, 7 дек. 1923 г. // Собрание законов СССР. – 1926. – № 61. – Ст. 461.

16. Об освобождении от промыслового и подоходного налога кустарно-промысловых товариществ или артелей, находящихся в городах : постановление ЦИК, СНК СССР, 21 нояб. 1924 г. // Собрание законов СССР. – 1924. – № 26. – Ст. 219.

17. О налоговых льготах : Декрет ЦИК СССР, СНК СССР, 17 дек. 1924 г. // Собрание законов СССР. – 1924. – № 28. – Ст. 238.

18. О возврате имущества сельскохозяйственной и промысловой кооперации : постановление СНК СССР, 22 июл. 1924 г. // Собрание законов СССР. – 1924. – № 3. – Ст. 36.

19. О порядке установления прав на промышленные предприятия : постановление ЦИК, СНК БССР, 25 авг. 1924 г. // Собр. узаконений БССР. – 1924. – № 22–23. – Ст. 203.

20. Зеньков, А. Понятие экспроприации в законодательстве и доктрине советского периода / А. Зеньков // Журнал международного права и международных отношений. – 2013. – № 3. – С. 22–33.

21. О налоговых льготах для городских кустарей и ремесленников : постановление ЦИК, СНК СССР, 12 мая 1925 г. // Собрание законов СССР. – 1925. – № 32. – Ст. 213.

22. Положения о промысловой кооперации : постановление ЦИК, СНК СССР, 11 мая 1927 г. // Собрание законов СССР. – 1927. – № 26. – Ст. 280.

23. Кустарно-промысловая кооперация накануне XV съезда ВКП(б). – М. : Всекопромсоюз, 1927. – 56 с.

24. Инструкция по регистрации обществ, союзов и объединений : утв. ЦИК ССРБ, 15 нояб. 1922 г. // Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства ССРБ – 1922. – № 13. – Ст. 166.

Белорусский государственный университет

Поступила в редакцию 14.09.2018

Известия Гомельского государственного университета
имени Ф. Скорины, № 1 (112), 2019

Филология

УДК 811.161.3’ 373.232.1 (476.2–37)

Прозвішчы Калінкавіцкага раёна адапелятыўнага паходжання

У.А. Бобрык

У артыкуле даецца семантычны аналіз прозвішчаў жыхароў Калінкавіцкага раёна. Вылучана 8 лексіка-семантычных груп слоў, што сталі асновай для ўтварэння прозвішчаў. У выніку аўтар даследавання прыйшоў да высновы, што найбольш ужывальнымі з’яўляюцца прозвішчы, утвораныя ад назваў прафесій, роду заняткаў, фізічных і разумовых характарыстык чалавека. Меншую частку складаюць прозвішчы, утвораныя ад прадуктаў харчавання, геаграфічных назваў.
Ключавыя словы: прозвішча, семантыка, адапелятыўнае прозвішча, адыменнае прозвішча, адтапанімічнае поле, словаўтварэнне, лексіка-семантычная група.

The semantic analysis of surnames of Kalinkavichi region citizens is given. Thirteen lexico-semantic word groups that have become the basis for surname formation are singled out here. As a result the researcher has come to conclusion that the most common surnames are the ones formed from trade (professions), physical and mental characteristics of a person. The smaller part includes the surnames formed from food products and geographical names.
Keywords: surname, semantic, appellative surname made from name, toponymic field, world-formation, lexico-semantic group.

Аналіз семантыкі і структуры прозвішчаў – цікавая, каштоўная і цяжкая справа, што прызнаецца многімі антрапанімістамі. Ён, на думку А. Суперанскай, «дае значную інфармацыю, якая ўяўляе цікавасць для гісторыкаў, этнографаў, сацыёлагаў, а таксама лінгвістаў. Пры параўнанні лексічных палёў, па якіх размяркоўваюцца асновы прозвішчаў у розных мовах, можна зрабіць вывады пра агульнасць або, наадварот, рознасць нацыянальных культур асобных народаў» [1, с. 81].

Прозвішчаў адапелятыўнага паходжання ў беларускай мове даволі многа. Гэта група складае прыкладна каля паловы ўсіх прозвішчаў. Вядомы антрапаніміст М.В. Бірыла адзначае, што «з пункту погляду гісторыі мовы адапелятыўная антрапанімія з’яўляецца захавальнікам, кансервантам лексікі папярэдніх эпох, дае матэрыял для больш глыбокага вывучэння гістарычнага слоўніка, моўных узаемасувязей» [2, с. 4]. Згодна з гэтым у якасці асноў для ўтварэння прозвішчаў магла выкарыстоўвацца лексіка, якая адлюстроўвае самыя разнастайныя галіны жыццядзейнасці народа і акаляючай яго рэчаіснасці – быт, заняткі, становішча ў сям’і і грамадстве, фізічныя, разумовыя і маральныя якасці, пачуцці, сацыяльны ўклад, жывёльны і раслінны свет і пад. У гэтым сэнсе антрапанімія, утвораная ад апелятыўнай лексікі, з’яўляецца кладоўкай гісторыка-культурнай спадчыны, дае каштоўны матэрыял для вывучэння агульнай гісторыі народа.

Намі сабрана і прааналізавана каля дзвюх тысяч прозвішчаў жыхароў Калінкавіцкага раёна. Фактычны матэрыял сведчыць, што ўсе прозвішчы паходзяць ад двух класаў лексікі: адапелятыўнага і аданамастычнага паходжання. Найбольш прадуктыўна ў якасці матывацыйнай базы задзейнічана апелятыўная лексіка.

Багацце і стракатасць асноў прозвішчаў адапелятыўнага паходжання жыхароў Калінкавіцкага раёна нагадваюць энцыклапедыю мовы. Яны адлюстроўваюць дачыненне чалавека да навакольнага асяроддзя і разнастайных заняткаў, сведчаць аб стане сацыяльнага і культурнага жыцця грамадства ў пэўны гістарычны перыяд, даносяць характар узаемаадносін паміж людзьмі.

У складзе прозвішчаў Калінкавіцкага раёна найбольш часта сустракаюцца словы, звязаныя з назвамі жывёльнага свету. Сярод іх можна вылучыць: назвы свойскіх жывёл: *Баранаў, Баранцаў, Буланаў, Булановіч* (ад буланы ‘светла-жоўты з чорным хвастом і чорнай грываю (пра масць коней)’ [3, с. 67]); *Быкаў, Бычкоў, Жарабцоў, Казлоў, Казлоўскі, Трусевіч, Цапаў* (цап ‘казёл’ [3, с. 436]), *Целеш* (целеш ‘цяля’ [4, с. 195]), *Бабук* (рус. ‘земляны заяц, тушкан’ [3, с. 29]), *Барсук, Барсукоў, Баброў, Бірукоў* (рэг. бірук ‘адзінокі воўк, які жыве па-за стаі’ [4, с. 34]), *Вількін* (параўн. польск. wilk ‘воўк’ [3, с. 87]), *Волкаў, Зайцаў, Кажанаў* (кажан ‘лятучая мыш’ [3, с. 167]), *Кротаў, Куцанкоў* (рус. куцан ‘маркач, нялегчаны баран’ [3, с. 236]), *Лісіцын, Лосеў, Мядзведзеў, Мядзведзька, Мядзведкаў, Медзвядкоў, Мышанкоў, Норкін* (заал. ‘норка’ [3, с. 300]), *Сабалеўскі, Собалеў, Хамякоў* (хамяк ‘палявая жывёла з доўгім перыядам спячкі’ [4, с. 211]), *Шашкоў* (шашок ‘тхор’ [3, с. 472]); назвы насякомых: *Біндзюкоў* (укр. биндюк ‘чмель’ [3, с. 54]), *Блахін, Жукаў, Жукоўскі, Казека* (рэг., рус. ‘вош’ [3, с. 168]), *Камароў, Караедаў* (караед ‘шкоднік лясоў, дробны жук, які грызе кару і драўніну’ [5, с. 278]), *Мухін, Мятлікаў* (разм. мятлік ‘матылёк’ [5, с. 355]), *Паплеўка, Паплеўкін* (рус. поплёвка ‘вялікая пакаёвая муха’ [3, с. 314]); назвы земнаводных: *Казюлькін* (рус, казюля ‘змяя’ [3, с. 169]); назвы свойскіх птушак: *Індзюкоў* (рэг., рус. индюк ‘індык’ [3, с. 164]), *Гусакоў, Гусеў, Квакуха* (‘курыца з куранятамі’ [3, с. 197]), *Куранкоў* (рус. куран ‘індык’ [3, с. 232]), *Курачкін, Курачэнка* (рэг. курач ‘курыца, якая не нясецца і мае выгляд пеўня’ [3, с. 232]), *Куркоў, Курчанка* (рус. курч ‘кураня’ [6, с. 173]), *Певень*, *Петушкоў*, *Пеўнеў*, *Пырко* (параўн. рэг. пырка ‘курачка’ [3, с. 341]; пырка ‘індык, кура’ [6, с. 264]); назвы дзікіх птушак: *Арлоў*, *Арляннікаў*, *Вараб’ёў* (*Вераб’ёў*), *Варонкін* (ад варона [3, с. 83]), *Галкін*, *Галко*, *Галкоў* (ад галка [3, с. 99]), *Глушакоў*, *Голубаў*, *Голубеў*, *Дзятлаў*, *Драздоў*, *Дудак* (рэг. ‘драфа’ [3, с. 139]; драфа ‘буйная стэпавая птушка з доўгай шыяй і моцнымі нагамі’ [5, с. 184]), *Жураўлёў*, *Жураўчанка* (рэг. жураў ‘журавель’ [3, с. 148]), *Зуеў* (рус. рэг. зуй ‘балотная птушка з сямейства кулікоў’ [4, с. 85]; зуй ‘хворы кулік’, ‘дзіця-гарэза’ [6, с. 125], *Кавулькін* (укр. памянш. кавулька ‘зязюля, кукушка’ [3, с. 166]), *Какушкін* (рус. кокушка тое ж, што кукушка ‘зязюля’ [4, с. 102]), *Каршуноў*, *Каршукоў*, *Коршунаў*, *Коршыкаў* (рэг. каршук ‘коршак’ [3, с. 19]), *Крумкачоў*, *Кулікаў*, *Кулікоў*, *Куліткін*, *Лебедзеў*, *Лебедзь*, *Лебядзенка*, *Пагарцаў* (укр. погарець ‘птушка ўдод’ [3, с. 304]), *Пугачоў* (пугач ‘філін, які палохае сваім крыкам’ [4, с. 162]), *Сакалоў*, *Сокалаў*, *Сакалоўскі*, *Сарокін*, *Селязнёў* (бел. рэг., рус, укр. селезень ‘качур’ [3, с. 370]), *Сініцкі*, *Слукін* (рус. слука ‘птушка вальдшнеп, слонка’ [3, с. 382]), *Стрыжанкоў* (ад стрыж [3, с. 393]), *Сураў* (магчыма ад сур ‘сурок’ [6, с. 306]), *Сычоў* (сыч ‘птушка з сям’і савіных’ [7, с. 145]), *Удодаў*, *Хулапаў* (рэг. хулапа ‘палявы голуб’ [3, с. 435]), *Чайкоў*, *Чаплін*, *Чаплінскі* (ад чапля [4, с. 216]), *Чыж*, *Чыркоў*, *Чырок* (чырок ‘невялікая вадаплаўная птушка, разнавіднасць качкі’ [4, с. 220]), *Шпакаў*, *Шчыглоў* (шчыгол [3, с. 488]); *Ястрабкоў*; назвы рыб: *Акуневіч*, *Карасёў*, *Карасік*, *Карпоўскі*, *Карпянкоў*, *Карпянок* (ад карп [3, с. 187]), *Ляшчоў* (ад лешч [3, с. 251]), *Плоткін*, *Рыбачкін*, *Рыбачкоў*, *Рыбянкоў*, *Судакоў* (ад судак [5, с. 635]), *Шчукін*, *Шчучкін* (бел. рэг., рус, укр. шчука ‘шчупак’ [3, с. 488]), *Ракаў*, *Рачкоў* (рачко, рачок ‘памянш ад рак’ [4, с. 167]).

Словы, якія абазначаюць назвы частак цела і покрыва цела чалавека і жывёлін, сустракаюцца ў прозвішчах: *Бардзюгоў*, *Бардзюкоў*, *Бардукоў* (укр. бордюг, бордюх ‘бурдзюк’, ‘страўнік жывёліны’ [3, с. 42]), *Бародка*, *Глазкоў*, *Дзебаў* (параўн. рэг. дзёб ‘дзюба’ [3, с. 128]), *Капытаў*, *Капытоў*, *Ключыненка*, *Ключынскі*, *Космыкаў* (космы, косма ‘пасма валасоў’ [6, с. 159]), *Костачка*, *Костачкін*, *Корхаў* (устар. бел. корх ‘кулак’, ‘удар кулаком’ [3, с. 214]), *Крылоў*, *Лапацін*, *Лычкоў* (ад лыка ‘лыч – свіное рыла’ [6, с. 188]), *Наско*, *Носка* (ад нос [3, с. 297]), *Рагавой, Ражкоў, Рогаў* (ад рог [3, с. 351]), *Лапін, Лапіцкі, Чачын* (тат. чэч ‘волас, валасы’ [3, с. 449]) і інш.

Значная колькасць прозвішчаў утвараецца ад назваў раслін і іх частак, назваў пладоў: *Арбузаў, Арэшанка, Асонаў* (разм. форма ад насон ‘расліна, тое ж, што дзікі мак’ [4, с. 148]), *Бакунаў, Бакуноў* (ад рэг. бакун ‘сорт тытуню’ [7, с. 38]), *Баравік, Баравікоў* (‘назва грыба [3, с. 41]); *Буракоў* (ад бурак [3, с. 68]), *Верасавы, Верасаў* (ад верас [3, с. 85]), *Вінаградаў, Галайдаў* (рэг. галайда ‘назва гатунку ячменю’ [3, с. 97]), *Грыбоўскі, Драп* (параўн. драпа ‘дзікая рэдзька’ [6, с. 102]), *Каліна, Канапелькін, Капусцін, Качанаў, Коласаў, Лапухоў, Малінаў, Малінін, Маліноўскі, Махавік* (грыб ‘махавік’ [3, с. 280]), *Нявейкаў, Нявейкін* (рус. невейка ‘нявеенае збожжа з мякінай’ [3, с. 301]), *Пастарнакаў* (пастарнак ‘агародная і дзікаслая расліна з

прыемным пахам, караняплод з жоўтымі кветкамі, ужываецца як прыправа’ [5, с. 449]), *Прышчэпаў* (прышчэп ‘прышчэпленая расліна’ [6, с. 522]), *Рабіна, Ракіцкі* (ад ракіта [3, с. 348]), *Рамашкін, Садаў, Садкоў, Садоўскі* (ад сад [3, с. 360]), *Сасноўскі, Струкаў* (ад струк [3, с. 393]), *Шаройкін* (ад рэг. шаройка ‘абдзіркі з грэчкі’ [3, с. 468]), *Шышкоў, Ягадкін* і інш.

Прафесіі і розныя віды дзейнасці, заняткі людзей, назвы службовых і ваенных асоб адлюстраваны ў пашыраных прозвішчах *Алейнікаў* (алейнік ‘той, хто робіць алей’ [3, с. 20]), *Аўчыннікаў (‘аўчыннік, майстар, які вырабляе аўчыны’* [3, с. 27]), *Ахотнікаў* (рэг. ‘паляўнічы’ [3, с. 27]), *Баброўнікаў* (ст. бел. баброўнік ‘лавец баброў’ [3, с. 29]), *Баннік, Баннікаў, Банны, Басаў* (ад слова бас ‘самы нізкі мужчынскі голас, а таксама спявак з такім голасам’ [5, с. 83], *Бліннікаў* (бліннік ‘чалавек, які выпякае ці прадае бліны’ [3, с. 56]), *Бондар, Бондараў* (бондар ‘майстар, які робіць бочкі’ [7, с. 117]), *Бортнік* (‘пчаляр, які займаецца бортнымі пчоламі’ [7, с. 118]), *Варажбітаў, Варажбітоў* (варажбіт ‘той, хто займаецца варажбой’ [5, с. 106]), *Васкабойнікаў, Васкабойны* (васкабойнік ‘той, хто робіць свечкі’ [8, с. 28]), *Веракса* (рус. варакса ‘пэцкаль, хаўтуршчык’, параўн. рус. вараксаться ‘пэцкацца, вазіцца’ [3, с. 82]), *Ганчароў* (ганчар ‘той, хто вырабляе гліняную пасуду [3, с. 101]), *Грабеннікаў* (грабеннік ‘чалавек, які вырабляе грэбні’ [4, с. 62]), *Дворнік, Дзехцяроў* (дзягцяр, дзяхцяр ‘той, хто робіць дзёгаць’ [4, с. 67]), *Дудараў* (ад дудар ‘музыка, які грае на дудзе’ [3, с. 139]), *Жарносенка* (параўн. жарнасек ‘чалавек, які насякае жорны’ [5, с. 199]), *Жывадзёраў* (жывадзёр ‘той, хто забівае і здымае скуру з забітай жывёлы’ [5, с. 201]), *Залатароў* (залатар ‘майстар па вырабу розных рэчаў з золата; ювелір’ [9, с. 235]), *Званцаў* (званец ‘царкоўны званар’, ‘званочак’ [4, с. 83]), *Каваленка, Кавалёў, Кавалькоў, Кавальскі, Кавальчук, Кажамякін* (‘аўчыннік, майстар, які вырабляе шкуры [3, с. 167]), *Кажэўнікаў* (устар. кажэўнік ‘гарбар’ [3, с. 168]), *Казакоў* (рус. рэг. казак ‘батрак, які наймаўся на год на працу’ [4, с. 90]), *Казюкін* (казюк ‘тульскі збройнік, які працуе на дзяржаўных заводах’ [4, с. 91]), *Калеснікаў, Канавалаў, Канавальчык* (ад канавал ‘знахар. які лечыць коней’ [5, с. 271]), *Капачоў* (ад капач [3, с. 179]), *Карабельнікаў, Катляроў* (катляр ‘кацельны майстар’, ‘чалавек, які вырабляе посуд з медзі і інш.’ [4, с. 107]), *Кашавараў* (кашавар ‘повар у воінскай часці або (уст.) у рабочай арцелі’ [5, с. 286]), *Кісельнікаў* (кісельнік ‘чалавек, які гатуе на продаж кісялі’ [4, с. 99]), *Клікуноў* (ст. бел. клікун ‘начны стораж’ [3, с. 206]), *Ключнікаў* (ключнік ‘слуга ў панскім маёнтку, у распараджэнні якога знаходзіліся прадукты харчавання і ключы ад месц іх захоўвання’ [9, с. 702]), *Коўшар* (устар. бел. ковшарь ‘майстар, які вырабляе каўшы’ [3, с. 193]), *Краўцоў* (ад кравец ‘спецыяліст па шыццю адзення, пераважна мужчынскага’ [5, с. 299]), *Крупадзёраў, Кузняцоў, Кузнячэнка, Куратнікаў* (куратнік ‘той, хто даглядае курэй’ [3, с. 232]), *Кухараў, Кухарэнка, Кушнераў, Кушняроў* (кушнер ‘скарняк’ [6, с. 175]), *Мазайлаў* (мазаць ‘той, хто мажа’ [3, с. 266]), *Маставы* (‘збіральнік падаткаў за праезд праз мост’ [4, с. 134]), *Матросаў, Меднік* (‘спецыяліст па вырабу і рамонту медных рэчаў’ [4, с. 340]), *Мельнікаў, Мірошнікаў* (мірошнік ‘млынар’ [4, с. 132]), *Міснікаў* (міснік ‘місачкін’ [3, с. 285]), *Музыка, Музыкін, Музычкін, Мяснікоў, Налівайка* (укр. налийвайко ‘налівальшчык, той, хто налівае’ [3, с. 296]), *Партны* (рэг. ‘кравец’ [3, с. 315]), *Пісьменнікаў, Ратнікаў* (ад ратнік ‘радавы салдат дзяржаўнага апалчэння’ [10, с. 100]), *Рашэтнікаў* (‘той, хто вырабляе рэшата’ [7, с. 140]), *Рэзнікаў* (ад укр. різник ‘прадавец мяса, мяснік’ [10, с. 101]; ад разнік ‘той, хто займаецца рэзаннем жывёлы, мяснік’ [5, с. 546]), *Рубан* (ад рубіць ‘секчы’ [3, с. 353]), *Рудкоўскі, Рудніцкі* (руднік, той, хто здабывае ці плавіць руду [3, с. 355]), *Рыбакін, Рыбакоў* (ад рыбак [3, с. 356]), *Сальнікаў* (разм. сальнік ‘гандляр салам’ [3, с. 582]), *Седлараў, Седляроў* (укр. сідляр ‘той, хто вырабляе сёдлы, сёдзельнік’ [3, с. 403]), *Скрыпнік* (рус, укр. скрипник ‘скрыпач’ [3, с. 380]), *Слесараў, Смаляроў* (рэг. смаляр ‘той, хто працуе ў смалярні, смалакур’ [3, с. 384]), *Сталяроў, Сторажаў, Стукалаў* (стукала ‘той, хто прывык стукаць чым-небудзь’ [4, с. 190]), *Ткачоў, Фабрыкант, Фабрычкін, Шапавалаў* (шапавал ‘майстар, які вырабляе валеннем шэрсці капелюшы і інш. рэчы’ [5, с. 754]), *Шаўцоў* (шавец ‘майстар па шыццю і рамонту абутку’ [5, с. 753]) *Швараў* (швар ‘кравец’ [4, с. 225]), *Шведаў, Швец* (швед, швец ‘кравец’ [4, с. 225]), *Шкляраў, Шкляроў, Шклярэўскі* (шкляр ‘работнік шкляной прамысловасці’ [5, с. 758]), *Школьнік* (ст. бел. ‘кіраўнік школы’ [3, с. 475]), *Шорнікаў* (рэг, рус. шорнік ‘рымар’ [3, с. 479]), *Шынкароў, Шынкарэнка* (шынкар ‘уладальнік шынка’ [5, с. 768]) і інш.

Не засталіся не заўважанымі і прылады працы чалавека, прадметы бытавога ўжытку і іх часткі, назвы: *Абуховіч* (абух ‘тупая частка сякеры, процілеглая лязу’ [4, с. 145]), *Абушэнка* (абух [3, с. 16]), *Барылаў* (ст. бел. барила ‘бочачка’ [3, с. 43]), *Болцікаў, Брундукоў* (рус. брундук ‘адна з вяровак парусных снасцей’ [3, с. 61]), *Булаўка* (булава ‘кароткае жазло з патаўшчэннем на канцы ў выглядзе шара’ [5, с. 96]), *Гакаў* (гак ‘востры шып у падкове’ [5, с. 140]), *Голікаў* (голік ‘венік без лісця’ [4, с. 59]), *Гунькоў* (рэг. гунька ‘пакрывала на каня’ [3, с. 121]), *Жыгалкін* (рэг. жыгала ‘металічны прут, якім кавалі выпальваюць дзіркі ў дрэве’ [3, с. 149]), *Зыбін* (зыба, зыбка ‘калыска’ [6, с. 125]), *Кадушкін* (кадушка ‘невялікая кадзь’ [5, с. 262]), *Камкоў* (камка ‘шаўковая тканіна’ [6, с. 133]), *Капылоў* (капыл ‘нешта вертыкальнае, напрыклад, брусок, які злучае палазы з санямі’ [4, с. 105]), *Каробушка, Каробушкін* (памянш. каробушка ад каробка [3, с. 186]), *Клецаў* (рэг. клёц ‘зуб бараны’ [3, с. 206]), *Кужалеў, Кужэльны* (кужаль ‘валакно ачэсанага лёну, а таксама ніткі з такога валакна’ [5, с. 306]), *Куўшынаў, Лемешаў* (ад лемеш ‘рэжучая частка плуга’ [10, с. 62]), *Лубачкін* (бел. лубка ‘кошык з луба, лубянка’ [3, с. 257]), *Лямцаў, Лямцоў* (лямец ‘тоўсты, шчыльны матэрыял, звалены з шэрсці, воўны’ [5, с. 325]), *Папруга, Папругін, Папружкін* (папруга ‘частка збруі для ўмацавання падсядзёлка на спіне каня’ [5, с. 439]), *Рагачоў* (рэг. рагач ‘ражон, палка’ [3, с. 345]), *Скоблікаў* (скобель ‘цяслярская прылада для скаблення’ [4, с. 183]), *Суднікоўіч* (рэг. суднік ‘шафа для кухоннай пасуды’ [3, с. 397]), *Сундукоў* (ад сундук [3, с. 398]), *Табакін* (разм. табака ‘тое, што і тытунь’ [5, с. 649]), *Тачылаў*, *Тачылін*, *Тачылкін* (тачыла ‘тачыльны камень, а таксама станок для навострывання рэжучых інструментаў’ [5, с. 655]), *Файкін*, *Файкоў* (бел. рэг., рус. файка ‘люлька’ [3, с. 423]), *Хатылеў* (рэг. хатыль ‘катомка’, ‘кошык з бяросты’ [3, с. 428]), *Чашаў*, *Чашачкін*, *Чашын*, *Шыцікаў* (ад рус. рэг. шыцік ‘разнавіднасць лодкі на Поўначы і ў Сібіры’ [10, с. 171]), *Шустаў* (рус., укр. шуст ‘прыстасаванне для выраўнівання ствала стрэльбы’ [3, с. 485]) і інш.

Словы, якія абазначаюць хатнія рэчы, адзенне, абутак, ежу, стравы, напіткі, таксама складаюць даволі вялікі пласт і сустракаюцца ў наступных прозвішчах: *Бурсаў* (рус. бурс, бурса ‘персідская шаўковая тканіна’ [3, с. 70]), *Кожанаў* (кожан ‘адзенне з мяккай скуры, без шэрсці’ [6, с. 146]), *Шкуратаў* (ад рус. рэг. шкурат ‘кавалак старой скуры’ [10, с. 172]); *Балахонаў* (балахон ‘халат шырокага крою, які раней насілі сяляне, а таксама (разм.) наогул шырокая бясформенная вопратка’ [5, с. 80]), *Башмакоў*, *Бурносаў* (бел. устар. бурнос ‘плашч’ [3, с. 70]), *Калпак* (каўпак ‘галаўны ўбор конусападобнай, авальнай або іншай формы’ [5, с. 285]), *Каптуроў* (каптур ‘жаночы і дзіцячы галаўны ўбор’ [3, с. 180]), *Лапцееў*, *Лапцейкін*, *Лапцеў* (ад лапаць ‘абутак з лыка’ [3, с. 246]), *Рубаха*, *Самаркоў* (рус. рэг. самара, самарка ‘доўгае, даўгаполае адзенне’ [3, с. 364]), *Цеплякоў* (магчыма ад рэг. цеплякі ‘валёнкі’ [5, с. 131]), *Чугаеў* (ст. бел. чугай ‘плашч ці епанча татарскага фасону’ [3, с. 451]), *Чулкоў* (рус. чулок ‘панчоха’ [3, с. 452]), *Шубін*, *Шубкін*; *Балабка*, *Балабкоў* (балабка, балаба ‘хлеб, калабок, бохан’ [4, с. 26]), *Баршчоў*, *Бублікаў* (бублік ‘абаранак’ [3, с. 63]), *Букатаў* (рэг. букатка ‘булка хлеба’ [3, с. 66]), *Булкін* (булка ‘хлеб з пшанічнай мукі; белы хлеб’ [5, с. 96]), *Верашчака* (рэг. верашчака ‘мачанка’ [3, с. 85]), *Гушча* (гушча ‘густая поліўка’ [4, с. 64]), *Калачоў* (калач ‘пшанічны хлеб, выпечаны ў выглядзе замка з дужкай’ [5, с. 265]), *Караваеў*, *Каржоў*, *Кельбас* (польск. kielbas ‘каўбаса’ [3, с. 199]), *Кісялёў*, *Кнышаў* (рус. кныш ‘перапечка з маслам, здобная булачка’ [3, с. 209]), *Крупень* (параўн. крупеня ‘крупяны суп’ [5, с. 302]), *Крупскі*, *Кукін* (кука ‘кулак’, ‘пірог з кашай’ [6, с. 169]), *Кулага*, *Кулагін* (рус, укр. кулага ‘страва з мукі’ [3, с. 228]), *Кулажанка* (рэг. кулага ‘страва з мукі’ [3, с. 228]), *Куляшоў* (‘густая мучная або крупяная каша з салам’ [5, с. 306]), *Лапуноў* (рэг. лапун ‘перапечка, праснак з бульбы і мукі’ [3, с. 245]), *Лапшынаў* (ад лапша [3, с. 246]), *Маслаў*, *Маслакоў*, *Палюхін* (бел. палюхі ‘клёцкі з дранай бульбы’ [3, с. 311]), *Піражкоў, Помазаў* (рэг. помаз ‘падмазка’ [3, с. 329]), *Сайкоў* (ад сайка ‘белы хлеб’, ‘невялікая рыба, род навагі’ [6, с. 277]), *Саламацін* (саламата ‘народная страва: кісель або рэдкая каша з мукі з салам ці маслам’ [4, с. 176]), *Сушчаў*, *Сушчынскі* (рус. сущ, сущик ‘сушаная дробная рыба’ [3, с. 401]), *Цеста*, *Юшкевіч*, *Юшкін* (юшка ‘заглушка ў коміне’, ‘сок ад чаго-небудзь варанага, жыжка, жыдкая частка стравы, навар з мяса ці рыбы, суп з бульбай, рыбны суп’ [3, с. 497]); *Гераловіч* (параўн. літ. geralas ‘напітак, пітво’ [3, с. 107]), *Кулагаў* (ад рус. кулага ‘напой з соладу, падобны на піва’ [10, с. 59]), *Расолаў* (расол ‘вадкасць, насычаная сокамі засоленых у ёй прадуктаў’ [3, с. 552]) і інш.

Шырока прадстаўлены ў прозвішчах Калінкавіцкага раёна фізічныя і разумовыя характарыстыкі чалавека, асаблівасці характару, яго схільнасці і прывычкі: *Астравух* (‘які добра чуе, мае вострае вуха’ [3, с. 25]), *Бабак* (рэг. ‘дурань, безгаловы чалавек’ [3, с. 28]), *Басалыка* (параўн. рус. басалыга ‘франт, фарсун’, ‘свавольнік, гарэза’ [3, с. 44]), *Батурка* (памянш. ад батура ‘балагур, пустамеля’ [3, с. 45]), *Белавусаў*, *Белік*, *Белы*, *Белякоў*, *Белянкоў*, *Брытаў (*рус. брить ‘голены ці коратка пастрыжаны чалавек’ [3, с. 62]), *Буйневіч* (ад буйны [3, с. 65]), *Галавачоў* (‘ад галавач, галаваты’ [3, с. 96]), *Гарэлік*, *Гарэлікаў*, *Гладкі*, *Гладчанка*, *Гладкоў* (ад разм. гладкі ‘сыты, адкормлены’ [5, с. 151]), *Глазуноў* (глазун ‘зіркасты’ [4, с. 58]; глазун ‘разява, гультай’ [6, с. 79]), *Глухаў*, *Глушачэнка* (‘глухі’ [3, с. 111]), *Грамыка* (ад гром, грымець, г.зн. ‘чалавек з гучным голасам’ [7, с. 122]), *Грыбанаў* (грыбака, грыбач, грыбуня ‘таўстагубы’ [4, с. 62]), *Губанаў*, *Губарэвіч*, *Губкін* (ад губа, губан ‘губаты’ [3, с. 119]), *Даўгайла* (‘высокі чалавек’ [3, с. 126]), *Даўгіх*, *Даўгулёў* (даўгуль ‘высокі чалавек’ [3, с. 127]), *Доўгі*, *Дзюбанаў*, *Дзюбін*, *Дзюбкачоў* (дзюбан ‘насаты, з вялікай дзюбай’ [3, с. 131]), *Жаўтаногаў*, *Жаўтаногі*, *Карзуноў* (карзун ‘чалавек, у якога адсутнічаюць пярэднія зубы’ [4, с. 105]), *Кароткі*, *Каротчанка*, *Каротчыкаў*, *Караткевіч* (ад кароткі [3, с. 187]), *Касмакоў*, *Касмачоў*, *Касмачэўскі* (касмач ‘чалавек з доўгімі ўзлахмачанымі пасмамі валасоў’ [5, с. 283]), *Кіслякоў* (кісляк ‘кіслы, вялы, хваравіты’ [4, с. 99]), *Клюеў* (клюй ‘чалавек з доўгім, арліным носам’ [4, с. 100]), *Краснашчокаў*, *Крывашэй*, *Крываногаў*, *Крываносаў*, *Крыўцоў* (крывец ‘крывы, г.зн аднавокі чалавек’ [4, с. 109]), *Кудлянкоў* (ад разм. кудлы ‘доўгія скалмачаныя пасмы валасоў’ [5, с. 306]), *Кудраўскі* (рэг. кудравы, кудрач ‘кучаравы’ [3, с. 226]), *Куцепаў* (цюрк. куцеп ‘каратканогі’ [4, с. 114]), *Кучаравенка* (‘кучаравы’ [3, с. 237]), *Лунеў*, *Лунёў* (лунь ‘сівавалосы чалавек’ [4, с. 123]), *Лысы*, *Лысякоў*, *Ляўшоў* (ад ляўша [3, с. 264]), *Малажаўскі* (рэг. малажавы ‘маладжавы’ [3, с. 270]), *Малагубаў*, *Малееў*, *Малей* (‘малы, невялікага росту’ [3, с. 270]), *Малюгін*, *Малюшын* (‘малы’ [3, с. 272]), *Маргуноў*, *Набокін* (набокі ‘крывабокі’ [4, с. 137]), *Надтачаеў*, *Надтачэеў* (параўн. бел. надтачыць ‘падоўжыць што-небудзь, зрабіць даўжэйшым’ [3, с. 295]), *Рабенькі*, *Рабы*, *Рагінскі* (літ raginis ‘рагавы’ [3, с. 345]), *Райкоў* (рус. райкий ‘гучны, зычны’ [4, с. 166]), *Рослікаў* (рослік ‘рослы’ [3, с. 352]), *Рудзькоў* (‘руды, рыжы чалавек; укр. рудько мянушка, рыжая, дамашняя жывёла’ [3, с. 354]), *Руды*, *Рыжанкоў* (‘рыжы’ [3, с. 356]), *Русакоў*, *Салагубаў* (рэг. ‘чалавек з тоўстымі заўсёды мокрымі губамі’ [3, с. 362]), *Салтыкоў* (ад татар, салтык ‘кульгавы’ [4, с. 176]), *Сівакоў*, *Сівалобцаў*, *Сілаеў* (сілай ‘сілач, асілак’ [3, с. 374]), *Сінягрыбаў* (са спалучэння з сінімі грыбамі (губамі) [3, с. 374]), *Суглоб* (рэг. суглоб ‘гарбаты чалавек’ [3, с. 396]), *Суханаў* (сухан ‘худы, сухі’ [4, с. 191]), *Сучкоў* (сучок ‘нізенькі, сухі чалавек’ [4, с. 191]), *Сядоў* (рус. седой, ‘сівы’ [3, с. 403]), *Таўсцянкоў*, *Усачоў* (рус. усач ‘вусач’ [3, с. 422]), *Ушанок* (рус. ушан ‘чалавек ці жывёліна з вялікімі вушамі’ [3, с. 422]), *Храмееў*, *Храмцоў*, *Храмянкоў* (рус. хромец ‘кульгавы’ [3, с. 433]), *Целепнеў*, *Целяпнёў* (целепень ‘нясклады, нязграбны чалавек’ [3, с. 437]), *Чарняк*, *Чарняўскі* (ад ‘чарнявы’ [3, с. 448]), *Чарноў*, *Чарнышэвіч* (рус. черныш ‘смуглы, чарнявы чалавек’ [3, с. 448]), *Чарнавусаў*, *Шаўкуноў* (рэг. шаўкун ‘той, хто шамкае, невыразна гаворыць з-за адсутнасці зубоў’ [3, с. 471]), *Шмаргуноў* (рэг. шмаргун ‘той, хто шморгае носам’ [3, с. 478]), *Шульгін* (шульга ‘ляўша’ [4, с. 229]), *Шыраеў* (шырай ‘шыракаплечы’ [4, с. 228]); *Алымаў* (рэг. алым ‘прасцяк’ [6, с. 13]), *Батурын* (батура ‘упарты, незгаворлівы’ [4, с. 28]; батура ‘вартавая вежа’, батыр ‘асілак, волат’ [6, с. 28]), *Башылаў* (башыла ‘свавольнік’, ‘дураслівец’ [4, с. 31]), *Буянкоў* (ад буян, дэбашыр [3, с. 74], *Гатальскі* (параўн. рэг. гаталяй ‘гультай’ [3, с. 106]), *Глазуноў* (рус. глазун ‘разявака, той, хто без справы ходзіць і разглядвае’ [3, с. 110]), *Глотаў* (глот ‘крыўдзіцель, вымагальнік’ [4, с. 58]; глот ‘скнары чалавек, п’яніца’ [6, с. 79]), *Гуз*, *Гузанаў, Гузоўскі* (гуза ‘непаваротлівы, няспрытны’ [4, с. 64]), *Драчоў* (драч ‘задзіра, крыўдзіцель’ [4, с. 69], *Дзеравяшкін* (дзеравяга ‘цурбан, балван, дурань’ [6, с. 90]), *Дзівакоў* (дзівак ‘чалавек з незвычайнымі схільнасцямі, звычкамі, поглядамі’ [5, с. 178]), *Дзікароў* (ад дзікар ‘нелюдзімы чалавек’ [3, с. 130]), *Дзюндзікаў* (рэг. дзюндзік ‘п’яніца’, ‘гультай’ [3, с. 131]), *Зацееў* (зацей ‘выдумшчык, пачынальнік’ [3, с. 158]), *Зубараў*, *Зубкоў* (ад зуб; ‘той, хто ўвесь час паказвае зубы, кпіць над іншымі’ [4, с. 85]), *Зуеў, Зыкаў* (‘чалавек з гучным голасам’ [4, с. 85]), *Кепін* (рэг. кеп ‘дурань, дурны’ [3, с. 199]), *Козыраў* (козыр ‘чалавек храбры’, ‘франт, фарсун’ [4, с. 101]), *Круцялёў* (‘хітрун, махляр’ [5, с. 302]), *Курака* (параўн. цюрк. курак ‘скупы, прагны, задумлівы, летуценнік’ [4. с. 113]), *Куракін* (ад цюрк. курак ‘сухі, задумлівы, або скупы

чалавек’ [1, с. 47]), *Лынькоў* (рус. лынь ‘гультай, хто ўцякае ад справы, бадзяга’ [3, с. 260]), *Любезны* (рус. любезный ‘ласкавы, мілы, ветлівы’ [3, с. 261]), *Мануйлаў* (рус. мануйла ‘абманшчык, той, хто ўмее выманіць’ [3, с. 274]), *Марачкоў* (рус. марач ‘той, хто пэцкае’ [3, с. 275]), *Марчанка* (параўн. рэг. марчыць ‘мучыць тугою’ [3, с. 277]), *Налётаў* (налёт ‘крыўдзіцель’ [4, с. 138]), *Недаростак*, *Недаросткаў*, *Папсуеў* (папсуй ‘той, хто псуе’ [3, с. 314]), *Пералыгін* (пералыга ‘той, хто распаўсюджвае весткі ў скажоным выглядзе’ [4, с. 152]), *Піскуноў* (піскун ‘той, хто часта пішчыць’ [5, с. 477]), *Плаксін* (плакса ‘пра таго, хто любіць скардзіцца, наракаць’ [5, с. 478]), *Прастакоў* (рэг. прастак ‘прасцяк, просты чалавек’ [3, с. 332]), *Разумаў*, *Рогачаў* (рогач ‘магутны або ўпарты чалавек’ [4, с. 168]), *Сакуноў* (рэг. сакун ‘той, хто вымаўляе [с] замест іншых гукаў ці цвёрдае [с] замест мяккага’ [3, с. 361]), *Самахвалаў*, *Саранкоў* (тат., кірг. ‘скупы, прыжымісты, прагны чалавек’ [3, с. 366]), *Сігаеў* (параўн. рус. сигала, сигун, сигач ‘скакун, прыгун’ [3, с. 373]), *Смірноў* (ад ‘смірны’ [3, с. 384]), *Сулікаў*, *Сулікоў* (параўн. рэг. сулік ‘абяцанка, абяцанне’, ‘пажаданне’ [3, с. 398]), *Сычоў* (ад сыч ‘маўклівы, пануры чалавек’ [5, с. 646]), *Трусаў* (‘палахлівы чалавек’, ‘заяц’, ‘трус’ [4, с. 199]), *Тульжанкоў* (параўн. бел. туляга ‘той, хто туляецца’ [3, с. 417]), *Філонаў* (жарг. філон ‘гультай’ [3, с. 423]), *Хазаў* (хаз ‘франт, фарсун, марнатравец’ [4, с. 209]), *Хамулькін* (параўн. хамуль ‘хам’ [3, с. 427]), *Харашуноў*, *Хахелька* (рус. хахель ‘абманшчык, які прыкідваецца прыстойным чалавекам’ [3, с. 429]), *Цікавец* (ад цікавы [3, с. 438]), *Ціханаў*, *Ціхановіч* (ціхан ‘ціхі, ціхоня’ [3, с. 438]), *Цымбалаў* (рэг. цымбал лайл. жарт ‘грыбазвон’ [3, с. 441]), *Цюрыкаў* (ад рус. дзеяслова тюрить ‘хлусіць, блытаць’ [10, с.142]), *Чванькоў* (параўн. укр. чванько, чванька ‘ганарлівец, задавака’ [3, с. 449]), *Чваркоў* (параўн. бел. рэг. чвэра ‘гаварун’ [3, с. 450]), *Шастапалаў* (ад рус. шестопалый ‘з шасцю пальцамі’ [10, с. 167]), *Шахраеў* (укр. шахрай ‘ашуканец, круцель, махляр’ [3, с. 472]), *Шаціла*, *Шацілаў* (рэг. шаціла ‘той, хто шатаецца, ходзіць без справы, бадзяга’ [3, с. 472]), *Шкрэдаў* (рэг. шкрэд ‘задзіра, упарты чалавек’ [3, с. 475]), *Шчарбакоў* (ад шчарбак ‘чалавек з тварам, на якім бачны сляды воспы, або чалавек, які не мае зуба’ [10, с. 183]), *Шэметаў* (ад рус. рэг. шэмет ‘вельмі хуткі (у хадзьбе і працы); бадзяга’ [10, с. 166]), *Юдовіч* (юда ‘здраднік; каварны чалавек, хітрун’ [3, с. 496]), *Юркоў* (ад юркі ‘хуткі, жвавы, паваротлівы’ [10, с. 186]) і інш.

Словы, якія абазначаюць асоб па сваяцтву ці па становішчы ў сям’і, па становішчы ў грамадстве, у калектыве, можна сустрэць у прозвішчах: *Адзінцоў* (адзінец ‘адзінокі чалавек, бабыль’ [4, с. 146]), *Асадчы* (укр. осадчий ‘асаднік, першапасяленец, заснавальнік паселішча’ [3, с. 24]), *Бабін*, *Бабкоў*, *Багатыроў*, *Багачоў*, *Байцоў*, *Басякоў* (басяк ‘прадстаўнік дэкласаваных слаёў насельніцтва’ [5, с. 83]), *Батракоў* (батрак ‘наёмны рабочы’ [3, с. 45]), *Баярчанка* (рэг. баяр, баярын ‘буйны землеўладальнік, які належаў да вярхоў пануючага класа’ [5, с. 84]), *Беспразванны* (‘які не мае прозвішча’ [3, с. 53]), *Блізнічэнка* (ад блізкі [3, с. 55]), *Боцман*, *Варывода* (рэг. ‘бедны чалавек’ [7, с. 119]), *Ваявода* (ваявода ‘на тэрыторыі Заходняй Беларусі з 1920 да 1939 і ў Польшчы: кіраўнік ваяводства’ [5, с. 108]), *Воінаў*, *Войтаў*, *Войцік* (ст. бел. войт ‘старшыня мяшчанскага ці магдэбургскага суда’, ‘наглядчык за прыгоннымі, прыганяты, прызначаны з сялян памешчыкам’ [3, с. 89]), *Гайдук* (ад гайдук ‘паўстанец-партызан на Балканах і ў Венгрыі ў эпоху турэцкага ўладальніцтва, або слуга, выязны лакей часоў прыгоннага права’ [5, с. 140]), *Гаруноў* (рус. горюн ‘гаротнік’ [4, с. 61]), *Гараднічы* (‘начальнік горада (у Расіі да сярэдзіны 19 ст.)’ [5, с. 144]), *Гарэлаў* (гарэлымі называлі людзей-пагарэльцаў [4, с. 60]), *Гарэленка* (ад гарэлы [3, с. 1051), *Дворкін* (рэг. дварак, ‘шляхціч’ [3, с. 128]), *Дзедзік*, *Дзядоў*, *Дзедаў* (ад дзед [3, с. 128]), *Дзякаў* (дзяк ‘у праваслаўнай царкве: ніжэйшы служыцель, які не мае ступені свяшчэнства; псаломшчык’ [5, с. 179]), *Дзяржаўскі* (параўн. ст. бел. державца ‘правіцель вобласці’, ‘часовы ўладальнік’ [3, с. 132]), *Дольнікаў* (уст. дольнік ‘удзельнік долі’ [3, с. 134]), *Жалдак* (рус. форма желдак, або жолдак ‘салдат, воін’ [4, с. 77]), *Жданаў* (імя Ждан бацькі давалі доўгачаканаму жаданаму сыну [4, с. 77]), *Жыхараў* (жыхар ‘той, хто жыве ў памяшканні, жылец’ [5, с. 202]), *Засядацелеў*, *Казакевіч* (казак ‘даўней на Украіне і ў Расіі: член ваенна-земляробчай абшчыны пасяленцаў на ўскраінах дзяржавы, якія актыўна ўдзельнічалі ў абароне дзяржаўных граніц’ [5, с. 263]), *Іназемцаў* (іназемец ‘іншаземец’ [3, с. 164]), *Кадзетаў*, *Камісараў* (камісар ‘службовая асоба, чыноўнік, якому давалася адказнае даручэнне’ [4, с. 103]), *Каплан* (рэг. ‘капелан’ [3, с. 180]), *Каралеў*, *Кароль*, *Катлабай* (з тат. котлы ‘шчасце’ і бай ‘багаты’ [3, с. 192]), *Каталікаў*, *Князеў*,

Коханаў (рус. коханый ‘каханы’ [4, с. 107]), *Ксяндзоў*, *Купцоў*, *Купчык*, *Купчыкаў* (ад купец [3, с. 232]), *Маёраў*, *Маёрчык*, *Малышэўскі* (ад малыш [3, с. 272]), *Манастырскі*, *Навасёлаў* (навасёл ‘новы пасяленец, жыхар’ [5, с. 358]), *Невядомы*, *Нечаеў* (нечай ‘той, каго не чакалі’ [4, с. 142]), *Новікаў* (ад новік ‘новы жыхар, які аднекуль прыйшоў’ [10, с. 82]), *Пазнякоў* (рус. поздняк ‘апошняе дзіця ў старых бацькоў, ці дзіця, якое нарадзілася праз доўгі час пасля папярэдняга’ [3, с. 308]), *Панкоў*, *Панкоўскі*, *Панчанка*, *Панчыкаў*, *Паноў* (ад пан [3, с. 313]), *Попчанка* (ад поп [3, с. 329]), *Прывалаў* (параўн. рус. привал ‘прымак’ [3, с. 334]), *Прыходзька* (‘той, хто прыйшоў, прышлы’ [3, с. 336]), *Салдаценка*, *Самажонаў*, *Самажэнаў* (са спалучэння сам жэніцца [3, с. 364]), *Скарабагаты* (рус. скоробогат ‘хто скора разбагацеў’ [3, с. 376]), *Спасенікаў*, *Спасенка*, *Спасенкаў*, *Спасянкоў* (магчыма ад спасены ‘выратаваны, уратаваны’ [3, с. 388]), *Старавойтаў*, *Старасотнікаў*, *Старасценка* (ад стараста [3, с. 390]), *Страдаеў* (магчыма, ‘той, хто шмат пакутаваў’; страда ‘гарачая пара для працы’ [6, с. 301]), *Субоцін* (‘дзіця, якое нарадзілася ў суботу’ [4, с. 190]), *Судараў*, *Сяржантаў*, *Траянаў* (укр. троян ‘бацька траіх блізнят’ [10, с. 413]), *Удовін* (ад удава [3, с. 420]), *Хрычкоў* (рэг. лайл. ‘стары хрыч, стары чорт’ [3, с. 434]), *Худзякоў* (худзяк ‘бедны чалавек’ [6, с. 344]), *Царанкоў*, *Царыкаў*, *Цуранкоў* (параўн. рэг. цурацца ‘адракацца, выракацца’ [3, с. 439]), *Чарнецкі* (чарнец ‘манах’ [5, с. 744]), *Шляхцінцаў* і інш.

Аналіз вышэй разгледжаных прозвішчаў дае нам магчымасць сцвярджаць, што самай прадуктыўнай матывацыйнай базай для ўтварэння прозвішчаў Калінкавіцкага раёна з’яўляецца апелятыўная лексіка, якая прадстаўлена разнастайнымі лексіка-семантычнымі групамі. Найбольш пашыранымі з’яўляюцца прозвішчы, што ўтварыліся ад прафесій, фізічных і разумовых характарыстык чалавека, асаблівасцей характару, яго схільнасцей і прывычак, назваў раслiннага і жывёльнага свету. Менш пашыраны прозвішчы, што ўтварыліся ад прадуктаў харчавання, геаграфічных назваў.

Літаратура

1. Суперанская, А.В. Современные русские фамилии / А.В. Суперанская, А.В. Суслова ; под. ред. Ф.П. Филина. – Москва : Наука, 1981. – 176 с.

2. Бірыла, М.В. Беларуская антрапанімія. Уласныя імёны, імёны-мянушкі, імёны па бацьку, прозвішчы / М.В. Бірыла. – Мінск : «Навука і тэхніка», 1966. – 327 с.

3. Бірыла, М.В. Беларуская антрапанімія. Прозвішчы, утвораныя ад апелятыўнай лексікі / М.В. Бірыла. – Мінск : «Навука і тэхніка», 1969. – 508 с.

4. Федосюк, Ю.А. Русские фамилии: Популярный этимологический словарь / Ю.А. Федосюк. – Москва : Детская литература, 1980. – 239 с.

5. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы: Больш за 65000 слоў / пад рэд. М.Р. Судніка, М.Н. Крыўко ; афармленне А.М. Хількевіча. – 3-е выд. – Мінск : БелЭн, 2002. – 784 с.

6. Веселовский, С.Б. Ономастикон. Древнерусские имена, прозвища и фамилии / С.Б. Веселовский. – Москва : «Наука», 1974. – 382 с.

7. Усціновіч, Г.К. Антрапанімія Гродзеншчыны і Брэстчыны (XIV–XVIII стст.) / Г.К. Усціновіч. – Мінск : Навука і тэхніка, 1975. – 175 с.

8. Федосюк, Ю.А. Что означает ваша фамилия? / Ю.А. Федосюк. – 3-е изд. – Москва : Флинта: Наука, 2008. – 88 с.

9. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы. – Мінск : Гал. рэд. Беларус. Сав. Энцыклапедыі, 1978. – Т. 2. Г–К. – 768 с.

10. Никонов, В.А. Словарь русских фамилий / В.А. Никонов ; сост. Е.Л. Крушельницкий. – Москва : Школа-Пресс, 1993. – 224 с.

Гомельский государственный
университет им. Ф. Скорины

Поступила в редакцию 21.11.2018

Известия Гомельского государственного университета
имени Ф. Скорины, № 1 (112), 2019

УДК 811.161.3'34

Элементарнае чаргаванне: з вопыту прымянення тэорыі альтэрнацый да матэрыялу беларускай мовы

Н.М. Гардзей

У артыкуле прадстаўлена інтэрпрэтацыя некаторых элементарных чаргаванняў, якія назіраюцца перш за ўсё ў сферы дзеяслоўнай парадыгматыкі сучаснай беларускай мовы. Змест артыкула накіраваны на абгрунтаванне палажэння аб тым, што ідэнтыфікацыя сістэмных элементарных альтэрнацый не можа быць адвольным даследчыцкім актам – яна павінна абапірацца на лінгвістычную тэорыю чаргаванняў.
Ключавыя словы: элементарнае чаргаванне, вар'іраванне (мадыфікацыя) марфемы, глыбінная структура марфемы, усячэнне, нарашчэнне.

The article presents the interpretation of some elementary alternations that are observed in the sphere of the verb paradigmatics of the modern Belarusian language. The content of the article is aimed at substantiating the statement that the identification of systemic elementary alternations cannot be an arbitrary research act – it must be based on the linguistic theory of alternations.
Keywords: elementary alternation, morpheme variation (modification), deep morpheme structure, truncation, extension.

Кардынальным паняццем марфаналогіі і асноўным марфаналагічным сродкам узаемапрыстасавання марфем у структуры словаформ беларускай мовы – мовы фузійнага тыпу – з'яўляецца **чаргаванне** (**альтэрнацыя**). У сучасным мовазнаўстве чаргаванне разглядаецца як з'ява замяшчэння адных адзінак плана выражэння (фанем, марфанем або іх паслядоўнасцей, радзей – супрасегментных адзінак) іншымі адзінкамі ў межах адной і той самай марфемы, якое адбываецца паводле пэўных правілаў. Лінгвістычнае прадстаўленне чаргаванняў звязана з шэрагам праблем, такіх як выяўленне і атаясамліванне элементарных чаргаванняў, дыферэнцыяцыя чаргаванняў і іншых сродкаў марфемнага вар'іравання, вызначэнне характару абумоўленасці чаргавання і яго статусу ў моўнай сістэме, вызначэнне кірунку чаргавання, выяўленне ступені прадуктыўнасці і рэгулярнасці чаргаванняў, вызначэнне тыпаў і функцыі чаргаванняў. Падставай для вырашэння гэтых праблем з'яўляецца тэорыя чаргаванняў. Асноўныя палажэнні гэтай тэорыі ў рускім мовазнаўстве былі сфармуляваны ў працах І.А. Бадуэна дэ Куртэнэ, І.А. Мельчука, Ю.С. Маслава, С.М. Талстой [1], [2], [3], [4]. Кароткае, але інфармацыйна насычанае выкладанне данай тэорыі прадстаўлена ў «Лингвистическом энциклопедическом словаре» [5, с. 580–581], а таксама ва ўніверсальнай навукова-папулярнай он-лайн энцыклапедыі «Кругосвет» [6]. Мэта гэтага артыкула – прадэманстраваць прымяненне тэорыі чаргаванняў да фанемных альтэрнацый, што рэалізуюцца ў марфемах беларускай мовы. Паслядоўнае прымяненне тэорыі чаргаванняў да фактаў фанемнага вар'іравання марфем у некаторых выпадках прыводзіць да пераасэнсавання гэтых фактаў і перагляду іх лінгвістычнай інтэрпрэтацыі, прадстаўленай у граматычных апісаннях сучаснай беларускай мовы.

Элементарнае чаргаванне фанем – гэта фанемная пара, кампаненты якой у межах адной і той самай марфемы ўступаюць у адносіны замяшчэння, абумоўленыя пазіцыяй данай марфемы адносна іншых марфем у структуры слова. Унутрымарфемныя элементарныя альтэрнацыі, узнікненне якіх нельга патлумачыць фаналагічным кантэкстам, разглядаюцца, як правіла, у якасці прадмета марфаналогіі. Напрыклад, у «Слоўніку беларускай мовы»-87 [7] фіксуюцца словы *лаке́й*, *жаке́й*. Іх фаналагічнае афармленне сведчыць аб тым, што спалучэнне фанем ***-к'эй*** у пазіцыі канца слова не пярэчыць законам фанемнай сінтагматыкі сучаснай беларускай мовы. Аднак ёсць і такія словаформы, у фінальнай частцы якіх гэта спалучэнне фанем не дапускаецца, напрыклад, словаформы вышэйшай ступені параўнання прыслоўя, параўн.: *све́тла – святле́й*, але *хутка – хут**чэ́й*** (не **хутке́й*). Пры тлумачэнні чаргавання ***цвёрдая заднеязычная к ~ шыпячая ч*** у выпадку *хутка – хут**чэ́й*** мы гаворым пра тое, што гэта чаргаванне рэгулярна адбываецца ў аснове прыслоўя пры ўтварэнні формы

кампаратыва з дапамогай суфікса ***-эй*** (параўн. таксама: *лёг**к**а – ляг**ч**э́й*). Той факт, што пры тлумачэнні мадыфікацыі асновы прыслоўя мы апелюем не да якасці галоснай фанемы пярэдняга рада ***э***, а да марфемнай структуры і граматычна-дэрывацыйнай характарыстыкі словаформы, унутры якой адбываецца чаргаванне ***к ~ ч***, і ёсць сведчаннем таго, што перад намі элементарная, абумоўленая марфаналагічнай пазіцыяй альтэрнацыя, на рэалізацыю якой уплывае як план выражэння (экспанент), так і план зместу суфікса ***-эй***.

Выяўленне і атаясамліванне элементарных чаргаванняў. У апісанні марфаналогіі беларускай мовы, як і ў апісаннях іншых моў з развітымі марфаналагічнымі характарыстыкамі, прадугледжваецца прадстаўленне па магчымасці поўнага рэестру элементарных чаргаванняў фанем, што спадарожнічаюць працэсам словазмянення і дэрывацыі слоў розных часцін мовы. Аднак гэта задача зусім не трывіяльная. Асноўная цяжкасць, з якой сутыкаецца марфанолаг пры вызначэнні элементарных альтэрнацыйных пар, – гэта выяўленне фаналагічнага субстрату даных марфаналагічных адзінак. Напрыклад, пры аналізе парадыгмы дзеяслова *спаць* выяўляецца фанемны рад: ***п*** (*спаць*) ~ ***п’*** (*спяць*) ~ ***пл’*** (*сплю*). Аднак якія фанемныя пары лічыць элементарнымі чаргаваннямі: ***п ~ п’*** (*спаць ~ спяць*) і ***п’ ~ пл’*** (*спяць ~ сплю*) ці ***п ~ п’*** (*спаць ~ спяць*) і ***п ~ пл’*** (*спаць ~ сплю*)? Аналагічная праблема ўзнікае пры выяўленні элементарных чаргаванняў у парадыгме назоўніка *дзень*, дзе ў сярэдзіне асновы рэалізуецца фанемны рад ***е*** (*дзень*) ~ ***ø*** (*дня, дні*) ~ ***о*** (*дзён*). У такой сітуацыі можна лічыць элементарнымі як чаргаванне ***е ~ ø*** (*дзень ~ дня*) і вакалічную альтэрнацыю ***е ~ о*** (*дзень ~ дзён*), так і чаргаванні ***е ~ ø*** (*дзень ~ дня*) і ***ø ~ о*** (*дні ~ дзён*).

Выяўленне элементарных чаргаванняў у сістэме мовы залежыць перш за ўсё ад таго, як прадстаўляюцца марфалагічныя і словаўтваральныя адносіны паміж тымі словаформамі, экспаненты якіх утрымліваюць пераменныя фаналагічныя сегменты. А гэта значыць, што ў ідэале прадстаўленне сістэмных элементарных чаргаванняў павінна абапірацца на экспліцытныя і несупярэчлівыя апісанні марфалагічнай і словаўтваральнай дэрывацыі і абгрунтоўвацца такімі апісаннямі. Данае палажэнне разглядаецца ў сучаснай марфаналагічнай тэорыі як найважнейшы прынцып ідэнтыфікацыі элементарных фанемных альтэрнацый [4, с. 72]. Зыходзячы з гэтага прынцыпу, трэба, відаць, прызнаць, што ў парадыгме дзеяслова *спаць* адбываюцца элементарныя чаргаванні ***п ~ п’*** і ***п’ ~ пл’***, а ў парадыгме назоўніка *дзень* – чаргаванні ***е ~ ø*** і ***ø ~ о***[1].

Яшчэ адзін важны прынцып выяўлення элементарных альтэрнацый – гэта патрабаванне **натуральнасці** чаргавання: яно не павінна пярэчыць тым гістарычным працэсам, якія адбываліся ў сістэме мовы на працягу яе развіцця. Гэта значыць, што пры выяўленні элементарных альтэрнацый неабходна ўлічваць факты дыяхраніі [8]. Так, напрыклад, інтэрпрэтацыя мадыфікацыі каранёвай марфемы ў парадыгме дзеясловаў падкласа Б VI непрадуктыўнага класа *прын**я́**ць ~ пры́**м**уць, вы́**ня**ць ~ вы́**м**уць, успрын**я́**ць ~ успры́**м**уць* у некаторых апісаннях марфаналогіі беларускай мовы мае вынікам чаргаванне ***ня ~ м*** [9, с. 260]. Аднак недастаткова толькі зафіксаваць такую альтэрнацыю, неабходна яшчэ і патлумачыць яе, таму што чаргаванне з фаналагічным субстратам ***ня ~ м***, па-першае, не ўспрымаецца як натуральнае для беларускай мовы, у марфемах якой рэалізуюцца, як правіла, вакалічныя і кансанантныя чаргаванні, па-другое, ставіць пад сумнеў лексічнае адзінства словаформ у падобных парах: у гэтым выпадку трэба прызнаць, што каранёвыя марфемы ў аснове інфінітыва, напрыклад, *прын**я́**ць*, і ў аснове цяперашняга (будучага простага) часу, напрыклад, *пры́**м**уць*, не маюць ніводнай агульнай фанемы, а гэта значыць, трэба прызнаць, што перад намі розныя словы з рознымі каранямі, а не граматычныя формы аднаго і таго самага слова, што, канешне ж, ненатуральна[2]. Заўважым таксама, што спрошчаная інтэрпрэтацыя мадыфікацыі каранёвай марфемы ў выпадку *вы́**ня**ць ~ вы́**м**уць* не дае магчымасці патлумачыць прычыну парушэння літаратурнай нормы ў словаформах *выйму*,

[1]Чаргаванні ***е ~ ø*** і ***ø ~ о*** ў гэтым кантэксце разглядаюцца толькі з пункту гледжання іх фанемнага субстрату, без уліку накіраванасці альтэрнацый.

[2]Лексічнае адзінства словаформ у выпадках тыпу *прын**я́**ць ~ пры́**м**уць* у значнай ступені падтрымліваецца прэфіксам, які аказваецца асноўным носьбітам не толькі граматычнага, але і лексічнага значэння.

выйме, *вынімі*, якое дастаткова пашырана ў маўленні, прычым нават у маўленні аўтарытэтных асоб, напрыклад: *Бо што спісана пяром, не вы**йме** і сякера* (Я. Колас); *Тады хоць сэрца вы**німі*** (Н. Гілевіч) [10, с. 180].

Вядома, што на фанемную структуру і фанемны субстрат каранёвых марфем асноў дзеясловаў падкласа Б VI непрадуктыўнага класа паўплывала мноства дыяхранічных фактараў: лёс спалучэнняў *галосная + насавая зычная* ў сітуацыі дзеяння закону адкрытага склада, узнікненне насавых галосных і іх дэназалізацыя; лёс рэдукаваных галосных, якія або зніклі з марфемных структур, або перайшлі ў галосныя поўнага ўтварэння; лёс спалучэнняў зычных са спрадвечна мяккім зычным гукам [***й***], або ятацыя; перараскладанне марфемнай структуры вытворных прыставачных словаформ; дзеянне закону аналогіі ў фаналагічнай пабудове марфем. Пад уздзеяннем гэтых фактараў адбылося фармальнае распадабненне асновы інфінітыва і асновы цяперашняга (будучага простага) часу дзеясловаў падкласа Б VI непрадуктыўнага класа [11]. У такой сітуацыі дакладнае і поўнае апісанне элементарных фанемных альтэрнацый магчыма толькі праз прымяненне ў марфаналагічным аналізе некаторых марфаналагічных абстракцый, у прыватнасці, экспліцытных «глыбінных» структур моўных знакаў, якія ўтрымліваюць фанемныя сегменты, «прыхаваныя» ў сучасных беларускіх словаформах вынікамі пэўных фармальных мадыфікацый і таму «аддаленыя ад непасрэднай фанетычнай рэчаіснасці» [12, с. 53], але абгрунтаваныя як з пункту гледжання дыяхраніі, так і з пункту гледжання сінхронных сістэмна-структурных сувязей паміж моўнымі знакамі. Апора на гэты прынцып дазваляе прадставіць глыбінную структуру звязанага кораня дзеясловаў *прыня́ць*, *вы́няць*, *успрыня́ць* як паслядоўнасць марфанем –**{й#м}**[3], што абгрунтоўваецца гістарычна: даныя дзеясловы, як і ўсе дзеясловы падкласа Б VI непрадуктыўнага класа[4], паходзяць ад праславянскага дзеяслова *jьmǫ*, *ęti* [13, с. 80]. У сучаснай беларускай мове паводле фаналагічнага субстрату найбольш блізкай да глыбіннага кораня аказваецца каранёвая марфема асновы будучага простага часу, а не асновы інфінітыва: *пры́муць – прыня́ць*, *вы́муць – вы́няць*, *успры́муць – успрыня́ць*. Па гэтай прычыне іменна аснову будучага простага часу мы лічым марфаналагічна зыходнай у парадыгмах названых дзеясловаў. Аналіз фармальных мадыфікацый глыбіннай каранёвай марфемы дзясловаў *пры́муць ~ прыня́ць*, *вы́муць ~ вы́няць*, *успры́муць ~ успрыня́ць* прыводзіць да выяўлення наступных элементарных альтэрнацый, што спадарожнічаюць асноваўтварэнню адзначаных дзеясловаў у сучаснай беларускай мове.

1) У фінальнай частцы формаўтваральных асноў дзеясловаў *пры́**м**уць ~ прыня́ць*, *вы́**м**уць ~ вы́няць*, *успры́**м**уць ~ успрыня́ць* адбываецца **кансанантнае чаргаванне *м ~ ø*.** У лінгвістычных апісаннях гэта чаргаванне можа быць прадстаўлена таксама як з'ява нарашчэння фанемы ***м*** у аснове цяперашняга (будучага простага) часу. Аднак з пункту гледжання дыяхраніі насавая ***м*** у зыходзе формаўтваральнай асновы цяперашняга (будучага простага) часу з'яўляецца гістарычна першаснай (яна ўваходзіла ў склад спалучэння *галосная + насавая*) і яе захаванне перад флексіяй на галосную фанему ў асабовых дзеяслоўных формах не пярэчыла закону адкрытага склада, у той час як перад прыкрытай флексіяй інфінітыва насавая ***м*** паводле таго ж самага закону ўжо не магла рэалізавацца і спачатку ўвайшла ў склад насавой галоснай, а потым і зусім знікла з экспанента асновы інфінітыва. Чаргаваннем ***м ~ ø*** маркіруюцца парадыгмы ўсіх без выключэння дзеясловаў падкласа Б VI непрадуктыўнага класа: *абні́**м**уць ~ абня́ць, зой**м**уць ~ заня́ць, возь**м**уць ~ узя́ць*. У сучаснай беларускай мове рэалізацыя зычнай фанемы ***м*** у аснове цяперашняга (будучага простага) часу дзеясловаў падкласа Б VI непрадуктыўнага класа адпавядае асноўнаму правілу пабудовы дзеяслоўных структур, а іменна: адкрытая дзеяслоўная аснова

[3]Знак {#} (нулявая марфанема) паказвае, што ў гэтым месцы экспанента глыбіннай каранёвай марфемы дзеясловаў падкласа Б VI непрадуктыўнага класа на паверхневым узроўні можа рэалізавацца як галосная фанема, напрыклад, *пад**ы́**муць*, так і фаналагічны нуль, напрыклад, *зо**йм**уць*.

[4]У падклас Б VI непрадуктыўнага класа ўваходзіць 24 дзеясловы (без уліку зваротных словаформ) са звязаным коранем ***-ня-/-я-*** у аснове інфінітыва: *аб**ня́**ць – абні́муць, ад**ня́**ць – адні́муць, вы́**ня**ць – вы́муць, да**ня́**ць – доймуць, за**ня́**ць – зоймуць, з**ня́**ць – зні́муць, на**ня́**ць – ноймуць, падна**ня́**ць – падноймуць, пад**ня́**ць – падні́муць* і *пады́муць, па**ня́**ць – поймуць, пераз**ня́**ць – перазні́муць, пера**ня́**ць – пяроймуць, пра**ня́**ць – проймуць, прына**ня́**ць – прыноймуць, пры**ня́**ць – пры́муць, прыпад**ня́**ць – прыпады́муць, прысу**ня́**ць – прысуні́муць, прыўз**ня́**ць – прыўзні́муць, раз**ня́**ць – разні́муць, су**ня́**ць – суні́муць, уз**ня́**ць – узні́муць* і *узды́муць, у**ня́**ць – уйму́ць, успры**ня́**ць – успры́муць; уз**я́**ць – возьмуць* [14].

не можа спалучацца з непрыкрытым афіксам. Паколькі ў субпарадыгмах цяперашняга (будучага простага) часу дзейнічаюць, як правіла, непрыкрытыя флексіі, дзеяслоўная аснова адпаведных словаформ павінна быць закрытай: *прым-у́*, *пры́м-еш* і г.д.; *вы́м-у*, *вы́м-еш* і г.д.; *успрым-у́*, *успры́м-еш* і г. д.

2) У ініцыяльнай частцы формаўтваральных асноў дзеясловаў *пры́муць ~ прыня́ць*, *вы́муць ~ вы́няць*, *успры́муць ~ успрыня́ць* адбываецца таксама **чаргаванне зычных фанем *й ~ н'***, аднак яго рэалізацыя прыхаваная вынікамі наступных мадыфікацый каранёвай марфемы асновы цяперашняга (будучага простага) часу, а іменна, дыярэзай фанемы ***й*** і ўзнікненнем чаргавання ***ø ~ н'***. Тым не менш, сапраўднасць чаргавання ***й ~ н'*** пацвярджаецца яго відавочнасцю ў парадыгмах іншых дзеясловаў падкласа Б VI непрадуктыўнага класа, параўн.: *до́ймуць ~ дня́ць*, *зо́ймуць ~ зня́ць*, *пяро́ймуць ~ перня́ць*, а прысутнасць фанемы ***й*** у глыбінных структурах каранёвых марфем асноў цяперашняга (будучага простага) часу *пры*{**й#м**}*уць*, *вы*{**й#м**}*уць*, *успры*{**й#м**}*уць* пацвярджаецца аднакаранёвымі словамі, напрыклад, *пры*[***й***о́]*мнік*, *вы́*[***й***э]*мка, успры*[***й***і]*млівы*. З пункту гледжання дыяхраніі кампанент ***й*** чаргавання ***й ~ н'*** (з магчымай далейшай трансфармацыяй гэтага чаргавання ў альтэрнацыю ***ø ~ н'***) з'яўляецца гістарычна першасным. Кампанент жа ***н'*** у экспаненце каранёвай марфемы асновы інфінітыва ўзнік па аналогіі з вынікам перараскладання марфемных структур, якое спадарожнічала ўтварэнню словаформ з прыназоўнікамі на ***-н*** тыпу *съ ними → съ ними, къ нимъ → къ нимъ*. Як вядома, з цягам часу пратэза ***н*** з яе абавязковай палаталізацыяй перад коранем на ***й-*** пачала адбывацца і пасля іншых прыназоўнікаў, напрыклад, *на нихъ* [15, с. 174], а таксама і пасля прэфіксаў, якія паходзяць ад адпаведных прыназоўнікаў. Варта заўважыць, што ў сучаснай беларускай мове ініцыяльная фанема ***н'*** у аснове інфінітыва дзеясловаў падкласа Б VI непрадуктыўнага класа, акрамя чыста структурных, прымае на сябе семантычныя (параўн.: *узя́ць* і *ўзня́ць*) і граматычныя функцыі. Так, рэгулярна маркіруюцца фанемай ***н'*** толькі інфінітыўныя асновы дзеясловаў закончанага трывання (за выключэннем *узя́ць*). У асновах жа будучага простага часу дзеясловаў закончанага трывання, а таксама ў асновах аднакаранёвых дзеясловаў незакончанага трывання фанема ***н'*** у пачатку кораня можа:

– рэалізавацца, напрыклад: *адня́ць – адні́му́*, *адні́муць*; *адня́ць – адні́ма́ць*;

– уступіць у адносіны замяшчэння з фанемай ***й***, напрыклад: *зня́ць – йму́*, *зо́ймуць*; *зня́ць – йма́ць*;

– уступіць у адносіны замяшчэння з ***фаналагічным нулём***: *прыня́ць – прыму́*, *пры́муць*; *вы́няць – вы́му*, *вы́муць*; *успрыня́ць – успрыму́*, *успры́муць*; *падня́ць – падыму́*, *падры́муць* (але і *падні́му́*, *падні́муць*); *прыня́ць – прыма́ць*, *вы́няць – выма́ць*, *успрыня́ць – успрыма́ць*, а таксама *падня́ць – падыма́ць* (параўн.: *пад'*[***й***о]*м*);

– уступіць у пазіцыйна не абумоўленыя і нерэгулярныя адносіны замяшчэння з фанемай ***д***: *узня́ць – уздыму́*, *уздры́муць* (але і *ўзні́му́*, *узні́муць*); *узня́ць – уздыма́ць*, *абня́ць – абдыма́ць* (але і *ўзні́ма́ць*, *абні́ма́ць*).

3) **Нулявая марфанема {#}** у сярэдзіне глыбіннай структуры каранёвай марфемы дзеясловаў *пры́муць ~ прыня́ць*, *вы́муць ~ вы́няць*, *успры́муць ~ успрыня́ць* знаходзіць рознае фанемнае выражэнне ў аснове інфінітыва і ў аснове цяперашняга (будучага простага) часу. У аснове інфінітыва яна прадстаўлена фанемай ***а***, якая гістарычна з'яўляецца вынікам дэназалізацыі насавой галоснай, а ў аснове цяперашняга (будучага простага) часу гэта марфанема рэалізуецца ў фанеме пярэдняга рада ***і*** (фанет. [***ы***]), якая, аднак, паглынаецца прэфіксам, што заканчваецца таксама на фанему ***і*** (фанет. [***ы***]). Па гэтай прычыне элементарная вакалічная альтэрнацыя ***і ~ а*** зацямняецца ў каранёвай марфеме формаўтваральных асноў дзеясловаў *пры́муць ~ прыня́ць*, *вы́муць ~ вы́няць*, *успры́муць ~ успрыня́ць*: каранёвая фанема ***і*** не выяўляецца на паверхневым узроўні структуры асноў *прым-*, *вым-*, *успрым-*, якія ў сучаснай беларускай мове аказаліся вынікам словаўтваральнай гаплалогіі, або частковага накладання марфем, параўн.: *пры-*(*ы*)*м-уць*, *вы-*(*ы*)*м-уць*, *успры-*(*ы*)*м-уць*. Такая ж самая сітуацыя ў арганізацыі структуры кораня назіраецца і ў адпаведных словаформах незакончанага трывання: *пры-*(*ы*)*м-а-ць* (параўн. са стараславянскай словаформай *приимати*, зафіксаванай, напрыклад, у «Старославянском словаре (по рукописям X–XI веков)» [16]), *пры-*(*ы*)*м-а*[*й-у*]*ць*; *вы-*(*ы*)*м-а-ць*, *вы-*(*ы*)*м-а*[*й-у*]*ць*; *успры-*(*ы*)*м-а-ць*, *успры-*(*ы*)*м-а*[*й-у*]*ць*. Зразумела, што накладанню прыставачнай і каранёвай марфем ва ўсіх гэтых выпадках папярэднічала выпадзенне ініцыяльнай каранёвай фанемы ***й***.

Такім чынам, выяўленне элементарных альтэрнацый у некаторых выпадках аказваецца магчымым толькі ў выніку прыцягнення метадаў і працэдур дынамічнай марфаналогіі, у прыватнасці, звароту да такой марфаналагічнай абстракцыі, як **глыбінная структура** каранёвай **марфемы** дзеяслова, а таксама прызнання таго факта, што аснова інфінітыва не заўсёды з'яўляецца марфаналагічна зыходнай у дзеяслоўнай парадыгме. Натуральна, што ў сінхроннным аспекце элементарныя альтэрнацыі ***м ~ ø***, ***ø ~ н'*** (← ***й ~ н'***), ***і ~ а***, выяўленыя ў фінальнай, ініцыяльнай і медыяльнай частках каранёвай марфемы дзеясловаў *пры́муць ~ прыня́ць*, *вы́муць ~ вы́няць*, *успры́муць ~ успрыня́ць*, не з'яўляюцца пазіцыйна абумоўленымі – у сучаснай беларускай мове гэта выключна граматычныя чаргаванні, якія маркіруюць дзеяслоўную парадыгматыку паводле традыцыі.

З праблемай выяўлення элементарных фанемных альтэрнацый звязана таксама **праблема** іх **атаясамлівання**. Пытанне заключаецца ў тым, ці можна лічыць адным і тым самым чаргаваннем, напрыклад, чаргаванне ***к ~ ч***, якое рэалізуецца:

– у адной і той самай марфеме, але ў розных сферах дэрывацыі – у парадыгме дзеяслова: *пла**к**-аць ~ пла**ч**-уць* і ў словаўтваральнай пары: *пла**к**-аць ~ пла**ч***;

– у розных марфемах, але ў аналагічных парадыгмах: *пла**к**-аць ~ пла**ч**-уць* і *кл**і**к-аць ~ кл**і**ч-уць*;

– у розных марфемах і ў розных парадыгмах: *пла**к**-аць ~ пла**ч**-уць*, *ру**к**-а ~ ру**ч**-н*(*ы*), *лёг**к**-а ~ ляг**ч**-эй*.

Адказ на гэта пытанне вызначаецца наступнымі палажэннямі тэорыі чаргаванняў: а) немэтазгодна разглядаць у якасці асобнага кожнае элементарнае чаргаванне ў кожнай канкрэтнай марфеме; б) як адно чаргаванне мэтазгодна разглядаць такія тоесныя паводле фанемнага субстрату альтэрнацыі, якія рэалізуюцца ў розных марфемах, але ў тоесных пазіцыях і апісваюцца аднолькавымі правіламі [4, с. 72]. З гэтага вынікае, што прыведзеныя прыклады дэманструюць 4 альтэрнацыі, хаця і тоесныя паводле фаналагічнага субстрату, але розныя паводле функцыі і правілаў рэалізацыі: 1) ***к ~ ч*** (*пла**к**аць ~ пла**ч**уць*, *кл**і**каць ~ кл**і**чуць*); 2) ***к ~ ч*** (*пла**к**аць ~ пла**ч***); 3) ***к ~ ч*** (*ру**к**а ~ ру**ч**ны*); 4) ***к ~ ч*** (*лёг**к**а ~ ляг**ч**эй*).

Дыферэнцыяцыя чаргаванняў і іншых сродкаў марфемнага вар'іравання. Праблема выяўлення і атаясамлівання чаргаванняў у сучаснай беларускай мове ўскладняецца праблемай іх размежавання ад іншых сродкаў марфемных мадыфікацый. У традыцыйнай марфаналогіі марфемныя мадыфікацыі падзяляюцца на лінейныя (усячэнне, нарашчэнне, мена фіналей) і нелінейныя (чаргаванні) пераўтварэнні. Такі падыход не з'яўляецца, аднак, агульнапрынятым ў найноўшых апісаннях марфаналогіі натуральных моў, у якіх у паняцце **чаргаванне** ўключаюцца не толькі паняцце **мена фанем**, але і паняцці **ўсячэнне**, **нарашчэнне**, **метатэза** [2, с. 62–69], а таксама **склейка** і **разгортка** [6]. Уласна чаргаваннямі (менамі) называюцца чаргаванні віду X ~ Y, напрыклад, *ру**к**а ~ ру**ч**ны*. Усячэнні і нарашчэнні разглядаюцца як альтэрнацыі віду X ~ Ø і Ø ~ X, напрыклад, *пля**т**у ~ плёў*, *заўтра ~ заўтра**ш**ні*. Метатэза – чаргаванне віду XY ~ YX – сустракаецца рэдка. У сучаснай беларускай мове яна прадстаўлена адзінкавымі прыкладамі: *не**рв**ы ~ не**ў**ралогія*. Склейка і разгортка – гэта чаргаванні віду XY ~ Z і X ~ YZ. Прыкладам склейкі з'яўляецца чаргаванне ***ав ~ у*** у выпадках тыпу *к**ав**аць ~ к**у**юць*, *сум**ав**аць ~ сум**у**юць*. Прыкладам разгорткі з'яўляецца чаргаванне ***о ~ ав*** у санскрыце: *st**o**tum* 'хваліць' ~ *st**av**ana* 'пахвала'. Даволі часта склейкі і разгорткі разглядаюцца як камбінацыя (накладанне) чаргаванняў: X ~ Z + Y ~ Ø і X ~ Y + Ø ~ Z [6].

У працэсе апісання марфаналагічных сродкаў беларускай мовы даследчык, незалежна ад таго, якой класіфікацыі гэтых сродкаў ён прытрымліваецца, аказваецца перад неабходнасцю аддзяліць адзін сродак ад іншага і аргументаваць прынятае рашэнне. Гэта задача далёка не простая. Так, сцвярджэнне аб тым, што ў словаформах тыпу *б**і**ць ~ б**й**уць*, *п**і**ць ~ п**й**уць* рэалізуецца мена фанем ***і ~ й*** [9, с. 255], можа быць прынята як вынік толькі першаснага, самага павярхоўнага аналізу. Больш глыбокае пранікненне ў марфалагічную сістэму дзеяслова прыводзіць да вываду аб тым, што сродкамі мадыфікацыі асновы цяперашняга часу ў прыведзеных прыкладах з'яўляюцца чаргаванне ***ø ~ й*** (або нарашчэнне) і чаргаванне ***і ~ ø*** [10, с. 34], якое, аднак, у парадыгмах аднаскладовых дзеясловаў з асновай інфінітыва на ***-і*** не з'яўляецца ў сучаснай беларускай мове рэгулярным, параўн.: у беларускай мове *бі́ць ~ б'юць*, *пі́ць ~ п'юць*, але *лі́ць ~ льюць* і *л**і**ю́ць*, *ві́ць ~ ую́ць* і *в**і**ю́ць*, *шыць – ш**ы**юць*, тады як у рускай мове толькі *бить ~ бьют*, *пить ~ пьют*, *лить ~ льют*, *вить ~ вьют*, *шить ~ шьют*.

Такім чынам, лінгвістычнае прадстаўленне сістэмных элементарных альтэрнацый беларускай мовы звязана з пэўнымі цяжкасцямі. Як правіла, яны ўзнікаюць у наступных выпадках: 1) калі парадыгма словазмянення (словаўтварэння) маркіруецца як мінімум трохчленным альтэрнацыйным радам: *спаць – сняць – сплю*; 2) калі працэс мадыфікацыі марфемы адбываецца з удзелам розных – нелінейных і лінейных – марфаналагічных сродкаў: *біць – б'юць* [бйуць]; 3) калі розныя сродкі марфемнага вар'іравання закранаюць усе сегменты марфемы, у тым ліку яе ініцыяльны сегмент, што можа прывесці да поўнага фармальнага распадабнення морфаў адной і той самай марфемы: *прыня́ць – пры́муць*. У такіх выпадках марфаналагічны аналіз канкрэтных моўных знакаў – выяўленне і атаясамліванне элементарных чаргаванняў, дыферэнцыяцыя сродкаў марфемнага вар'іравання – не можа быць зведзены да павярхоўнага аўдыё- і відэаназірання. Яго асновай становіцца тэорыя чаргаванняў, паводле якой прадстаўленне сістэмных элементарных альтэрнацый павінна адбывацца з улікам усіх структурна-семантычных сувязей слоў, фанемная абалонка якіх відазмяняецца ў працэсе форма- або словаўтварэння, і, што вельмі важна, з улікам дыяхранічных падстаў марфемных мадыфікацый.

Літаратура

1. Бодуэн де Куртенэ, И.А. Опыт теории фонетических альтернаций / И.А. Бодуэн де Куртенэ // Избранные труды по общему языкознанию / редкол. : С.Г. Бархударов (отв. ред.) [и др]. – М. : – Изд-во Академии наук СССР, 1963. – Т. 1. – С. 265–347.

2. Мельчук, И.А. Курс общей морфологии / И.А. Мельчук ; пер. с фр. под общ. ред. Н.В. Перцова, Е.Н. Саввиной. – Москва; Вена : Языки русской культуры, 2000. – Т. III. – 368 с.

3. Маслов, Ю.С. О типологии чередований / Ю.С. Маслов // Звуковой строй языка : сб. науч. ст. / Академия наук СССР, Институт русского языка ; редкол. : Р.И. Аванесов (отв. ред.) [и др.]. – М. : Изд-во «Наука», 1979. – С. 195–201.

4. Толстая, С.М. Морфонология в структуре славянских языков / С.М. Толстая. – М. : Издательство «Индрик», 1998. – 320 с.

5. Лингвистический энциклопедический словарь / Научно-редакционный совет издательства «Советская энциклопедия», Ин-т языкознания АН СССР ; редкол. : Н.Д. Арутюнова [и др.] ; гл. ред. В.Н. Ярцева. – М. : «Советская энциклопедия», 1990. – 685 с.

6. Чередование // Энциклопедия «Кругосвет» [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.krugosvet.ru/node/41035. – Дата доступа : 17.12.2018.

7. Слоўнік беларускай мовы: Арфаграфія. Арфаэпія. Акцэнтуацыя. Словазмяненне / Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа АН БССР ; пад рэд. М.В. Бірылы. – Мінск : БелСЭ, 1987. – 903 с.

8. Колосова, Т.В. Морфонологические явления и их роль в словообразовательной системе современного английского языка (на материале суффиксальных производных неисконного происхождения) : автореф. дис. … канд. филол. наук : 10.02.04 / Т.В. Колосова ; МГПИИЯ. – Минск, 1990. – 21 с.

9. Русак, В.П. Марфаналогія сучаснай беларускай мовы / В.П. Русак. – Мінск : Бел. навука, 2003. – 316 с.

10. Беларуская граматыка: у 2 ч. / рэд. : М.В. Бірыла, П.П. Шуба. – Мінск : Навука і тэхніка, 1985. – Ч. 1. Фаналогія. Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск. – 431 с.

11. Яўгенідзэ, І.Т. Формаўтваральныя асновы дзеясловаў падкласа Б VI непрадуктыўнага класа ў дыяхранічным аспекце / І.Т. Яўгенідзэ // Наука-2013 : сб. науч. ст. : в 2 ч. ; редкол. : Г.А. Хацкевич (гл. ред.) [и др.]. – Гродно : ГрГУ, 2013. – Ч. 1. – С. 254–257.

12. Ворт, Д.С. О роли абстрактных единиц в русской морфонологии / Д.С. Ворт // Развитие современного русского языка. 1972. – М. : Наука, 1975. – С. 53–68.

13. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. – Мінск : Навука і тэхніка, 1993. – Т. 8. Н-П / уклад. Г.А. Цыхун [і інш.] ; рэд. В.У. Мартынаў. – 270 с.

14. Граматычны слоўнік дзеяслова / НАН Беларусі, Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа ; уклад. В.П. Русак [і інш.] ; навук. рэд. А.І. Падлужны, В.П. Русак. – Мінск : Беларус. навука, 2007. – 1252 с.

15. Янкоўскі, Ф.М. Гістарычная граматыка беларускай мовы: вучэбны дапаможнік. – 3-е выданне, выпраўленае / Ф.М. Янкоўскі. – Мінск : Вышэйшая школа, 1989. – 301 с.

16. Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков) [Электронный ресурс] / Под ред. Р.М. Цейтлин, Р. Вечерки, Э. Благовой. – Режим доступа : http://www.promacedonia.org/cejtlin/. – Дата доступа : 19.12.2018.

Гомельский государственный
университет им. Ф. Скорины

Поступила в редакцию 09.01.2019

Известия Гомельского государственного университета
имени Ф. Скорины, № 1 (112), 2019

УДК 81’373.612.2:597.6:398.92(=161.3)(=111)

Метафарызацыя ў фразеалогіі беларускай і англійскай моў: *жаба – frog /toad* як найменне земнаводных

В.Г. Гаўрыловіч

На аснове аналізу ўнутранай формы і фразеалагічнага значэння выяўлена спецыфіка заамарфізму *жаба – frog / toad* у беларускай і англійскай лінгвакультурах, вызначаны асацыятыўныя прыкметы (аб’ектыўныя і суб’ектыўныя), якія фарміруюць культурна-моўны вобраз жабы ў фразеалагічнай карціне свету беларусаў і англічан. Выяўлена наяўнасць супадзення і разыходжання, агульнага і адметнага ў выкарыстанні працэсу метафарызацыі і спосабах наймення, створаных вобразах другасных адзінак для характарыстыкі і ацэнкі чалавека ў беларускім і англійскім соцыумах.
Ключавыя словы: фразеалагізм, кампанент *жаба*, метафарызацыя, зааморфная метафара, асацыятыўныя прыкметы, культурная інфармацыя.

In the article on the base of the analysis of the inner form and phraseological meaning the differences in assigning zoomorphism *жаба – frog / toad* in the Belarusian and English linguacultures are revealed. Associative features (objective and subjective) forming the cultural-linguistic image of the frog in the phraseological view of the world of Belarusians and Englishmen are identified. The presence of coincidence and discrepancy, the similarities and the differences in the use of the metaphorical process and the methods of naming, created images of phraseological units to characterize and evaluate a person in the Belarusian and English societies are defined.
Keywords: phraseological unit, component *жаба*, metaphorization, zoomorphic metaphor, associative features, cultural information.

Метафара – адзін з найбольш прадуктыўных сродкаў фарміравання другасных найменняў у стварэнні моўнай карціны свету.

У мовазнаўстве існуе больш за дзесяць кірункаў даследавання метафары [1, с. 58], сярод якіх прадуктыўна распрацоўваецца лінгвакагнітыўны кірунак. У межах гэтага падыходу даследуюцца кагнітыўныя ўласцівасці метафары і механізмы метафарызацыі. Метафара трактуецца як працэс мыслення, які адбываецца ў свядомасці чалавека. Кагнітыўная тэорыя метафары прадстаўлена ў працах Дж. Лакофа і М. Джонсана, Н.Д. Аруцюнавай, У.Р. Гака, В.М. Тэлія, Г.М. Склярэўскай, А.Н. Баранава, А.П. Чудзінава, І.М. Кобазевай і інш.

Даследчыкі Дж. Лакоф і М. Джонсан, аўтары даследавання «Метафары, якімі мы жывем», даказваюць, што метафара праяўляецца не толькі ў мове, але ў мысленні і дзеянні. Па словах вучоных, «наша звычайная паняційная сістэма, у рамках якой мы думаем і дзейнічаем, па сутнасці сваёй метафарычная» [2, с. 25]. Таму кагнітыўны падыход да вывучэння метафары дазваляе разглядаць метафару не толькі ў межах моўнай сістэмы, але і як феномен узаемадзеяння мовы, мыслення і культуры.

Адной з самых ужывальных метафар у мове з’яўляецца зааморфная метафара, якая пераносіць прыкметы і ўласцівасці жывёл на чалавека і якая з’яўляецца фрагментам нацыянальнай моўнай карціны свету, паколькі заонімы (разам з тэрмінамі сваяцтва, частак цела і прыродных з’яў) адносяцца да прыярытэтнай сферы метафарычнага выбару: яны першымі засвойваюцца чалавекам і належаць да ядра лексікону. Даследаванне метафарычных пераносаў дазваляе раскрыць характар мыслення чалавека і зразумець, як чалавек уяўляе сабе акаляючы свет і сваё месца ў ім. Зааморфная метафара ў гэтым сэнсе ўяўляе сабой кагнітыўную праекцыю, звязаную з прымяненнем вобраза жывёлы да характарыстыкі чалавека.

Метафарызацыя найменняў жывёл абапіраецца ў першую чаргу на веды з галіны эталогіі – навукі аб паводзінах чалавека і жывёл. Аднак падчас пошуку асноў метафары трэба ўлічваць не толькі эталагічныя веды. Метафарызацыя заонімаў абумоўлена таксама сістэмай асацыяцый, традыцый, міфалагічных уяўленняў, стэрэатыпаў і эталонаў, зафіксаваных у той ці іншай культурнай традыцыі.

Метафарычнае мысленне чалавека спрыяе замацаванню асацыятыўных прыкмет заоніма на аснове параўнання і перанясення характарыстык жывёлы на людзей. Асацыятыўныя прыкметы служаць асновай для ўтварэння зааморфнай метафары і фарміруюць *культурна-моўны вобраз* (тэрмін Ежы Бартміньскага) той ці іншай жывёлы.

У выніку метафарычнага пераносу найменне жывёлы на чалавека выдзяляем два тыпы асацыятыўных прыкмет: 1) аб'ектыўныя (рэальныя), уласцівыя ім як біялагічнаму віду (фізічныя характарыстыкі, звычкі жывёл), якія пераносяцца на чалавека, і 2) суб'ектыўныя (уяўныя), якія ўмоўна прыпісваюцца жывёлам моўным калектывам, безадносна да рэальных біялагічных характарыстык (прыкметы інтэлектуальнай, валявой, эмацыянальнай сфер).

Аб'ектам увагі ў межах прапанаванага артыкула абраны фразеалагічныя адзінкі (далей – ФА) беларускай і англійскай моў з кампанентамі *жаба – frog / toad*. Выбар гэтых кампанентаў абумоўлены адсутнасцю супастаўляльных даследаванняў на матэрыяле ФА беларускай і англійскай моў з кампанентамі-назвамі земнаводных у беларускай навуковай практыцы, а таксама тым, што група земнаводных з'яўляецца самай высокай па прадуктыўнасці сярод груп ФА з кампанентамі-герпетонімамі і адной з самых частотных сярод усіх груп ФА з кампанентамі-заонімамі: эмпірычную базу даследавання складаюць 69 ФА беларускай мовы, выбраныя з літаратурных і дыялектных фразеаграфічных крыніц, і 14 ФА англійскай мовы, выдзеленыя з аўтарытэтных друкаваных фразеалагічных крыніц англійскай мовы і электронных рэсурсаў (гл. *Спіс крыніц і іх скарачэнняў*).

На аснове аналізу ўнутранай формы і фразеалагічнага значэння выявім спецыфіку заамарфізму ў беларускай і англійскай лінгвакультурах, вызначым асацыятыўныя прыкметы (1) суб'ектыўныя і 2) аб'ектыўныя), якія фарміруюць культурна-моўны (стэрэатыпны) вобраз жабы ў фразеалагічнай карціне свету беларусаў і англічан.

1. Суб'ектыўныя прыкметы ў беларускай фразеалогіі. Жабы ў традыцыйных вераваннях уяўляюцца былымі людзьмі, якія перавярнуліся ў земнаводных у выніку сусветнага патопу ці злоснага праклёна. У жывёльнай іерархіі з улікам апазіцыі *добры – дрэнны*, *прыгожы – брыдкі* жабы, як правіла, займаюць апошняе месца [3, с. 167].

Такі негатыўны вобраз жабы, яе «нечысціня» ва ўспрыманні беларусаў абумоўлівае семантыку і вобразную аснову беларускіх ФА: *жаба цыцкі дасць* 'хто-н. прападзе, загіне'; *жаба цыцкі / цыцы дасць / дала* 1) 'хто-н. памрэ, прападзе, загіне'; 2) 'хто-н. зазнае (зазнаў) шмат клопатаў, турбот, цяжкасцяў, выпрабаванняў'; *як жаба цыцкі дасць* 'нічога няма'; *глытаць жабу /жаб* 'моўчкі, цярпліва зносіць крыўду, абразу, выслухоўваць непрыемнае'; *праглынуць жабу* 'моўчкі сцярпець крыўду, абразу, выслухаць непрыемнае'; *торбу жаб прынёс*; *і жабы не квакаюць* 'ніхто не гаворыць пра каго-н., хто-н. не з'яўляецца аб'ектам увагі'; *злітавацца як вол над жабай* 'шкадуючы, без ахвоты даваць, прапаноўваць каму-н. што-н. не лепшае, малазначнае'; *пусціць жабу ў ваду* 'сказаць абы-што, недарэчнасць'.

Прататыпным вобразам ФА *жаба цыцкі дасць* служыць нейкая жаба, якая ў якасці зброі для нападзення, забівання скарыстоўвае свае грудзі. Вобраз ФА, на думку Т.В. Валодзінай, абумоўліваюць «міфалагічныя ўяўленні пра наўнасць грудзей у жабы і невыпадковасць яе ў этнамедыцынскіх кантэкстах» [4, с. 93]. Дарэчы, выраз *каб табе жаба цыцы дала* ўваходзіць у шэраг найбольш страшных і моцных праклёнаў [3, с. 167].

У ФА беларускай мовы заамарфізм *жаба* скарыстоўваецца пераважна для адмоўнай характарыстыкі чалавека. Так, для апісання гаваркога, балбатлівага чалавека ўжываюцца ФА *жаба на языку не спячэцца* ў каго. 'хто-н. вельмі балбатлівы, не ўмее трымаць сакрэты'; *жаба на языку / на языцы <не> спячэцца* ў каго; *жабу на языку не спячэш* у каго. 1) 'хто-н. вельмі дасціпны, гаваркі, балбатлівы'; 2) 'хто-н. не ўмее трымаць сакрэты, захоўваць тайну'; *жаба на языку спякецца* 'пра балбатуна'. У ФА спалучаюцца сэнсава несуадносныя ці алагічныя кампаненты, што надае ім яркую вобразнасць і выразную экспрэсіўнасць.

З жабай беларусы параўноўваюць таксама панурага і насупленага чалавека: надзьмуўся *як жаба на карчы / на купіне*; надуцца *як жаба на купіну* 'вельмі моцна (надзьмуцца, насупіцца)'; надулася *як жаба на корч*. Асновай метафарычнага пераносу, як відаць, стала такая прыродная асаблівасць некаторых відаў жаб, як наяўнасць гарлавога мяшка – пузыра са скуры ў форме

балона, які ўтвараецца ў аснове ротавай поласці жаб, пры дапамозе якога самцы ў час свайго шлюбнага перыяду ўзмацняюць прызыўныя гукі, якія прывабліваюць самак [5].

Негатыўна характарызуюць чалавека і ФА *жаба ў каляіне* ‘нікчэмнасць, асуджаная на пагібель’; *жабін поклад* ‘кепскі чалавек; экспрэсіўна-адмоўная характарыстыка дзіцяці, падлетка’; *і жук, і жаба, і чорт, і баба*; *герой з калом да жабы*; *рапуха паганая*; *як жабу праглынуўшы* ‘зусім (маўчаць)’.

Як відаць, у аснову вобразаў беларускіх ФА з кампанентам *жаба* пакладзены такія адмоўныя паказчыкі ўяўленняў аб жабе, як хтанічнасць, сувязь з іншасветам. Аналіз ФА беларускай мовы паказвае, што ўсе яны надзелены адмоўнай канатацыяй, у сувязі з чым уяўляецца магчымым вывесці канцэптуальную прыкмету ‘жаба – дрэнны чалавек’. Толькі ФА *з-пад жабы яйкі выме* ‘вельмі хітры, пранырлівы, вёрткі, зухаваты’ можа мець станоўчую канатацыю. З іроніяй і жартаўліва скарыстоўваюцца ФА *за капейку жабу да Барысава дубцом пагоніць*; *за рубель жабу ў Вільню пагоніць*, якія збліжаюцца паводле значэння і выкарыстання: яны служаць для абазначэння такіх заганных рыс чалавека, як скарэднасць, сквапнасць. У функцыі ідэнтыфікацыі выступае ФА беларускай мовы *грудная жаба* ‘сардэчная хвароба з моцным болем у грудзях; стэнакардыя’.

2. Аб’ектыўныя прыкметы ў беларускай фразеалогіі. У аснову вобразаў пераважнай большасці беларускіх ФА з кампанентам *жаба* пакладзены аб’ектыўныя асацыятыўныя прыкметы, што вызначаюць прыродныя характарыстыкі жабы, якія пераносяцца на чалавека. Так, на аснове назіранняў за знешнім выглядам, дзеяннямі і фізіялогіяй жабы, а таксама яе арэалам пражывання, намі выдзелены шэраг аб’ектыўных асацыятыўных прыкмет.

Знешні выгляд. Непрывабны знешні выгляд, пачварнасць жабы (рапухі) сталі асновай метафарычнага пераносу ў ФА *жаба апоўзлая / разлезлая / аблезлая / віславухая / карэлая*; *рапуха распоўзлая* ‘поўная, непаваротлівая, няўклюдная жанчына’. ФА матываваны кампанентамі дэнататыўнага значэння заоніма *жаба (рапуха)*: ‘бясхвостыя земнаводныя жывёлы з бугрыстай, часта бародаўчатай слізкай скурай бурага, шэрага або зялёнага колеру [6]. ФА рэалізуюць прыкметы ‘пачварнасць’, ‘брыдкасць’.

Такая прыродная ўласцівасць жаб, як пражэрлівасць, а таксама асяроддзе іх пражывання, відавочна, паслужылі асновай для ўзнікнення беларускіх ФА набрацца / набірацца *як / што жаба гразі* ‘вельмі моцна (пра п’янага), ‘піць, не ведаючы меры, моцна напівацца, многа выпіць (гарэлкі)’; набрацца / набірацца *як жаба мулу* ‘вельмі моцна; пра п’янага’; *як жаба мулу / калу* 1) ‘вельмі моцна (набрацца); пра п’янага’; 2) ‘вельмі, празмерна (набрацца)’; набрацца *як жаба твані / мулу / гразі*; *як жаба да гразі / да мулу* ‘з прагнасцю (дабрацца, дапасці і да т. п.)’. Тут магчыма апеляцыя да міфалагічнага пласта культурных ведаў. Так, у розных міфалагічных сістэмах жабы звязваюцца з хтанічным светам, а часам з воднымі элементамі хаосу, першапачатковага глею, з якіх узнік свет [7, с. 84]. Усе пералічаныя ФА, якія параўноўваюць п’янага чалавека з жабай, скарыстоўваюцца з асуджэннем, што сведчыць аб неадабрэнні беларусамі п’янства.

Аб’ектыўная прыкмета ‘пукатыя вочы’ рэалізуецца ў ФА *глядзець як жаба на купіне* ‘пільна, не зводзячы вачэй’; *як жаба на купіне* ‘на віду’; *вырачыў вочы як жаба* і рытмічна арганізаваная ФА *вырачыць вочы як жаба з ночы* ‘ўтаропіцца на каго-н., што-н. ад здзіўлення, разгубленасці і да т. п.’.

Невялікі памер жабы паслужыў асновай для пераносу гэтай характарыстыкі на адпаведныя рэаліі свету чалавека. Так, адразу некалькі беларускіх ФА рэалізуюць аб’ектыўную прыкмету ‘невялікі памер’: *жабе па калена* ‘вельмі нізкага росту, зусім малы’; ‘вельмі мелка, неглыбока дзе-н.’; *ад жабы не адрос (-ла, -лі)* ‘малы ці занадта малы’ (каб рабіць што-н.); *ад жабы не адрос* ‘вельмі нізкага росту’; *на жабін скок* 1) ‘вельмі малы (па даўжыні, плошчы)’; 2) ‘вельмі мала’; *і <кожны> жук і жаба* ‘ўсе без выключэння; усякі, кожны чалавек’; *як з жабы сала* ‘зусім няма ці вельмі мала (карысці, толку з каго-н.)’; *з жабіны прыгаршчы* чаго ‘вельмі мала (шчасця, радасці, здароўя і пад.)’; *<як> стане /станеш на калена <то / дык / і> жабе па калена*; *як стане на калені то жабе па калені* ‘вельмі малы, нізкарослы хто-н.’.

Рух, перамяшчэнне ў прасторы. На аснове назіранняў за паводзінамі і рухамі жабы ўтвораны цэлы шэраг ФА: *як жаба пад купінаю* ‘ціха, моўчкі (сядзець)’; *сядзіць як жаба / зялепуха <на купіне>*; *сядзіць як жаба пад мяжою*; маўчы *як жаба ў карчы* ‘зусім (маўчы)’; *пнецца як жаба на купіну* ‘пішчом лезе куды-н., каб дамагчыся свайго’; *як жаба на купіну* ‘з вялікімі намаганнямі (лезці)’; *пнецца / лезе / ушчарэпілася / дзярэцца як жаба на купіну / корч / кол* ‘бярэцца за непасільную работу’; *знаць жабу па пліганні*; *як рак за жабаю* ‘неадступна’; *боўтнуць як жаба ў калодзежы*.

Найбольш характэрны спосаб перамяшчэння жаб – скачкі – матываваў з’яўленне ФА *як жаба з купіны* ‘проста, лёгка’; *выскачыў як жаба з куста*; *на жабін скок*. Аднак не ўсе жабы могуць скакаць. Напрыклад, земляная жаба аддае перавагу павольнаму перамяшчэнню [8]. Адсюль, відаць, ФА *нязграбны як жаба*; *цягнуцца <ззаду> як жаба*; *цягнуцца як рапуха*.

Фізіялогія. Некаторыя віды жаб (квакша, вастрамордая, азёрная і ядомая жабы) валодаюць добра пастаўленым гучным голасам, іх хоры могуць быць чутныя на вельмі вялікіх адлегласцях [9, с. 43]. Цікава, што не ўсе віды жаб, паводле сведчання вучоных-заолагаў, маюць непрыемны голас. Так, напрыклад, самцы сямейства сапраўдных рапух у шлюбны перыяд выдаюць вельмі меладычныя спевы. А вось самцы звычайных рапух спяваюць дрэнна. «Іх цяжкаўзнаўляльны «рохкаючы» голас саступае па прыгажосці гучання шмат якім бясхвостым амфібіям» [10]. Прыкметы ‘гучны голас’ і ‘непрыемны голас’ абраны асновай вобразаў ФА *драцца як жаба на купіне* ‘вельмі моцна і непрыемна’ (крычаць, спяваць і да т. п.); *драцца як жаба* ‘вельмі дрэнна спяваць, непрыемным голасам, няправільна падцягваць’; *дзярэцца як жаба старая*; *боўнуць як жаба ў калодзежы* ‘сказаць не тактоўна’.

Прыкмета ‘халаднакроўе’ аб’ектывуецца ў ФА *рукі як жабы <як у жабы>* ‘вельмі халодныя’; *халодная як жаба*; *рукі як жабіны лапы*.

Існаванне, асяроддзе пражывання. Усю зіму жабы праводзяць на дне азёр, рэк і глыбокіх сажалак, дзе яны хаваюцца ад холаду [11]. Гэтая асаблівасць жабы, хутчэй за ўсё, была пакладзена ў аснову ФА: *заняло як жабе на зіму* ‘зусім; пра таго, хто змоўк, перастаў удзельнічаць у размове’; *заняло / зарвала як жабе зімою / на зіму*; *і жабы не квакаюць* ‘ніхто не гаворыць пра каго-н., хто-н. не з’яўляецца аб’ектам увагі’. ФА рэалізуюць прыкмету ‘маўчанне’.

Жабы, як вядома, жывуць паблізу вадаёмаў і сырых месцах, адсюль, відаць, ФА *жабы параслі* на чым. ‘што-н. заплеснела, пакрылася цвіллю’.

Заўважым, што ў жывой прыродзе жабы – вельмі карысныя жывёлы. Роля жаб, як і шматлікіх іншых земнаводных, у забеспячэнні раўнавагі ў прыродзе досыць вялікая. Гэтыя земнаводныя знішчаюць вялікую колькасць шкоднікаў сельскай гаспадаркі [12].

Як відаць, аб’ектыўны жывёльны свет, які эмпірычна пазнаецца і ацэньваецца чалавекам, з’яўляецца прадуктыўнай крыніцай інтэрпрэтацыі фразеалагізмаў з кампанентам *жаба*.

1. Суб’ектыўныя прыкметы ў англійскай фразеалогіі. ФА з эквівалентным кампанентам *frog /toad* ‘жаба’ ў англійскай мове таксама абавязаны ўяўленнямі англічан аб гэтай жывёле.

Так, ФА *a frog in one’s / the throat* (дасл. – жаба ў горле) ‘хрыпата; спазмы ў горле’ і *have a frog in your throat* (дасл. – мець жабу ў горле) ‘мець цяжкасці ў маўленні па прычыне сухасці або блакавання горла’ ўзыходзяць да старога веравання, паводле якога ў целе чалавека, які вып’е ваду з жабінымі яйкамі, вырастуць жабы.

Негатыўны вобраз жабы ва ўспрыманні англічан абумоўлівае семантыку і вобразную аснову ФА *finer than frog hair* (дасл. – лепшы за волас жабы) ‘добры, выдатны’.

2. Аб’ектыўныя прыкметы ў англійскай фразеалогіі. Асаблівасці вонкавага выгляду жабы (або пэўных відаў жаб), відаць, паслужылі асновай для ФА *frog face* (дасл. – жабін твар) ‘батанік, кампутарнік’ і *<as> ugly as a toad* (дасл. – брыдкі як жаба) ‘вельмі брыдкі’. ФА аб’ектывуюць прыкметы ‘пачварнасць’ і ‘брыдкасць’.

Асаблівасцю англійскай мовы з’яўляецца скарыстанне заоніма *frog* для сацыяльнай характарыстыкі чалавека: *a small frog in a big pond / a little frog in a big pond* (дасл. – маленькая жаба ў вялікай сажалцы) ‘той, хто ў вялікай камандзе або арганізацыі менш важны або менш кваліфікаваны, чым астатнія’; *a big frog in a small pond* (дасл. – вялікая жаба ў

маленькай сажалцы) ‘сітуацыя, калі адзін чалавек валодае большым уплывам, ведамі, вопытам, чым іншыя ў невялікай групе’ (мяркуецца, што чалавек можа не мець такога ўплыву ў большай групе)’; *the biggest frog in the puddle* (дасл. – самая вялікая жаба ў лужыне) ‘самы ўплывовы і дасведчаны чалавек у невялікай групе (мяркуецца, што чалавек можа не мець такога ўплыву ў большай групе)’.

Розныя з’явы жыцця і абстрактныя паняцці перадаюцца ў англійскіх ФА: *boiling frog* (дасл. – вараная жаба) ‘праблематычная сітуацыя, якая будзе пагаршацца, пакуль не дасягне маштабу бедства, а людзі, уцягнутыя ў яе, не заўважаць небяспекі, пакуль не стане зусім позна’; *boiling frog syndrome* (дасл. – сіндром варанай жабы) ‘няздольнасць прыняць, прызнаць або дзейнічаць супраць праблематычнай сітуацыі, якая будзе пагаршацца, пакуль не дасягне маштабу бедства’; *frog slicing* (дасл. – нарэзванне жаб) ‘клас /курс біялогіі’; *a <real> frog-choker* /*a <real> toad-choker* (дасл. – <сапраўдны> душыцель жаб) ‘праліўны дождж’; *like herding frogs* (дасл. – як жабы, якія пасуцца) ‘хаатычны, бязладны’.

З пералічаных ФА звяртаюць на сябе ўвагу дзве ФА – *boiling frog* і *boiling frog syndrome*. Вобразны змест гэтых ФА заснаваны на рэальных эксперыментах XIX ст. Сэнс эксперыментаў заключаўся ў тым, што, калі кінуць жабу ў кіпень, то яна адразу выскачыць або пастараецца выскачыць, але калі кінуць яе ў халаднаватую ваду і вельмі павольна награваць, то ніякіх рэфлексных рухаў не будзе, а жаба, якая не ўспрымае небяспеку, гіне, бо зварана [13]. Як відаць, метафара пабудавана на параўнанні людзей, якія не здольныя або не маюць жадання рэагаваць нават на нязначныя змены, што адбываюцца паступова, з паводзінамі жабы ў кіпню.

У англійскай мове з кампанентам *frog* зафіксавана таксама ФА *the frog / frog’s march* (дасл. – жабіна хада) ‘распластаўшы як жабу’ (спосаб абыходжання са зняволеным або п’яным, які супраціўляецца, якога чацвёра цягнуць за рукі і за ногі тварам уніз), у якой адлюстравана назіранне сітуацыі.

Такім чынам, у трактоўцы вобраза жабы ў фразеалогіі двух народаў адзначаецца як агульнае, так і адметнае. Агульнае заснавана на назіраннях за паводзінамі гэтых земнаводных, на вераваннях і міфалагічных уяўленнях аб іх, аднак выяўлены толькі дзве агульныя аб’ектыўныя прыкметы – ‘пачварнасць’ і ‘брыдкасць’. Найбольш біялагічных уасцівасцей і прыкмет жабы адзначаецца пры ўтварэнні значнай колькасці ФА беларускай мовы – гэта невялікі памер, пражэрлівасць, гучны, непрыемны голас і інш. Адсутнасць эквівалентных ФА з кампанентам *жаба – frog / toad* у дзвюх мовах сведчыць пра адметнасць гэтага фрагмента фразеалагічнай карціны свету носьбітаў розных культур.

Беларускія ФА з кампанентам *жаба* прадстаўляюць даволі адметны фрагмент фразеалагічнай карціны свету беларусаў, вылучаюцца індывідуальнай і непаўторнай унутранай формай. Асобныя беларускія дыялектныя ФА маюць у сваім складзе каларытныя кампаненты (*пліганне*, *апоўзлы*, *карэлы*, *боўтнуць*, *ушчарэпіцца*, *вырачыць*), якія садзейнічаюць выяўленню нацыянальна-культурнага складніка ФА.

Інтэрпрэтацыя вобразных фразеалагічных адзінак з кампанентам *жаба – frog / toad* у беларускай і англійскай мовах мае ярка выражаную адмоўную семантыку, накіравана найперш на ацэнку і характарыстыку чалавека, яго дзеянняў, стану і пад. Гэта дазваляе вывесці канцэптуальную прыкмету-метафару ‘жаба – дрэнны чалавек’, што тлумачыцца хтанічнай сімволікай жабы, а таксама больш вострай эмацыянальнай рэакцыяй людзей менавіта на негатыўныя з’явы жыцця.

Літаратура

1. Кравцова, Ю.В. Метафора как объект лингвометафорологии / Ю.В. Кравцова // Спадчына Скарыны: да 500-годдзя беларускага кнігадрукавання : зб. навуковых артыкулаў: у 2 ч. / рэдкал. : А.М. Ермакова (гал. рэд.). – Гомель: ГДУ імя Ф. Скарыны, 2017. – Ч. 2. – С. 99–104.

2. Лакофф, Дж. Метафоры, которыми мы живём / Дж. Лакофф, М. Джонсон. – М. : Едиториал УРСС, 2004. – 256 с.

3. Міфалогія беларусаў: эцыкл. слоўн. / склад. І. Клімковіч, В. Аўтушка ; навук. рэд. Т. Валодзіна, С. Санько. – Мінск : Беларусь, 2011. – 607 с.

4. Валодзіна, Т.В. Калі, каму і навошта дае жаба цыцкі / Т.В. Валодзіна // Славянская фразеология в ареальном, историческом и этнокультурном аспектах : материалы IV Междунар. научн. конф. / Отв. ред. В.И. Коваль. – Гомель : УО «ГГУ им. Ф. Скорины», 2005. – 286 с.

5. Горловой мешок [Электронный ресурс]. – Режим доступа : https://ru.wikipedia.org/wiki/Горловой_мешок. – Дата доступа : 03.08.2018.

6. Жывёльны свет: тэматычны слоўнік [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу : http://www.slounik.org/160306.html. – Дата доступу : 05.10.2018.

7. Мифы народов мира. Энциклопедия : в 2 т. / С.А. Токарев (гл. ред.) [и др.]. – М. : НИ «Большая Российская энциклопедия», 1997. – Т. 2. К–Я. – 719 с.

8. Жаба земляная. Образ жизни и среда обитания земляной жабы [Электронный ресурс]. – Режим доступа : https://givotniymir.ru/zhaba-zemlyanaya-obraz-zhizni-i-sreda-obitaniya-zemlyanoj-zhaby/ – Дата доступа : 03.10.2018.

9. Зуёнак, С. Земнаводныя. Паўзуны. Успамін пра забыты палёт. Нарысы / С. Зуёнак, Р. Навіцкі, С. Драбянкоў. – Мінск : Мастацкая літаратура, 2009. – 63 с.

10. Рапуха шэрая, ці звычайная / М.М. Пікулік (рэд.) // Земнаводныя. Паўзуны : энцыклапедычны даведнік (Жывёльны свет Беларусі). – Мінск, 1996. – 240 с.

11. Михайлова, Н. Где зимуют лягушки и что они делают зимой? Как лягушки готовятся к зиме? [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://fb.ru/article/135385/gde-zimuyut-lyagushki-i-chto-oni-delayut-zimoy-kak-lyagushki-gotovyatsya-k-zime. – Дата доступа : 03.10.2018.

12. Малюскі, п’яўкі і жабы [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу : http://www.gorybalka.com/by/moluski3.html. – Дата доступу : 05.10.2018.

13. Boiling frog [Electronic resource]. – Mode of access : // https://en.wikipedia.org/wiki/Boiling_frog. – Date of access : 05.10.2018.

Крыніцы і іх скарачэнні

В-1979 – Выслоўі. Склад., сістэматызацыя тэкстаў, уступ, артыкул і камент. / М.Я. Грынблата ; Рэд. тома А.С. Фядосік. – Мінск : Навука і тэхніка, 1979. – 520 с.; **Д-2000** – Даніловіч, М.А. Слоўнік дыялектнай фразеалогіі Гродзеншчыны / М.А. Даніловіч. – Гродна : ГрДУ, 2000. – 267 с.; **К-1998** – Кунин, А.В. Большой англо-русский фразеологический словарь: Около 20000 фразеологических единиц / А.В. Кунин. – 5-е изд. – М. : Живой язык, 1998. – 944 с.; **Л-1991** – Лепешаў, І.Я. З народнай фразеалогіі: дыферэнц. слоўнік / І.Я. Лепешаў. – Мінск : Выш. шк., 1991. – 110 с.; **Л-2008-1** – Лепешаў, І.Я. Слоўнік фразеалагізмаў : у 2 т. / І.Я. Лепешаў. – Мінск : БелЭн, 2008. – Т. 1. А–Л. – 672 с.; **Л-2008-2** – Лепешаў, І.Я. Слоўнік фразеалагізмаў : у 2 т. / І.Я. Лепешаў. – Мінск : БелЭн, 2008. – Т. 2. М–Я. – 968 с.; **М-К-1972** – Мяцельская, Е.С. Слоўнік беларускай народнай фразеалогіі / Е.С. Мяцельская, Я.М. Камароўскі. – Мінск : БДУ, 1972. – 320 с.; **С-1991** – Санько, З. Малы руска-беларускі слоўнік прыказак, прымавак і фразем / З.Ф. Санько. – Мінск : Навука і тэхніка, 1991. – 218 с.; **Сц-1983** – Сцяшковіч, Т.Ф. Слоўнік Гродзенскай вобласці / Т.Ф. Сцяшковіч. – Мінск : Навука і тэхніка, 1983. – 671 с.; **Ю-2002** – Юрчанка, Г.Ф. Народнае мудраслоўе: слоўнік / Г.Ф. Юрчанка. – Мінск : Навука і тэхніка, 2002. – 319 с.; **DAIPV** – Spears, R.A. Dictionary of American Idioms and Phrasal Verbs. / R.A. Spears. – McGraw-Hill, 2005. – 1080 p.; **DASCE** – Spears, R.A. Dictionary of American Slang and Colloquial Expressions / R.A. Spears. – McGraw-Hill Companies, Inc, 2006. – 576 p.; **FDO** – Farlex Dictionary of Idioms [Electronic resource]. – Mode of access : http://idioms.thefreedictionary.com. – Date of access : 30.09.2017; **LID** – Longman idioms dictionary: over 6000 idioms. – Harlow : Longman, 1998. – 398 p.

Гомельский государственный
университет им. Ф. Скорины

Поступила в редакцию 02.01.2019

Известия Гомельского государственного университета
имени Ф. Скорины, № 1 (112), 2019

УДК 811.161.1’37:398.92

К вопросу о верификации семантики фразеологизмов корпусными данными

И.Г. Гомонова

Рассматривается возможность верификации семантики фразеологизмов с применением корпусных данных. На материале Национального корпуса русского языка анализируется группа соматических фразеологизмов и приводятся выводы о функционально-семантических изменениях, происходящих во фразеологизмах.
Ключевые слова: фразеологизм, семантика, корпус текстов, корпусные данные, верификация.

The possibility of verifying the semantics of phraseological units using corpus data is considered. According to the Russian National Corpus the group of somatic phraseological units is analyzed and conclusions about the functional and semantic changes that occur in phraseological units are drawn.
Keywords: idiom, semantics, corpus of texts, corpus data, verification.

С использованием материала корпусов текстов и корпусных методов исследователь фразеологических единиц может анализировать как отдельные фразеологизмы, так и группы фразеологизмов, объединенных общностью семантики или структуры. В частности, объектом корпусного исследования может быть группа фразем с общим компонентом. Корпусные данные позволяют на основе богатого репрезентативного материала выявить наиболее востребованные носителями языка фразеологизмы, объединенные общностью компонента, а также проанализировать функционально-семантические особенности их репрезентации в текстах корпуса и в результате такого анализа верифицировать данные фразеологических словарей.

Одной из самых обширных и продуктивных групп русской фразеологии являются фразеологизмы с компонентом-соматизмом, которые, по подсчетам разных исследователей, составляют от 15 % до 30 % фразеологического фонда языка [1, с. 87], [2, с. 162]. Неудивительно, что соматические фразеологизмы постоянно находятся в сфере исследовательского интереса лингвистов и являются объектом большого количества научных изысканий. Анализируя данные фразеологические единицы, ученые называют факторы высокой фразеологической активности соматической лексики, среди которых как собственно лингвистические (отнесенность соматизмов к древнейшему лексическому слою языка, вхождение их в ядро словарного фонда языка, способность соматических лексем активно подвергаться метафорическому или метонимическому переносу и др.), так и экстралингвистические (в частности, широкие связи соматизмов с реалиями окружающего мира, в том числе связи символического характера).

К самым частотным соматизмам, входящим в состав русских фразеологизмов, относятся компоненты *рука*, *голова*, *сердце*, *глаз*, *нога*, *шея*, *язык* и некоторые другие. Предметом данного исследования являются корпусные наблюдения над функционированием фразем с компонентом *рука*, через который данные фразеологизмы «соотносятся с соматическим (телесным) кодом культуры, т. е. с совокупностью имен и их сочетаний, обозначающих тело в целом или его части и специфичные для них, в том числе качественные характеристики» [3, с. 589]. Образ фразеологизмов с компонентом *рука* «мотивирован древнейшим метонимическим приемом [часть (рука) замещает целое (человека)], непосредственно связанным с древнейшей символьной функцией руки [3, с. 589].

Из более чем 150 фразем с соматизмом *рука*, проанализированных нами на основе Национального корпуса русского языка (НКРЯ) [4], к самым распространенным в текстах корпуса относятся глагольные фразеологизмы *разводить / развести руками* и *всплеснуть руками* (даже со значительной поправкой на омонимию данных фразем со свободными словосочетаниями количество их вхождений в тексты НКРЯ велико), а также наречные фразеологизмы *рукой подать* и *рука об руку*. Рассмотрим на примере корпусного исследования фразеологизма *рукой подать* возможность верификации данных словарей.

Фразеологизм *рукой подать* во всех доступных нам фразеологических словарях представлен как служащий для выражения исключительно пространственной характеристики: *рукой подать* до чего ‘совсем близко’ [5, с. 328]; *рукой подать* до чего (разг. экспрес.) ‘очень близко, совсем рядом’ [6, с. 101]; *рукой подать* до чего (разг.) ‘о небольшом расстоянии до чего-л.’ [7, с. 583]; *рукой подать* от чего до чего *быть*; *оставаться* ‘совсем недалеко, очень близко; рядом’ [3, с. 592] и др. В «Большом фразеологическом словаре русского языка» приводится комментарий к условиям употребления данного фразеологизма, свидетельствующий об использовании его исключительно в пространственном значении: «Подразумевается, что объект находится на незначительном расстоянии от кого-л. движущегося в направлении этого объекта. Имеется в виду существующая с точки зрения говорящего возможность для лица или для группы лиц (X) быстро добраться от месторасположения одного объекта – начального пункта следования (L) до намеченного пункта следования (Z)» [3, с. 592]. Цитируемая словарная статья содержит также культурологический комментарий, подтверждающий вышесказанное: «Во фразеологизме отражено эталонное представление о том, что предмет находится на некотором расстоянии от физического тела человека, вне телесно достижимой части окружающего мира, но близко от этой зоны или у её границы с внешней стороны. Фразеологизм в целом отображает стереотипное представление о близости месторасположения двух объектов» [3, с. 593]. Кроме того, историко-этимологический экскурс, посвященный анализируемому фразеологизму, несомненно, «работает» в пользу его исключительно пространственного значения: «В старину рука служила мерой длины. Первоначальная форма выражения была *рука подать* – остаток широко распространенной прежде в русском языке конструкции “неопределенная форма глаг. + им. падеж сущ. на *-а*”, которая и сейчас еще бытует в некоторых северно-русских говорах (ср. *баня топить* вместо *баню топить*). Сначала это сочетание означало “расстояние в длину руки”, а затем постепенно приобрело общее значение “близко”» [8, с. 505]. Наконец, иллюстративный материал к данному фразеологизму во всех фразеологических словарях (а это от одного до шестнадцати контекстов) демонстрирует его использование только с целью пространственной характеристики.

Сопоставим приведенную характеристику с корпусными данными.

Количество вхождений данного фразеологизма (в прямом и инверсированном вариантах) в разные корпуса НКРЯ приводится в таблице 1.

Таблица 1 – Количество вхождений фразеологизма *рукой подать* в тексты НКРЯ

Корпус НКРЯ	*Рукой /-ою подать*	*Подать рукой /-ою*
Основной	751 / 4	12 / 2
Газетный	467 / 1	3 / –
Параллельный	104 / 1	–
Поэтический	21 / 4	14 / 2
Устный	16 / –	–
Всего	1369	33

Анализируемый фразеологизм объективно преобладает в текстах Основного и Газетного корпусов. Первое его вхождение в тексты НКРЯ датируется 1813 годом: *Он увидел три женские фигуры, которые, сплетясь руками, проходили по дорожке под его террасой… только что* ***рукой подать****… он мог различить, что две крайние фигуры смеялись, но какие были у них лица, не мог заметить…* [И.И. Лажечников. Гримаса моего доктора (1813)]. Обращает на себя внимание активность данного фразеологизма в Параллельном корпусе и относительная активность (с учетом специфики стихотворных текстов) в Поэтическом корпусе НКРЯ. Инверсированный вариант фразеологизма представлен в текстах корпуса 33 раза (~2,3 % от общего числа вхождений), и при этом наиболее активно в поэтических произведениях: *Отлучиться разрешите, Дескать, случай дорогой, Мол, поскольку местный житель, До двора – подать рукой* [А.Т. Твардовский. Про солдата-сироту [Василий Теркин, 27] (1941–1945)]. Немногочисленные фиксации морфологического варианта соматического компонента фраземы (*рукою*) равным количеством представлены в Основном и Поэтическом корпусах: *До Эйфелевой –* ***рукою подать****! Подавай и лезь* [М.И. Цветаева. Лучина (1931)].

В большинстве текстов НКРЯ фразеологизм *рукой подать* используется в соответствии со своим значением, закрепленным во фразеографических источниках, служит для выражения пространственной характеристики. При этом контексты его употребления позволяют выявить типичные для данного фразеологизма условия функционирования.

Так, характерной для анализируемого фразеологизма является сочетаемость с предложно-падежными конструкциями «*от… – до…* + ФЕ», «*до…* + ФЕ», «*от…* + ФЕ», «*из… – до…* + ФЕ»: *Поездом ему было удобней, потому что* ***от Комсомольской площади до Ингиного переулка рукой подать*** [В. Корнилов. Демобилизация (1969–1971)]; *У людей было две исконных мечты: мечта летать вообще, проистекшая из зависти к насекомым, и мечта слетать к Солнцу, проистекшая из невежества, ибо они полагали, что* ***до Солнца рукой подать*** [А. Стругацкий, Б. Стругацкий. Сказка о Тройке (1967–1968)]; *Словно во сне, поднимал я в атаку солдат, которые были* ***от меня рукой подать****, но по каким-то неведомым законам кошмара меня не слышали* [С. Лунгин. Виденное наяву (1989–1996)]; ***Из Дамаска до Каира рукой подать****. Но «Супер Каравелле» сирийской авиакомпании потребовалось на этот путь более чем два часа* [Н. Пастухов. Каир в эти дни // «Огонек», 1973]. Данный фразеологизм регулярно используется также в сочетании с конструкциями наречного типа «*оттуда – до…* + ФЕ», «*отсюда – до…* + ФЕ», «*откуда – до…* + ФЕ», а также «*а там и до…* + ФЕ»: *В субботу юнкера сошлись на Покровке, у той церкви с короною на куполе, где венчалась императрица Елизавета с Разумовским.* ***Оттуда до Гороховой было рукой подать*** [А.И. Куприн. Юнкера (1932)]; ***Отсюда было рукой подать до хутора****, она знала тут все прогалины и стежки, за много лет исхоженные ее ногами* [В. Быков. Знак беды (1982)]; *Лет тридцать с лишком тому назад я провел два месяца, с конца сентября до конца ноября, поблизости полюса, – северного конечно. Это – в Якутске,* ***откуда до полюса рукой подать*** [И.А. Гончаров. Фрегат «Паллада» (1855)]; *Тридцать верст резво отмахал я по ровному набитому грейдеру, свернуть с которого нужно было возле хутора Салтынский, а уж* ***там и до места – рукой подать*** [Б. Екимов. В степи (1998)].

Кроме того, фразеологизм *рукой подать* в пространственном значении активно представлен и вне приведенных выше конструкций: *Вечером, после привала, сделанного в Братовщине, часу в восьмом, Москва была уже* ***рукой подать*** [М.Е. Салтыков-Щедрин. Пошехонская старина. Житие Никанора Затрапезного, пошехонского дворянина (1887–1889)]; *На чай приглашаю, в гости! Вот мой дом –* ***рукой подать****. У меня жена дома, дети, двое…* [В. Шукшин. Штрихи к портрету (1973)].

В то же время наблюдения над вхождениями фразеологизма *рукой подать* в тексты корпуса позволяют сделать выводы о том, что данный фразеологизм активно используется разными авторами и для выражения временнóй характеристики, т. е. выступает в значении ‘о небольшом сроке до чего-л.; совсем скоро’: *К Филиповкам доспеют, попостимся с тобой огурчиком, а там уж и Рождество Христово,* ***рукой подать*** [И.С. Шмелев. Лето Господне (1927–1944)]; *В воздухе, как всегда, пахло подсолнечниковыми семечками, точнее, жмыхом, который из них производился; ясный, чуть-чуть морозный декабрьский день еще не истаял, не уступил тьме, хотя было далеко за полдень и до долгого зимнего вечера оставалось* ***рукой подать*** [В. Михальский. Храм Согласия (2008)]; *Когда в сон потянуло, они даже не стали подниматься на второй этаж − искать спальни. Да и рассвет был –* ***рукой подать*** [Д. Рубина. Русская канарейка. Блудный сын (2014)]. Наиболее регулярно такое значение реализуется фразеологизмом в составе конструкции «*до…* + ФЕ»: *Нейду я, а себя веду, как колокол (не вечевой!), мотая буйной головой, на этот Китеж снеговой по-над недремлющей рекой, когда* ***до сна подать рукой****, когда зима, белым-бела, старушкой-нищенкой брела…* [С.В. Петров. «Кому печаль мою повем...» [Новгород зимой, 5] (1955)]; *Если ещё полтора десятилетия назад рассказы о том, что лекарства будут подбираться индивидуально, звучали столь же фантастично, как обещания слетать в отпуск на Марс, то сейчас можно говорить о том, что* ***эра персонализированной медицины*** *если не настала, то* ***до неё рукой подать*** [А. Чернова. Век индивидуальности // «Зеркало мира», 2012]; *Дом углами в бурю вклинен,* ***До войны подать рукой*** [А.А. Прокофьев. «Ради войн и ради мира...» [Повесть о двух братьях, 1] (1932)].

Кроме того, в текстах НКРЯ фразеологизм *рукой подать* используется в составе конструкции «*от… – до…* + ФЕ», не имеющей обстоятельственного значения, а служащей для передачи логико-смысловой связи между двумя субъектами, явлениями, событиями: *Живут –*

благодать, – ***от банкира до вора рукою подать*** [Б.П. Корнилов. Последний день Кирова (1935)]; *Ибо в подавляющем большинстве своем это были те самые* ***элегические марши, от которых до романса или танго – рукой подать*** [Б. Кац, О. Ронен. Марш // «Звезда», 2003]; ***От этого мечтания рукой подать до идеи Раскольникова*** *(роман о нём Достоевский печатает спустя два года после выхода «Записок из подполья»), поощряющей убийство как инструмент для достижения счастья* [И. Золотусский. «Записки сумасшедшего» и «Записки из подполья» // «Октябрь», 2002]; *Может быть,* ***от антихимии до антигравитации рукой подать****?* [А. Грудинкин. От антигравитации до антихимии // «Знание-сила», 2012]. Кроме того, в данной функции фразеологизм *рукой подать* употребляется в сочетании с типичными для него конструкциями наречного типа: *Первый осмысленный взгляд сына − это расплывающееся, ускользающее нечто в синем оттенке радужной оболочки глаза, удержавшей как будто тени, впитанные в древних баснословных лесах, где было больше птиц, чем тигров, больше плодов, чем шипов, и где, в пестрой глубине, зародился человеческий разум. А* ***отсюда рукой подать до нового, антипролетарского, понимания эволюции*** [В. Шевченко. Зрячие вещи // «Звезда», 2003]; *Только это простое движение позволило бы ему пройти путь от изучения свободного падения до закона всеобщего притяжения,* ***откуда уже рукой подать до ньютоновской картины мира****, если под рукой будет математик уровня Ньютона* [Г. Горелик. Гравитация – первая фундаментальная сила // «Знание-сила», 2012]; *Нехватка полиненасыщенных кислот автоматически влечет за собой недостаток простагландидов,* ***а там и до гормонального дисбаланаса рукой подать*** [Семечко жизни (2003) // «Семейный доктор», 2003.11.15].

Осознавая нестандартность такого употребления фразеологизма, авторы в отдельных случаях закавычивают его: *Это хорошие качества, от которых, казалось бы,* ***«рукой подать»*** *и до эмоций, выражающих сопереживание, сострадание* [А. Яковлев. Омут памяти. Т. 2 (2001)]. В то же время распространенность фразеологизма *рукой подать* в вышеназванной функции не позволяет подобное его использование охарактеризовать как окказиональное.

Таким образом, обращение к Национальному корпусу русского языка как к источнику материала для фразеологического исследования, а также как к источнику статистической, хронологической, метаязыковой информации позволяет сделать наблюдения (общего и частного характера), релевантные как для отдельных фразеологизмов, так и для группы фразеологических единиц, объединенных общим компонентом. Корпусные данные способствуют верификации данных словарей путем обнаружения и фиксации функционально-семантических изменений, происходящих во фразеологизмах.

Литература

1. Шубина, В.П. Заметки о полевой организации соматической фразеологии в немецком языке / В.П. Шубина // Функциональная система немецкого языка. – Челябинск, 1977. – С. 81–89.

2. Вайнтрауб, Р.М. Опыт сопоставления соматической фразеологии в славянских языках / Р.М. Вайнтрауб // Труды Самаркандского ун-та. Вопросы фразеологии. – 1975. – Вып. 288, № 9. – С. 162–170.

3. Большой фразеологический словарь русского языка. Значение. Употребление. Культурологический комментарий / отв. ред. В.Н. Телия. – М. : АСТ-Пресс книга, 2006. – 784 с.

4. Национальный корпус русского языка [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.ruscorpora.ru. – Дата доступа : 12.08.2018.

5. Фразеологический словарь русского языка : свыше 4000 словарных статей / под ред. А.И. Молоткова ; сост. Л.А. Войнова [и др.]. – М. : Сов. энциклопедия, 1968. – 543 с.

6. Фразеологический словарь русского литературного языка : в 2-х т. : ок. 12000 фразеолог. единиц / сост. А.И. Федоров. – М. : Цитадель, 1997. – Т.2. Н−Я. – 396 с.

7. Мокиенко, В.М. Большой словарь русских поговорок / В.М. Мокиенко, Т.Г. Никитина ; под общ. ред. В.М. Мокиенко. – М. : ОЛМА Медиа Групп, 2007. – 784 с.

8. Словарь русской фразеологии : Историко-этимологический справочник / А.К. Бирих, В.М. Мокиенко, Л.И. Степанова ; С.-Петерб. гос. ун-т. – СПб. : Фолио-пресс, 1998. – 700 с.

Гомельский государственный
университет им. Ф. Скорины

Поступила в редакцию 12.01.2019

Известия Гомельского государственного университета
имени Ф. Скорины, № 1 (112), 2019

УДК 821.124’04(476)09

Праблематызацыя культурнай памяці ў літаратуразнаўчых даследаваннях (на прыкладзе лацінамоўных твораў Г. Пельгрымоўскага)

А.У. Давыдава

Даецца кароткая характарыстыка літаратуразнаўчых даследаванняў, звязаных з паняццем культурнай памяці. Звяртаецца ўвага на даследаванні як айчынных, так і замежных даследчыкаў. Упершыню ў рэчышчы даследаванняў культурнай памяці разглядаюцца лацінамоўныя творы Гальяша Пельгрымоўскага. На прыкладзе лацінамоўнай творчасці Г. Пельгрымоўскага робіцца спроба асэнсавання спецыфікі даследавання культурнай памяці.
Ключавыя словы: даследаванні памяці, культурная памяць, Паўночны Рэнесанс, рыторыка, лацінамоўная літаратура ВКЛ.

A brief overview of the literature studies relating to the concept of cultural memory is provided. The attention is drawn to the studies of national as well as foreign researchers. For the first time, the Latin-language works of Helias Pilgrimovius are considered in line with the research of cultural memory. Using the example of H. Pilgrimovius's Latin literary creativity, an attempt is made to understand the specifics of the study of cultural memory.
Keywords: memory studies, cultural memory, Northern Renaissance, rhetoric, Latin literature of Grand Duchy of Lithuania.

Міждысцыплінарны напрамак аналізу сацыяльна-культурных з’яў і працэсаў пад агульнай назвай memory studies («даследаванні памяці») з’яўляецца адным з найбольш перспектыўных напрамкаў сучасных сацыяльна-гуманітарных штудый. Асноўныя тэарэтычныя паняцці і метадалагічны апарат, якія выкарыстоўваюцца ў галіне даследавання памяці, абумоўлены развіццём сацыяльных навук і гісторыі ў Заходняй Еўропе (класічныя працы М. Хальбвакса [1], П. Рыкёра [2], Я. Асмана [3], А. Асман [4] і інш). У 1992 г. Я. Асман прапанаваў тэорыю культурнай памяці (das kulturelle Gedächtnis), якая здолела аб’яднаць такія розныя галіны навук як гісторыя, антрапалогія, сацыялогія, літаратурныя даследаванні і інш. [3].

Асобнай «сімвалічнай формай» (Э. Касірэр) культурнай памяці можа выступаць літаратура. Сучасная даследчыца А. Эрл у сваёй кнізе «Памяць у культуры» акцэнтуе ўвагу на праблеме вывучэння памяці ў літаратуры [5]. Даследчыца адзначае, што існуе вялікая колькасць значных асобных даследаванняў, што фарміруюць «вельмі гетэрагеннае поле, якое наўрад ці можна назваць “даследаваннямі памяці ў літаратуры” (literary memory studies)» [5, с. 67]. А. Эрл і А. Нюнінг, спрабуючы сістэматызаваць асноўныя падыходы да вывучэння памяці ў межах літаратуразнаўства, вылучылі тры самыя ўплывовыя канцэпцыі памяці ў літаратурных даследаваннях, якія сфарміраваліся дагэтуль, а менавіта: памяць у літаратуры (memory in literature); памяць літаратуры (memory of literature); літаратура як сродак калектыўнай памяці (literature as a medium of collective memory) [6, с. 264–265].

Канцэпцыя *памяці ў літаратуры* займаецца вывучэннем рэпрэзентацыі памяці ў літаратурным творы. Такога тыпу даследаванні грунтуюцца на дыялагічных адносінах паміж літаратурай і пазалітаратурнымі дыскурсамі памяці, а таксама на канцэпцыі мімезіса. Пры гэтым выкарыстоўваюць тэрмін «мімезіс памяці», які тычыцца ўсіх форм рэпрэзентацыі, функцый, працэсаў, уласцівасцяў памяці (індывідуальнай і калектыўнай) у літаратурным творы [6, с. 265].

Канцэпцыя *памяці літаратуры* прыпісвае сімвалічнай сістэме «літаратура» ўласцівасць памяці, згодна з якой літаратурныя творы і іх эстэтычныя формы «помняцца» аўтарамі, чытачамі альбо інстытутамі. Вышэйзгаданыя даследчыкі вылучаюць наступныя аспекты памяці літаратуры: 1) інтэртэктуальныя сувязі як памяць літаратуры; 2) жанр як рэпазіторый памяці; 3) літаратурны канон і гісторыя літаратуры як інстытуалізаваная памяць літаратуразнаўства і грамадства [6, с. 264].

Найбольш прадуктыўным у першым аспекце з'яўляецца зварот да канцэпцый антычнай рыторыкі, якая ў XX ст. выйшла за межы яе вузкага разумення як «мастацтва пераканання» альбо «навукі складання прамоў» [7, с. 380]. Сучасная тэорыя рыторыкі прывяла да прызнання абагульненых і ўнутрана суаднесеных узроўняў рытарычнага: рыторыка выступае ў ролі «культурнага метатэкста» і ўдзельнічае ў фарміраванні камунікатыўных іерархій (не толькі праз выяўленне прамога ўплыву тэкста на тэкст, але і пры перадачы сэнсавых структур без кантактнага ўплыву аднаго тэкста на другі).

Другі аспект – даследаванні катэгорыі жанра як пэўнага «сховішча» памяці – найбольш добра засвоены ў айчынным літаратуразнаўстве. М.М. Бахцін распрацаваў тэорыю жанра як цэласнага тыпу мастацкага выказвання, які мае свой зыходны, генетычны змест і сваю памяць: «Жанр жыве сучасным, але заўсёды памятае сваё мінулае, свой пачатак» [8, с. 120]. Акрамя таго, для тлумачэння цеснага ўзаемадзеяння літаратурнага і індывідуальнага ўзроўняў на прыкладзе памяці жанраў даследчыкі карыстаюцца тэрмінамі рэцэптыўнай эстэтыкі, таму што літаратурныя жанры і іх фармальныя характарыстыкі цесна звязаныя з тым, што вядомы гісторык, літаратуразнавец, адзін з заснавальнікаў «канстанцкай школы» рэцэптыўнай эстэтыкі Г.Р. Яўс следам за В. Ізерам называе «гарызонтам чаканняў» (Erwartungshorizont) чытача.

Асаблівасці формы, уласцівыя пэўным жанрам, з'яўляюцца элементамі культурнай памяці і належаць да агульных ведаў грамадства. «Гарызонт чакання» чытача складаецца для кожнага твора ў гістарычны момант яго з'яўлення з перадразумення жанравых асаблівасцяў, формы і тэматыкі вядомых да таго часу твораў, а таксама з апазіцыі паэтычнай і практычнай моў [9, с. 59]. Перадразуменне выклікае ў чытачоў пэўную эмацыянальную ўстаноўку і закладвае чаканні, якія могуць ці захоўвацца на працягу чытання, ці змяняцца. У зменах ці ўзнаўленнях такога характару акрэсліваюцца межы жанравай структуры твора. Такім чынам, з аднаго боку, на гарызонт чакання чытача робяць свой уплыў спецыфіка часу і культурнай прасторы, а з другога боку – індывідуальныя асаблівасці канкрэтнага рэцыпіента.

Прыцягвае ўвагу трэцяя канцэпцыя паводле класіфікацыі А. Эрл і А. Нюнінга (*літаратура як сродак калектыўнай памяці)*, якая прасочвае ролю літаратуры ў перадачы культурнай памяці. У рамках дадзенага падыходу даследуецца, як функцыянуе літаратура ў якасці сродку культурнай памяці і якую функцыю выконваюць літаратурныя тэксты ў памяці культуры. Гэты падыход заснаваны на разуменні культурнай памяці як тэкста. На думку Ю.М. Лотмана, культурная памяць адбірае тэксты для запамінання і захавання ў залежнасці ад каштоўнасцей сучаснасці: «Доўгатэрміновасць тэкстаў стварае ўнутры культуры іерархію, якая звычайна атаясамліваецца з іерархіяй каштоўнасцей» [10, с. 489]. Кожная культура вызначае сваю парадыгму таго, што неабходна памятаць (г. зн. захоўваць), а што належыць забыццю. Кожны тэкст можна разглядаць як актуалізацыю мінулага (і культурнай памяці) і як праграму пераносу гэтых успамінаў пра мінулае ў будучыню [11, с. 19].

Асяроддзем культурнай памяці з'яўляецца група, якая вызначае сваю ідэнтычнасць з дапамогай сімвалаў, вар'іруючы, аднаўляючы і ажыўляючы іх склад; апорай культурнай памяці ёсць асобныя індывідуумы, якія асвойваюць дадзеныя сімвалы і па-мастацку выкарыстоўваюць іх [4, с. 19]. Для апісання феномена культурнай памяці вызначальнай з'яўляецца праблема ўзаемаадносін культуры і суб'екта свядомасці. Па-першае, асоба чалавека фарміруецца ў культуры пры дапамозе шэрагу фактараў: гістарычнае мінулае, асаблівасці геаграфічнай прасторы, міфалогія, рэлігія, традыцыі ў навуцы, мастацтве і інш. Па-другое, асоба – суб'ект культуратворчасці. Чалавек з'яўляецца стваральнікам культуры, а таксама мэтай яе станаўлення. Ва ўмовах гэтай сістэмы асоба можа быць адначасова і аб'ектам, і суб'ектам культуры, аўтарам і адрасатам тэкста культуры – цэнтрам і носьбітам культурнай памяці. Менавіта таму для акрэслення дыяпазону культурнай памяці аўтара вельмі важна «адпраўная кропка» – вывучэнне светапогляду пісьменніка, яго біяграфіі як чытача, выяўленне ў творах аўтара працягу традыцый і аўтарскага наватарства, вывучэнне жанравых і стылёвых своеасаблівасцей.

Аўтарская інтэнцыя Гальяша Пельгрымоўскага (Helias/Elias Pilgrimovius; Eliasz Pielgrzymowski; ? – 1604) і яго творчасць дастаткова паказальныя для выяўлення феномена культурнай памяці ў гістарычнай прасторы Вялікага Княства Літоўскага на мяжы эпох Рэнесансу і Барока.

З канца XV ст. на беларускіх землях пачынае фарміравацца спецыфічная культура, якая традыцыйна называецца Latinitas[1]. С. Нарбутас прапаноўвае разглядаць гэтае паняцце не толькі як суму лацінскай мовы і створаных на ёй помнікаў, але і як нейкую матрыцу еўрапейскай культуры, якая самастойна дзейнічала і працягвае дзейнічаць да нашага часу, якая стварала і стварае пры дапамозе пэўных моўных, жанравых і іншых якасных кодаў, а таксама ментальнай і практычнай дзейнасці ўніфікаваную аксіялагічную прастору для выяўлення (самавыяўлення) асобных індывідаў і суполак [12, с. 111]. У шматмоўнай літаратуры Беларусі польскамоўныя творы з'явіліся ў 50-я гг. XVI ст. і, як адзначае С. В. Кавалёў, польскамоўная літаратура «за кароткі час – да пачатку XVII ст. – прайшла шлях свайго станаўлення і развіцця» [13, с. 198]. Пасля Люблінскай уніі (1569) польская мова стала ўніверсальнай мовай зносін у дзяржаве, атрымаўшы шырокую чытацкую аудыторыю сярод магнатаў, шляхты і гараджан.

Гальяш Пельгрымоўскі пачаў сваю літаратурную дзейнасць на лацінскай мове, а на пачатку XVII ст. паступова перайшоў на польскую мову. Лацінамоўныя літаратурныя творы Гальяша Пельгрымоўскага былі створаны ва ўмовах існавання ў еўрапейскай літаратурнай прасторы эпохі Рэнесансу так званай «сімвалічнай мовы», якая дзейнічала ў якасці агульнага кода ў розных рэгіёнах літаратурнай прасторы [14, с. 138]. У гэтай прасторы літаратурныя правілы, а таксама падыходы да складання тэксту, якія часцей за ўсё абапіраліся на класічныя рытарычныя правілы, замацоўваліся праз падручнікі рыторыкі і паэтыкі: менавіта такія падручнікі і выконвалі функцыю носьбітаў новалацінскай філалагічнай культуры. Гальяш Пельгрымоўскі, безумоўна, авалодваў лацінскай мовай з дапамогай такіх падручнікаў рыторыкі [15, с. 12]. Лацінамоўныя празаічныя творы Гальяша Пельгрымоўскага вызначаюцца жанравай і тэматычнай разнастайнасцю. Яны сталі выдатнай літаратурнай школай для аўтара, чый паэтычны талент у поўнай меры раскрыўся ў творчасці на польскай мове. Выбар мовы пісьменнікам, відавочна, у высокай ступені матываваўся гарызонтамі чаканняў чытача Вялікага Княства Літоўскага ў канцы XVI ст.: менавіта мова з'яўляецца сродкам перадачы культурнай памяці, служыць для фіксавання, узнаўлення, перадачы і прыёму інфармацыі ў часе і прасторы.

Першы лацінамоўны твор Гальяша Пельгрымоўскага «Панегірычная апастрофа» («Panegyrica apostrophe», Кракаў, 1583) прысвечаны ваеннаму паходу Хрыстафора Радзівіла Перуна, які ў 1581 г. разам з атрадамі Філона Кміты Чарнабыльскага зрабіў рэйд да вярхоўяў Волгі, а таксама заняў Старыцу і Ржэў. Не толькі Гальяш Пельгрымоўскі, але і іншыя літаратары таго часу – Францішак Градоўскі і Андрэй Рымша – былі непасрэднымі ўдзельнікамі гэтай ваеннай кампаніі. Кожны з удзельнікаў ваеннай выправы Хрыстафора Радзівіла апісваў славутыя дзеянні магната Вялікага Княства Літоўскага ў літаратурных творах: Францішак Градоўскі – у лацінамоўнай паэме «Апісанне маскоўскага паходу яснавяльможнага валадара і пана: пана Хрыстафора Радзівіла» (Hodoeporicon Moschicum Illustrissimi Principis ac Domini: Domini Christophori Radiwilonis», Вільня, 1582), Андрэй Рымша – у польскамоўнай паэме «Дзесяцігадовая аповесць ваенных спраў… князя Крыштофа Радзівіла» (Deketeros akroama, to jest dziesięćroczna powieść wojennych spraw… Krysztofa Radziwiła, Вільня, 1585). Аднак, храналагічнам першым польскамоўным творам на гэту тэму была паэма Яна Каханоўскага – «Паход на Маскву» (Jezda do Moskwy, Кракаў, 1583). Варты ўвагі той факт, што Ян Каханоўскі, які таксама пачынаў сваю літаратурную дзейнасць як лацінамоўны аўтар, у апошняй чвэрці XVI ст. перайшоў на польскую мову. Прыклад Яна Каханоўскага быў вырашальным для далейшага развіцця польскай паэзіі [16, с. 64].

Доўгатэрміновая памяць культуры вызначаецца прыналежным да яе наборам тэкстаў, якія існуюць доўгі час, якія разам ствараюць акрэсленую культурную прастору [10, с. 17]. Такія тэксты змяшчаюць пэўныя інварыянты сэнсаў, якія могуць актуалізавацца ў кантэксце розных эпох. Як адзначаў Ю.М. Лотман, «працінаючыя дыяхранію культуры канстантныя наборы сімвалаў у значнай ступені бяруць на сябе функцыю механізмаў адзінства: ажыццяўляючы памяць культуры пра сябе, яны не дазваляюць ёй распасціся на ізаляваныя храналагічныя пласты» [10, с. 241]. Адной з найбольш магутных сістэм аднаўлення і перадачы істотных індывідуальных і культурных успамінаў ёсць рэлігія [11, с. 16].

[1]Можа перакладацца як «чыстая лаціна» і як «лацінская культура».

Сваёй арыгінальнасцю сярод іншых твораў Гальяша Пельгрымоўскага звяртае ўвагу чытача лацінамоўнае выданне пад назвай «Пра герояў у Касцёле Божым» («De heroibus in Dei Ecclesia», Кракаў, 1585). Асноўная частка кнігі складаецца з 36 апавяданняў пра самых вядомых персанажаў Старога Запавету. Твор быў прысвечаны каралю Стэфану Баторыю і меўся стаць адным са сродкаў умацавання Пельгрымоўскага пры двары. У дэдыкацыі да твора аўтар акрэслівае мэту стварэння свайго сачынення: «illustres illos Principes et Reges, quos ex sanctarum scripturarum libris excerptos in has paginas conieci, ut documenta sumere volentibus longae inquisitionis labor absit»[2] [17, p. 2 n. n.]. Аўтар прапануе Стэфану Баторыю «monimentum aliquod suae subiectissimae mentis»[3], падобна таму, як «boni agricolae primos agrorum suorum fructus primum ad suum dominum deferant»[4] [17, p. 2 n. n.].

У творах рознага паходжання, аддаленых адзін ад аднаго ў часе і прасторы, сустракаюцца канстантныя вобразы ці спосабы выяўлення – топасы, якія ў сістэме рыторыкі мелі дачыненне да аргументаў ці тэм, дазваляючы прыцягнуць увагу слухача і паказаць яму сутнасць прадмета, які выкладаецца [7, с. 67]. Прыпадабненне кнігі да саду падтрымлівалася даволі трывалымі рытарычнымі і паэтычнымі традыцыямі: у рэлігійнай літаратуры на такое прыпадабненне паўплывалі евангельскія прытчы, у якіх часта павучальная місія падаецца як праца вінаградара, садоўніка альбо земляроба [7, с. 77–78]. Паўтаральнасць гэтага матыву вызначаецца яго прыналежнасцю да топікі культуры, для якой былі цэнтральнымі хрысціянскія ідэі.

Як было намі ўсталявана, дэдыкацыя Гальяша Пельгрымоўскага да твора тэкстава карэлюе з дэдыкацыяй швейцарскага пісьменніка-пратэстанта XVI ст. Іаана Пантыселы (1552–1622) да твора Людвіга Лаватэра (1527–1586), вядомага тэолага эпохі Рэфармацыі. Іаан Пантысела выдаў свой пераклад твора Лаватэра пад назвай «Кніга Эсфіры ў 47 гаміліях» («Liber Hestherae homiliis XLVII», Цюрых, 1585) [18, с. 155]. Зварот да практыкі герменеўтычнага асваення Свяшчэннага Пісання, якая была характэрна ў першую чаргу для паўночнага гуманізму, у творы «Пра герояў у Касцёле Божым» сведчыць пра ўплыў ідэй гуманістаў культурнай прасторы Паўночнага Рэнесансу на культурныя працэсы, якія адбываліся ва Усходняй Еўропе [19, с. 83]. Гістарычная своеасаблівасць Паўночнага Рэнесансу, перш за ўсё, праявілася ў цікавасці да пытанняў рэлігійнай маралі.

Зварот Гальяша Пельгрымоўскага да сачыненняў гуманістаў, прыналежных да культурнай прасторы Паўночнага Рэнесансу, патрабаваў высокага ўзроўню ведаў пісьменніка. Начытанасць Пельгрымоўскага як у антычнай, так і ў сучаснай яму гуманістычнай літаратуры не выклікае сумнення [15], [16], [18]. Да гэтага часу, аднак, застаецца загадкай, у якіх бібліятэках пісьменнік мог азнаёміцца з такой вялікай колькасцю твораў аўтараў-класікаў і аўтараў-гуманістаў.

Так, у наступным лацінамоўным творы пад назвай «Ліст да Найяснейшага і Высакароднага Пана Тэадора Скуміна» («Epistola ad Magnificum et Generosum virum, Dominum Theodorum Skuminum», Вільня, 1586) Гальяшом Пельгрымоўскім прадстаўлены выклад гістарычнай мадэлі translatio imperii («перанос улады»). Запазычаны аўтарам выклад быў знойдзены намі ў сачыненні нямецкага гуманіста Агрыпы Нетэсгаймскага (Agrippa von Nettesheim) «Пра няпэўнасць і марнасць навук» («De incertitudine et vanitate scientiarum», Кёльн, 1527) [20, с. 70–72]. Ліст быў адрасаваны Тэадору Скуміну Тышкевічу (1538–1618), вядомаму дзяржаўнаму дзеячу Вялікага Княства Літоўскага, які ў 1586 г. атрымаў пасаду падскарбія літоўскага. З гэтай нагоды Гальяш Пельгрымоўскі адрасаваў яму гратуляцыйны ліст, у якім аўтар прадставіў і свае разважанні пра паходжанне ўлады.

У адпаведнасці з канцэпцыяй translatio imperii Пельгрымоўскі адзначае, як улада, якая мае вытокі яшчэ ў манархіі асірыйцаў, паступова пераходзіць да караля Стэфана Баторыя: «post <…> longissima seculorum serie ad Boleslaum, inde ad Praemislum, mox ad Piastum, postea ad Iagellonem eiusque nobilissimam stirpem, & ab eo ad hunc Serenissimum Regem Stephanum Monarchiae potestas peruenit, non haereditario tamen, sed electionis iure»[5] [21, с. 6].

[2]«слаўных Князёў і Каралёў тых, якіх <…> я прадставіў на гэтых старонках, каб не была патрэбна праца доўгага пошуку для жадаючых прывесці прыклады» (тут і далей пераклад аўтара. – *А. Д.*)

[3]«своеасаблівы помнік свайго найадданейшага розуму»

[4]«руплівыя земляробы першыя плады сваіх палеткаў спачатку да свайго гаспадара нясуць»

[5]Пасля <…> вельмі доўгай чарады стагоддзяў да Баляслава, ад яго да Пшэмысля, потым да Пяста, пазней да Ягеллона і яго найзнатнейшых нашчадкаў, адтуль да цяперашняга найяснейшага караля Стэфана ўлада манархіі перайшла, аднак не па праве наследавання, а па праве выбрання.

Неабходна прыгадаць, што згодна з ідэалагічнай мадэллю translatio imperii, якая склалася ў еўрапейскай сярэднявечнай гістарыяграфіі, гісторыя развіваецца ў выглядзе лінейнага працэса, у ходзе якога ўлада перадаецца ад аднаго сусветнага правіцеля да другога. Выкарыстанне ідэі пра перанос царстваў у Сярэднявечча і Новы час дэманстравала гістарычную пераемнасць з імперыямі мінуўшчыны, і аргумент translatio imperii неаднаразова быў накіраваны на легітымацыю ўлады на ўнутранай і міжнароднай арэне. Легітымацыя ўлады з'яўляецца адным з найважнейшых праяўленняў узаемасувязі ўлады з памяццю: памяць выкарыстоўваецца для абгрунтавання права на ўладу, а таксама для апраўдання ўнутры- і знешнепалітычных дзеянняў носьбіта ўлады. Такое выкарыстанне спасылак на гістарычныя падзеі звязвае сучаснае для аўтара палітычнае становішча з каштоўнасцямі мінулага і павялічвае ролю культурнай памяці для эліты тагачаснага грамадства, якая выкарыстоўвала лацінскую мову як мову міжнародных зносін у якасці сродку трансляцыі дзяржаўна-палітычных праграм.

Мастацкая практыка Гальяша Пельгрымоўскага можа трактавацца як «спецыфічная форма пазіцыяніравання ў полі культурнай вытворчасці» [22, с. 48]. Аўтарская інтэнцыя Пельгрымоўскага была накіравана на захаванне істотных складнікаў памяці поля [23] літаратурнай вытворчасці Рэчы Паспалітай абедзвюх дзяржаў у канцы XVI ст. Выкарыстоўваючы актуальную для таго перыяду палітычную ідэю translatio imperii, а таксама герменеўтычна асвойваючы Біблію як найважнейшы элемент адной з самых магутных сістэм перадачы культурнай памяці – рэлігіі, – Пельгрымоўскі імкнуўся абгрунтаваць і легітымізаваць паходжанне дзяржаўнай ўлады на ўнутранай і міжнароднай арэне. Праз творчую індывідуальнасць, праз практыку эстэтычнага пазнання аўтар мог найбольш пераканаўча праявіць свае погляды і адукаванасць.

Літаратура

1. Хальбвакс, М. Социальные рамки памяти / М. Хальбвакс. – М. : Новое издательство, 2007. – 343 с.

2. Рикёр, П. Память, история, забвение / П. Рикёр. – М. : Издательство гуманитарной литературы, 2004. – 728 с.

3. Ассман, Я. Культурная память. Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности / Я. Ассман. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – 368 с.

4. Ассман, А. Длинная тень прошлого: Мемориальная культура и историческая политика / А. Ассман. – М. : Новое литературное обозрение, 2014. – 328 с.

5. Erll, A. Memory in Culture / A. Erll. – Basingstoke : Palgrave Macmillan, 2011. – 224 s.

6. Erll A. Where literature and memory meet: towards a systematic approach to the concepts of memory used in literary studies / A. Erll, A. Nünning // Literature, literary history, and cultural memory. REAL – Yearbook of research in English and American Literature. – 2005. – Vol. 21. – P. 261–294.

7. Сазонова, Л.И. Память культуры. Наследие Средневековья и барокко в русской литературе Нового времени / Л.И. Сазонова. – М. : «Рукописные памятники Древней Руси», 2012. – 472 с.

8. Бахтин, М.М. Собрание сочинений : в 7 т. / М.М. Бахтин. – Москва : Русские словари : Языки славянских культур, 2002. – Т. 6. Проблемы поэтики Достоевского, 1963 ; Работы 1960-х–1970-х гг. – 799 с.

9. Яусс, Х.Р. История литературы как провокация литературоведения / Х.Р. Яусс // Новое литературное обозрение. – 1995. – № 12. – С. 34–84.

10. Лотман, Ю.М. Семиосфера: сборник / Ю.М. Лотман. – СПб. : Искусство-СПБ, 2000. – 703 с.

11. Томпсон, Д.Э. «Братья Карамазовы» и поэтика памяти / Д.Э. Томпсон. – СПб. : Академический проект, 1999. – 344 с.

12. Нарбутас, С. Латинская литература Великого Княжества Литовского и актуальные проблемы исследования письменного наследия ВКЛ / С. Нарбутас // Беларуская кніга ў кантэксце сусветнай кніжнай культуры : зборнік навуковых артыкулаў : у 2 ч. / Беларускі дзяржаўны універсітэт культуры і мастацтваў. – Мінск, 2006. – Ч. 2. – С. 76–89.

13. Кавалеў, С.В. Станаўленне польскамоўнай паэзіі ў полілінгвістычнай літаратуры Беларусі эпохі Рэнесансу / С.В. Кавалёў. – Мінск : БДУ, 2002. – 218 с.

14. Николози, Р. Петербургский панегирик XVIII века: Миф – идеология – риторика / Р. Николози. – М. : Языки славянской культуры, 2009. – 216 с.

15. Pielgrzymowski, E. Apostrofa panegiryczna / oprac.: B. Awianowicz. – Warszawa : Wydawnictwo Neriton, 2012. – 86 s.

16. Некрашэвіч-Кароткая, Ж.В. Беларуская лацінамоўная паэма: позні Рэнесанс і ранняе Барока / Ж.В. Некрашэвіч-Кароткая. – Мінск : БДУ, 2011. – 231 с.

17. Pilgrimovius, H. De heroibus in Dei Ecclesia / H. Pilgrimovius. – Cracoviae : In officina Iacobi Siebeneycher, 1585. – [107] p.

18. Давыдава, А.У. Сімвалічная прастора Вялікага Княства Літоўскага ў творчасці Гальяша Пельгрымоўскага / А.У. Давыдава // Асоба і творчая спадчына Францыска Скарыны: рэцэпцыя і інтэрпрэтацыя : матэрыялы V Міжнар. Скарын. чытанняў, прысвеч. 500-годдзю беларус. кнігадрукавання, Мінск, БДУ, 17-18 ліст. 2017 г. / рэдкал. : А.І. Бельскі, І.Э. Багдановіч, В.П. Крычко. – Мінск : Выд. цэнтр БДУ, 2017. – С. 152–158.

19. Rothe, H. Die Stellung Polen-Litauens in der Kulturgeschichte Europas zwischen Ost und West / H. Rothe // Ders., Szkice o literaturze polskiej i ukraińskiej. – Siedlce : Inst. Filologii Polskiej i Lingwistyki Stosowanej, 2011. – S. 75–92.

20. Давыдава, А.У. Літаратурная традыцыя ў лацінамоўным творы Г. Пельгрымоўскага «Epistola ad Dominum Theodorum Skuminum / А.У. Давыдава // Мова і літаратура ў XXI стагоддзі: актуальныя аспекты даследавання [Электронны рэсурс] : матэрыялы IV Рэсп. навук.-практ. канф. маладых вучоных, Мінск, 17 сак. 2017 г. / рэдкал. : П.І. Навойчык (адк. рэд.) [і інш.] ; Беларус. дзярж. ун-т. – Мінск : БДУ, 2017. – С. 67–72.

21. Pilgrimovius, H. Epistola ad magnificum et generosum virum, dominum Theodorum Skuminum / H. Pilgrimovius. – Vilnae : Excudebat Ioannes Kartzanus Velicensis, 1586. – [16] p.

22. Некрашэвіч-Кароткая, Ж.В. Шматмоўная літаратура Беларусі ў кантэксце актуальных літаратуразнаўчых канцэпцый : дапаможнік / Ж.В. Некрашэвіч-Кароткая. – Мінск : БДУ, 2015. – 207 с.

23. Kohler, G.-B. Interference of Autonomization and Deautonomization in the Belarusian Literary Field. Indication of ‘Smallness’, or Something Different? / Г.-Б. Колер, П.І. Навуменка // Веснік БДУ. Серыя 4. Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. – 2012. – № 3. – С. 3–11.

Белорусский государственный университет

Поступила в редакцию 19.09.2018

Известия Гомельского государственного университета
имени Ф. Скорины, № 1 (112), 2019

УДК 82.0+821.161.3

Повседневность как код духовного кризиса советской эпохи в романе В. Гигевича «Доказ ад процілеглага»

М.М. Иоскевич

С помощью изображения повседневности в романе «Доказ ад процілеглага» автору удается передать сущность производственного и духовного кризисов в советском обществе 1980-х гг., в основе которых находится противопоставление культурно-исторических типов «советский человек» – «мещанин». Личное пространство героев доминирует над социальным, материальные ценности преобладают над ценностями нравственными, что подтверждает заявление о «деидеологизации советского общества» (В. Тураев).
Ключевые слова: повседневность, советская эпоха, В. Гигевич, «Доказ ад процілеглага».

The analysis of the novel «Proof of the Opposite» by V. Gigevich is given. Using the image of everyday life in the novel Proof from the Opposite, the author manages to convey the essence of the production and spiritual crises in Soviet society in the 1980s, which are based on the opposition of cultural-historical types of «Soviet man» – «philistine». The personal space of heroes dominates over the social space, material values prevail over moral values. These facts confirm the statement on «deideologization of the Soviet society» (V. Turaev).
Keywords: everyday life, Soviet epoch, V. Gigevich, «Proof of the Opposite».

Введение. 1980-е гг. являются особым периодом в истории советского государства, поскольку предшествовали распаду СССР. Они характеризуются кризисом системы управления хозяйством и последующим развалом производства, достигшим своего пика в 1990-х гг. По мнению ученых, именно в это время «антисоветские силы завоевали культурную гегемонию в среде интеллигенции, в том числе и партийной» [1]. Общество поразил духовный кризис, проявившийся в «потере веры в идеалы, стремлении к обогащению, страсти к наживе, развитии властных амбиций, наглости, равнодушия» [2].

Закономерен вопрос об авторском способе отражения кризисных явлений в художественных произведениях. Как известно, идея произведения доносится до читателя либо эксплицитно (к примеру, через точку зрения всезнающего повествователя, авторские ремарки, отступления), либо имплицитно (с помощью подтекста, который с течением времени, со сменой эпох все труднее раскрывается читателем). Как мы полагаем, имплицитный подтекст может достигаться путем кодирования культурно-исторических, социальных и политических событий через составляющие повседневности в художественном тексте.

Повседневность является сравнительно молодым понятием литературоведения, разрабатываемым в русле художественной антропологии. Интерес к повседневности возник в 1980-е гг. в рамках феноменологического поворота в ряде социально-гуманитарных наук, таких как философия, история, культурология, и обусловлен сменой научной парадигмы и переходом от изучения макроистории к исследованию микроуровней человеческого бытия. Поскольку литература является одним из способов отражения действительности, представляется актуальным поиск методологии исследования повседневности в художественном тексте, очерчивание проблемного поля, разработка инструментария ее анализа.

Как мы полагаем, повседневность в художественном тексте – это изображение регулярно повторяющихся жизненных практик персонажа (ментальных, телесных, поведенческих, вербальных) либо группы персонажей (социальной группы, общности, нации и т. д.) в устойчивом положении фабулы, в совокупности личного и социального пространств, локализуемых в изображенном историческом времени, обусловленных ценностной ориентацией. Личное и социальное пространства составляют жизненный мир персонажа или, иначе, я-повседневность, который включает в себя также неповседневное (события, нарушающие устойчивое положение вещей в фабуле). Социальное пространство определяется обязанностя-

ми перед обществом и включает в себя общественную и профессиональную деятельность. Личное пространство – это пространство остальных форм жизнедеятельности, помимо общественной и профессиональной, к которым относятся отношения с семьей и друзьями [3, с. 28].

Повседневность предстает как важнейшая составляющая художественного мира произведения, ответственная за реалистическое воспроизведение вымышленной реальности, отсылающая читателя в определенное историческое время и пространство.

Цель данной статьи – доказать, что составляющие повседневности в романе «Доказ ад процілеглага» (1985 г.) белорусского писателя В. Гигевича свидетельствуют о существовании в 1980-х гг. кризисных явлений в советском обществе. В. Гигевич больше известен читателю как писатель-фантаст – этому направлению его творчества посвящены исследования В.М. Гриня [4], [5], А.В. Рудницкой [6]. Между тем, его роман, вышедший в печать за шесть лет до распада СССР, представляет собой ценный источник сведений о советской повседневности.

Основная часть. Роман посвящен одному дню из жизни сотрудников лаборатории электросхемного ремонта. Автор поочередно погружается в сознание своих персонажей, раскрывая их точки зрения и систему ценностей. Композиционно роман делится на разделы, соответствующие определенному времени суток. Утро вводит читателя в личное пространство персонажей, их семьи и жилища. Локус проживания горожан – отдельные квартиры, обстановка в которых схожа, типична: «і абстаноўка ў кватэры амаль такая ж: і той жа абявязковы белы стандартны халадзільнік, без якога ніяк не абыдзешся, і такі ж белы кухонны гарнітур, дыван на сцяне, чэшская сценка ў зале, палову якой займаюць кнігі, а другую – крышталёвы і фарфоравы посуд» [7, с. 272].

Как известно, в хрущёвские времена началось массовое жилищное строительство малогабаритных отдельных квартир. В 1962 г. было принято постановление, разрешающее создание жилищно-строительных кооперативов, с помощью которых граждане СССР могли строить себе кооперативное жилье, в том числе и многоквартирные жилые дома. Отдельная квартира – это способ обозначить свое личное пространство, признак благополучия. Наличие одинаковой обстановки, с одной стороны, свидетельствует о модных тенденциях, стремлению не отстать от других, а с другой стороны, быть «как все», боязнь проявить индивидуальность, что является одним из проявлений советского уравнительного принципа. В экономическом плане это отражает и недостаток потребительских товаров, когда граждане были вынуждены не выбирать предметы обихода, а покупать «что дают».

Между тем, отдельные квартиры способствовали развитию индивидуализма в противоположность коллективизму, «который максимально адекватен самим основам коммунистического общества» [8]. Отдельные квартиры, таким образом, выступают символом людской разобщенности: «шматлікія людзі <…> гэта як два сусветы, якія меж сабой і не сутыкаюцца, хоць і існуюць у адной прасторы» [7, с. 342].

Утренние практики героев традиционны – гимнастика, завтрак. Гимнастика выполняется Эммой Михайловной по системе йогов, правила которой принесла подруга на листках папиросной бумаги, написанных под копирку, что свидетельствует о востребованности подобного материала. Эмме Михайловне сорок лет, и она всеми силами пытается сохранить молодость и красоту. Подобные «материалы» приносит на работу и Роман Борисович Алмазов. Он дает их читать сослуживцам «под секретом», потому что информация, содержащаяся в них, псевдонаучна и не одобряется в плане распространения. Любопытны воспоминания Т. Воеводиной, которая утверждает, что те годы «даже погода вспоминается серая. В магазинах – ничего особо интересного, на работе – переливание из пустого в порожнее, малейшая инициатива пресекается, все интересное запрещается, даже такая безобидная чепуха, как йога или астрология» [9].

На работе герои обсуждают темы, которые не связаны с производством. Ремонт оборудования превращается в автоматическую практику, не требующую пристального внимания, поэтому людям интересно совсем другое: летающие тарелки, сны, пророчества, наскальные рисунки, тайный смысл волшебных сказок и библейских легенд: «гэтыя казкі – успаміны людзей пра прылёт іншапланецян. <…> ступа – ракета, мятла – вогненны шлейф. Ды і тое ж

уваскрашэнне Хрыста – не што іншае, як адлёт на сваю далёкую, нам невядомую радзіму» [7, с. 307]. Как известно, именно в переломные эпохи обостряется интерес к оккультным наукам, социальные кризисы способствуют росту оккультного знания. В переломные эпохи, когда общий кризис сопровождается духовным кризисом, происходит оживление оккультизма, отход от рационального к иррациональному. Возрождается вера в колдунов, хиромантов, астрологические прогнозы, спиритизм [10].

Духовный кризис советского общества выражается и в утрате семейных ценностей. Эмма Михайловна была дважды замужем, одна растит сына Сережу. Виталий боится попасть в ловушку брака, который лишит его свободы. Подруга Эммы Михайловны Мальвина наслаждается «студенческой» жизнью, переложив все бытовые обязанности на родителей-пенсионеров. Собака-болонка заменяет Мальвине детей. Сережа также страстно мечтает о собаке – овчарке, которая, как ему кажется, сможет компенсировать отсутствие отца. Газеты пестрят объявлениями о знакомствах, в которых на первый план выходит желание устроить свою судьбу материально. Виталий вспоминает интервью в «Литературной газете», в котором женщина «хвалілася набытым вопытам: каторы год жыла сама по сабе, а яе абраннік жыў таксама сам па сабе, сустракаліся яны пару разоў на тыдні, разам нават ездзілі адпачываць і былі, як пісала жанчына, шчаслівыя» [7, с. 294]. Дочь Романа Борисовича легко заводит знакомства с мужчинами, причем ни она, ни родители не видят в этом ничего дурного – всего лишь способ выбрать достойного претендента и выйти замуж.

Утрата семейных ценностей в какой-то степени связана с гендерным равноправием, с появлением у женщины иных социальных ролей, помимо семейных – матери и жены: «сучасная жанчына не хоча і нават не ўяўляе сябе шчасліваю ў сям'і, на той жа кухні, каля дзяцей, не, ёй трэба іншае, тое, чаго ім давалося паспытаць і ад чаго іх ужо ніяк не адарвеш: слава, пачуццё ўлады… Яны ўжо развучыліся быць жанчынамі, і таму няма чаго здзіўляцца з тых шматлікіх разводаў» [7, с. 294].

Основной конфликт романа – конфликт мировоззренческий, ценностный. Для Романа Борисовича и Виталия основной ценностью является спокойная жизнь, личный комфорт. По отношению ко всем жизненным проблемам они научились задавать вопрос: «а ці трэба?», не принимать близко к сердцу производственные моменты, выкидывать их из головы, закрыв дверь лаборатории: «А тое, што бывае на рабоце, тыя вечныя спрэчкі з Разорчыкам, не павінна хваляваць, яно павінна быць такім, каб пасля работы ты мог адразу забыць, выкінуць з памяці ўсё тое, табе непатрэбнае, з-за чаго другіх трасе і калоціць… А калі ўспамінаць – то толькі – з усмешкаю, як пра нешта чужое і далёкае. І ўсё гэта – вялікае майстэрства, не кожнаму ўдаецца так жыць, але Раману Барысавічу пакуль удаецца…» [7, с. 402].

Без зазрения совести Роман Борисович выносит из лаборатории детали, которые пригодятся ему для частного ремонта в свободное от работы время. Подобные люди получили название «несуны» и существовали буквально во всех сферах производства: «Воровали ВСЁ. Крали те, кто товар производил, и те, кто охранял, и те, кто распределял и продавал. Классик позднесоветской сатиры сформулировал четко: что охраняешь – то имеешь. Воровали промтовары, мануфактуру, стройматериалы, инструменты, бумагу, скрепки, шпалы и клавиши для роялей. Стройматериалы и сантехнику воровали просто вагонами и составами (а дома рушились оттого, что цемент украден)… Хозяйственники и администрация воровали даже моющие средства и веники. Воровали даже то, что не нужно – складывали в сараях» [11]. Практика «несунства» становится регулярной, даже нравственно оправданной практикой в советскую эпоху, способствуя духовному разложению общества.

Подобные незаконные практики советской повседневности – «халтуры» (побочный, лёгкий заработок сверх основного) дают герою возможность быть в тесном контакте с нужными людьми, являются способом наладить «блат», который для советского человека представляется даже большей ценностью, чем материальные блага – широко известно выражение «блат сильнее Совнаркома».

Противоположную точку зрения имеет начальник лаборатории Андрей Разорчик. Разорчик – уроженец деревни, с детства впитавший крестьянские ценности как основополагающие:

«у ім заўсёды высокай сцяною стаяла *трэба*, тое даўняе трэба, якое вынес з маленства. Трэба дзяліцца кавалкам хлеба, трэба памагаць чалавеку ў бядзе, трэба быць чалавекам… А вось зараз гэтае трэба не тое што знікла, а неяк размылася, згубіла той даўні сэнс» [7, с. 409].

Как известно, основой советского социального мифа, его мировоззренческой основой был «общинный крестьянский коммунизм» [1], признававший минимум потребностей, обладавший способностью «видеть высший смысл во всех проявлениях Природы и человеческих отношениях» [1]. Разорчик воплощает культурно-исторический тип «советский человек», характеризующийся идеалистическими, жертвенными ценностями. Данному типу противопоставлен культурно-исторический тип, который может быть с оговорками назван «мещанином». В основе данного типа лежит стремление «устроить жизнь любыми средствами, приспособиться к обстановке и найти пути к успеху по службе и личному процветанию» [12]. «Суть философии мещанства – “самодержавие собственности”» [1]. Как полагают исследователи, «эффективности крестьянского коммунизма как мировоззренческой матрицы народа хватило в СССР на 4–5 поколений» [1]. В послевоенный период мещанские материальные ценности начинают преобладать и «к 1970-м гг. мещанство сумело добиться культурной гегемонии над большей частью городского населения и эффективно использовало навязанные массовой культуре формы для внедрения своей идеологии» [1]. В романе «мещанство» олицетворяет Роман Борисович: «маючы сініцу у руцэ, ні ў якім разе не трэба рвацца за жураўлём у небе, бо тады, як толькі пачнеш рвацца, не тое што сініцу з рук выпусціш, а і адразу ж наклічаш на сваю галаву тыя невядомыя незнаныя беды, якіх ты ніколі не ведаў, пра якія ты і не чуў ніколі. <…> І здаецца Раману Барысавічу, што ягонае цяперашняе жыццё – гэта найлепшы вырыянт з усіх шматлікіх варыянтаў. І таму нечага лішне ламаць галаву» [7, с. 403].

Разорчик переживает личностный кризис, он чувствует, что общечеловеческая система ценностей отступает перед всеобщей жаждой материальных благ, ростом индивидуализма: «здаецца, ніколі дагэтуль людзі так добра не жылі, ніколі дагэтуль яны столькі дабра не мелі і між тым жа – ніколі, дагэтуль, мусіць, столькі не бурчэлі. Што ж ты хочаш, кавы растварымай няма пад рукою, не хапіла – каравул, сусветная трагедыя, у ААН заяву гатовы катаць» [7, с. 327].

Между тем, нельзя не признать тот факт, что вечная нехватка потребительских товаров, будучи неотъемлимой чертой советской повседневности, угнетала население, в результате чего «Запад стал идеальной, сказочной страной», предоставляющей потребительство в качестве утешения: «Все надо было доставать. А «доставать» означает: кроме того труда, который ты потратил на получение денег, ты должен потратить дополнительный труд: на «сувениры» и разные формы подношений, на заведение и поддержание связей, на езду к черту на кулички и стояние в очередях – вот тогда, с этим дополнительным трудом, ты что-то заимеешь. Так что все цены были нереальны, а реальный размер вложенного в приобретенную вещь труда был гораздо больше» [13, с. 270]. Магазины полны очередей, в которых «так лёгка сапсаваць настрой»: «“Ладна, не хапіла на маю долю двухрублёвай калбасы, вазьму курыцу. Хоць і дарагавата, затое на два разы раздзеліцца”, – шэпча сабе Эма Міхайлаўна. – Хлеб ёсць, малако таксама”. Вось і чарга ў касу. Аддала пяцерку – амаль увесь дзённы заробак» [7, с. 331]. Это – регулярные практики повседневности основной массы советских граждан, тогда как у партийной номенклатуры совсем иная повседневность.

Эмма Михайловна вспоминает свое детство, в котором была служебная машина отца, занятия на пианино, гости, подарки, лучшая одежда. Девочка старалась держаться в стороне от бедно одетых детей, жизнь которых ей представлялась бестолковой и неправильной. Когда в 1956 г. отца сняли с работы, повседневность семьи кардинально поменялась. Исчезла служебная машина, частые гости, усмешка отца: «Быццам у *другім свеце* (курсив наш. – М.И.) апынуўся, дзе не было службовых машын, без мяккага ветлівага “можна да вас запісацца?”, а былі магазінныя чэргі з гэтым беспардонным “ну, ты куды прэшся, вочы разуй…”, пастаянная гнятлівая цішыня ў кватэры і яшчэ многае іншае, што заўседы паяўляецца, калі нечакана аказваецца, што не хапае грошай на самае неабходнае…» [7, с. 337]. Другой свет – это, по сути, «мир мертвых», мир, в котором живет большая часть населения страны. «Жизнь» доступна только для руководящей верхушки общества. Оторван-

ность партийной номенклатуры от народа, существование спецобслуживания и спецпитания нивелируют идеи о справедливом обществе, о равных возможностях. Социальный миф о советском обществе как идеальном терпит крах, опровергается реальной повседневностью.

Разорчику сложно отстаивать свою точку зрения перед коллегами, не найдя достойной аргументации. Он «чужой» для своих сослуживцев, которые в его приверженности принципам видят «твердолобость», «казарменные» замашки: «Разорчык адчувае сябе, як у цёмным густым лесе, з якога не ведае як выбрацца і ў якім – ніводнай сцежкі-дарожкі… Як быццам ідзе ён па тым глухім лесе, а дзесьці там, за соснамі і калматымі елкамі, выбраўшыся з гэтага буралому, стаяць яго спакойныя разумныя дзеці, стаяць Віталя, Алмазаў, Эма Міхайлаўна, і ўсе яны, то па адным, а то – хорам крычаць, патрабуцць ад яго: “А хто даў цябе права на гэтае тваё трэба? Скажы нам – хто? Адкуль ты такі ўзяўся? Няўжо табе болей за ўсіх нас трэба, няўжо ты болей за ўсіх нас ведаеш?”» [7, с. 410]. Потеря веры в идеалы, равнодушие, эгоизм, циничность, пришедшие на смену духовным ценностям, разъедают души советских людей, заявляют о наличии нравственной проблемы в советском обществе.

Действительно, Разорчику свойственен авторитарный стиль общения как с подчиненными, так и в собственной семье. Разорчик воплощает тип руководителя, оперирующего прежними методами административного управления, которые на данном историческом этапе перестают функционировать: «Руководство КПСС после идейных и административных метаний Хрущева приняло вынужденное решение – “заморозить” мировоззренческий кризис посредством отступления к “псевдосталинизму” с некоторым закручиванием гаек (“период Суслова”). Это давало отсрочку, но не могло разрешить фундаментальное противоречие» [1]. По мнению сослуживцев, такие, как Разорчик, «страшныя людзі. А яшчэ калі ім даць уладу…» [7, с. 314], «Ён і цяпер, дай яму ўладу, з лабараторыі гатовы казарму зрабіць» [1, с. 326].

Противостояние мнений Разорчика точке зрения коллег отражает реальное нарастание критического отношения к политическому руководству: «По мере того как снижался интеллектуальный уровень руководителей, падал и авторитет власти, антиноменклатурные настроения росли даже внутри правящего класса» [14, с. 10]. В самом деле, Разорчик «за пяць год студэнцтва прачытаў усяго некалькі мастацкіх кніг» [7, с. 345]. Он одинок в своем стремлении жить производственными вопросами, тогда как все остальные персонажи на первое место ставят личное пространство, а не социальное.

Разорчик «чужой» не только для коллег, но и для собственных детей, которые устали от его замечаний и придирок, ведь все его воспитание сводится к запрету развлечений и принуждению к учебе. В романе очевиден конфликт поколений, который трансформируется в конфликт культурный. Выросло поколение, которое не испытало лишений войны, трудностей тяжелого послевоенного периода. Молодежь инфантильна, все усилия родителей направлены на обеспечение комфортной жизни детей: «Можа, хай усё будзе так, каб ім было лягчэй пражыць. Хоць як, абы ім было потым лягчэй жыць» [7, с. 408]. Молодежь стремится в город получить образование, затем остается там жить: «две трети населения СССР жили к этому времени в городах, а почти треть работников занималась преимущественно умственным трудом. При этом 57 % населения страны в 1987 г. составляли молодые люди в возрасте до 35 лет» [цит по: 14, с. 10]. Между тем, как полагает В.А. Тураев, «молодежь, впитывая с образованием западные ценности, отрицала культуру старшего поколения» [14, с. 11]. Это были «”сытые”, лишенные страха поколения, не только не пережившие в своей сознательной жизни различных трудностей, но даже не верившие, что таковые могут существовать» [14, с. 9]. Любопытно следующее утверждение: «избыточная надежность социального уклада породила скуку значительной части населения, особенно молодежи. В СССР все хуже удовлетворялась одна из основных потребностей человека – потребность в приключении» [1]. В романе это замечает жена Разорчика Люда: «Дзеці яшчэ, што ад іх хацець? Успомні, што мы вытваралі, як малымі былі. Ім жа хочацца чагосьці незвычайнага. Нейкай таямнічасці ці што…» [7, с. 436]. По мнению Люды, только время способно все расставить по своим местам, сгладить различия поколений.

Заключение. Повседневность в романе В. Гигевича «Доказ ад процілеглага» носит семиотический характер, нуждается в декодировании проницательным читателем. С помощью ее изображения автору удается передать сущность производственного и духовного кризисов в советском обществе 1980-х гг., в основе которых находится противопоставление культурно-исторических типов «советский человек» – «мещанин», причем «мещанин» занимает лидирующую позицию. Личное пространство героев доминирует над социальным, материальные ценности преобладают над ценностями нравственными, что подтверждает заявление о «деидеологизации советского общества» (В.А. Тураев), ослаблении мировоззренческой основы советского строя. Безусловно, автор не предвидел скорого краха СССР. Однако декодирование повседневности в романе подтверждает существование кризисных явлений, которые в скором времени приведут к государственной катастрофе.

Литература

1. Кара-Мурза, С.Г. Кризис мировоззрения 1970–1980-х годов / С.Г. Кара-Мурза // Причины краха советского строя [Электронный ресурс]. – Режим доступа : https://librolife.ru/g4184431. – Дата доступа : 26.08.2018.

2. Духовный кризис в мировоззрении советских людей [Электронный ресурс]. – Режим доступа : https://studwood.ru/1254281/.../duhovnyy_krizis_v_mirovozzrenii_sovetskih_lyudey. – Дата доступа : 26.08.2018.

3. Иоскевич, М.М. Повседневность в художественном тексте как разрушение социального мифа (на материале романа Т. Гартного «Сокі цаліны») / М.М. Иоскевич // Literature, language and culture influenced by globalization: monograph. / N.G. Bondarenko, T.A. Shebzuhova, A.A. Vartumyan [and others] ; ed. By L. Shlossman. – Vienna: «East West» Association for Advanced Studies and Higher Education GmbH, 2017. – Volume 11. – P. 22–38.

4. Грынь, В.М. «Урокі жыцця» ў фантастыцы Васіля Гігевіча / В.М. Грынь // Актуальные проблемы филологии: сб. науч. ст. / Министерство образования Республики Беларусь, УО «Гомельский государственный университет имени Франциска Скорины». – 2011. – Вып. 4. – С. 42–46.

5. Грынь, В.М. Праблематыка аповесці В. Гігевіча «Карабель» / В.М. Грынь // Актуальные проблемы филологии: сб. науч. ст. / Министерствово образования Республики Беларусь, УО «Гомельский государственный университет имени Франциска Скорины». – 2012. – Вып. 5. – С. 26–31.

6. Рудніцкая, А.В. Верыфікацыя ідэі вартасці тэхнічнага прагрэсу ў сучаснай беларускай прозе / А.В. Рудніцкая // Актуальные проблемы филологии: сб. науч. ст. / Министерство образования Республики Беларусь, УО «Гомельский государственный университет имени Франциска Скорины». – 2017. – Вып. 10. – С. 55–61.

7. Гігевіч, В. Карабель: аповесці, раман / В. Гігевіч. – Мінск : Маст. літ., 1989. – 462 с.

8. Зиновьев, А.А. Коммунизм как реальность [Электронный ресурс] / А.А. Зиновьев. – Режим доступа : www.zinoviev.ru/ru/zinoviev/zinoviev-kommunism.pdf. – Дата доступа : 29.08.2018.

9. Воеводина, Т. Чего «совкам» в «совке» не хватало? / Т. Воеводина // Литературная газета: еженедельная газета. – 2015. – № 33 (26 авг.). – С. 3.

10. Матвеева, А.И. Философия: учеб. пособие [Электронный ресурс] / А.И. Матвеева. – 2018. – Режим доступа : https://books.google.by/books?isbn=5040979274. – Дата доступа : 01.08.2018.

11. Старохамская, К.Ю. Кто такие несуны? Деформация этики. Сокол-Кружкин против буревестника революции / К.Ю. Старохамская // Школа жизни.ру [Электронный ресурс]. – Режим доступа : https://shkolazhizni.ru. – Дата доступа : 26.08.2018.

12. Мещанство // Энциклопедический словарь «Слово о человеке» [Электронный ресурс]. – 2018. – Режим доступа : http://www.slovochel.ru/meshanstvo.htm. – Дата доступа : 19.08.2018.

13. Веллер, М. Долина идолов / М. Веллер. – СПб., 2003. – 542 с.

14. Тураев, В.А. Кризис советской идентичности и распад СССР / В.А. Тураев // Россия и АТР. – 2015. – С. 5–17.

Гродненский государственный
университет им. Я. Купалы

Поступила в редакцию 12.10.2018

Известия Гомельского государственного университета
имени Ф. Скорины, № 1 (112), 2019

*УДК 37.013.32:028:37, 091.3: 821.161.1*А.П. Чехов*

Формирование предметной компетентности в работе со словом-заглавием (на материале рассказов А.П. Чехова)

Н.П. Капшай

Рассматривается и доказывается правомерность и продуктивность семантического анализа слова-заглавия в процессе обучения анализу художественного произведения, раскрываются механизмы формирования методической компетентности современных специалистов, получающих образование в условиях инновационных вызовов.
Ключевые слова: заглавное слово, семантика, смыслообразование, словоцентрированная стратегия, анализ, технология, предметная компетентность.

The legitimacy and productivity of the semantic analysis of the word-title in the process of teaching the piece of art analysis are examined and proved. Mechanisms for the formation of methodological competence of modern specialists, who are educated in the conditions of innovative challenges, are disclosed.
Keywords: headword, semantics, meaning formation, word centered strategy, analysis, technology, subject competence.

Методика преподавания литературы – педагогическая наука, чутко реагирующая на изменения в социальной, идеологической, культурной, научной жизни. Сегодня в практику преподавания литературы, по праву причисляемой к «человековедческим» дисциплинам, в вузе и в школе должны быть внесены коррективы уже в силу того, что изучается предмет в век развитых технологий, а человек все яснее осознает, что осуществляет свою жизнедеятельность в пространстве семиотической культуры.

Основным знаком в окружающем социуме для человека является слово. Слово остается первоосновой духовного бытия людей, оно – базовый компонент литературного образования и термин-интегратор в преподавании гуманитарных наук. Однако, на наш взгляд, в изучении и преподавании литературы недостаточно используется познавательный, развивающий и воспитательный потенциал слова как фундаментальной смыслообразующей единицы, несущей главную нагрузку в аксиологии художественного текста. Разработка и внедрение в вузовскую практику словоцентрированной стратегии в преподавании литературы особенно актуальны в подготовке современного молодого специалиста, который получает на филологическом факультете знания по когнитивной лингвистике, семасиологии и т. д. и целенаправленно готовится применить их в школьной практике.

Цель статьи – описать методику работы со словом и раскрыть ее продуктивность при обучении анализу художественного произведения на примере заглавий А.П. Чехова, состоящих из одного слова. Гипотеза: слово-заглавие представляет собой наглядный и выразительный пример полисемии художественного слова, которая в педагогической ситуации последовательно и процессуально-«деятельностно» выявляется читателем, усваивающим одну из форм типичного для художественного текста процесса смыслообразования. Систематически накапливаемый опыт позволяет обучаемому выработать алгоритм аналитического осмысления отдельного слова-образа как основы основ образной структуры произведения в целом, является отправной базовой позицией в обучении анализу текста, служит формированию и совершенствованию предметной литературоведческой и методической компетенций словесника.

Надо отметить, что выделение заглавного слова как смыслообразующей единицы художественного текста и концентрация внимания на нем при анализе текста представляет часть словоцентрированной стратегии, органично включающейся в общую систему идейно-художественного изучения произведения.

Для работы над заглавием создана теоретическая база учеными С.Д. Кржижановским, И.Р. Гальпериным, Л.В. Чернец и другими. Заглавие обозначает границу произведения, занимает сильную позицию начала текста и рассчитано на эффект запоминания. «Имя» произ-

ведения репрезентативно: выделяет текст из множества подобной продукции как в творчестве писателя, так и в литературном контексте; ориентирует на тему и проблематику; по меткому и образному заглавию угадывается автор и т. д. В образовательном процессе особо важно то, что заглавие выполняет коммуникативную функцию. Автор устанавливает контакт с адресатом, рассчитывая найти, заинтересовать, заинтриговать, удержать внимание своего читателя, вовлекая его в процесс познания мира.

Ответственность в выборе заглавия всегда ясно осознается писателями. Так, драматург А.Н. Островский, разъясняя отсутствие «удачного» заглавия, писал: «Это значит, что идея пьесы не ясна; сюжет не освещён как следует, что в нем трудно разобраться, что само существование пьесы не оправдано; зачем она написана, что нового хочет сказать автор» [1, с. 187]. Показательно, что выбор заглавия – это сознательный акт, часто совершаемый после написания произведения. Преднамеренный (часто длительный) выбор заглавного слова автором-человеком направлен на закрепление целостности произведения, в какой-то мере отражает авторское понимание тематического и идейного содержания и высвечивает угол зрения автора-творца. Для читателя заглавие – сигнал в раскодировании авторской концепции. Диалогическое заглавие содержит моменты узнавания, недоговоренности и создает перспективу глубоко личностного прочтения текста. Предваряя и готовя к вхождению в художественное пространство, оно способно сформировать «горизонт ожидания», в структуре которого потенциально заложена совокупность общезначимого, индивидуально авторского и субъективно читательского опыта.

Великим мастером лаконичных и содержательно образных заглавий предстает А.П. Чехов. Примечательно, что у автора «Каштанки», «Злоумышленника», «Детворы», «Студента», «Степи», «Невесты», «Архиерея» однословные заглавия многочисленны.

Как показал эксперимент, одним из самых доказательных примеров значимости заглавия и эффективности обучающего процесса в работе со словом является аналитический разбор художественной полисемии именно заголовка, состоящего из одного компонента.

Информационность заглавия выявляется уже на подготовительном этапе в воссоздании ассоциативного семантического «веера» слова-образа. Студентам, еще не знакомым с рассказом А.П. Чехова «Дома», предлагается ответить на вопрос «Какие ассоциации вызывает заглавие? Как много оно сообщает читателю?» (Таким образом, закрепляется в сознании филолога постулат рецептивной эстетики о формировании заглавием «горизонта ожидания»). Читателями Чехова сразу узнаваемы предмет изображения, а ассоциативное мышление воспроизводит все, что напоминает о доме. Представляется в общих чертах устройство дома. Оно устойчиво ассоциируется с обустроенным и освоенным пространством, в культурной памяти связано с местом и возможностью отдыха, с защитой от проблем окружающего социума. Дом обживается, уютен, служит человеку, является для него крепостью.

В чеховском повествовании особенно существенны смыслы, которые полярно противоположны стереотипным представлениям о хронотопе дома. Отец пятилетнего Сережи, возвратившись с работы домой, столкнулся с труднейшей проблемой, которую, кажется, не по силам разрешить даже ему, человеку, занимающему должность прокурора. Служебные обязанности (принятие трудных волевых решений, вынесение приговоров и юридически обоснованных решений) явно противоположны тем формам наказания, к которым вынужден прибегнуть отец, чтобы «отучить» сына курить.

Полисемия слова-образа убедительно и наглядно раскрывается (уже не на ассоциативном, а на рациональном уровне) в аналитической ситуации, в которой целенаправленно задействован комплекс методических приемов. В его основе лежит интеграция лингвистических и литературоведческих знаний. Наблюдение над словом («объективной данностью текста» М. Бахтин) позволяет эмпирически выявить множество смыслов, потенциально в нем заключенных. Алгоритм предполагает толкование лексического значения непонятного слова, применение разных видов комментария, вызванных имманентным содержанием произведения, целевое выполнение разных видов лингвистических разборов (словообразовательного, этимологического и т. д.), вследствие чего разбор художественного произведения в какой-то мере, действительно, «превращается в урок языка» [2, с. 19]. Все приемы позволяют обнаружить скрытую семантику слова, реконструировать экстралингвистическую (контекстную) информацию, воссоздать подтекст, включить читателя в процесс смыслообразования.

Так, чтобы понять смысл заглавного слова чеховского рассказа «Гусев», необходимо рассмотреть происхождение фамилии центрального героя. Семантика имени собственного обусловлена его этимологией. Фамилия Гусев образована от притяжательного прилагательного *гусев,* отсылающего к существительному *гусь*. Гусь – домашняя и дикая птица. Она может обитать как в северных, так и в южных регионах. Передвигается по суше, воде, воздуху. Гусь символизирует связь между небом, землей, водой. Русскость имени вызывает когнитивные ожидания в открытии исконно русских народных черт. Таким образом, еще не зная героя и только познакомившись с его фамилией, читатель может составить определенное представление о нём – о таких его качествах, как приспособленность к окружающей среде и органическая близость к природным стихиям.

Выполнение упражнений с заданием сделать семантический анализ заглавий чеховских рассказов «Беглец», «Володя», «Бабы», «Тоска» и других способствует типологизации представлений о смыслообразовательном процессе в тексте. Однако, ориентируясь на три главных методических вопроса «Что? Зачем? Как?», выдвинутых известным ученым-методистом В.В. Голубковым, и поняв значимость заглавия, надо точно уяснить, для чего проводится анализ. Вопрос логично возникает на занятиях по методике преподавания литературы (а также в школьной практике), когда впечатляюще развертывается «веер» ассоциаций. Аналитические наблюдения порождают педагогическую ситуацию вызова: возникает необходимость ответить на вопрос «Зачем необходим концентрированный разбор слова-заглавия?». Из многовариантного ответа приведем некоторые доказательства:

– Аналитическую деятельность удобно начинать с фокусирования внимания на том одном компоненте, смысл которого дает импульс к развертыванию семантики всего текста.

– Дальнейший анализ подтвердит ожидания читателя и отчетливо продемонстрирует, что все «заглавные» смыслы, активируясь и образно развертываясь в повествовании, во взаимодействии с другими компонентами проясняют собственно авторскую концепцию в познании мира.

– Конкретизируется и углубляется понимание связности, целостности текста как основы произведения.

– Накапливается и усваивается материал, доказывающий ценность и значимость первоэлемента художественного текста – слова.

Отметим, что при подготовке современного учителя требуется ответ и на вопрос «Почему одно заглавное слово так семантически насыщено и так много сообщает читателю о предмете изображения?». Объяснение непосредственно подводит к пониманию механизмов художественного смыслообразования. Его пониманию уделяется особое внимание в словоцентрированной стратегии, и проблема освещается в отдельной статье [3].

Учителю должно быть понятно, что слово не просто номинирует предметы, явления и понятия, а рассчитано на восприятие читателя, ассоциативное мышление которого обнаруживает те пласты значений, что исторически накоплены словом в разные периоды бытования и в разных культурных пространствах. Функционируя в художественном произведении, слово выступает как элемент словесной материи, наделенный повышенной ассоциативностью. Читателем воссоздаётся прямое представление о предмете, активизируются переносно-образные значения. Смысл слова «определяется всем богатством существующих в сознании моментов» [4, с. 43].

Таким образом, можно констатировать, что в процессе наблюдения над художественным материалом, а также демонстрации педагогом алгоритмов выявления полисемии слова-образа и определения индуктивным методом механизмов смыслообразования обучаемыми понята и осознана значимость и функциональная продуктивность работы со словом-заглавием. Оно создает горизонт ожидания, дает толчок к глубокому осмыслению текста, нацеливает на целостность прочтения текста, побуждает найти авторское видение проблемы и т. д. Отсюда логически вытекает следующая методическая задача: как научить прикладному применению теории в преподавательской деятельности. Какие способы наиболее эффективны и результативны в методике обучения анализу заглавия (как части целого) как для студентов, так и учеников?

Одним из надежных ориентиров в выборе инструментария анализа являются методика проблемного обучения, которая и сегодня считается инновационной. В заглавном слове заложена возможность постановки проблемного вопроса. Обнаруженная сложная семантика заголовка может «спровоцировать» начало острой дискуссии, ведущим приемом в которой

выступит проблемный вопрос. Например: «Какой смысл заглавия «Тина» наиболее соответствует характеристике героини?» Сформулированный на раннем этапе анализа этот вопрос подчинит себе всю структуру разбора.

В омониме *тина* заложены два толкования: Тина – женское имя, тина – растительность в реке. Первое значение отсылает к библейскому контексту. Второе может быть проиллюстрировано видеоматериалом и биологическими пояснениями, смысл которых уточняется внутренним контекстом. Согласно словарю С.И. Ожегова: «Тина – это: 1. Водоросли, плавающие густой массой в стоячей или малопроточной воде и при оседании образующие вместе с илом вязкое дно… 2 перен. О том, что засасывает, затягивает, лишает возможности развития, т. е. обывательщина» [5, с. 709].

Для ответа на проблемный вопрос требуется комплексный комментарий к слову-образу. Библейский комментарий напоминает о мифологической Тине. Историко-литературный комментарий высвечивает процесс феминизации и женской эмансипации, захвативший в 19 в. Европу. Биографический сообщает факты, подтверждающие огромный исследовательский интерес к женскому характеру автора рассказов «Ариадна», «Агафья», «Поцелуй», «Володя», «Верочка», «Барыня», «Хористка» и других.

Наибольшую когнитивно-аксиологическую значимость имеет семантический разбор заглавий, выраженных словами-концептами. Их набор у Чехова показателен: «Счастье», «О любви», «На пути», «Радость», «Беда», «Страх» и другие. Вынося в заглавную позицию слово-концепт, прозаик апеллирует к инвариантной семантике, устоявшимся ценностным смыслам, рассчитывает на сотрудничество с адресатом-собеседником. Соответственно психологическим выводам, «человек понимает только то, что он может соотнести со своими знаниями, что не противоречит его прошлому опыту» [6, с. 18].

Аналитическое осмысление названия рассказа Чехова «На пути» актуализирует одну из базовых констант русской культуры и духовности, обозначающую главную траекторию жизнедеятельности человека – *путь*. С первого слова автор настраивает читателя на серьезное и глубокое прочтение произведения. Случайная встреча превращается в знаковое событие в жизни центральных героев, избравших собственный оригинальный путь в жизни. Маша Иловайская преданно служит своим родным, воплощает жертвенное женское начало. Вечным странником, неприкаянной душой предстает Григорий Лиховецкий. Встреча на перепутье и ночной разговор раскрывают сущность их личностей и открывают ту идеальную перспективу жизненного пути, которая определяется взаимопониманием человека человеком. Концепт *путь* – это ключ к пониманию вырисовывающегося под пером художника широкого плана, говорящего о глубине и актуальности мысли автора-мыслителя. Автор отсылает читателя к исторической ситуации «сумеречного» времени в российской действительности, когда зрело недовольство окружающим социумом и молодежь выбирала необычные пути протеста и поиска новых форм жизни. Некрасовский призыв «Иди на бой за честь Отчизны» не мог быть воплощён в жизнь. Стремление к самореализации вело к отказу от сословных привилегий, означало наличие собственной гражданской позиции.

Заглавный тезаурус Чехова насыщен метафорическими заглавиями: «Хамелеон», «Крыжовник», «Попрыгунья», «Душечка», «Чайка» и другие, что вызывает необходимость рассмотреть семантику слова-образа в метафорическом плане. Разбор метафоры алгоритмизирован. Литературоведческий комментарий напоминает, что метафора образуется на основе употребления слова в переносном значении, ею сближаются разные предметы и объекты и выявляется их подобие и различие; это – то иносказание, которое ведет к широкому познанию жизни. Надо определить, что неявно сравнивается в авторской метафоре и какой смысл она несет.

Заглавием «Попрыгунья» автор уже на раннем этапе рецептивного процесса нацеливает читателя на расшифровку образа в метафорическом ключе. Чехов ассоциативно отсылает читателя к прецедентному образу попрыгуньи-стрекозы И.А. Крылова. Ирония, окрашивающая крыловский персонаж, должна быть прочтена и учтена адресатом. Образ Ольги Дымовой обретает скрытую сатирическую направленность в контексте чеховского повествования. На итоговом этапе становится ясно, что с помощью метафорического слова-образа, семантика которого органична содержанию всего произведения, осуждается необдуманное поведение женщины, в свободном «полете» потерявшей ценностные жизненные ориентиры.

Работа над заглавным словом проводится системно. Так, на завершающем этапе разбора произведения могут быть использованы итоговые вопросы: «Почему рассказ назван «Переполох»?», «Насколько точно соответствует определенная нами идея заглавию произведения «Детвора»?», «Как заглавие «Невеста» доказывает целостность текста и раскрывает особенность чеховского таланта?». Смысл целого уточняется при обдумывании вопроса «Насколько точнее и шире передает мысль автора заглавие «Попрыгунья», чем первоначальное наименование «Великий муж»?

Соответственно принципу поступательности работа с заглавием усложняется, постепенно становится более осмысленной и таким образом обретает для читателя все большую функциональную значимость. Заглавия чеховских рассказов демонстрируют насколько продуктивен стилистический комментарий при изучении произведений разных литературных методов. Рассказы «Бабы», «Мужики», «Крыжовник» и другие должны рассматриваться в русле метода, принципами которого руководствуется прозаик. Здесь Чехов – глубокий реалист. Реалистическое прочтение текста открывает великий дар писателя, который даже в ранний период журналистских опытов умел придать слову дополнительное значение и превратить его в символ: «Лошадиная фамилия», «Ванька», «Устрицы».

В контекст модернистских форм познания мира выводят заглавия таких произведений, как «Степь», «Невеста», «Чайка», «Вишневый сад», символика которых предопределяет множество интерпретаций в постижении их смысла. Интерпретация проводится осознанно, потому что студентам и старшеклассникам понятна природа символа. «…символ только тогда истинный символ, когда неисчерпаем и беспределен в своем значении, когда он изрекает на своем сокровенном … языке намека и внушения нечто неизглаголемое, неадекватное внешнему слову. Он многолик, многосмыслен и всегда темен в последней глубине… Символы несказанны и неизъяснимы, и мы беспомощны перед их целостным, тайным смыслом» [7, с. 141].

Итак, с полной обоснованностью мы можем утверждать продуктивность аналитического осмысления заглавного слова в поливариантной системе анализа текста. Оно технически удобно, так как аналитическая ситуация совершенно конкретна и предметна, органична для структуры текста, в котором семантика заглавия относительно автономна и одновременно равнопротяженна смыслу всего произведения. Целевой анализ единичного заглавного слова имеет многоплановый обучающий эффект. Способствует формированию литературоведческих компетенций, направленных на углубленное понимание законов целостности текста, механизмов образования смыслов, специфики образного авторского слова. Вырабатываются методические навыки процессуально-деятельностного аналитического сотрудничества автора и читателя, автора – педагога-словесника – читателя. Заглавное слово демонстрирует наличие в слове глубинных смыслов и процесс расширения информационного пространства за счет семантики одного слова, что еще в большей степени возвеличивает онтологическую и художественную ценность слова.

Литература

1. Островский, А.Н. Полн. собр. соч.: в 16 т. / А.Н. Островский. – М. : Худож. литер., 1949–1953. – Т. 15. – 327 с.

2. Лотман, Ю.М. Внутри мыслящих миров. Человек – текст – семиосфера / Ю.М. Лотман. – М. : Языки русской культуры, 1999. – 464 с.

3. Капшай, Н.П. Начинать надо со слова: первые опыты анализа текста / Н.П. Капшай // Русский язык и литература. – 2018. – № 5. – С. 3–11.

4. Выготский, Л.С. Мышление и речь / Л.С. Выготский. – 5-е изд. – М. : Лабиринт, 1999. – 352 с.

5. Ожегов, С.И. Словарь русского языка / С.И. Ожегов. – М. : Русский язык, 1983. – 816 с.

6. Знаков, В.В. Психологические условия понимания мира человеком / В.В. Знаков // Вопросы психологии. – 2018. – № 1. – С. 16–27.

7. Иванов, В.И. Родное и вселенское / В.И. Иванов. – М. : Республика, 1994. – 464 с.

Гомельский государственный
университет им. Ф. Скорины

Поступила в редакцию 07.09.2018

Известия Гомельского государственного университета
имени Ф. Скорины, № 1 (112), 2019

УДК 81'373.612.2 + 81'42

Суппозитивные автометафоры в языке белорусской и русской поэзии XX–XXI веков

С.Б. Кураш

Статья посвящена исследованию суппозитивных автометафор (метафорических конструкций с личным местоимением 1-го лица единственного числа «Я» в качестве «левого элемента») в языке белорусской и русской поэзии XX–XXI вв. Характеризуются разновидности автометафор, описываются основные типы языковых конструкций, реализующих метафоры такого рода. Делается вывод о сходстве и в то же время определённой национально-стилевой специфичности моделей метафорической репрезентации лирического «Я» в поэтических текстах русских и белорусских авторов.
Ключевые слова: суппозитивная автометафора, поэтический текст, лирическое «Я», метафорическая модель, белорусская поэзия, русская поэзия.

The article is devoted to the study of suppositional autometaphors (metaphorical constructions with a personal pronoun of the 1st person singular «I» as a «Left element») in the language of Belarusian and Russian poetry of the XX–XXI centuries. Varieties of autometaphors are characterized; the main types of language constructions that implement metaphors of this kind are described in the article. The conclusion about the similarity and at the same time a certain national-style specificity of the models of metaphorical representation of the lyrical «I» in the poetic texts of Russian and Belarusian authors is made.
Keywords: suppositional autometaphor, poetic text, lyrical «I», metaphorical model, Belarusian poetry, Russian poetry.

Введение. О том, что лирический дискурс Я-центричен в такой степени, как никакой другой, в специальной литературе отмечается постоянно. Столь же устойчиво мнение и о феноменологической сложности «Я» как речевого центра высказываний: «Трудная проблема – определить статус речевого центра «я» относительно «автора»; понятно, что ее решение всегда будет находиться в концептуальной зависимости от эксплицитно принятых или подразумеваемых пресуппозиций» [1, с. 609].

Свою известную классификацию коммуникативных отношений в лирике и определение коммуникативного статуса лирического текста Ю.И. Левин также выстраивает относительно критерия системы «взаимоотношений «действующих лиц» («персонажей»), связанных с этим текстом» [2, с. 464], в числе которых обязательными являются «имплицитный автор» и «имплицитный адресат». Ю.И. Левин выделяет три типа коммуникативных отношений в лирическом тексте: внутренние (взаимоотношения персонажей, эксплицированных в тексте), внешние (кто создал текст и для кого этот текст предназначается), промежуточные (отношения между образом автора, характер которого диктуется смыслом стихотворения, и своего рода идеальным читателем) [2, с. 464].

Украинский исследователь И.А. Безкровная характеризует коммуникативный статус лирического текста как, прежде всего, «автокоммуникативность (расслоение авторского «Я» на два текстовых образа). Данный тип адресанта становится основой для образования других моделей поэтического субъекта. Так, редукция одного из компонентов базовой модели соответствует таким эгоцентрическим речевым действиям, как автооценочное высказывание, направленное к неопределённому адресату; безадресатное внутреннее речевое действие; «мысообщения», в которых совмещаются позиции обоих авторских «Я». Транспозиция одного из «Я» (в «Ты» или «Он») моделирует такую особенность внутренней речи, как взаимоотдаление субъектов автокоммуникации – перенесение одного из коммуникантов на позицию либо адресата, либо объекта речи» [3, с. 15].

В структурировании Я-концепта поэтического дискурса весьма заметная роль принадлежит метафоре, при этом «основным способом развития образа лирического персонажа является референциальная соотнесенность ЛМ [личного местоимения. – С.К.] с различными лексемами» [4, с. 6].

«Двуплановость как одна из её особенностей позволяет одновременно указывать на основной и вспомогательный субъекты и создавать своеобразную «игру» прямого и переносного значений. По этой причине суппозитивные метафоры называют автометафорами. В них заложены практически неограниченные ресурсы семантических отождествлений, сравнений, перевоплощений, характеризующиеся субъективным началом, неожиданностью, непредсказуемостью, а в ряде случаев преувеличенностью, гиперболичностью, своего рода фантастичностью. Такие метафоры можно считать самоидентификацией автора, его эпизодическим перевоплощением» [5, с. 204]. См. также: [6, с. 249].

Структурно-композиционную организацию поэтических конструкций с личными местоимениями В.Д. Старичёнок характеризует следующим образом: «Первый компонент (левая часть) таких структур представлена личным местоимением (обычно это подлежащее, своеобразная тема высказывания), которое в определённых контекстных ситуациях как бы «опредмечивается» и используется в качестве информационно-образного кода. Второй компонент (правая часть) – это предикативный центр (рема высказывания, ядерный компонент смысловой структуры), носитель наиболее важной информации. В правой части (обычно выражается существительными и зависимыми от них словами) раскрывается содержание личных местоимений, реализуются их семантические потенции в виде определённых заместителей» [5, с. 204]. Подобные автометафорические фрагменты (вплоть до целых текстов) на материале лирики белорусских поэтов преимущественно XX–XXI вв. анализируются В.Д. Старичёнком в лингвостилистическом и лингвопоэтическом аспектах.

Нас в большей степени интересует текстовой, когнитивно-дискурсивный и лингвокультурный потенциал метафорики как средства структурирования коммуникативной ситуации текстов белорусской и русской поэзии рассматриваемого периода.

Основная часть. Прежде всего, отметим, что как фигурант коммуникативной ситуации текста (т. е. как один из способов репрезентации лирического героя / автора) автометафора обычно обусловливает такую типологическую характеристику референтной ситуации поэтического текста, как недостоверность (фантастичность) [7, с. 19], в чём можно будет убедиться на примерах, приводимых ниже.

Кроме этого, нами выявлено следующее.

Во-первых, автометафоры могут структурировать различные аспекты Я-концепта по критерию его статуса в самом широком спектре оценок (собственно коммуникативном, аксиологическом, культурологическом, социокультурном и пр.).

Мы выделяем две базовые модели подобного рода автометафор: «Я – (не) Я» и «Я – ДРУГОЙ».

1. Первая – **«Я – (не) Я»** – реализуется в следующих вариантах:

1.1. «Я» – пространство, форма бытия, самолокализация: *Есть слово «я». Оно во тьме недаром / К небытию испытывает злость…/ Оно во мне. Оно одним ударом / В меня по шляпку вбито, словно гвоздь* (Е. Винокуров); *Я – смутный спутник самого себя же* (С. Петров); *Наведваюся у мясціны, / дзе ўжо некалі быў, / і не ведаю, як растлумачыць / дрэвам, людзям, сабе самому, / што ўжо мяне двое, / І не ведаю, чым запоўніць / прагал паміж мною гэтым і тым* (А. Разанаў).

1.2. «Я» – предмет, понятие, явление, лицо/статус, нелицо и пр.: *Я – Зерне. Ляжаць на камені змушана, / Замярзаю на ім, сонцам аглушанае* (А.Наўроцкі); *Я – травінка… Я з анёлам побач…* (С. Панізнік). «Правый элемент» автометафоры может быть выражен и словосочетанием, причем нередко – метафорическим, в результате чего создаётся «метафора в метафоре», например: *Я – кухар ночы* (С. Блатун); *Я – сын сваёй эпохі. Не лепшы і не горшы / За многія мільёны сучаснікаў сваіх* (І. Лагвіновіч); *Я – упругий шар на нитке / В детских пальчиках твоих* (Л. Алексеева); *Я – только тонкий лепесток* (С. Липкин); *Я – море, меня поднимает луна* (В. Шаламов); *Я – старый закон. / Словно с ятью, фитою, ижицей, / новый век со мной не знаком* (Б. Слуцкий); *Я – забытый ребенок, забытый судьбой, позабытый в осеннем саду* (Н. Заболоцкий).

Особой разновидностью метафорических построений подобного рода является отрицательная автометафора: *Я – не волат. Я бываю кволым* (Н. Гілевіч); *На зямлі я ня тубылец –*

часовы госьць (М. Кавыль); *Нет, / Не горячный баламутчик, / Хоть и невзрачен и не жгуч, / Скольжу по мрачным кручам туч, / Пусть даже не весьма могуч, / Но никакой не лизоблюдчик, / Дичок, колючий без колючек, / Я никакой не лучик – / Луч!* (Л. Мартынов); *для него – не человек, / рыба я соленая* (Б. Слуцкий).

В отдельных случаях автохарактеристика лирического «Я» даётся посредством ухода от метафоры, ср.: *Я – человек. Я не ковер* (Б. Слуцкий); *Я – человек, не труп* (И. Эренбург).

2. Оппозиция «Я – другой», находящая себя в разноплановых проявлениях, связанных с последовательным помещением «Я» в различные по объёму концептуальные пространства – хронотопы. Ср.: «С точки зрения автора, интертекстуальность – это способ генезиса собственного текста и постулирование собственного поэтического «Я» через сложную систему отношений оппозиции, идентификации и маскировки с текстами других авторов (других поэтических «Я»)» [8, с. 59].

Как правило, подобные автотропы отмечены заметной лингвокультурологической (этнокультурной, социокультурной) маркированностью. Рассмотрим их основные модели в порядке расширения концептуальных пространств на полюсе «ДРУГОЙ».

2.1. Метафорическая идентификация с другим известным лицом, для чего используется обращение к прецедентным фоновым онимам, обычно из сферы литературы и культуры: *Я – Гамлет. Холодеет кровь, / Когда плетёт коварство сети, / И в сердце – первая любовь / Жива – к единственной на свете* (А. Блок); *Я – Гойя! / Глазницы воронок мне выклевал ворог, / слетая на поле нагое* (А. Вознесенский); *Я человек – вот мой дворянский титул. / Я, может быть, легенда, может, быль. / Меня когда-то называли Тилем, / и до сих пор – я тот же самый Тиль* (Е.Евтушенко); *Я – композитор: под шум колес / Железнодорожных – / То Григ, то Верди, то Берлиоз* (И. Северянин); *Я – Санчо Панса твой, я – счетовод* (В. Нарбут); *На зямлі я найпершы Адам* (М. Кавыль); *З нас таксама, напэўна, хлопцы, / Кожны – крышачку Адысей* (А. Сербантовіч).

Прецедентное имя может быть вовлечено в автометафору не только с целью уподобления членов концептуальной оппозиции друг другу, но и для концептуализации их различия, что как бы дополнительно подчёркивает «самость» лирического «Я», ср.: *Поэты русские, / друг друга мы браним. / Парнас российский дрязгами заселен, / но все мы чем-то связаны родным – / любой из нас хоть чуточку Есенин. / И я Есенин, / но совсем иной. / В колхозе от рожденья конь мой розовый. Я, как Россия, более стальной / и, как Россия, менее берёзовый* (Е. Евтушенко).

Крайним случаем выступает антагонизация членов концептуальной оппозиции в отрицательной автометафоре: *Нет, я не Байрон, я другой, / Ещё неведомый избранник. / Как он, гонимый миром странник, / Но только с русскою душой* (М. Лермонтов); *А слева Сцилла, а справа Харибда – / Я не Одиссей!* (И. Чиннов); *Я ніколі ня буду Буддам, / На зямлі не знайду нірваны* (М. Кавыль); *Я ня слаўны Ленскі, / Ты-ж і не Тацьяна... / Родам я з-пад Менску... Часта, часта п'яны* (М.Кавыль); *І каб заўсёды мог / З сумленнем чыстым / Сказаць Айчыне: / – Тваім сынам верным быў, / хаця не стаў / Бетховенам ці Лістам* (А.Барскі); *Я не быў ніколі Герастратам. / Хутка вы забудзеце мяне* (І. Лагвіновіч). В подобных случаях, как видно, оппозиция «Я – ДРУГОЙ» накладывается на оппозицию «СВОЁ – ЧУЖОЕ» и решается в пользу «левого элемента».

2.2. Репрезентация отношений лирического «Я» с совокупностью других «Я» (ЯЯЯ), например, с социумом, нацией и т. п.: *Я – / безоговорочно и бесповоротно – / капля / в океане моего народа* (Р. Рождественский); *И всё же ты лишь капля в океане / Истории народа* (В. Луговской); *Я – інтэрнацыяналіст / І ў шумнай кроне чалавецтва / З тутэйшае галінкі ліст.* (Р. Барадулін); *Я – галіна ад дрэва маёй Беларусі* (Г. Дашкевіч); *Ты стаіш, Беларусь, / Завадская, зубрыная... / Я – пясчынка твая. / Я – крывінка твая* (Г. Бураўкін). Отличительной чертой метафор такого рода у белорусских авторов является то, что в качестве контекст-партнёра лирического «Я» у них чаще выступает топоним *Беларусь*, тогда как в аналогичных контекстах из русской поэзии доминирует лексема *народ*.

2.3. Репрезентация отношения «Я» к некоторому иерархически высшему началу (Я), т. е. БЫТИЮ, ТВОРЦУ, БОГУ, СОЗДАТЕЛЮ. Ср.: *Благодарю, необъятный Создатель, / что я мгновенный твой соглядатай – / Сидоров, Медичи или Борджиа – / скрепочка*

Божья! (А. Вознесенский); *И в солнце, среди синевы / расцветшее, нацелясь мною, / меня спускают с тетивы / стрелою с тонкою спиною. / Весёлый центробежный вихрь / меня из круга вырвать хочет. / О, Жизнь, в твою орбиту вник / меня таинственный комочек!* (Б. Ахмадулина); *Я ў Сусвеце – нібы Планета* (М. Арочка); *«Не гавары: Зямля мая, – / Казаў мудрэйшы з інкаў, – / А гавары: Зямля, я – твой...» / Бо кожная травінка / І кожны з нас удзячны ёй / Спрадвечнай, жыццядайнай, / Сваім з'яўленнем, хоць на міг, / Сваім знікненнем тайным. / Таму і ў космасе, калі / Загубіцца шлях мой, / Я пазыўныя буду слаць: /«Дзе ты, Зямля? Я – твой...»* (М. Танк).

В структурном отношении конструкции, реализующие автометафоры, помимо двучленных, достаточно широко представлены и «многократными», «веерными», соответствующими формуле $A = B_1, B_2 \ldots B_N$. Такого рода построения способствуют созданию многомерных, порой амбивалентных образов лирического «Я». Ср.: *Я – слых, і зрок, і палец указальны, / Што націскае спускавы кручок* (Хв. Гурыновіч); *Жыццё маё ў двухколерным свячэнні, / Як доўгі фільм. Я – аўтар і глядач* (А. Пысін); *Быў я ант, быў я смерд, / Быў радзіміч, крывіч, дрыгавіч* (М. Купрэеў); *Я – космас і пылінка. І між намі – / Адзін агонь. Як вечнасці уток* (В. Зуёнак); *Я – Поле, / Сонечнае Поле, / Я – Памяць. / Я – Жыцця Калыска. / Я перапёлкаю, ад болю, / Прасіла піць у хмары нізкай* (В. Шніп), *Я падающий сквер средь падали и скверны. / Я – пыль заблудшего луча!* (В. Кривулин); *Я – смешеньем сахара и соли, / странной смесью гордости и боли / отмечаю путь свой на земле* (А. Присманова); *Я выдохся. Я – как город, / Открывший врагу ворота. / А был я – юный и гордый / Солдат своего народа* (Б. Слуцкий); *Я – ухо мира! Я – его рука! / Он мне диктует* (Б. Слуцкий); Что я земле? *Я – след слезинки, / Морщинка на лице жены. / Я – нерастаявшая льдинка, / Что в чаще ждет еще весны* (В. Шаламов).

Реже автометафора включается в многофокусную развёрнутую метафору в качестве одного из её смысловых звеньев, ср.: *Я – актер, а лампа – рампа…* (В. Шаламов); *Я – полымя, / каханая – бы лёд* (М. Федзюковіч).

Нередко автометафора реализуется в форме диалога, ср.: *– Я, выгнаінік вясны, / Страціў, чым валадарыў... / – Хто ты? / – Я – сувязны / Успамінаў і мараў* (П. Макаль); *Но уже готов ответ Глубочайшего прозренья, / Соломонова решенья – / В этом и сомненья нет: / «Я – строка стихотворенья / Посвященного судьбой – С уваженьем – мне самой»* (И. Одоевцева).

Наконец, отметим, что для автометафоры в высокой степени характерна текстообразующая функция. Ср., например, стихотворения *«Я – семья»*, *«Гойя»* (А. Вознесенский), *«Песня самолёта-истребителя»* (В. Высоцкий); «*Бабий Яр", «Я хотел бы", «Я кошелек»* (Е. Евтушенко), «*Скрижали завета»* (В. Князев), «*Назими»* (К. Симонов), «*Я – железо*» (С. Щипачев), «*Подражание Мильтону»* (С. Липкин) и мн. др.;*«Я – толькі ўсхліп…»* (З. Дудзюк); «*Я»* (А. Балуценка); «*Столькі сонца…»* (А. Пысін); «*Я – Зерне»* (А. Наўроцкі); «*Ноч»* (С. Блатун); «*Жыццё маё ў двухколерным свячэнні…»* (А.Пысін); «*Маналог лугу»* (Р. Барадулін); «*Я – рака*» (А. Разанаў), «*Два каласы»* (М. Лужанін), «*Балада вуліцы»* (М. Стральцоў), «*Я ў Сусвеце – нібы Планета*» (М. Арочка), «*Нафта», «Песня завадного салдаціка», «Кола», «Кропля дажджу»* (П. Макаль) и мн. др.

Некоторые из таких текстов основаны на прецедентных образах, например, «*Я – арыец»* (Р. Барадулін), «*Я – дзяўчынка на шары»* (Р. Баравікова), «*Бабий Яр»* (Е. Евтушенко), «*Я сослан в себя…»* (А. Вознесенский), «*Гулливер»* (И. Сельвинский) и др.

Ряд зафиксированных нами конструкций, аналогичных в смысловом плане рассмотренным выше, отличается тем, что «правый элемент» вводится с тем или иным компаративным показателем, в результате чего модальность метафорической идентификации уступает место модальности сравнения: *Я ў кватэры – як частка кватэры – сама, / Гарадскі чалавек, папяровае тло* (Л. Рублеўская); *Я свой тут, нібы клён, я свой, бы звер* (М. Рудкоўскі); *І мяне, як злачынцу-прыблуду, / Павядуць сумаваць без цябе* (Ул. Жылка); *Мяне, нібы палонніцу, / Ты цераз кладку нёс* (Я. Янішчыц); *я – подобье адресата / в чьих раздавленных очах / буквы строясь как солдаты / под Очаковым, во прах / повергают то ли турок / то ли хищных крымчаков – / я читаю, полудурок, / ноты полковых значков* (В. Кривулин); *Я – как поле ржаное, / Которое вот-вот поспеет, / Я – как скорая помощь, / Которая вот-вот успеет* (М. Светлов); *Мне кажется – / я – это Анна Франк, / прозрачная, / как веточка в апреле* (Е. Евтушенко).

Не менее характерны конструкции, которые демонстрируют близкий к метафоре троп – метаморфозу, основанную не столько на ассоциациях сходства (аналогии), сколько на мифологических представлениях о способностях живых существ превращаться в иные существа (в этом случае «правый элемент» метафоры выражается творительным падежом существительного), ср.: *Яшчэ шалясцець мне былінкай малой між трысця…* (Ул. Паўлаў)*; Я ўстану, як зубр, / Над скупой неадольнасцю лёсу, / Груз гадоў, скрухі груз / Спапялю перуном* (М. Рудкоўскі)*; Я дрэвам стану, цяністыя галіны раскіну / Над табой, / Засерабруся крынічнай вадой* (А. Наўроцкі); *Ты пайшла, /ты чамусьці пайшла, / і я стаў калодзежам без вады, / стаў вясновым кустом без лісця, / але болей за ўсё / стаў падобны на клетку, / якую пакінула птушка…* (М. Стральцоў); *Я стал разноцветной метелью / Моих легких мгновений, я стал огоньком мотылька* (В. Блаженный); *Я стану ветром в челке / и там, внутри иголки, / как в низенькой светелке, / войду в погасший свет* (И. Жданов); *Оборачиваясь то страхом, / то любовью, гонит меня, / и лечу я летучим прахом / по кружной территории дня* (Б. Слуцкий); *Я кристалликом соли из ваших растворов / выпал* (Б. Слуцкий); *Не век мне, нищему, скитаться, / Скитаться странником с клюкою, – / Я стану птицей, может статься* (В. Блаженный). Среди подобных конструкций встречаются и конструкции с отрицанием (своеобразные антиметаморфозы), ср.: *Я не дымом в чужую одежду вошел, / и не скука глаза мне кусает* (М. Айзенберг).

Заключение. Таким образом, автометафора обнаруживает себя в поэтическом дискурсе в качестве одной из его «сильных позиций», с одной стороны, выступая в качестве средства структурирования Я-концептов, входящих в концептуальное ядро антропоцентрического (в том числе Я-центрического) по своей природе лирического дискурса, а с другой – являясь стимулом генерации контекстов разной протяжённости вплоть до интертекста.

В языке русской и белорусской поэзии выработаны в целом аналогичные модели метафорической репрезентации лирического «Я» как с точки зрения содержания, так и со стороны структуры, но при этом наблюдаются и определённые национально-стилевые особенности анализируемых конструкций и текстов.

Литература

1. Гоготишвили, Л.А. Непрямое говорение / Л.А. Гоготишвили. – М. : Языки славянских культур, 2006. – 720 с.

2. Левин, Ю.И. Лирика с коммуникативной точки зрения / Ю.И. Левин // Избранные труды. Поэтика. Семиотика. – М. : Язык русской культуры, 1998. – С. 464–480.

3. Безкровна, І.О. Комунікативна структура поетичного тексту (семантичний та прагматичний аспекти) : автореф. дис. … канд. філол. Наук : 10.02.02 / І.О. Безкровна ; Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України. – Київ, 1999. – 16 с.

4. Кисель, Е.В. Функциональная семантизация / характеризация личных местоимений как средство создания художественного образа в поэтическом тексте (на материале творчества русских и белорусских авторов XX века) : автореф. дис. … канд. филол. наук : 10.02.01; 10.02.02 / Е.В. Кисель ; Белорусский государственный ун-т. – Минск, 2014. – 24 с.

5. Старычонак, В.Д. Фрэйм «Другасныя займеннікавыя намінацыі» / В.Д. Старычонак // Мнагазначнасць слова ў беларускай мове: у 3 кн. – Мінск : Колоград, 2017. – Кн. 2. Семантычная прастора чалавека ў мове і маўленні. – С. 201–225.

6. Новиков, Вл. Философия метафоры / Вл. Новиков // Новый мир. – 1982. – № 8. – С. 246–251.

7. Ревуцкий, О.И. Анализ художественного текста как коммуникативно обусловленного связного целого / О.И. Ревуцкий. – Минск : НИО, 1998. – 68 с.

8. Толочин, И.В. Метафора и интертекст в английской поэзии / И.В. Толочин. – СПб. : Изд-во СПбГУ, 1996. – 95 с.

Мозырский государственный педагогический
университет им. И.П. Шамякина

Поступила в редакцию 11.01.2019

Известия Гомельского государственного университета
имени Ф. Скорины, № 1 (112), 2019

УДК 811.161.3’373:398.92:677.074.33

Сімвалічнае прачытанне фразеалагізмаў беларускай мовы з кампанентам *пояс*

В.А. Ляшчынская

На матэрыяле фразеалагічных адзінак з кампанентам *пояс*, сабраных метадам суцэльнай выбаркі з фразеаграфічных крыніц беларускай літаратурнай і дыялектнай мовы, выяўляюцца ўласцівыя ім сімвальныя прачытанні, характэрныя культурныя канатацыі праз вобразы, унутраную форму, адбор агульнага слова-кампанента пры іх утварэнні і перадачу ўстойлівага, рэгулярнага каштоўнаснага зместу культуры, яго катэгорый і сэнсаў. Устанаўліваецца ўзаемадзеянне мовы і культуры пры ўтварэнні фразеалагізмаў, выяўляецца каштоўнасны змест, здольнасць да захавання і перадачы сімвалічнага сэнсу ў прасторы касцюмна-рэчавага кода культуры беларусаў.
Ключавыя словы: фразеалагізм, кампанент *пояс*, касцюмна-рэчавы код культуры, культурная інфармацыя, сімвал, эталон, стэрэатып.

Belarusian phraseological units with the component "*пояс*" are considered. The material of phraseological units with the "*пояс*" component, collected by continuous sampling from phraseological sources of Belarusian literary and dialect speech, reveals their characteristic combinations of reading symbols, characteristic cultural connotations through images, internal form, selection of a common component when they are formed and transferring sustainable, regular value content of culture, its categories and meanings. The interaction of language and culture in the formation of phraseological units is established. The value content and the ability to preserve and transmit symbolic meaning in the space of costume-material code of the culture of Belarusians are expressed.
Keywords: idiom, component *пояс*, costume and clothing culture code, cultural information, symbol, standard, stereotype.

Мова выступае важнейшым сродкам не толькі абагульнення і выражэння думкі, але акумуляцыі ведаў аб культуры народа. Асабліва значнымі ў адлюстраванні, захаванні і трансляцыі культурнай інфармацыі з’яўляюцца ўстойлівыя адзінкі кожнай мовы, сярод якіх выдзяляюцца фразеалагічныя адзінкі. Цікавасць да фразеалагічных адзінак абумоўлена яшчэ і тым, што яны, па-першае, на працягу стагоддзяў застаюцца нязменнымі паводле формы і зместу, па-другое, усе яны звязаны з чалавекам, па-трэцяе, менавіта ў іх і праз іх выкарыстанне ў маўленні чалавек выяўляе свае погляды і меркаванні, вызначае правілы і ўстаноўкі жыцця, выражае сваю ацэнку, ці, як зазначае расійскі фразеолаг М.Л. Каўшова, «раскрывае сваю культурную пазіцыю – годна ці нягодна чалавеку тое, што адбываецца ў свеце, прыстойна чалавеку што-небудзь рабіць ці не прыстойна» [1, с. 42]. Апісваючы, характарызуючы і ацэньваючы свет ў яго праяўленнях, чалавек праз фразеалагічныя адзінкі (= ідыёмы) перадае сваё ўяўленне пра свет і пра сябе ў гэтым свеце, выступае творцом створаных ім акультураных уяўленняў.

Вядома, што фразеалагізмы паводле свайго ўтварэння з’яўляюцца другаснымі адзінкамі мовы, яны не прама называюць прадметы, з’явы ці паняцці, а характарызуюць іх праз створаныя пэўныя вобразы, якія ўспрымаюцца носьбітамі мовы ў адпаведнасці з іх ведамі сваёй культуры, з іх кампетэнцыяй. Акрамя таго, у аснове вобразнасці фразеалагізмаў ляжыць не адзінкавы, асобны элемент ці факт рэчаіснасці, а вызначаны фрагмент свету. Менавіта таму фразеалагізмы нярэдка называюць мікратэкстамі, лінгвістычнымі знакамі, якія абазначаюць складаныя дэнататы нашай рэальнасці, якімі часта з’яўляюцца цэлыя сітуацыі. Культурная інфармацыя, якую даносяць фразеалагізмы, не заўсёды ляжыць на паверхні, для яе выяўлення неабходна «прачытанне» фразеалагізмаў.

Для ілюстрацыі і пацвярджэння адзначанага прааналізуем адну групу фразеалагічных адзінак беларускай мовы, культурная семантыка якіх носіць сімвальны характар і словы-кампаненты валодаюць сімвалічным значэннем. Аб’ектам вывучэння ў межах артыкула

абраны фразеалагізмы з кампанентам-найменнем адной дэталі адзення – *пояс.* Выдзяленне фразеалагізмаў з кампанентьам *пояс* тлумачыцца тым, што яны не былі аб'ектам вывучэння, па-другое, яны дапаўняюць прастору касцюмна-рэчавага кода культуры беларусаў як мікрасістэму характарыстык такога аб'екта карціны свету, паколькі большасць фразеалагізмаў беларускай мовы касцюмна-рэчавага кода, што разумеецца як сукупнасць тых найменняў прадметаў адзення, абутку, галаўных убораў, якія функцыянуюць як знакі «мовы» культуры, ужо прааналізавана [2], [3], [4], [5], [6].

Лексема *пояс*, згодна з «Тлумачальным слоўнікам беларускай мовы», абазначае: 1) ‘рэмень, шнур і пад., якімі падпяразваюць адзежу па таліі’ // ‘паласа тканіны, якая прышываецца да верхняй часткі спадніцы, штаноў; паясніца’; 2) (*пераважна з прыназ.*) ‘паясніца, талія’; 3) ‘што-н., размешчанае паласой’; 4) ‘брусы (распоры) паміж кроквамі’; 5) *спец.* ‘частка паверхні зямнога шара паміж двума мерыдыянамі’; 6) *спец.* ‘частка паверхні зямнога шара, якая з’яўляецца пэўнай кліматычнай зонай’; 7) *спец.* ‘частка краіны, якая адрозніваецца ад іншай тэрыторыі якімі-н. эканамічнымі прыкметамі’; 8) *спец.* ‘частка шкілета ў пазваночных жывёл і чалавека, якая служыць для прычлянення да тулава і апоры канечнасцей’ [7, с. 297–298]. Ужо толькі прыведзеная семантычная парадыгма лексемы *пояс* гаворыць пра значную ролю абазначаных ёю прадметаў, з’яў у жыцці чалавека.

Пояс як дэталь адзення чалавека вядомы з глыбокай старажытнасці, у славян з сярэдзіны 1-га тысячагоддзя былі ўжо паясы са скуры (дзяга, папруга, пас), з валакністых раслін, воўны, шоўку. Поясам падпяразвалі верхняе адзенне, і паколькі спачатку кішэняў не было на адзенні, то пояс выконваў успамагальную ролю: за яго закладвалі сякеру, рукавіцы, на ім падвешвалі, паводле заўваг спецыялістаў, тры прадметы – нож, грабеньчык і каліту (маленькая сумачка, якая «служыла для складвання “каштоўных” прадметаў: бірак, талісманаў, абярэгаў» [8, с. 169]). Пояс як матэрыяльны прадмет выконвае прыкладную функцыю: гэта важная дэталь традыцыйнага беларускага строю, якая надавала адзенню цэласны выгляд, і сёння застаецца неабходнай часткай адзення.

Аднак, паводле заўваг этнографаў, фальклярыстаў, пояс у народнай культуры беларусаў як моўны знак служыць найменнем сімвалаў, за ім замацавана багацце сімвалічнага значэння.

Так, лічылася, што пояс ахоўвае цела чалавека ад хвароб і няшчасцяў, а таму без пояса хадзіць было грэх, а «падпяразанага чалавека і д’ябал баіцца». Як адзначае беларускі этнограф, фальклярыст і краявед М.Я. Нікіфароўскі, з’яўленне на людзях чалавека без шапкі ці босым не так магло здзівіць, як «появление без опояски», якою на хуткую руку мог быць абрывак вяроўкі, путы ці нават лыка, паколькі быць без пояса лічылася прыкметай дурнога густу і грахом, паколькі пояс надзелены ахоўнымі і прадуцыраванымі ўласцівасцямі. Нават дзіцячыя кашулі дзяўчынак ці хлопчыкаў «всегда опоясаны» [9, с. 107]. Жняя не павінна была здымаць чырвоны пояс у час жніва альбо затыкала ў час жніва за пояс каласкі, карэньчыкі каласкоў, галінку дуба, паколькі пояс служыў засцярогай, аховай спіны ад болю. Цяжарная жанчына, якая чаго-небудзь палохалася, павінна была вялікі палец левай рукі засунуць за пояс. Ужо толькі прыведзеныя асобныя звесткі пра магічную ролю пояса ва ўяўленнях беларусаў у мінулым даводзяць, што пояс з даўніх часоў выступае як найменне сімвала абярэгу, аховы чалавека [10].

Яшчэ пояс выступае сівалам моцы ў дачыненні да мужчынскага пачатку і сімвалам цнатлівасці ў дачыненні да жанчыны. Так, дзеянні мужчыны, што не стасуюцца з агульнапрынятымі нормамі і правіламі паводзін, назвалі словам *распераза́цца*, якое захавалася да сённяшняга дня і выступае ў двух значэннях – ‘зняць з сябе тое, чым быў падперазаны (пояс, папругу, рэмень і пад.)’ і *перан.* ‘перастаць стрымліваць сябе; стаць недысцыплінаваным, нахабным’ [7, с. 662], другое з якіх перадае захаванае за словам народнае ўяўленне пра ролю і сімволіку пояса. У народнай практыцы да апошняга часу лічыцца, што хадзіць жанчыне ў кашулі, якую звычайна носяць без пояса, ці ў сукенцы прамога і шырокая крою – быць распусцёхаю.

Пояс у адзенні чалавека служыў адзнакай сацыяльнага стану, сімвалам улады, знатнасці і багацця, паколькі ў багатых былі спецыяльныя паясы на будніе і святочныя дні, у час вяселля і пахавання, якія былі рознай шырыні (на святы шырокія ўзорныя, з шоўку ці

дарагой кашміравай тканіны «(паясы князёў, магнатаў)»), што прывозілі з іншых краін [10, с. 369]. Да месца тут узгадаць і пра выраб шаўковых слуцкіх паясоў, што бярэ пачатак на Беларусі ў XVIII ст., а пазней ператыкаліся залатымі і сярэбранымі ніткамі, якія сёння з'яўляюцца адной з каштоўнасцей матэрыяльнай культуры беларусаў. Слуцкія паясы, як адзначае даследчыца гісторыі ўнікальнай шаўковай вытворчасці на Беларусі, у Слуцку, Л.І. Якуніна, лічыліся не толькі элементам мужчынскага касцюма ў часы Вялікага Княства Літоўскага, але з'яўляліся прыкметай знатнага паходжання ўладальніка такога пояса, яго багацця і ўлады [11].

«Сімвалам згоды на шлюб былі падараваныя нявестай паясы сватам і жаніху», «звязванне поясам маладых перад шлюбам сімвалізавала моцны шлюб, устанаўленне сваяцкіх дачыненняў паміж роднымі жаніха і нявесты» [10, с. 369]. І ў пахаванні паясы служылі сімваламі акрэслівання і замацавання мяжы «паміж бачным і нябачным светамі» [10, с. 369].

Зразумелым становіцца выбар лексемы *пояс*, стварэнне вобразаў з гэтай лексемай пры ўтварэнні фразеалагічных адзінак з іх адметнай функцыяй і роляй як знакаў не толькі мовы, але і знакаў «мовы» культуры. Праўда, як кампанент і аснова вобразаў новых адзінак беларускай мовы лексема *пояс* зафіксавана ў складзе толькі пяці фразеалагізмаў, у лік якіх уключаны фразеалагізм з кампанентам *пояс* у яго памяншальна-ласкальнай форме – *па Марусін паясок*. Але кожная з выдзеленых пяці фразеалагічных адзінак беларускай літаратурнай мовы вызначаецца сваім вобразам, адметным значэннем, якое ўтвараецца з некалькіх складнікаў, служыць для абазначэння і характарыстыкі розных абстрактных паняццяў, пераводзячы іх з «нябачных» у «бачныя» з дапамогай створаных вобразаў, даводзіць адметную і значную культурную інфармацыю, набывае сімвалічную функцыю і выступае ў ролі эталона, сімвала ці стэрэатыпа.

Вядомыя і сёння звесткі пра пояс як неабходную дэталь у адзенні, як правіла, мужчын, яго ролю ў практычнай дзейнасці чалавека (пояс для нашэння прылад), яго сімволіка моцы выяўляецца ў вобразе фразеалагізма *заткнуць за пояс* – 'перасягнуць, перавысіць у чым-н.' (Л-2008-1: 472), *затыкаць за пояс* 'пераўзыходзіць ва ўсім' (Ю-1972: 248). Маецца на ўвазе, што хто-небудзь у пэўнай справе, часцей чалавек у фізічнай працы, радзей – горад, краіна, прадпрыемства, дабіваецца перавагі, пераўзыходзіць другога ці што-небудзь, вызначаецца ў параўнанні з кім-, чым-небудзь, паказвае лепшыя вынікі, апярэджвае, асабліва пры выкананні якой-небудзь сумеснай работы, дзеянняў, спаборніцтве, і становіцца лепшым, чым іншы ці іншыя. Напрыклад: *Валодзя быў хлопец такі, што адарві ды падай: ён і ў танцы, ён і ў пяшчотах, і ў гарачых, як прысак, словах – ва ўсім* ***заткнуў за пояс*** *ціхмянага Болеся* (Р. Сабаленка); *Вось і жанчына, а любога хлопца* ***за пояс заткне****!* (М. Нікановіч); *Багацце маючы такое, раўні не знаеш ты ў цане, / На рынак выйшаўшы,* ***за пояс*** *Сібір Амерыку* ***заткне*** (Я. Непачаловіч).

У аснове вобраза названай адзінкі ляжыць метафара, паводле якой той, каго хто-небудзь другі пераўзышоў, пакінуў ззаду і вызначыўся як самы лепшы, абставіў іншых у чым-небудзь, прыпадабняецца да непатрэбнай рэчы, якую заткнулі за пояс. Параўн. *заткнуць сякеру*, якой не карыстаешся ў нейкі час, альбо рукавіцы, у якіх няма патрэбы ці ў якіх горача альбо нязручна працаваць. Менавіта такой сітуацыі прысвечаны радкі ў паэме «Тарас на Парнасе», з дапамогай якіх апісваецца сам герой: *Чуць золак – ён стрэльбу за плечы, /* ***Заткне сякеру за паяс,*** *– / Заўсёды ходзіць бор сцярэгчы / І птушак біць з ружжа Тарас*, дзе кожнае з выдзеленых слоў захоўвае сваё прамое значэнне.

У вобразе фразеалагізма *заткнуць за пояс* – 'перасягнуць, перавысіць у чым-н.' пояс як носьбіт сімвалічнага значэння моцы чалавека спрыяе яму, служачы месцам «хавання», адстаўкі таго, хто не вызначаецца, не выдзяляецца, у параўнанні з гаспадаром пояса. Фразеалагізм *заткнуць за пояс* узыходзіць да архетыпічнай апазіцыі «добра – дрэнна», «лепшы – горшы». Праз кампанент *заткнуць* фразеалагізм суадносіцца з антропна-дзейнасным кодам культуры, называючы чалавека выканаўцам дзеяння, праз кампанент *пояс*, як і ўсе астатнія фразеалагізмы, – з касцюмна-рэчавым, а праз спалучэнне *за пояс* – з прасторавым, служачы ўказаннем накірунку дзеяння і месца размяшчэння ў прасторы. Зразумела, што вынік параўнання і прызнанне перавагі таго, хто другога заткнуў за пояс,

ухваляецца, паколькі быць лепшым у калектыўнай працы, у пэўных сумесных дзеяннях, выяўляючы лепшыя якасці чалавека, якія вызначаюцца, напрыклад, у спаборніцтве, лічыцца важным, паколькі задаецца дух спаборніцтва, прызнаецца ўзорам, за якім ідуць і з якога бяруць прыклад. Усё гэта дазваляе адзначыць, што фразеалагізм *заткнуць за пояс* набыў сімвалічную ролю і служыць для перадачы стэрэатыпнага ўяўлення пра станоўчую ролю перавагі аднаго чалавека перад другім, як правіла, у працы, у выкананні якой-небудзь работы, пры параўнанні ці спаборніцтве ў чым-небудзь.

Цікавы вобраз фразеалагізма *<браць> ногі за пояс*, які часткова блізкі і разам з тым адметны ад папярэдняга найперш сваім вобразам і значэннем – ‘як можна хутчэй бегчы, уцякаць і пад.’) (Л-2008-1: 143), а ў выніку месцам і роляй у выкарыстанні: фразеалагізм служыць для выражэння жартоўных адносін да таго, каму патрэбна хуценька збегчы, уцячы. Напрыклад: *Слухай маю каманду. Убачыш ворага – чашы за трэцюю гару, там брахні пану богу па вокнах і – далей,* ***ногі ўзяўшы за пояс****, да самых казармаў* (Я. Брыль).

Акрамя прасторавага і рэчыўнага, фразеалагізм праз кампанент *ногі* выяўляе суадносіны з саматычным кодам культуры, які разумеецца як сукупнасць абумоўленых культурай стэрэатыпных уяўленняў пра ўласцівасці, характарыстыкі, дзеянні, прасторавыя і часавыя «вымярэнні» цела чалавека ўвогуле ці яго частак, што выступаюць крыніцай асэнсавання чалавекам свету. Вобраз фразеалагізма ўтрымлівае антропную метафару, якая заснавана, з аднаго боку, на сімвальнай «рухальнай» функцыі ног ці асноўнага «інструмента», з дапамогай якога чалавек перамяшчаецца ў прасторы; з другога – у складзе адзінкі ногі як нераздзельная частка цэлага (цела чалавека) замяшчаюць чалавека на аснове старажытнага метанімічнага атаясамлівання часткі і цэлага (ногі і чалавек).

З улікам факультатыўнага кампанента *браць*, які суадносіцца з фізічна-дзейнасным кодам культуры, у вобразе фразеалагізма адлюстроўваецца метафара пра стварэнне дзеяння як стэрэатыпнага ўяўлення пра хаванне ног за пояс, ці ўяўлення пра неабходнасць чалавеку ў пэўнай сітуацыі як мага хутчэй выканаць гэта дзеянне (параўн. *<браць> ногі на плечы і…; <браць> ногі ў рукі і…* з тым жа значэннем і той жа стылістычнай функцыяй, што і фразеалагізм *<браць> ногі за пояс*). Фразеалагізм *<браць> ногі за пояс* набывае ролю стэрэатыпа, эталона хуткаснага, імгненнага ўцякання ці знікнення чалавека.

Трэці фразеалагізм з кампанентам пояс – *зацягваць / падцягваць паясы*, які зафіксаваны ў лекіскаграфічнай крыніцы літаратурнай фразеалогіі беларускай мовы са значэннем ‘адчуваць вострую нястачу, жыць у крайняй беднасці’ (Л-2008-1: 475). На нашу думку, гэты фразеалагізм больш дакладна было б суправадзіць семантыкай ‘вымушана абмяжоўваць сябе ў расходах на пражыванне з прычыны наступлення нястачы, недахопу і пад.’. Маецца на ўвазе, што пасля добрага, нармальнага жыцця ў выніку нейкіх прычын наступае перыяд нястачы, у часе якога чалавек усё менш ужывае ежы, абмяжоўвае сябе ва ўсім, што вядзе да яго «пахудання» і змяншэння аб’ёму ці памераў. А паколькі пояс, як вядома, з’яўляецца элементам адзення, у прыватнасці, ім падтрымліваюцца штаны ў мужчын, спадніцы ў жанчын і інш., то і прыходзіцца падцягваць ці зацягваць тужэй паясы. Тут дзеянне з лексемай-кампанентам *паясы* выступае своеасаблівым паказчыкам матэрыяльнага становішча чалавека, дакладней, адсутнасці матэрыяльных сродкаў для нарамальнага харчавання ці ўвогуле пражывання. Напрыклад: *З скаромным праца йдзе спарней, і сала з’еў бы я кусок, ды абагулілі свіней, і вось –* ***падцягвай паясок*** (К. Крапіва).

У аснове вобраза фразеалагізма *зацягваць / падцягваць паясы* ляжыць антропная метафара, паводле якой вымушанае абмежаванне ці недахоп матэрыяльных сродкаў для пражывання, надыход перыяду нястачы прыпадабняецца да зацягвання паясоў. Фразеалагізм *зацягваць / падцягваць паясы* перадае стэрэатыпнае ўяўленне пра наступленне змены ад добрага жыцця да востpай нястачы, беднага жыцця, як правіла, у параўнанні з ранейшым ці з матэрыяльным становішчам каго-небудзь іншага.

Што датычыць фразеалагізма *ўдар ніжэй пояса* – ‘раптоўная і балючая непрыемнасць, нечакана і нетактоўна прычыненая каму-н.’ (Л-2008-2: 552), то ён даводзіць, што нечаканыя і крыўдныя словы, выказаныя нярэдка ў грубай і / ці рэзкай форме, нейкія

неспадзяваныя, але нядобрыя, як правіла, выказванні адной асобы ў адносінах да другой прыносяць ёй моцны душэўны боль, даводзяць да перажывання, урэшце, вельмі крыўдзяць. Напрыклад: *«[Святлана Уладзіславаўна:] Я не думала, што вы такі маленькі і худзенькі…». Для Лукіна, які і сапраўды быў на цэлую галаву ніжэй за Святлану Уладзіславаўну, гэта быў* ***удар****, як кажуць баксёры,* ***ніжэй пояса*** (В. Праўдзін).

Вытокам фразеалагізма, відавочна, можна лічыць забаронены ўдар адным мужчынам другому пры іх бойцы ці ў час бою на рынгу адным баксёрам другому ў пэўнае месца цела праціўніка, што звязана з мужчынскім пачаткам. Метафарычны вобраз фразеалагізма пабудаваны на прыпадабненні такога абстрактнага паняцця, як прычыненне каму-небудзь нечаканай непрыемнасці, да канкрэтнага дзеяння – удару па балючым месцы цела мужчыны. Фразеалагічны выраз паходзіць ад свабоднага спалучэння слоў, дзе *ніжэй пояса* служыць эўфемістычным найменнем, з аднаго боку, і выконвае ўказанне на ніжнюю частку цела чалавека як яго прасторы. Фразеалагізм *ўдар ніжэй пояса* выступае ў ролі стэрэатыпа, эталона асабліва крыўднай непрыемнасці, што зыходзіць нечакана і нярэдка ў грубай форме.

І заключае лінгвакультуралагічнае прачытанне і інтэрпрэтацыю фразеалагізмаў з агульным для іх кампанентам фразеалагізм *па Марусін паясок* – ‘амаль да самага верху (шклянкі, чаркі), крыху няпоўна (наліваць, выпіваць і пад.)’ (Л-2008-2: 202), які скарыстоўваецца як жартоўнае вызначэнне аб’ёму ў сітуацыі пры разліве пераважна спіртных напояў у посуд ці ўжыванні такога значнага аб’ёму. Узнікненне фразеалагізма хутчэй за ўсё звязана з існаваннем у савецкі перыяд гранёнай шклянкі цыліндрычнай формы як амаль адзінага посуду ў грамадскіх месцах для чая, кампоту альбо спіртных напояў, аб’ём якіх вызначаўся паяском-рубчыкам на верхняй частцы такіх шклянак, які і служыць мяжой налівання для аб’ёму 200 г (калі наліваць да краёў, то ўжо 250 г). Можна выказаць меркаванне і яшчэ аб адным вытоку новай адзінкі мовы, асабліва з улікам кампанента *Марусін*: вобраз фразеалагізма створаны ў выніку метафары, паводле якой мяжа, мера налівання вадкасці, як правіла, спіртных напояў як амаль поўнай шклянкі ці часткі прыпадабняецца да месца знаходжання Марусінага пояса, што атаясамліваецца з указаннем мяжы знаходжання пояса на адзенні жанчыны, якая даходзіла амаль да грудзей з прычыны вялікага аб’ёму, паўнаты і страты ў выніку гэтага лініі таліі жанчыны.

Усё гэта дазваляе адзначыць, што вобраз фразеалагізма заснаваны ўвогуле на прасторавай метафары, паводле якой мяжа запаўнення прасторы шклянкі спіртнымі напоямі пры іх разліве ці вызначэнні аб’ёму выпітага, прыпадабняецца да месца лініі-пояса ў верхняй частцы шклянкі ці вертыкалі «прасторы» цела жанчыны – Марусі (узгадаем бел. прыказку *На Беларусі ўсе Марусі*). Такі вобраз і кампанентны склад новай адзінкі мовы для абазначэння і выражэння жартоўных адносін да значнага аб’ёму налітага ці выпітага чалавекам яшчэ раз сведчыць пра кемлівасць розуму, асацыятыўнасць і метафарычнасць мыслення, дасведчанасць і вобразнасць чалавека. І фразеалагізм *па Марусін паясок* набыў ролю эталона, стэрэатыпа аб’ёму пры наліванні амаль поўнай шклянкі ці чаркі, як правіла, спіртнога альбо выпівання адразу такога аб’ёму.

Такім чынам, выяўленыя фразеалагізмы беларускай мовы з кампанентам *пояс* дапаўняюць пералік кампанентаў фразеалагічных адзінак і пашыраюць прастору тэматычнага касцюмна-рэчавага кода культуры як абраных слоў, што існавалі ў культуры беларусаў з сімвалічным сэнсам яшчэ ў дафразеалагічны перыяд. Аналіз і лінгвакультуралагічная інтэрпрэтацыя фразеалагізмаў з гэтым кампанентам паказвае, што ўвага да такога матэрыяльнага прадмета, як пояс, пры ўтварэнні другасных адзінак абумоўлена прыналежнасцю яго да знака вербальнага кода культуры, здольнага да далейшай актуалізацыі свайго сімвалічнага сэнсу, да развіцця сімвальнасці ў семантыцы фразеалагізмаў, якія, застаючыся знакамі мовы, пачынаюць выконваюць ролю знакаў культуры – выступаюць у ролі сімвалаў, эталонаў і стэрэатыпаў.

Літаратура

1. Ковшова, М.Л. Лингвокультурологический метод во фразеологии. Коды культуры / М.Л. Ковшова. – М. : Книжный дом ЛИБРОКОМ, 2012. – 456 с.

2. Ляшчынская, В.А. Культурная канатацыя фразеалагізмаў з агульным значэннем ‘адзенне-абутак’ / В.А. Ляшчынская // Беларуская лінгвістыка. – Мінск : Беларуская навука, 2015. – Вып. 74. – С. 19–29.

3. Ляшчынская, В.А. Фразеалагізмы з кампанентам-найменнем віду адзення ў фразеалагічнай карціне свету беларусаў / В.А. Ляшчынская // Граматичні студії: збірнік наукових праць. – Вінниця ДонНУ імені Васіля Стуса, 2017. – Вып. 3. – С. 74–79.

4. Ляшчынская, В.А. Фразеалагізмы беларускай мовы з кампанентам *кішэня* – складнікі канцэпту *‘адзенне-абутак’* / В.А. Ляшчынская // Известия Гомельского государственного университета им. Ф. Скорины. – 2017. – № 4. – С. 105–111.

5. Ляшчынская, В.А. Сімволіка фразеалагізмаў беларускай мовы з кампанентам-найменнем галаўнога ўбору / В.А. Ляшчынская // Филологическая регионалистика. – 2017. – Т. 9, № 1 (21). – С. 5–10.

6. Ляшчынская, В.А. Сімволіка фразеалагізмаў з кампанентам *шапка* ў беларускай мове / В.А. Ляшчынская // Известия Гомельского государственного университета им. Ф. Скорины. – 2018. – № 1 (106). – С. 64–70.

7. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: у 5-ці т. / Рэд. тома Г.Ф. Вештарт, Г.М. Прышчэпчык. – Мінск : Гал. рэд. Беларус. Сав. Энцыклапедыі, 1980. – Т. 4. П–Р. – 768 с.

8. Молчанова, Л.А. Материальная культура белорусов / Л.А. Молчанова. – Минск : Наука и техника, 1968. – 231 с.

9. Никифоровский, Н.Я. Очерки простонародного житья-бытья в Витебской Белоруссии и описание предметов обиходности / Н.Я. Никифоровский // Этнографические данные. – Витебск, 1895. – 548 с.

10. Валодзіна, Т. Пояс / Т. Валодзіна, Л. Дучыц, Н. Муляронак // Міфалогія беларусаў: энцыкл. слоўн. / склад. І. Клімковіч, В. Аўтушка ; навук. рэд. Т. Валодзіна, С. Санько. – Мінск : Беларусь, 2011. – С. 368–369.

11. Якунина, Л.И. Слуцкие пояса / Л.И. Якунина. – Минск : Изд-во АН БССР, 1960. – 240 с.

Спіс скарачэнняў

Д-2000 – Даніловіч, М.А. Слоўнік дыялектнай фразеалогіі Гродзеншчыны / М.А. Даніловіч. – Гродна : ГрДУ, 2000. – 267 с.; **Л-2008-1** – Лепешаў, І.Я. Слоўнік фразеалагізмаў: у 2 т. / І. Я. Лепешаў. – Мінск : Беларус. энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2008. – Т. 1. А–Л. – 672 с.; **Л-2008-2** – Лепешаў, І.Я. Слоўнік фразеалагізмаў: у 2 т. / І.Я. Лепешаў. – Мінск : Беларус. энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2008. – Т. 2. М–Я. – 704 с.; **М-К-1972** – Мяцельская, Е.С. Слоўнік беларускай народнай фразеалогіі / Е.С. Мяцельская, Я.М. Камароўскі. – Мінск : БДУ, 1972. – 320 с.; **Ю-1972** – Юрчанка, Г.Ф. І коціцца і валіцца (Устойлівыя словазлучэнні ў гаворцы Мсціслаўшчыны) / Г.Ф. Юрчанка. – Мінск : Навука і тэхніка, 1972. – 288 с.

Гомельский государственный
университет им. Ф. Скорины

Поступила в редакцию 31.08.2018

Известия Гомельского государственного университета
имени Ф. Скорины, № 1 (112), 2019

УДК 821.161.3.09

Суб’ектная арганізацыя ў беларускім рамане першай паловы 1980-х гадоў

Г.В. НАВАСЕЛЬЦАВА

У беларускім рамане заяўленага перыяду значная эстэтычная ўвага надаецца суб’ектнай арганізацыі, што ілюструюць творы Івана Пташнікава, Васіля Быкава. Дзякуючы пісьменніцкаму наватарству адбываецца развіццё змястоўнай формы, дзе актуалізуюцца мастацкі псіхалагізм, тыпізацыя, іншасказанне, лірычнае пісьмо.
Ключавыя словы: жанр, раман, галоўны герой, Васіль Быкаў, Іван Пташнікаў.

The Belarusian novel of the first half of the 1980s is considered. In the Belarusian novel of the declared period, considerable aesthetic attention is paid to the subject organization, which is illustrated in the works of Ivan Ptashnikau and Vasil Bykau. Thanks to the writer's innovation, the development of the content form takes place, where artistic psychologism, typification, allegory and lyrical writing are actualized.
Keywords: genre, novel, protagonist, Vasil Bykau, Ivan Ptashnikau.

Як вядома, этычны змест падзеі выступаў прадметам мастацкай увагі ў беларускай літаратуры першай паловы 80-х гг. мінулага стагоддзя. Да такога роду творчага даследавання звяртаецца Іван Пташнікаў, Васіль Быкаў, у спадчыне якіх прадстаўлены адметныя ўзоры рамана. Пісьменнікі асэнсоўваюць актуальныя праблемы ў шырокім грамадскім кантэксце, звяртаюцца да аксіялагічнай інтэрпрэтацыі ваеннай тэмы. На ідэйна-мастацкім узроўні ўвасабляюць жаночыя вобразы, дзякуючы якім кожны з мастакоў слова рэпрэзентуе адметную філасофскую канцэпцыю.

Творчасць Івана Пташнікава і Васіля Быкава дазваляе прасачыць дынаміку рамана. Пісьменніцкае наватарства раскрываецца і на ўзроўні суб’ектнай арганізацыі, шмат у чым вызначальнай для мастацкай формы, паказальнай для ідэйнага зместу. Спецыфічнай вобразнай сістэмай вылучаецца раман «з выразна суб’ектыўным, філасофскім пачаткам», калі звярнуцца да азначэння, дадзенага П.К. Дзюбайлам, які ў беларускай раманістыцы 70-х гг. акрэсліў дзве эстэтычныя тэндэнцыі: першая з іх атаясамліваецца з раманам аб’ектыўна-аналітычным, другая – з раманам «суб’ектыўным» [1]. Д.У. Затонскі прасачыў эвалюцыю жанру ад «цэнтрабежнага» да «цэнтраімклівага» рамана на прыкладах знакамітых твораў з сусветнай літаратуры. «Цэнтраімклівы» раман адметны не толькі формай, але і зместам, паколькі пісьменнік разумее гуманізм не толькі як светапоглядную, але і эстэтычную катэгорыю, «напрамак мастацкага, рамннага пошуку, дзе чалавек прыняты не проста за галоўны аб’ект, але менавіта за цэнтр, засяроджанне і адначасова ракурс, у якім разглядаецца ўвесь малюнак рэчаіснасці» [2, с. 384]. Мастацкае дзеянне засяроджваецца вакол пераломнага, рашаючага моманту, які перажывае герой. Шляхам рэфлексій, абумоўленых ідэйна-мастацкай неабходнасцю, можа раскрывацца значная частка жыцця або ўсё жыццё персанажа, у выніку чаго звычайна парушаецца храналогія падзей. Развіццё рамана такога тыпу адбывалася пад уплывам усведамлення мастакамі слова фенаменальнасці гістарычнага працэсу, які не заўсёды паддаецца вытлумачэнню ў строгіх лагічных катэгорыях.

У прыватнасці, пра Васіля Быкава ў айчынным літаратуразнаўстве слушна зазначаецца, што пісьменнік найбольш поўна паказаў вайну праз маральны вопыт радавога салдата. Мастак слова не толькі стварыў багатую галерэю вобразаў чалавека са зброяй у руках, але і звярнуўся да асэнсавання мірных жыхароў, вяскоўцаў, якія апынуліся ў надзвычайных ваенных умовах. Гэта і стала прадметам мастацкай увагі у творы «Знак бяды» (1982), што традыцыйна вызначаецца як аповесць, ілюструе як мастацкія дасягненні аўтара, так і выступае значным набыткам беларускай прозы вызначанага перыяду. Дз.Я. Бугаёў слушна акрэслівае пашырэнне тэматычнага дыяпазону: «Знак бяды» ўвогуле можна назваць «творам не толькі пра вайну, але і пра даваеннае жыццё беларускага сялянства» [3, с. 174], што ў цэлым дае падставы для ўдакладнення жанравага вызначэння. Ускладненай тэматыцы адпавядае сюжэтная будова, якая дазваляе ахапіць значны часавы перыяд, хоць сэнсавазнакавае даваеннае мінулае і рэпрэзентуецца праз успаміны галоўнай гераіні. Рэальны мастацкі час падкрэслена лаканічны: чытач можа з лёгкасцю пералічыць дні, на працягу якіх адбываецца трагедыя, а пасля яе

застаецца толькі напамін пра людскую бяду – рэшткі хутаранскай сядзібы, вобраз якой сімвалічна глыбокі, надзелены пазачасавым значэннем. У лепшых традыцыях лірычнай прозы перадаецца, што знак даўняй бяды ляжыць «на скупых рэштках сядзібы, зараснікаx дзядоўніку і крапівы, якія буйна раскашавалі ў спакоі, на самазадаволенай непрыступнасці калючай шыпшыны і нават мізэрнай, з пакручастым голлем дзічцы» [4, с. 6]. Такім чынам дынаміка часу заяўляе па-сапраўднаму раманныя хранатапічныя характарыстыкі, гуманістычную філасофскую канцэпцыю, якую доказна абгрунтоўвае аўтар.

У творы раскрываецца шматузроўневая канфліктная сітуацыя, якая дазваляе прасачыць развіццё трагедыі, скіроўвае чытача на ўсведамленне яе маральнага зместу. Калі напачатку паказваюцца героі, якія спадзяюцца ацалець падчас ваеннага ліхалецця, дзеля чаго згодныя падпарадкавацца сіле, то ў працэсе развіцця мастацкай падзейнасці выяўляецца, што фізічнае выжыванне яшчэ не самы галоўны прыярытэт, які можа быць заяўлены асобай. Крытыкамі неаднаразова адзначалася, што пісьменнік па-мастацку даследуе, якім чынам і ў якіх умовах герой здольны адстойваць сваю чалавечнасць, а ў якіх умовах гэта становіцца больш важным, чым захаваць уласнае жыццё. Для раскрыцця нетыповай, звышскладанай сітуацыі выбраны героі, якіх Дз.Я. Бугаёў слушна называе тыпова быкаўскімі, героі, у лёсе якіх найбольш паслядоўна і наглядна прасочваецца народны лёс [3]. Думаецца, тыпізацыя выступае ў гэтым творы адметным, сэнсаваўтваральным прыёмам, які дазваляе праз шэраг лакальных эпізодаў перадаць значны, змястоўна поўны малюнак, які ўласцівы не столькі аповесці, колькі раману.

На першым узроўні канфлікт раскрываецца праз маральнае супрацьстаянне Сцепаніды і Петрака Багацькаў немцам, якія размешчаны для часовага жылля на іх сядзібе. Галоўныя героі шмат у чым перадаюць чытачу сваю маральную падрыхтаванасць да таго, што не змогуць па-чалавечы ўжыцца з ворагамі. Пісьменнік паслядоўна паказвае, як упершыню ў жыцці Сцепаніда перажывае прыніжэнне, якое не зможа дараваць, як страчвае Бабоўку, як адбываецца забойства нямога падлетка Яначкі. Апошняе выступае своеасаблівай кропкай невяртання да мірнага жыцця, калі застаецца мажлівай толькі барацьба, чаго б яна не каштавала. З ворагам нельга дамовіцца, дарэмна спадзяваццa на літасць, сцвярджае мастак слова і псіхалагічна глыбока раскрывае вобраз нямецкага афіцэра. Аўтар адлюстроўвае як характэрную рысу тое, што Петраку ніяк не ўдаецца разгледзець яго вочы «пад шырокім казырком-катыпам». Паказальна, што нават не названа імя афіцэра, тады як сярод салдат ёсць, напрыклад, у нейкай меры спачувальны Карла. Нямецкі камандзір бярэцца за зброю без усялякіх пачуццяў: «У цёмных вачах афіцэра бліснула гняўлівая строгасць, хоць цвёрды чарнявы твар заставаўся ранейшы – спакойна-няўрымслівы, але рука пацягнулася на жывот, дзе злева ад спражкі грувасцілася тоўстая скураная кабура. Рука гэта з блішчастым вузкім пярсцёнкам на пальцы нетаропка расшпіліла язычок кабуры і ашчаперыла чорную рукаяць пісталета з тонкім даўгаватым ствалом» [4, с. 59]. Такім чынам эпізадычны ў раманнай сітуацыі вобраз тыпізуецца, раскрываецца з дапамогай іншасказальных сродкаў. Чытач можа праводзіць асацыятыўныя паралелі паміж нямецкім афіцэрам і варонай, якую раней беспаспяхова імкнулася адагнаць ад сядзібы Сцепаніда, каб адвесці наклiканую бяду.

З вялікім маральным болем адлюстроўвае Васіль Быкаў другі, паглыблены, узровень канфлікту, які датычаць супрацьстаяння Багацькаў і паліцаяў, што значыць зацятае змаганне са сваімі. Нікога не дзівіць жорсткасць ворагаў-захопнікаў, але шмат у чым іх пераўзыходзяць Гуж, Каландзёнак, Недасека, і ў гэтым яшчэ давядзецца пераканацца Сцепанідзе і Петраку. Крытыкай справядліва зазначалася, што пісьменнік паглыблена даследуе тэму здрадніцтва, якое разумее як адмаўленне ад выпрацаванай духоўным вопытам народа маральна-этычнай традыцыі. Паказальна, што ў «Знаку бяды» ўвасабляюцца розныя тыпы здраднікаў, якія абумоўлены не столькі ваеннай рэчаіснасцю, колькі грамадска-сацыяльнымі працэсамі папярэдніх дзесяцігоддзяў. Так, Гуж, які ўзначальвае мясцовую паліцыю, бачыць сваёй мэтай не службу немцам, а найперш асабістую помсту за раскулачванне сваёй сям’і. Каландзёнак яшчэ падлеткам прыглядаўся да жорсткіх праяў калектывізацыі і ўсвядоміў, што любой уладзе патрэбны той, хто забывае пра сумленне. Шукае матэрыяльных выгодаў Недасека, як рабіў гэта і ў савецкі час, дзеля чаго без ваганняў гатовы выканаць усё, што загадаюць. Галоўным героям давядзецца на ўласным вопыце спасцігнуць, што дамовіцца і пагадзіцца з такімі аднавяскоўцамі не атрымаецца.

Думаецца, не будзе перабольшваннем удакладніць, што галоўны ідэйна-мастацкі акцэнт прыпадае на вобраз Сцепаніды, які тыпалагічна блізкі пташнікаўскай Алімпіядзе. Абедзве гераіні трапляюць у падобныя складаныя сітуацыі, дзе актыўна праяўляюць сябе. Пісьменнікі паказваюць моцныя характары, на раскрыццё якіх паспяхова працуе нават такі сродак, як ідэалізацыя. Невыпадкова Сцепаніда і Алімпіяда выступаюць выразнікамі аўтарскай думкі, акаляючая рэчаіснасць рэпрэзентуецца праз іх індывідуальнае ўспрыманне. Быкаўская гераіня вызначаецца схільнасцю да валявых рашэнняў, што прыкметна адцяняецца памяркоўнасцю і мяккасцю яе мужа Петрака. Тады як апошні частуе паліцаяў, гоніць для іх самагонку, Сцепаніда крадзе ў немцаў вінтоўку, як лагічны працяг гэта ўчынку ўспрымаюцца яе захады з перахоўваннем бомбы. Аповед пра Петрака завяршаецца апісаннем гвалтоўнага захопу, і чытач можа толькі здагадвацца пра далейшы лёс героя, верагодна, што трагічны: «Пятрок знік, прапаў з гэтага свету, як і для яго прапалі гэты хутар, роў, Сцепаніда, іхнія дзеці Фенька і Федзя – прапаў цэлы свет. І засталіся, можа, успаміны, калі яшчэ было каму ўспомніць, ягоныя жыццёвыя пакуты, дробныя і вялікія клопаты» [4, с. 218]. Аповед пра Сцепаніду даведзены да паказу глыбока сімвалічнага малюнка: згарэў хутар, дзе загінула гераіня, аднак бомба на ўзгорку чакае сваёй пары. І паліцаем застаецца яе баяцца, як і выбуху народнага гневу, што праз нейкі час немінуча абрынецца на здраднікаў, асацыятыўна падказвае чытачу аўтар.

Раман І. Пташнікава «Алімпіяда (воблакі шасцідзесятых)» (1984) выступае цэнтральным у творчай спадчыне аўтара, выразна ілюструе дынаміку змястоўнай формы і з'яўляецца яркім наватарскім узорам у літаратуры вызначанага перыяду. На ідэйна-мастацкім узроўні акцэнтуецца вобраз галоўнай гераіні – Алімпіяды Падаляк, пры гэтым суб'ектыўнае ўспрыманне рэчаіснасці рэпрэзентуецца праз асобасны свет шэрагу герояў, сярод якіх Таня, Ратнікаў, Фірага і некаторыя іншыя. У творы з адметнымі рысамі лірычнага пісьма аўтарская ўвага скіравана на асэнсаванне грамадскай атмасферы часу ў разнастайных яе праявах, што заяўлена ўжо ў назве рамана.

Нельга не пагадзіцца з доказным меркаваннем С.А. Андраюка, што вобраз Алімпіяды Падаляк у найбольшай меры раскрывае аўтарскае стаўленне да жыцця, «выпраменьвае тое маральнае цяпло, якім сагрэта ўся эмацыянальная атмасфера ў рамане» [5, с. 434]. Думаецца, ідэйнай устаноўкай твора прадвызначана тое, што гераіня выступае скразным вобразам, які звязвае мінулае і сучаснасць, яе адносіны да іншых герояў абумоўліваюць аўтарскую маральна-этычную ацэнку апошніх. Так, «калі іншыя вобразы пададзены ва ўсёй іх складанасці і супярэчнасці, з падкрэсліваннем, магчыма, дзесьці і свядомым, негатыўных момантаў у іх паводзінах, узаемадачыннях, учынках, а найбольш у выказваннях, то Алімпіяда пазбаўлена гэтага поўнасцю. У ёй засяроджаны ў асабліва сканцэнтраваным выглядзе і ў форме надзвычай чыстай і непасрэднай духоўныя якасці, уласцівыя характару народнаму ў яго ідэальным увасабленні» [5, с. 468]. Крытыка своечасова звярнула ўвагу на аўтабіяграфічную аснову і зазначыла, што пісьменнік ідэалізуе вобраз маці, а гэта заканамерная псіхалагічная з'ява. Думаецца, пісьменнік мэтанакіравана звяртаецца да эстэтычнай стратэгіі, якая дазваляе засяродзіць увагу на маральным змесце падзей з акаляючай рэчаіснасці, што і выступае прадметам мастацкага даследавання.

У рамане «Алімпіяда (воблакі шасцідзесятых)» пісьменнік імкнецца да шырокага ахопу рэчаіснасці, закранае значны шэраг грамадскіх праблем, кожную з якіх рэпрэзентуе выбраны герой. Даследчыкі справядліва звярталі ўвагу на тое, што цяжка вылучыць канкрэтную праблематыку, на асэнсаванні якой найбольш засяроджаны аўтар. У выніку кожнаму з персанажаў мастак слова перадае некаторую меру аўтарскага аўтарытэту, праз жыццёвыя перыпетыі прасочвае тыповыя з'явы рэчаіснасці, раскрывае філасофскую канцэпцыю. Найбольш выразна прадстаўлены голас аўтара пры адлюстраванні вобраза Міфодзі, з дапамогай якога асэнсоўваецца ўжо сучасная ваенная небяспека, што пагражае з такой цяжкасцю пабудаванаму мірнаму ладу. Невыпадкова Міфодзя – ваенны, пасля яго кароткай пабыўкі маці з газет здагадваецца, што сын знаходзіцца на Кубе. Сучаснасць героя кантрастуе з ваенным мінулым, якое для маладога чалавека з'яўляецца гісторыяй, што ўключаецца ў агульнабыццёвы кантэкст: «Ён стаяў на высокім беразе, глядзеў, як унізе сярод ніцых лоз блішчыць ад сонца і неба рака, і здавалася, чуў, як яна на вачах зносіць у вечнасць і заставу, і партызанскія акопы, і кожны міг, пражыты ўсім жывым на зямлі» [6, с. 509]. У чуйным бачанні Міфодзі свет малой радзімы поўніцца чалавечымі слядамі, жыццямі людзей: «А колькі іх

хадзіла, ездзіла, садзіла і рэзала лес, ваявала і паміралa на гэтай зямлі да цябе і да твайго бацькі… <…> Зямля нарадзіла, зямля і забрала» [6, с. 507–508]. Герой усведамляе сябе часткай вялікага жыцця, выступае выразнікам аўтарскай думкі пра яго сілу і невычэрпнасць. Разам з тым Іван Пташнікаў уводзіць цэлы шэраг персанажаў, для якіх падзеі Вялікай Айчыннай вайны сталі неад’емнай і трагічнай часткай мінулага, дзе жыццё неаднойчы страчвалася. Так, «“воблакі шасцідзесятых” усё яшчэ нясуць у сабе дым і полымя саракавых. Вайна жыве ў лёсе ўсіх старэйшых герояў рамана. Алімпіяда, Харбін, Корань… Найбольш трагічна-балючае водгулле вайны нясе ў сабе вобраз Сцяпанаўны» [5, с. 464]. Пісьменнік такім чынам раскрывае суб’ектыўнае бачанне падзей з розных пунктаў погляду, што стварае мастацкі эфект эпічнага шматгалосся, прымушае чытача прадумана фарміраваць адносіны да герояў і падзей.

Падчас напісання рамана крытыкай выказвалася думка, што тэма Вялікай Айчыннай вайны, якой ужо прысвечана значная колькасць твораў у розных жанрах, не будзе да канца вычарпанай, пакуль не прадстаўлена мастацкага асэнсавання жанчыны ў надзвычайных абставінах. Успаміны галоўнай гераіні прачытваюцца як «сюжэт у сюжэце», з якіх раскрываецца даваенная і ваенная падзейнасць, што выступае адзіным сэнсавым цэлым. Аўтар паказвае рэчаіснасць да ўз’яднання Заходняй і Усходняй Беларусі, пры гэтым невыпадкова тое, што Алімпіяда і яе сям’я жыве каля самай мяжы. Дзякуючы смеласці галоўнай гераіні быў затраманы злачынца, а ў выніку выкрыты бацька і сын Кукаевы. Малодшы Кукаеў ужо ў час ваеннай акупацыі становіцца паліцаем, маральным антыподам і галоўным ворагам Алімпіяды, з якім яна змагаецца, ратуючы параненых лётчыкаў, хоць і рызыкуе собою і блізкімі. Такую рысу ў характары гераіні, як здольнасць да самаахвярнасці, пісьменнік у значнай меры тыпізуе, паказвае і ў мірны час праз адносіны да працы. Для Алімпіяды найвышэйшай каштоўнасцю выступае жыццё, і чытач прымае яе светапогляд. У святле духоўнасці галоўнай гераіні выглядаюць дарэмнымі і нават недарэчнымі дзеянні партызан, пра якія пісьменнік апавядае нейтральна, у выніку пакідае чытачу мажлівасць самому расстаўляць эмацыйныя акцэнты. Партызаны агітуюць вяскоўцаў, пластрэльваюць бідоны з малаком, каб тое не дасталося немцам, але не адгукаюцца на маленне Алімпіяды вызваліць захопленых лётчыкаў. Такім чынам Іван Пташнікаў паказвае грамадскую сітуацыю праз асобныя характэрныя дэталі.

Пісьменнік па-мастацку даследуе этычны змест чалавечых учынкаў, асэнсоўвае іх на пазачасавым узроўні. Маральны канфлікт, звязаны з ваенным мінулым, вырашаецца ў аўтарскай сучаснасці. Характар гераіні выяўляюць адносіны да былога паліцая, Далідчыка-Мамкі, які не столькі просіць, колькі патрабуе захаваць ў таямніцы яго ўдзел у мінулых падзеях. Сам герой не прычыніўся да забойстваў, у небяспечнай сітуацыі нават імкнуўся абараніць Алімпіяду, пры гэтым за сваю здраду Далідчык нямала адпакутваў у зняволенні. Здавалася б, мяккая і спагадная гераіня, якая ці не кожнаму выказвае сваё спачуванне, можа яго прабачыць. Тым не менш, Іван Пташнікаў паказальна адлюстроўвае, што гэтага не адбываецца, і чытач паступова разумее: Алімпіяда нават не дапускае такой мажлівасці. Кожны раз з’яўленне былога паліцая выклікае моцныя эмацыйныя ўражанні і прымушае пакутваць. На асацыятыўным узроўні яго вобраз атаясамліваецца са стратамі, што раскрываецца аўтарам шляхам акцэнтавання балюча-хваравітых уражанняў Сцяпанаўны, якая, убычыўшы Далідчыка, адчайна просіць «не пускаць вайну». Гэты эпізадычны персанаж не толькі адцяняе ўнутраны стан галоўнай гераіні, але і выяўляе завострана трагічны варыянт развіцця вобраза. У паказе знешне зусім не падобных Алімпіяды і Сцяпанаўны раскрываецца нешта агульнае, што і выступае тыповым, у новым святле рэпрэзентуе надзвычайныя абставіны ваеннага часу, якія ў любым сваім праяўленні жахлівыя для жанчыны і маці.

Для супастаўлення маральнага кодэксу людзей розных узростаў у рамане ўвасабляюцца героі малодшага пакалення, адносна якіх Алімпіяда выступае ўзорам чалавечых паводзін, што яшчэ павінен быць усвядомлены. Як трапна зазначае С.А. Андраюк, у рамане адлюстроўваецца жыццё як выключна складаная праява, жыццё, дзе «побач з чалавечай прыгажосцю, працавітасцю, сумленнасцю, чуласцю зусім, здаецца, нармальна існуе п’янства, подласць, гультайства, безадказнасць» [5, с. 425]. Думаецца, паказальным творчым дасягненнем мастака слова можна лічыць тое, што ён не пазбаўляе аўтарскай сімпатыі герояў, якім уласцівыя нейкія заганы. Напрыклад, здольны на глыбокія шчырыя пачуцці малаадказны, схільны да выпіўкі Фірага, які рос сіратою і ў нейкай меры адчувае сябе

сіратою ў жыцці, што ў цэлым выяўляе тып чалавечых паводзін у сучаснай аўтару рэчаіснасці. Паказаны як упэўнены і надзейны чалавек працаўнік Ратнікаў, якому не хапае душэўнай чуласці, герой мала здольны да спагады і прабачэння. Цікава, што аўтар дазваляе чытачу правесці асацыятыўныя паралелі паміж гэтым персанажам і яго машынай, што істотна паглыбляе псіхалагічны партрэт асобы: «Ваенны “газон”, спісаны з вайсковай часці, цягнуў, як звер. Гружоны аж праз борт, ён рваў на трэцяй па тарфяных мяккіх разорах на Дроздцы ля камбайнаў; звінеў, як струна, на роўнай старасвецкай яшчэ дарозе за вёскай на загуменні; поўз, здавалася, быў не на колах, а на лапках, як яшчарка, на грэблі па ямах і ад маста на гару, дай толькі роўненька газу і не тузай, каб не закашляўся…» [6, с. 44]. Заблытаную гісторыю распавядае пра сябе Корань, «Фінагент, Лайдак, як хочаш мяне заві. І ніякі стратэгічны запас без мяне не пройдзе» [6, с. 123], паводле самакрытычнага прызнання героя. Ён здаецца бязвольным не толькі з-за сваёй схільнасці да выпіўкі, але і з-за таго, што не можа разабрацца ў жыццёвай сітуацыі. Нялёгка складваюцца адносіны з жонкай, якую ніяк не рашаецца кінуць, тады як бязбацькавічам расце ягоны сын Валерка. Разам з тым чытач не столькі асуджае, колькі спачувае гэтай асобе, не пазбаўленай духоўнай чуласці.

Такім чынам, праз пакуты і страты сярод мірных вяскоўцаў рэпрэзентуе Васіль Быкаў пачатковы, найбольш складаны перыяд Вялікай Айчыннай вайны, для мастацкага асэнсавання якога выкарыстаны паглыблены псіхалагізм, тыпізацыя, іншасказанне, лірычнае пісьмо. Пісьменнік асацыятыўна супастаўляе час калектывізацыі, даваенных рэпрэсій і ваенны перыяд, асэнсоўвае іх агульныя сацыяльныя працэсы ў маральна-этычных каардынатах, што абумоўлівае па-сапраўднаму раманную глыбіню філасофскай канцэпцыі твора. Думаецца, справядліва зазначыў Дз.Я. Бугаёў, што эпічнае дыханне ў гэтым мастацкім палатне адчуваецца асабліва моцна [3]. У цэлым твор ілюструе эстэтычную тэндэнцыю да трансфармацыі мастацкай формы, калі сэнсавая ёмістасць, адпаведная раманнаму ўзору, раскрываецца ў маштабе аповесці. Відавочна, аказала ўплыў творчая практыка аўтара, які найчасцей звяртаўся менавіта да так званага сярэдняга жанру.

Як бачым, Іван Пташнікаў дынамічна спалучае розныя апавядальныя стратэгіі: стварае шматгеройны раман, але пры гэтым вылучае вобраз галоўнай гераіні, праз суб’ектыўна афарбаваную інтэрпрэтацыю рэчаіснасці, дзе дамінуе не столькі паказ падзей, колькі ўвага да духоўнага свету асобы, рэпрэзентуе шырокаахопны малюнак часу. Мастак слова звяртаецца да паглыбленага псіхалагізму, ужывае тыпізацыю, выкарыстоўвае прыёмы лірычнага пісьма для шматграннага паказу грамадскай атмасферы. Ускладненая суб’ектная арганізацыя прадвызначае сюжэтны рух, выяўляе адметныя хранатапічыя каардынаты. Такім чынам, нельга адназначна пагадзіцца з традыцыйным меркаваннем некаторых крытыкаў, што талет пісьменніка падкрэслена эпічны. Эстэтычныя магчымасці лірычнай формы рамана істотна трансфармуюць эпічную аснову, выяўляюць новыя мастацкія дасягненні ў развіцці змястоўнай формы і разам з тым пісьменніцкае наватарства.

Літаратура

1. Дзюбайла, П.К. Беларускі раман : гады 70-я / П.К. Дзюбайла. – Мінск : Навука і тэхніка, 1982. – 176 с.

2. Затонский, Д.В. Искусство романа и XX век / Д.В. Затонский. – М. : Худож. лит., 1973. – 535 с.

3. Бугаёў, Дз. Праўда і мужнасць таленту : выбранае : кніга пра Васіля Быкава. Артыкулы. Дыялог / Дз. Бугаёў ; прадм. І. Чыгрынава. – Мінск : Маст. літ., 1995. – 414 с.

4. Быкаў, В. Поўны збор твораў : у 14 т. / В. Быкаў. – Мінск : Саюз беларускіх пісьменнікаў ; М. : Время, 2005. – Т. 2. Аповесці. – 624 с.

5. Андраюк, С. Чалавек на зямлі. Нарыс творчасці Івана Пташнікава / С. Андраюк // А жыццё – вышэй за ўсё : выбранае : літ.-крыт. арт. ; нарыс творчасці / С. Андраюк ; прадм. А. Рагулі. – Мінск, 1992. – С. 267–490.

6. Пташнікаў, І. Збор твораў : у 4 т. / І. Пташнікаў. – Мінск : Маст. літ., 1992. – Т. 4. Раман. – 575 с.

Витебский государственный
университет им. П.М. Машерова

Поступила в редакцию 17.06.2018

Известия Гомельского государственного университета
имени Ф. Скорины, № 1 (112), 2019

УДК 821.161.3.09-31«19/20»

Мастацкая інтэрпрэтацыя асобы і дзейнасці У.С. Караткевіча ў беларускай прозе XX – пачатку XXI ст.

Н.М. НАЛЁТАВА

Аналізуецца мастацкае адлюстраванне асобы і творчасці У.С. Караткевіча ў беларускай прозе XX – пачатку XXI ст. Сцвярджаецца, што зварот пісьменнікаў да ўзнаўлення вядомай беларускай асобы дэтэрмінаваўся яго значнай роллю ў нацыянальнай культуры.
Ключавыя словы: мастацкая інтэрпрэтацыя, культура, дзеяч культуры, творчая індывідуальнасць, беларуская проза, эсэ, раман-эсэ.

The article examines the artistic reflection of the personality and creativity of U.S. Karatkevich in the Belarusian prose of the XX – beginning of XXI century. It is argued that the writers' appeal to the revival of a famous Belarusian personality was determined by its significant role in the national culture.
Keywords: artistic interpretation, culture, cultural, creative personality, Belarusian prose, essays, novel essay.

Другая палова XX – пачатак XXI ст. – гэта перыяд істотных грамадска-палітычных зрухаў на Беларусі, якія станоўча паўплывалі на яе сацыяльна-эканамічнае і духоўнае развіццё, а таксама на літаратурны працэс, у рэчышчы якога развівалася мастацкая проза.

Агульнавядома, што дзейсным сродкам выхавання патрыятычных пачуццяў суайчыннікаў з'яўляецца іх знаёмства з гістарычным мінулым, што становіцца найбольш актуальным для аднаўлення гістарычнай памяці ва ўмовах існавання нацыянальнага нігілізму. Таму значнае месца ў беларускіх празаічных творах XX – пачатку XXI ст. займае мастацкая інтэрпрэтацыя рэальных гістарычных асоб (асветнікаў, пісьменнікаў, грамадска-палітычных дзеячаў, мастакоў), што адыгралі важную ролю ў развіцці нацыянальнай культуры. Сярод іх варта назваць *Еўфрасінню Полацкую* («Прыдыслава» В. Іпатавай, «Святыя грэшнікі» А. Асіпенкі, «Спакуса» Т. Бондар, «Нібы прамень сонечны» У. Арлова, «Пакліканыя» В. Коўтун), *Францыска Скарыну* (раздзел «Беларускія гуманісты» з «Зямлі пад белымі крыламі» У. Караткевіча, «Францыск Скарына, або Сонца Маладзіковае» і «Скарына на Градчанах» А. Лойкі), *Міколу Гусоўскага* («Час чумы» У. Арлова), *Пятра Мсціслаўца* («Мсціслаўцаў посах …» Э. Ялугіна), *Кастуся Каліноўскага* («Сярэбраны яздок» С. Яновіча, «Кастусь Каліноўскі» А. Якімовіча, «Каласы пад сярпом тваім» У. Караткевіча, «Восень пасярод вясны» А. Мальдзіса, «Літоўскі воўк» А. Наварыча), *Францішка Багушэвіча* («Пры апазнанні – затрымаць» В. Хомчанкі), *Алаізу Пашкевіч* («Крыж міласэрнасці» В. Коўтун, «Стану песняй …», «На струнах буры» і «На полымі любві» Л. Арабей), *Максіма Багдановіча* («Загадка Багдановіча» М. Стральцова), *Цішку Гартнага* («Пасля нябыту» і «Без эпітафіі» Э. Ялугіна), *Янку Купалу* («Ой, рана на Івана» З. Бандарынай, «Незабыўныя дарогі» і «Дарогі песняра» В. Віткі, «Як агонь, як вада …» А. Лойкі), *Якуба Коласа* («Колас расказвае пра сябе» і «Песні з леснічоўкі» М. Лужаніна; «Ад роднае зямлі», «Далёкія зарніцы», «На шырокі прастор», «Крыжавыя дарогі» С. Александровіча), *Міхася Стральцова* («Гарэла свечачка» В. Карамазава), *Уладзіміра Караткевіча* («Наш Караткевіч» Я. Брыля, «З сястрой і Уладзімірам Караткевічам на Рагачоўшчыне» М. Купрэева, «Уладзімір Караткевіч» В. Макарэвіча, «Жыцце і ўзнясенне Уладзіміра Караткевіча» А. Мальдзіса, «Уладзімір Караткевіч, або Паэма Гарсія Лойкі» А. Лойкі), *Станіслава Жукоўскага* («Мой брат духоўны …» В. Карамазава), *Міколу Тарасікава* («Урокі мастака» В. Карамазава), *Антона Бархаткова* («Зачараваная душа» і «Антон» В. Карамазава), *Васіля Супруна* («Васілёк за калючым дротам» А. Лойкі), *Уладзіміра Дамашэвіча* («Просты і шчыры» А. Лойкі), *Самсона Пярловіча* («Паэзія супрацьстаяння» А. Лойкі), *Анатоля Бараноўскага* («Жавароначкам бласлаўлёнае» В. Карамазава) і інш.

Прыведзеныя намі вышэй прыклады сведчаць аб тым, што аб'ектам мастацкай інтэрпрэтацыі беларускіх пісьменнікаў акрэсленага перыяду з'яўляюцца дзеячы культуры як аддаленых часоў, так і сучаснасці. Пры гэтым усіх пералічаных асоб аб'ядноўвае, несумненна, важнае значэнне ў развіцці і папулярызацыі нацыянальнай культуры.

Розныя падыходы пісьменнікаў у асвятленні вобразаў вядомых дзеячаў культуры (напрыклад, тыпалагічныя і індывідуальна-аўтарскія мадэлі мастацкай рэпрэзентацыі, суадносіны мастацкай фальсіфікацыі і факта) прыцягваюць увагу многіх сучасных айчынных літаратуразнаўцаў, як В.К. Шынкарэнка, І.М. Запрудскі, В.Ю. Бароўка, Л.Г. Кісялёва, В.І. Локун, Т.А. Фіцнер, І.І. Дамарад, А.М. Дарагакупец, Г.М. Друк, С.М. Тарасава, Н.М. Кунгер, Д.І.-Т. Дудзінская і інш.

Актуальнасць нашага даследавання абумоўлена адсутнасцю ў беларускім літаратуразнаўстве сістэмнага навуковага асэнсавання вобразаў пісьменнікаў, створаных іншымі пісьменнікамі.

Мэта дадзенага даследавання – выявіць асаблівасці мастацкай інтэрпрэтацыі асобы і дзейнасці класіка беларускай літаратуры У.С. Караткевіча (1930–1984) у айчыннай прозе XX – пачатку XXI ст.

Матэрыялам для нашага даследавання абраны эсэ «Наш Караткевіч» (1985) Я. Брыля і «Жыцце і ўзнясенне Уладзіміра Караткевіча: партрэт пісьменніка і чалавека» (1987–1988) А.В. Мальдзіса, раман-эсэ «Уладзімір Караткевіч, або Паэма Гарсія Лойкі» (2009) А.А. Лойкі. Асноўнымі для навуковага аналізу сталі прыёмы канкрэтна-гістарычнага, параўнальнага і дэскрыптыўнага метадаў.

Адной з самых яркіх асоб беларускай і сусветнай гісторыі XX ст. з'яўляецца таленавіты паэт, празаік, драматург, публіцыст, перакладчык, літаратуразнаўца і сцэнарыст У.С. Караткевіч. Літаратуразнаўца А.Л. Верабей слушна назваў яго «гонарам і сумленнем беларускай літаратуры, … сапраўдным апосталам духоўнасці, прадвесцем новага беларускага Адраджэння» [1, с. 390]. Мы поўнасцю пагаджаемся з гэтым выказваннем, бо цяжка пераацаніць ролю У.С. Караткевіча у абуджэнні нацыянальнай свядомасці і папулярызацыі гісторыі беларусаў, у чым пераконваюць яго раманы «Нельга забыць», «Хрыстос прызямліўся ў Гародні», «Каласы пад сярпом тваім», «Чорны замак Альшанскі», аповесці «Сівая легенда», «Цыганскі кароль», «Ладдзя Роспачы», «Зброя», апавяданні «Паляшук», «Паром на бурнай рацэ» і драматургія.

У эсэ «Наш Караткевіч» Я. Брылём, які сябраваў з У.С. Караткевічам, засяроджваецца ўвага на складаным творчым шляху будучага класіка беларускай літаратуры, у прыватнасці, на гісторыі выдання раманаў «Нельга забыць» і «Каласы пад сярпом тваім». Больш падрабязна гэта сітуацыя аналізуецца ў рамане-эсэ «Жыцце і ўзнясенне Уладзіміра Караткевіча: партрэт пісьменніка і чалавека» (1987–1988) беларускага пісьменніка, літаратуразнаўцы, гісторыка і журналіста А.В. Мальдзіса, аднаго з найбліжэйшых сяброў У.С. Караткевіча.

Зробім агаворку, што пасля публікацыі рамана «Нельга забыць» у газеце «Літаратура і мастацтва» 17 ліпеня 1962 г. з'явілася рэцэнзія «Права мастака» гэтага літаратуразнаўцы, у якой быў высока ацэнены наватарскі ў вобразным плане твор, які стаў «сведчаннем сталасці беларускай літаратуры» [2, с. 8]. Пасля ў газеце «Советская Белоруссия» быў надрукаваны артыкул «Пошукі, знаходкі, страты» Я. Герцовіча, дзе літаратурны крытык абвінавацiў аўтара рамана ў фармалізме, што, па словах А.В. Мальдзіса, было не «выражэннем прыватнай думкі, а дэрэктыўным указаннем» [2, с. 23].

Як заўважае ў эсэ «Наш Караткевіч» Я.Брыль, крытычныя выказванні ў «застойны» перыяд негатыўна паўплывалі як на асобу з «чулым сэрцам, вострай сумленнасцю» [3, с. 429] і «абражанай годнасцю» [3, с. 429], так і на развіццё айчыннай літаратуры: «Няўжо так было заўсёды і так заўсёды будзе, што некаторым з найбольш таленавітых трэба прабівацца да чытача з незвычайнымі цяжкасцямі ды перашкодамі, як потым акажацца – лішнімі і шкоднымі не толькі для носьбіта таго жывога агню, але і для сапраўднай літаратуры? Потым акажацца… А тое потым прыходзіць не толькі позна, але ж і запозна. І вінаватых як быццам няма…» [3, с. 428].

У эсэ Я. Брыля выказваецца думка, што падобнае стаўленне вульгарызатарскай крытыкі да У.С. Караткевіча, папулярнага за межамі СССР, было неаргументаваным і не дазволіла яшчэ пры жыцці самога творцы ацаніць яго набыткі належным чынам, як у іншых краінах. Напрыклад, талент нашага земляка высока ацэньваўся ў тагачаснай Чэхаславакіі.

У прааналізаваным намі эсэ «Наш Караткевіч» пісьменнік падаецца эрудыраванай, начытанай, працавітай, мэтанакіраванай, высакароднай, прынцыповай, моцнай духам, часам крыўдлівай, ранімай і рамантычнай асобай; чалавекам незвычайнага, рэнесанснага таленту; «замілаваным знаўцам роднай даўніны» [3, с. 432], які зрабіў важны ўнёсак ў папулярызацыю айчыннай гісторыі і развіццё прозы пра мінулае, значна апярэдзіўшы свой час.

Даследчык творчасці Караткевіча А.У. Русецкі сярод асаблівасцей гістарычнай прозы У.С. Караткевіча вылучае «рэалістычны падыход да адлюстравання роднай гісторыі праз праўдзівы аналіз фактычнага матэрыялу, шырокае выкарыстанне гістарычных дакументаў, летапісаў, хронік, вуснай народнай творчасці, увядзенне ў тканіну мастацкага твора падзей і імён рэальна існаваўшых людзей» [4, с. 56–57]. На гэта звяртаецца ўвага і ў эсэ «Наш Караткевіч» Я. Брыля: «Ён праўдзівы і сам. Верыў у тое, што гаварыў. І ў жыцці быў праўдзівы, і ў творах застаўся. У творах – наколькі ўдалося…» [3, с. 426].

Янка Брыль, бясспрэчна, высока ацэньвае значэнне У.С. Караткевіча ў гісторыі нацыянальнай літаратуры, слушна заўважаючы: «Беларусь даўно чакала такога пісьменніка.

І радасна, што ён прыйшоў.

І горка, балюча, што ён не змог, не паспеў разгарнуцца яшчэ больш глыбока і шчодра» [3, с. 436].

У самой назве эсэ «Жыцце і ўзнясенне Уладзіміра Караткевіча: партрэт пісьменніка і чалавека» А.В. Мальдзіса падкрэсліваецца значная роля гэтага творцы, што «ўзнёсся над сваім часам, <…> да вяршынь айчыннай і сусветнай літаратуры» [2, с. 3].

Мастацкае адлюстраванне жыцця і творчасці У.С. Караткевіча абумоўлена законамі жанру эсэ: суб'ектыўнасць выказвання, свабодная кампазіцыйная структура, матэрыял выкладаецца непаслядоўна (даецца агляд жыццёвага шляху, падрабязна аналізуецца сама творчасць, даследуюцца фактары, якія паўплывалі на фарміраванне і развіццё таленту гэтай асобы). Дакументальны пласт тэксту ствараецца за кошт уключэння архіўных матэрыялаў, літаратурна-крытычных артыкулаў, згадак, успамінаў сяброў, інтэрв'ю, дзённікавых запісаў, лістоў У.С. Караткевіча, вершаў-прысвячэнняў і інш., што дазволіла пісьменніку ўзмацніць аргуметаванасць свайго мастакоўскага бачання гэтай асобы.

У эсэ падаюцца цікавыя развагі самога У.С. Караткевіча аб сусветных класіках (Л.М. Талстым, Ф.М. Дастаеўскім), творчым працэсе, законах, задачах і эстэтычных прынцыпах літаратуры як аднаго з відаў мастацтва: «Верш у мяне пачынаецца з думкі. Потым узнікае фраза – з сярэдзіны, з канца. А ўсё астатняе падганяецца пад яе. <…> Для мяне важны асноўны радок. Радок-бацька ці маці. Ён цягне за сабой іншыя – спераду ці ззаду. Яны могуць быць лепшыя ці горшыя. Але пачатак, аснова – у тым, першым» [2, с. 65]; «У прозе ўсё пачынаецца з настрою. Настрой нараджае адпаведную думку. Разам узятыя, яны і даюць той ключ, у якім будзеш весці апавяданне, якім «адамкнеш» тэму…» [2, с. 86]; «Літаратура павінна быць сумленнем сваёй эпохі. Не хлусіць! Акрамя ж літаратуры, ніхто не скажа чалавеку, як жыць. Літаратура адлюстроўвае не столькі жыццё, колькі адносіны паміж людзьмі» [2, с. 146].

А. Мальдзісам апісваюцца стасункі будучага класіка нашай літаратуры з айчыннымі і замежнымі пісьменнікамі, да прыкладу, моцнае сяброўства з Р.І. Барадуліным: «Дробныя шпількі і шпілечкі не перашкаджалі іх сапраўднай мужчынскай дружбе. Былі ва ўзаемаадносінах і суперніцтва, і зайздрасць, і спрэчкі, і дні адчужэння, і нават, казалі, ледзь не бойка. Але не прыпомню ніводнага выпадку, каб яны дайшлі да непавагі, узаемных абраз <…> Вельмі розныя па характары і мастацкім бачанні свету (Валодзя больш рацыяналістычны, «зададзены», Рыгор больш эмацыянальны, непасрэдны), яны цудоўна сябе ўзаемна дапаўнялі» [2, с. 73].

Па ўспамінах А.В. Мальдзіса, У.С. Караткевіч «часам крыху задзірліва» [2, с. 73] адносіўся да творчасці свайго старэйшага сабрата Я. Брыля, які маральна падтрымліваў яго ў перыяд глыбокіх дэпрэсій, выкліканых адмоўнымі водзывамі крытыкі. Як заўважае А.В. Мальдзіс, «самым цяжкім перыядам у жыцці Караткевіча была другая палова шасцідзясятых – пачатак сямідзясятых гадоў, калі аўтар «Каласоў…» сапраўды хадзіў у «чорным целе», калі ў кожным яго радку шукалі крамолу» [2, с. 95]. Такім чынам, пісьменнік прытрымліваецца гістарычнай дакладнасці пры апісанні псіхічнага стану чулага, сумленнага і з абвостраным пачуццём справядлівасці творцы ў неспрыяльны перыяд 1950–1970-х гг.: «Часам задумённы і сумны – асабліва калі сустракаўся з праявамі чалавечай дурасці і кар'ерызму. Часам – у апошнія гады жыцця – раздражнёны і гнеўны» [2, с. 200].

У эсэ А.В. Мальдзіса класік беларускай літаратуры падаецца шматграннай, інтэлігентнай, энцыклапедычна дасведчанай, надзвычай таленавітай, адданай Радзіме, дасціпнай, гасціннай, высакароднай, сумленнай («хлусні ён не любіў» [2, с. 88]; «усе выпрабаванні ён перамог з годнасцю, не пераступіўшы свой талент і сваё сумленне» [2, с. 188]; «у Кіеўскім універсітэце Караткевіч быў душой курса, яго сумленнем» [2, с. 22]), шчырай, адкрытай, па-дзіцячы наіўнай, натуральнай у паводзінах, прынцыповай і крытычнай у адносінах да існуючых кансерватыўных дагматаў («свайго непрыняцця застою, сваёй нянавісці да яго носьбітаў ён не хаваў, выказваў з трыбуны» [2, с. 97]; «многае ў жыцці не прымаў, намагаўся змяніць да лепшага» [2, с. 199]; «У гады застою ён дзейнічаў» [2, с. 199]), не помслівай і ўседаравальнай («Ён ніколі не апускаўся да дробнай помсты. Часам толькі кіне ў адказ рэпліку з залы або складзе дасціпную прыпеўку» [2, с. 220]), дзейснай і сацыяльна актыўнай («ён быў само дзеянне» [2, с. 198]; «не любіў агульных гучных слоў, балбатні і цаніў канкрэтныя справы» [2, с. 101]; «Са слоў кашы не зварыш. Вы лепш зрабіце» [2, с. 198]; «Калі не лічыць перыядаў дэпрэсій, Уладзімір Караткевіч быў увесь у руху» [2, с. 198]), працавітай («нястомны працаўнік» [2, с. 187]), самаахвярнай і моцнай духам асобай, якая добра ўсведамляе сваю «абуджальную» місію і месца ў тагачаснай беларускай літаратуры і грамадстве.

Заўважым, што ў эсэ пісьменнік уключыў успаміны пра выкананне самім У.С. Караткевічам беларускіх і ўкраінскіх народных песень, удалыя малюнкі, апісанні яго вандровак з жонкай Валянцінай Браніславаўнай па Беларусі з мэтай захаваць помнікі нацыянальнай архітэктуры і г. д., што пацвярджае шматграннасць і шырокае кола інтарэсаў гэтай асобы. Так, зварот У.С. Караткевіча да кінематографа, як сцвярджаецца ў эсэ, быў звязаны з неабходнасцю больш моцна ўздзейнічаць на пачуцці суайчыннікаў (не толькі словам, але і рухамі, гукамі, колерамі), якія, на думку творцы, з недастатковай павагай, абыякавасцю ці нават пагардай адносіліся да ўсяго беларускага: «Караткевіч бачыў, да чаго вядзе адсутнасць патрыятызму, асабліва сярод моладзі, – вядзе да таго, што чалавек становіцца касмапалітам, у якога няма ні каранёў, ні памяці, ні гісторыі. <…> Таму ён раз-пораз звяртаўся да вопыту гісторыі, гэтай мудрай і аб'ектыўнай настаўніцы жыцця» [2, с. 199].

Як і Я. Брыль, А.В. Мальдзіс сцвярджае, што заўчасная смерць чулага творцы стала наступствам тагачаснай грамадска-палітычнай атмасферы і тых выпрабаванняў, якія выпалі на долю беларускай літаратуры і нашага народа ў сталінскія і «застойныя» часы: «Ён абвострана, пакутліва ўспрымаў усе нягоды і бядоты <…> А колькі горкіх асабістых крыўдаў і зняваг давялося праглынуць яму моўчкі, амаль без слёз. Яны не праходзілі бясследна. Яны таксама набліжалі канец» [2, с. 184]. Гэта падзея стала вялікай стратай для беларускай і замежнай грамадскасці (нагадаем, што У.С. Караткевіч з цікавасцю і павагай ставіўся да іншых культур і падтрымліваў цесныя сувязі з іх дзеячамі).

Асэнсоўваючы жыццёвы і творчы шлях У.С. Караткевіча, які, несумненна, апярэдзіў свой час і стаў эпахальнай з'явай не толькі ў працэсе развіцця беларускай культуры, але і адраджэння нацыянальна-гістарычнай свядомасці нашага народа, А.В. Мальдзіс адзначае: «… ён ведаў, на што ідзе. <…> Іншыя лягчэй або цяжэй прыстасаваліся да застойнага перыяду. А ён – не. Ён горда, нібы Юрась Братчык крыж на Галгофу, нёс цяжкую ношу «заступніка» беларускай гісторыі і беларускай культуры. Быў праведнікам і прарокам» [2, с. 225]. Па велічы зробленага на карысць Айчыны і ідэйных перакананнях гэты пісьменнік ставіць У.С. Караткевіча ў адзін рад з Ф. Скарынам і К. Каліноўскім, слушна называючы іх «тытанамі» [2, с. 228] і «людзьмі прадвесня» [2, с. 228].

Як і ў прааналізаваных намі творах Я. Брыля і А.В. Мальдзіса, у рамане-эсэ «Уладзімір Караткевіч, або Паэма Гарсія Лойкі» (2008) аўтар падсумаваў і канцэптуальна выявіў уласны эстэтычны погляд на мастацкую творчасць У.С. Караткевіча.

Пісьменнік прытрымліваецца дакладных фактаў пры адлюстраванні складанага творчага шляху свайго блізкага сябра, будучага класіка беларускай літаратуры, які, па яго словах, яшчэ «на самым пачатку зазнаў разноснай крытыкі дагматаў у роднай Воршы і цярпець не мог мінскіх герцовічаў, маскоўскіх чалмаевых» [5, с. 9] (гаворка ідзе аб негатыўнай ацэнцы савецкай крытыкай яго паэтычных зборнікаў «Матчына душа», «Вячэрнія ветразі» і многіх празаічных твораў). Па слушным прызнанні А.А. Лойкі, у складаны перыяд канца 1950-х гг. савецкія літаратурныя крытыкі («партыйныя артадоксы» [5, с. 38]) не ацанілі належным чынам першы зборнік «Матчына душа» У.С. Караткевіча (1958). У рамане-эсэ «Уладзімір Караткевіч, або Паэма Гарсія Лойкі» аўтар у адносінах да У.С. Караткевіча

выкарыстоўвае трапныя перыфразы-азначэнні тыпу «валадар мастацкага слова» [5, с. 5] (разам з І. Мележам і В. Быкавым), «геній нашай літаратуры» [5, с. 9], «трэці волат літаратуры беларусаў» [5, с. 7] (пасля Ф. Скарыны і Я. Купалы), «мастацкі летапісец паўстання 1863 г.» [5, с. 10], «беларускі Сянкевіч» [5, с. 10], «кароль пяра» [5, с. 23], «стаханавец» [5, с. 22], «рэнесансны чалавек» [5, с. 82] і інш., якія яскрава выяўляюць яго адносіны да гэтай асобы.

Дакументальны пласт тэксту рамана-эсэ А.А. Лойкі ствараецца за кошт уключэння ўспамінаў (У.А. Калесніка, М. Танка і Ф. Няўважнага), вытрымак з літаратуразнаўчых артыкулаў, дзённікавых запісаў, лістоў У.С. Караткевіча да вядомых асоб нацыянальнай гісторыі (Я. Коласа, Я. Брыля, М. Танка), якія даюць магчымасць пазнаёміцца, да прыкладу, з яго творчым крэда, пачаткам літаратурнай дзейнасці, філасофскімі развагамі аб повязі часоў, адносінамі да беларускай гісторыі і яе велічных дзеячаў, асаблівасцямі характару і г. д., а таксама робяць больш аргументаваным і аб'ектыўным мастакоўскае бачанне гэтай таленавітай асобы. Напрыклад, у лістах да свайго латышскага сябра па Вышэйшых літаратурных курсах Стулпана Гераніма У.С. Караткевіч выяўляецца суровай, бескампраміснай, катэгарычнай у суджэннях, да канца шчырай і праўдзівай асобай [5, с. 78–79]. Па ўспамінах жа М. Танка і А.А. Лойкі, будучы класік беларускай літаратуры любіў у маладосці «парысавацца».

Варта заўважыць, што А.А. Лойка ў сваім рамане-эсе плённа выкарыстаў і набыткі караткевічазнаўства, у прыватнасці, уключыў свае рэцэнзіі «На пачатку дарог!», «Выхаванне таленту» (на зборнікі «Матчына душа», «Вячэрнія ветразі» адпаведна). У творы А.А. Лойкі, па словах літаратуразнаўца А.Л. Вераб'я, «натуральна спалучыліся асабістае, лірычнае, паэтычнае і даследчыцкае, праблемна-аналітычнае» [6, с. 7].

З тэксту рамана-эсэ вынікае, што А.А. Лойка надзвычай высока ацэньваў адметную творчасць У.С. Караткевіча: «Караткевіч з самага пачатку свет арыгінальным бачыў, разумеў, выяўляў. Творчай эвалюцыі, эвалюцыі таленту ў Караткевіча не было. Якім талентам Уладзімір Караткевіч нарадзіўся, такім талентам быў усё сваё жыццё!» [5, с. 21].

На падставе сказанага намі вышэй можна зрабіць выснову, што мастацкая інтэрпрэтацыя асобы і шматграннай творчасці У.С. Караткевіча ў прааналізаваных намі эсэ Я. Брыля і А.В. Мальдзіса, рамане-эсе А.А. Лойкі накіравана на асвятленне той вызначальнай ролі, якую ён адыграў у гісторыі беларускай культуры (у тым ліку кіно, тэлебачанні, тэатры). Празаікі не ставілі за мэту падрабязна ўзнавіць біяграфічныя факты і стварыць хроніку жыцця і творчасці У.С. Караткевіча, а зрабілі стаўку на адлюстраванне тых ключавых момантаў, якія дапамагаюць раскрыць асаблівасці яго індывідуальнасці і даць яму характарыстыку. Так, ва ўсіх прааналізаваных намі творах, аўтары дакладна, у адпаведнасці з гістарычнай праўдай, вызначылі энцыклапедычныя веды, высакароднасць, прынцыповасць, мужнасць, працавітасць, самаахвярнасць, апантанасць, шчырасць, шматграннасць, чуласць творцы. Варта таксама адзначыць, што ва ўсіх прааналізаваных творах вобраз У.С. Караткевіча не ідэалізуецца, а падаецца з усімі недахопамі (наступствы дэпрэсій, «ясенінскі» стыль жыцця).

Літаратура

1. Верабей, А.Л. Уладзімір Караткевіч / А.Л. Верабей // Гісторыя беларускай літаратуры XX стагоддзя: у 4 т. / НАН Беларусі, аддз-не гуманіт. навук і мастацтваў, Ін-т літаратуры імя Я. Купалы ; нав. рэд. У.В. Гніламёдаў, С.С. Лаўшук. – 2-е выд. – Мінск : Бел. навука, 2004. – Т. 4, кн. 1. – С. 361–390.

2. Мальдзіс, А.В. Жыццё і ўзнясенне Уладзіміра Караткевіча: партрэт пісьменніка і чалавека / А.В. Мальдзіс. – Мінск : Мастацкая літаратура, 1990. – 230 с.

3. Брыль, Я. Запаветнае. Выбраныя творы / Я. Брыль. – Мінск : Беллітфонд, 1999. – 448 с.

4. Русецкі, А.У. Уладзімір Караткевіч: праз гісторыю і сучаснасць: нататкі літаратурнай творчасці / А.У. Русецкі. – Мінск : Мастацкая літаратура, 2000. – 300 с.

5. Лойка, А.А. Уладзімір Караткевіч, або Паэма Гарсія Лойкі : раман-эсэ / А.А. Лойка // Полымя. – 2009. – № 1. – С. 3–43 ; № 2. – С. 63–96.

6. Верабей, А.Л. Подзвіг творцы / А.Л. Верабей // Літаратура і мастацтва. – 2009. – 20 лістапада. – С. 7.

Витебский государственный
университет им. П.М. Машерова

Поступила в редакцию 04.05.2018

Известия Гомельского государственного университета
имени Ф. Скорины, № 1 (112), 2019

*УДК 811.161.3'01:929*М.Сматрыцкі*

Непераўзыдзены ўзор старажытнага мовазнаўства (да 400-годдзя «Граматыкі» М. Сматрыцкага)

Д.Д. ПАЎЛАВЕЦ

Артыкул прысвечаны 400-годдзю «Граматыкі» М. Сматрыцкага, разглядаюцца падставы яе з'яўлення, роля ў нармалізацыі царкоўнаславянскай мовы, развіцці граматычнай думкі ў Вялікім Княстве Літоўскім і славянскім свеце, выпрацоўцы мовазнаўчай тэрміналогіі, працягу традыцый Ф. Скарыны. Падаецца ацэнка граматыкі ў навуковай літаратуры.
Ключавыя словы: граматыка, М. Сматрыцкі, філалагічная думка, рэнесансна-гуманістычныя традыцыі, царкоўнаславянская мова, нармалізацыя мовы, школьная адукацыя, пераемнасць.

The article is dedicated to the 400th anniversary of «Grammar» by M. Smatritsky. The bases of its appearance, the role in the normalization of the Church Slavonic language, the development of grammatical thought in the GDL and the Slavic world, the development of linguistic terminology, the continuation of F. Skaryna's traditions are considered. Grammar in the scientific literature is assessed.
Keywords: grammar, M. Smatritsky, philological thought, Renaissance-humanistic traditions, Church Slavonic language, language normalization, school education, continuity.

Старажытныя рымляне гаварылі habent suam fatum libelli 'кнігі маюць свой лёс'. Сапраўды, у кожнай кнігі свая гісторыя, адметны лёс. Не выключэнне і выданне, пра якое пойдзе гаворка ў нашым артыкуле і якому доля падаравала шчаслівы лёс. Гэта **«Грамматіки Славенския правилное синтагма»** Мялеція Сматрыцкага, якая ўбачыла свет 400 гадоў таму ў Еўі, непадалёку ад Вільні і якая прынесла аўтару ўсеславянскую вядомасць. Яна адкрыла новую старонку ў развіцці філалагічнай думкі не толькі ў ВКЛ, але і ў суседніх краінах.

Не выпадкова і тое, што яна з'явілася ў гэтым месцы і ў гэты час. Якраз тады Вільня стала буйным асяродкам духоўнага, культурнага і рэлігійнага жыцця, сапраўдным цэнтрам творчай асобы. Тут жылі і працавалі самыя вядомыя дзеячы праваслаўя, уніяцтва і каталіцызму (браты Лаўрэнцій і Стэфан Зізаніі, Лявонцій Карповіч, Мялецій Сматрыцкі, Кірыл Транквіліён, Язафат Кунцэвіч, Іпацій Пацей, Вельямін Руцкі, Пятро Скарга), функцыянавалі Віленская езуіцкая акадэмія, Віленская брацкая школа, для якой пачатак XVII ст. стаў зорным часам. Тады яе ўзначальваў выдатны старабеларускі рэлігійны пісьменнік-палеміст, архімандрыт Лявонцій Карповіч. У Вільні працавала друкарня братоў Мамонічаў, а ў Еўі – віленскага Свята-Духава брацтва. Да гэтага часу ў Еўінскай друкарні ўбачылі свет такія выдатныя помнікі старабеларускай рэлігійнай літаратуры, як «Казанне двое», «Евангелле павучальнае», перакладзенае на старабеларускую мову М. Сматрыцкім, нарэшце адзін з яго самых вядомых антыкаталіцкіх твораў «Трэнас, або Плач праваслаўнай царквы» і першы падручнік для пачатковага навучання грамаце «Букварь языка славенска», аўтарам якога, верагодна, быў М. Сматрыцкі. Вядомасць да яго прыйшла найперш як да аўтара «Трэнасу». Нават калі б не было дзейнасці на літаратурнай ніве, ён усё роўна застаўся б у гісторыі навукі як выдатны філолаг, аўтар «Грамматіки Славенския правилное синтагма», які быў самай прыкметнай постаццю грамадскага і рэлігійнага жыцця Вялікага Княства Літоўскага І-й трэці XVII ст. У яго за плячыма была выдатная еўрапейская адукацыя, атрыманая спачатку ў Віленскай езуіцкай акадэміі, а пасля ўдасканаленая ў найлепшых універсітэтах Нямеччыны. Ён меў неблагі настаўніцкі досвед як педагог брацкай школы, хатні настаўнік дзяцей князя Багдана Саламярэцкага з Баркулабава, знакаміты пісьменнік-палеміст, тэолаг. Прынамсі, «…біяграфія Мялеція Сматрыцкага становіцца тыповай біяграфіяй беларуска-ўкраінскага інтэлігента эпохі барока. <> Гэты інтэлігент арыентуецца не столькі на ўсходнеправаслаўных "айцоў", колькі на антычных, дахрысціянскіх аўтараў: іх слава становіцца яго "пуцяводнай зоркай". Здабыўшы славу сённяшнюю, ён спадзяецца праз

яе пасярэдніцтва далучыцца да славы вечнай» [1, с. 114]. М. Сматрыцкі стаў адным з найбольш яркіх спадкаемцаў і паслядоўнікаў заснаванага Ф. Скарынам накірунку, якія працавалі на сумежжы грэка-візантыйскай і лаціна-рымскай культур, сінтэзавалі рэнесансна-гуманістычныя традыцыі, інтэгравалі веравызнанні і культуры Усходу і Захаду [2, с. 7], найбольш поўна адлюстраваныя ў ягонай «Граматыцы», якая да нашага часу не пакідае абыякавымі гісторыкаў мовы, педагогікі.

Свежыя павевы заходнееўрапейскага Адраджэння і Рэфармацыі садзейнічалі імкліваму вызваленню чалавечага розуму з рэлігійных цянётаў, пашырэнню кнігадрукавання і школьнай адукацыі, якая вымагала адпаведных падручнікаў, дзе былі б сфармуляваны правілы карыстання мовай. Гэта з'явілася адной з падстаў для напісання граматыкі. Беручыся за напісанне граматыкі, М. Сматрыцкі кіраваўся як патрэбамі грамадска-прыкладнога, так і канфесійнага характару. Па-першае, узяцца за працу вучонага падштурхнула адсутнасць «славенскай» граматыкі, падобнай да грэцкай і лацінскай. Ён планаваў навучыць *«именъ склоненія, а глаголовь спряженія... порядку і сопряженія слов»,* а таксама добра *«читати по славенску, и писати розделне, и чтомое вырозумевати»* [2][1]. Па-другое, не менш важнае, як вынікае з прадмовы, – ён кіраваўся жаданнем узвысіць царкоўнаславянскую мову сярод народа, надаць ёй пашану, разуменне, пашырыць ужыванне, таму што яна, з'яўляючыся прыроднай мовай нашай царквы, занядбаная і забытая. Сапраўды, у канцы XVI – пачатку XVII ст. царкоўнаславянская мова ў ВКЛ перажывала заняпад, станавілася малазразумелай, насычалася беларускімі моўнымі элементамі. М. Сматрыцкі добра ведаў пра тое, што ўжо многія прадстаўнікі праваслаўнага духавенства «и писмом се своим, а злаща в слове божем, встыдають! А на остаток, што может быти жалоснейшое, што шкарадша, иж и тые, се межи нами зовуть духовными и учители, смеле мовлю намней его не вмеють, намней его вырозуменя не знають, а ни се в нем цвичать, але а ни школы ку науце его нигде не мають, за чим в полские або в иные писма за такою неволею… немало заправують» [3, с. 34]. Апаненты з каталіцкага лагера не беспадстаўна даводзілі, што з царкоўнаславянскай мовай «ніхто вучоным быць не можа, бо гэтая мова не мае ні слоўнікаў, ні правілаў, ні граматыкі, ніхто на ёй не размаўляе, а святары, калі хочуць зразумець славянскае пісанне, звяртаюцца за тлумачэннем да польскага» [4, с. 486]. Абараняючыся, асобныя праваслаўныя іерархі з запалам пераконвалі вернікаў, што граматыкі патрэбны толькі для грэцкай і лацінскай моў, на якіх створана шмат «поганскіх хитростей и руководств, се же ест граматик, риторык, диалектик и прочих коварств тщеславных діавола вместных» [5, с. 23]. Сукупнасць гэтых акалічнасцяў стала галоўнай падставай і асноўным стымулам, які прымусіў «Лаўрэнція Зізанія, Мялеція Сматрыцкага, дзеячоў Астрожскага гуртка і іншых узяцца за нармалізацыю старажытнаславянскай мовы ў плане лінгвістычным, за абарону яе аўтарытэту і пашырэнне ў плане грамадска-палітычным» [6, с. 258]. Аўтарытэт «Граматыкі» быў настолькі высокі, што непрыяцелі царкоўнаславянскай мовы спынілі нападкі на яе праз незразумеласць, граматычную неўпарадкаванасць. Прынамсі, стварэннем «Граматыкі» Сматрыцкі пераканаўча давёў, як «неабходна служыць сапраўдным, а не адцягненым патрабаванням свайго часу» [7, с. 115].

Як бачым, жыццёвыя абставіны, рэнесансна-рэфармацыйныя настроі, грамадска-палітычная і канфесійная сітуацыя патрабавалі дзейнічаць, адказваць узважана, па-навуковаму доказна, пераканаўча. Прынамсі, складальнік «Граматыкі» не толькі паспяхова вырашыў задачу граматычнай нармалізацыі царкоўнаславянскай мовы, умацавання яе становішча, аўтарытэту ў грамадстве, пашырэння сферы яе выкарыстання, але і адэкватна адказаў на закіды сваіх апанентаў з абодвух бакоў. Ён падкрэсліваў неабходнасць свядомага засваення граматычнага матэрыялу – «розумам слова разумей», – прытрымліваўся некалькіх ступеняў навучання – «глядзі, слухай, разумей, разглядай, запамінай». Нарэшце, неабходна зазначыць, што «Граматыка» – гэта адказ на запатрабаванні новай сацыяльнай праслойкі еўрапейскага

[1]Смотрицкий, М. Грамматіки Славенския правилное синтагма / М. Смотрицкий. – Евье, 1619. – 252 аркушы. Далей цытаты падаюцца па гэтым выданні з пазначэннем старонкі; у дужках адваротная пазначана літарай *б.*

тыпу, якая сфармавалася ў ВКЛ цягам XV–XVI стст., – мяшчанства, якое складалася з купцоў, цэхавых майстроў, аб'яднаных у брацтвы, пры якіх дзейнічалі школы, функцыянавалі друкарні. Да ўсяго ж, Сматрыцкі як прадстаўнік гэтага класу ўсведамляў сваю этнічную ідэнтычнасць, таму ў граматыцы ўжываў побач з тэрмінам «славенский язык» тэрмін «рускі», вядомы для выданняў Ф. Скарыны, Статутаў ВКЛ і для іншых старабеларускіх твораў.

Працуючы ў русле рэнесансных традыцый, М. Сматрыцкі адмовіўся ад надання граматыцы тэалагічных функцый, падкрэсліваў яе свецкі характар. У прадмове ён пісаў, што мэта граматыкі – садзейнічаць разуменню мовы, маўлення, трываламу засваенню і авалоданню пісьмом. Аднак пры гэтым ён, сугучна з патрабаваннямі часу, як і Ф. Скарына, падтрымліваў традыцыю вывучэння граматыкі па кнігах Святога Пісання – Часаслове і Псалтыры.

М. Сматрыцкі выдатна ўсведамляў, што ў ВКЛ функцыянуюць дзве пісьмовыя мовы – царкоўнаславянская і руская (старабеларуская) – і паслядоўна размяжоўваў іх, спасылаючыся на адметнасці апошняй у шматлікіх вытрымках з правілаў або тлумачачы асаблівасці царкоўнаславянскай. Абапіраючыся на кніжную традыцыю, закладзеную старажытнаславянскімі асветнікамі, ён не цураўся і народнай мовы, як гэта за сто гадоў да яго ажыццявіў Ф. Скарына. Пра гэта пераканаўча сведчыць матэрыял з парадыгмаў скланення назоўнікаў, дзе паралельна падаюцца варыянтныя як тардыцыйныя, архаічныя, так і новыя, беларускія словаформы. Напрыклад: *врачь, грех, друг і врачев, грехов, другов; мятежей, пастырей і мятежь, пастырь; воинами, сынами, сердцами і воины, сыны, сердцы*. Апеляцыя да народнай мовы заўважаецца і ў сінтаксісе словазлучэнняў: *По сказуемое росски ведлуг* (191б); *Удержи язык свой от зла и устне свое еже не глаголати льсти. Руски истолковуемъ: Гамуй языкъ свой от злого и уста твои нехай не мовять зрады* (221); *Скоро предвари, даже не поработимся. Руски: Рихло упереди, поки не будем зневолени* (230б). Гэта дастаткова выразна паказвае, што Сматрыцкі абраў прынцып паступовага руху наперад – вызвалення ад застарэлых царкоўнаславянскіх формаў.

Імкнучыся стварыць на айчыннай глебе арыгінальныя духоўныя каштоўнасці, М. Сматрыцкі ў «Граматыцы» плённа выкарыстоваў грэцкія і лацінскія філалагічныя традыцыі. Сярод аналагічных прац таго часу кніга вылучаецца ўменнем аўтара аналізаваць моўныя факты і рабіць высновы, поўным выкладам арфаграфіі, этымалогіі (марфалогіі), прасодыі (вучэнне пра націск, яго віды, абазначэнне на пісьме), сінтаксісу простага (словазлучэнняў) і вобразнага (стылістычнага), тэорыі вершаскладання.

Глыбіня філалагічнай думкі ў арфаграфіі, праяўляецца ў правілах правапісу і вымаўлення асобных славянскіх літар і гукаў, дыферэнцыяцыі на галосныя і зычныя, падзеле галосных на *«самогласная»* (поўнага ўтварэння) і *«припряжногласная»* (рэдукаваныя **ъ, ь**), правіла пра якія падмацавана практычнымі рэкамендацыямі і адпаведным ілюстрацыйным матэрыялам. Так, ён пісаў, што ***ъ, ь «сама собою гласа издати не могуть»***, а ў словах, далучаныя да зычных, абазначаюць цвёрдасць **(ъ)** або мяккасць **(ь)**: ***кровъ – кровь, частъ – часть.*** Гэта першая ўдалая спроба характарыстыкі літар **ъ, ь** для абазначэння рэдукаваных з боку гістарычнай фанетыкі. Сучаснае адрозненне звонкіх і глухіх прадказана праз падзел зычных на *«полгласна»* і *«безгласна»*. Спасцярожлівасць і аналітычнае мысленне бачныя ў правілах правапісу асобных літар. Так, кіруючыся ўласнымі назіраннямі за арфаэпічнымі асаблівасцямі старабеларускай і царкоўнаславянскай моў, папярэджваючы памылкі, абумоўленыя вымаўленнем жывой народнай мовы, якія нярэдка сустракаліся ў тагачасных пісьмовых помніках, лінгвіст даводзіў, што нельга пісаць *хв, щ* замест *ф, сч* і наадварот: *форма,* а не *хворма; хвала,* а не *фала, нищъ,* а не *нисч, несчетный,* а не *нещетный* (13). Абапіраючыся на старабеларускую пісьмовую традыцыю, у якой ужо з XIV ст. выбухны **[г]** перадаваўся лігатурай *КГ*, асветнік размяжоўваў характар гука **[г]** у пазычаных і ўласна славянскіх словах і ўвёў спецыяльную графему **Ґ** для абазначэння выбуховага гука **[г]** у запазычаных словах, патрабуючы пісаць *одиҐітрія, гора,* а не *одигітрія, Гора.*

Знаёмства з раздзелам «Этымалогія», прысвечаным апісанню васьмі часцін мовы, дае падставы сцвярджаць, што М. Сматрыцкі быў першаадкрывальнікам многіх лінгвістычных тэрмінаў, якія захаваліся і замацаваліся ў «Российской грамматике» М. Ламаносава,

граматыках сучасных рускай і балгарскай, зрэдку беларускай і ўкраінскай моў. Прынамсі, М. Сматрыцкі нярэдка заўважаў, што тая ці іншая рыса *«от греков»* або з лаціны *«привзята и славенску языку»* не ўласцівая. Ён адмовіўся ад традыцыйных васьмі часцін мовы, выдзеленых у грэцкай граматыцы, увёў выклічнік (междометие), даволі пераканальна і доказна падмацаваўшы свой погляд: *«Во осмую же слова часть междометіе, латінску interiectio называемую свойственне прияхом»* (20).

Тонкае адчуванне мовы дазволіла М. Сматрыцкаму зрабіць наступны крок у тэарэтычнай распрацоўцы склонавых асаблівасцей: падзяліць усе склоны на прамыя і ўскосныя, сфармуляваць правіла пра сёмы *сказательный* (месны) склон. Тут ён ішоў «наперадзе многіх, нават наступных па часе заходнееўрапейскіх граматыстаў, якія дастасоўвалі формы жывых простых моваў – нямецкай, французскай, англійскай – да пракруставага ложка лацінскай граматыкі» [8, с. 29]. Ён глыбока спасцігнуў асаблівасці словазмянення іменных часцін мовы, аб'яднаўшы іх у пяць тыпаў скланення, якія амаль поўнасцю супадаюць з падзелам у сучасных граматыках. Новым, у параўнанні з граматыкай Зізанія, быў падзел прыметнікаў на поўныя і кароткія, тэрміны *имя числительное, имя прилагательное*.

Семантычны прынцып класіфікацыі грэцкай і лацінскай граматык вельмі моцны ў вучэнні пра дзеяслоў. Ім абумоўлена вылучэнне пяці станаў, шасці ладоў і часоў, катэгорыі роду ва ўсіх часах, тэмпаральных формаў загаднага ладу і дзеепрыметніка як самастойнай часціны мовы. Два тэматычныя Зізаніевы спражэнні былі дапоўнены *«стропотным»* (нетэматычным). Заслуга М. Сматрыцкага ў выдзяленні асабовых і безасабовых дзеясловаў, подступах да асэнсавання катэгорыі пераходнасці – непераходнасці. Ён упершыню адзначыў такую спецыфічную рысу славянскіх моў, як дзеепрыслоўе, увёўшы тэрмін *«деепричастие»,* дакладна акрэсліўшы яго генетычную сувязь з дзеепрыметнікам. Назіранні вучонага ў гэтай галіне канстатавалі, што ў канцы XVI ст. дзеепрыслоўе ўжо існавала як асобная дзеяслоўная форма. Сказанае сведчыць, што Сматрыцкі аддаваўся сваёй працы самаддана, з усёй сур'ёзнасцю, грунтоўна і высокапрафесійна. Каб больш выразна паказаць уклад М. Сматрыцкага ў распрацоўку тэрміналогіі, разглядзім параўнальную табліцу тэрмінаў з «Российской грамматики» М. Ламаносова, сучасных граматык рускай і балгарскай моў.

Табліца – Параўнанне тэрмінаў

Граматыка Сматрыцкага	**«Российская грамматика» М. Ломоносова**	**Граматыка балгарскай мовы**	**Грамматика русского языка**
Самогласная	Самогласные	Самогласка	гласные
Двогласная	Двоегласные	Двугласна , дифтонг	дифтонг
Знаки препинания			
Единатная -	Единительный	Съединителна чертица	знак переноса, дефис
Вопросная ;	Вопросительный знак	Вопросителен знак	Вопросительный знак
Вместная ()	Вместительный	Скоби	Скобки
Падежи			
Именительный	Именительный	Именителен	Именительный
Родительный	Родительный	Родителен	Родительный
Винительный	Винительный	Винителен	Винительный
Дательный	Дательный	Дателен	Дательный
Творителный	Творителный	Творителен	Творителный
Звательный	Звательный	Звателен	Вокатив, звательная форма
Сказательный	Предложный	Местен	Предложный
Косвенный падеж	Косвенный падеж	Косвен падеж	Косвенный падеж
Имя существительное	Имя существительное	Съществително име	Имя существительное
Имя собирательное	Собирательные существительные	Събирателно съществително	Собирательные существительные
Имя нарицательное	Имя нарицательное	Нарицателно име	Имя нарицательное
Имя прилагательное	Имя прилагательное	Прилагателно име	Имя прилагательное
Степени уравнения прилагательных:	Степени уравнения	Степенуване	Степени сравнения

Канец табліцы

Положительная	Положительный	Положителна	Положительная
Разсудительный	Разсудительный	Сравнителна	Сравнителная
Превосходительная	Превосходный	Превъзходна	Превосходная
Местоимение	Местоимение	Местоимение	Местоимение
Имя числительное	Имя числительное	Числително име	Имя числительное
Глаголы личные	Глаголы личные	Личен глагол	Глаголы личные
Безличные	Безличные	Безличен глагол	Безличные
Междометие	Междуметие	Междуметие	Междометие
Наклонения: изъявительное	Наклонения: изъявительное	Наклонения: изявително	Наклонения: изъявительное
повелительное	повелительное	повелително	повелительное
сослагательное	сослагательное	условно	сослагательное
Деепричастие	Деепричастие	Деепричастие	Деепричастие
Спряжение	Спряжение	Спрежение	Спряжение

«Граматыка» М. Сматрыцкага адрозніваецца ад аналагічных папярэдніх прац дэталёвым апісаннем сінтаксісу словазлучэнняў і сінтаксічнай сінанімікі, адметнасцей стылістыкі і вершаскладання, выкладам практычных рэкамендацый, дакладнай сістэмай апісання, якая грунтуецца на семантычнай і марфалагічнай асновах з улікам семантыка-сінтаксічных асаблівасцяў самастойных і службовых часцін мовы і на практыцы тагачаснага кніжна-пісьмовага ўжывання. Правілы *«О сочинении осміи частій слова»* фармулююцца з улікам такіх відаў сувязі, як дапасаванне і кіраванне, вылучаюцца падрабязным разглядам словазлучэнняў іменных часцін мовы, дзеяслова і яго форм, прыслоўяў, прыназоўнікавага кіравання. Новым быў і параграф пра «сінтаксіс вобразны», стылістычны, створаны ўжываннем *«искусных писателей»*, у якім пададзены азначэнні разнастайных мастацкіх тропаў і прыклады іх ужывання.

Праца М. Сматрыцкага – неад'емная частка не толькі сярэднявечнай навукі, але і культуры ўвогуле. Разам з граматыкаю Л. Зізанія яна паклала пачатак аналітычнаму падыходу да асэнсавання мовы і моўных з'яў, іх пісьмовай кадыфікацыі ў граматыках. Кнізе М. Сматрыцкага было наканавана адыграць важную ролю ў станаўленні і далейшым удасканаленні мовазнаўчай славянскай (найперш расійскай, балгарскай, сербскай) тэрміналогіі, пашырэнні ў іх філалагічных ведаў (больш падрабязна гл.: [9, с. 102–111]).

Пра паважлівае стаўленне да «Граматыкі» сведчыць і тое, што яна двойчы (1648, 1722) перавыдавалася ў Маскве і на працягу амаль двух стагоддзяў была асноўным падручнікам для вывучэння граматыкі ў Масковіі, ажно да з'яўлення «Расійскай граматыкі» Міхаіла Ламаносава, які, дарэчы, надзвычай ухвальна адгукаўся пра працу М. Сматрыцкага, назваў яе, разам з «Псалтыром рыфматворным» Сімяона Полацкага і «Арыфметыкай» Лявонція Магніцкага, *«вратами своей учёности»*. Праўда, маскоўскія выдаўцы 1648 г. выкінулі імя аўтара-адступніка, замянілі яго прадмову разважаннямі Максіма Грэка, накіраванымі на тое, каб давесці, што вывучэнне граматыкі не вядзе да ерасі. Асноўная мэта гэтага перавыдання – ачысціць тэкст ад усяго лацінскага, ерытычнага, беларускага, якое здавалася ім «богомерзким». Маскоўскім выдаўцам не падабаліся не толькі развагі пра **Ґ і г**, але і правіла пра выкарыстанне *s* (*зяло*), *з* (*зямля*). Быў выбраны варыянт *з*, хаця сам Сматрыцкі падкрэсліваў, што *зяло* пазычана з грэцкай, дзеля абазначэння ліку, а для славянскіх моў яно непатрэбнае, яго замяняе *з*. Былі знятыя напісаныя па-лацінску прыклады назоўнікаў. Усе змены найперш унесены таму, што ў Маскве з недаверам адносіліся да рэкамендацый «заходніка» і рэнегата Сматрыцкага.

«Граматыка» М. Сматрыцкага працяглы час фарміравала моўную адукацыю агульнай і вышэйшай школ не толькі на радзіме, але і за яе межамі, вызначыла новы этап у вывучэнні як царкоўнаславянскай, так і народных моў, была ўзятая за ўзор пры распрацоўцы сербскай, харвацкай, балгарскай, румынскай граматык. Думка пра адзіную ўніверсальную мову ўсіх славянаў, выказаная М. Сматрыцкім, паўплывала на мовазнаўчыя даследаванні сербскага філолага XVII ст. Юрыя Крыжаніча, які ўвасобіў гэтую ідэю ў працы «Граматично изсказание об руском языку» (1666). Безумоўна, гісторыка-культурнае і навуковае значэнне

«Граматыкі» М. Сматрыцкага выключнае. Аўтар кнігі поўна і падрабязна сістэматызаваў моўны матэрыял, дапоўніўшы і ўдакладніўшы свайго папярэдніка Лаўрэнція Зізанія. Выдадзеная для практычных патрэбаў школьнага навучання, яна перасягнула сваё прызначэнне, стала прыкметнай культурна-грамадскай з'явай.

Большасць даследчыкаў падкрэсліваюць высокую навуковую і гісторыка-культурную вартасць «Граматыкі», называюць адным з самых выдатных твораў старажытнага славянскага мовазнаўства: «вратамі учености» (М. Ламаносаў), «старой настаўніцай Русі» (П. Жыцецкі), «путеводительницей Ломоносова» (М. Качаноўскі), «пярлінай старажытнага мовазнаўства» (В. Німчук), «самым знакамітым помнікам традыцыі» (Н. Мячкоўская). Больш за тое, «Граматыка» Мялеція Сматрыцкага – гэта маніфестацыя новых культурных каштоўнасцей. Ідэал аўтара – норма, арыстоцелеўская мерка, г. зн. чалавечы розум. Моваю культуры не можа быць мова, пакладзеная па-за граматыкаю: у ёй няма нормы і няма меры, праз мноства гавораў, мясцовых і індывідуальных адхіленняў яна быццам бы апынаецца па-за навукай [1, с. 121]. Усё гэта спрыяла таму, што яна «надоўга стала непераўзыдзеным узорам школьнага падручніка, пабудаванага са смакам і беззаганным метадычным майстэрствам» [10, с. 56]. Не выклікае сумнення і тое, што «ў гэтай кнізе былі ўпершыню абагулены звесткі па логіцы, граматыцы, рыторыцы, правапісе і вымаўленні царкоўнаславянскіх тэкстаў. Такое поўнае апісанне фактаў царкоўнаславянскай мовы разам з асаблівасцямі усходнеславянскіх моў (рускай, беларускай, украінскай) стварыла аснову для фарміравання Ламаносава як моваведа» [11, с. 51].

Праўда, сярод гэтых водгукаў сустракаюцца і адрозныя меркаванні Івана Франко ды Вацлава Ластоўскага. Так, першы, падкрэсліўшы станоўчую ролю працы М. Сматрыцкага для маскоўскіх і сербскіх школ, зазначае, што яна «мела часцей шкодны, чым карысны ўплыў, бо, грэбуючы той літаратурнай мовай, якая так дыхтоўна выпрацавалася ў рэпрэзентантаў мяшчанства ў канцы XVI і пачатку XVII ст., распачала рэакцыю на карысць мёртвай царкоўнаславянскай мовы» [12, с. 238–239]. Пазней другі назваў «Граматыку» ўніверсальнай, адзначыў, што яна, «напісаная з вялікім талентам і ведай, паўплывала на ўсё праваслаўнае славянства і выціснула жывую крыўскую мову з твораў пісьменнасці другой паловы XVII і XVIII ст., замяніўшы яе вучонай баўгарска-крыўска-ўкраінска-маскоўскай кніжнай тарабаршчынай, – і дадаў: – Дата выхаду ў свет граматыкі Сматрыцкага – гэта паваротны стоўп да ўпадку гісторыі нашай народнасці і яе незалежна дзяржаўнага існавання» [13, с. 525]. Як бачна, і І. Франко, і В. Ластоўскі адмоўна ацэньвалі ролю «Граматыкі» М. Сматрыцкага ў гістарычным лёсе дзяржаўнай мовы ВКЛ (старабеларускай). З гэтым можна пагадзіцца, бо, як вынікае з прадмовы да «Граматыкі», М. Сматрыцкі жорстка патрабаваў, каб пад пагрозай пакарання сярод вучняў захаўваўся «*діалекть в звыклой школьной размове Славенскій»* [3]. Гаворачы сучаснай тэрміналогіяй, гэта не што іншае, як падтрымка адзінага моўнага рэжыму ў асяродку навучэнцаў. Адсюль вынікае, што забаранялася ўжываць родную мову нават ў звычайнай школьнай размове, што, безумоўна, садзейнічала замацаванню ў свядомасці і ўжытку мёртвай і малазразумелай царкоўнаславянскай мовы, якая на Беларусі на працягу XV–XVI стст. ператварылася ў асобную мясцовую рэдакцыю. Якраз з пачатку XVII ст. у беларускай пісьменнасці і кнігадрукаванні набіраюць моцы царкоўнаславяншчына, пальшчызна і лаціна, што ўрэшце рэшт прывяло да заняпаду старабеларускай мовы і пісьменнасці на ёй. Аднак вялікую ролю ў гэтым адыграла тое, што беларуская кіроўная вярхушка, шляхта імкнуліся будаваць жыццё на польскі лад, не аднойчы звярталіся да караля Рэчы Паспалітай з просьбай дасылаць дакументы на польскай мове, аддавалі дзяцей у польскія школы. Па сутнасці перастаў дзейнічаць адпаведны запіс са Статута ВКЛ 1588 г. Неабходна ўлічваць і тое, што, ствараючы «Граматыку», М. Сматрыцкі найперш кіраваўся надзённымі патрэбамі праваслаўнай царквы і нармалізацыі царкоўнаславянскай мовы, што галоўным для яго было супрацьпаставіць царкоўнаславянскую польскай і лацінскай у навуковым і рэлігійным ужытку, супрацьстаяць чужамоўнаму ўплыву ў адукацыйным працэсе. У той жа час усе палемічныя творы М. Сматрыцкага напісаны на польскай мове.

Бясспрэчна, «Граматыка» сапраўды ўмацавала пазіцыі царкоўнаславянскай мовы, павялічыла яе вагу ў грамадстве, заклала падмурак усходнеславянскай філалагічнай школы, стала яскравым прыкладам выкарыстання мовы як дзейснага сродку нацыянальна-вызваленчай і рэлігійнай барацьбы.

Літаратура

1. Короткий, В.Г. Творческий путь Мелетия Смотрицкого / В.Г. Короткий. – Минск : Наука и техника, 1987. – 192 с.

2. Падокшын, С.А. Іпацій Пацей: Царкоўны дзеяч, мысліцель, пісьменнік на пераломе культурна-гістарычных эпох / С.А. Падокшын. – Мінск : Беларуская навука, 2001. – 118 с.

3. Прадмовы і пасляслоўі паслядоўнікаў Францыска Скарыны / АН БССР, Ін-т літ. імя Я. Купалы ; уклад.; уступ. арт. і камент. У.І. Кароткага. – Мінск : Навука і тэхніка, 1991. – 309 с., іл.

4. Памятники полемической литературы в Западной Руси / сост. П. Гильтебрандт. – СПб., 1882. – Т. 7, кн. II. – 911 с.

5. Вишенский, И. Сочинения / И. Вишенский. – М.-Л. : Издательство АН СССР, 1955. – 372 с.

6. Толстой, Н.И. Взаимоотношение локальных типов древнеславянского литературного языка позднего периода (вторая половина XVI – XVII вв.) / Н.И. Толстой // Славянское языкознание : V Международный съезд славистов. Доклады советской делегации. – М. : Наука, 1963. – С. 230–272.

7. Прокошина, Е.С. Мелетий Смотрицкий / Е.С. Прокошина. – Минск : Наука и техника, 1966. – 160 с. с ил.

8. Кузнецов, П. У истоков русской грамматической мысли / П. Кузнецов. – М. : Издательство АН СССР, 1958. – 78 с.

9. Німчук, В.В. Граматика М. Смотрицького – перлина давнього мовознавства / В.В. Німчук // Смотрицькій Мелетій. Граматика (факсимильне видання та дослідження пам’ятки В.В. Німчука). – Київ : Наукова думка, 1979. – 112 с.

10. Яременко, П.К. Мелетій Смотрицький. Життя і творчість / П.К. Яременко. – Київ : Наукова думка, 1986. – 160 с.

11. Лопушанская, С.П. Врата учености / С.П. Лопушанская. – Волгоград : Изд-во Волг. гос. ун-та, 1998. – 190 с.

12. Франко, І. Нарис історії українсько-руської літератури : збір творів: у 50 т. / І. Франко. – Київ : Наукова думка, 1984. – Т. 41. – 378 с.

13. Ластоўскі, В. Гісторыя беларускай (крыўскай) кнігі / В. Ластоўскі. – Коўна : Друкарня Сакалоўскага і Лана, 1926. – 776 с.

Гомельский государственный
университет им. Ф. Скорины

Поступила в редакцию 27.10.2018

Известия Гомельского государственного университета
имени Ф. Скорины, № 1 (112), 2019

УДК 81’255.2:82=581=161

Теория фасцинации в контексте проблем художественного перевода (на примере переводов китайской классической поэзии «ши»)

Е.В. Романовская

Обосновывается возможность применения теории фасцинации в качестве новой методологии исследования художественного перевода. Формулируется определение фасцинации, вводятся понятия фасцинационной и фактической информации. Рассматриваются принципы ритмической организации китайской классической поэзии «ши». Приводится обоснование переводческих решений проблем эквилинеарности и эквиритмии, использования рифмы в переводах китайских классических стихов на русский и белорусский языки. Адекватность перевода оценивается с точки зрения фасцинационного соответствия оригиналу.
Ключевые слова: фасцинация, художественный перевод, китайская классическая поэзия «ши», русский язык, белорусский язык.

The paper presents the theory of fascination as a new methodology of literary translation. The author defines the term «fascination», distinguishes fascinative and factual information. The paper describes rhythmic structure of the Chinese classical poems «shi», analyzes rhyme use, rhythmic and line length equivalence in the translations of Chinese classical poems into the Russian and Belarusian languages. Target-text is evaluated from the position of fascination adequacy to the source-text.
Keywords: fascination, literary translation, Chinese classical poetry «shi», the Russian language, the Belarusian language.

Художественный перевод является одним из наиболее трудных видов переводческой деятельности. Специфика художественного перевода подробно анализируется в работах Л.С. Бархударова, В.С. Виноградова, И.Р. Гальперина, К.И. Чуковского, В.Н. Комиссарова, А.Д. Швейцера, Р.К. Миньяр-Белоручева, Н. Галь, Ю.П. Солодуба и др.

Перевод произведений китайской классической поэзии на европейские языки представляет собой еще более трудную задачу, в силу кардинальных различий не только в языках, но и в культурах. Проблемы перевода китайской поэзии рассматриваются в трудах В.М. Алексеева, Л.Н. Меньшикова, Л.З. Эйдлина, М.Е. Кравцовой, И.С. Смирнова, О.М. Городецкой и др.

Круг работ, посвященных исследованию фасцинации, ограничивается трудами лишь нескольких авторов: Ю.В. Кнорозова, В.М. Соковнина, В.Д. Ширшова, А.Ш. Сафаргалиной. При проведении анализа художественных текстов понятие «фасцинативной составляющей» использует Е.В. Омельченко.

Цель исследования состоит в определении возможности применения теории фасцинации в теории и практике художественного перевода. Задачи исследования включают выделение аспектов художественных произведений, способных оказывать фасцинационное воздействие на читателя; поиск переводческих решений для наиболее удачного отображения этих аспектов в переводах на другие языки. В качестве материала исследования выступают произведения китайской классической поэзии «ши» и их переводы на русский и белорусский языки (включая авторские переводы).

Слово «фасцинация» происходит от лат. fascinatio *завораживание, зачаровывание*, в свою очередь, образованного от лат. fascinare *околдовывать*. В период Средних веков понятие фасцинации ассоциировалось с колдовством. Вслед за развитием научной и философской мысли эпохи Просвещения, фасцинация стала рассматриваться как метод суггестивного воздействия. Это нашло отражение в определении фасцинации, сформулированном Джеймсом Эсдейлом в 1847 г.: «фасцинация – сосредоточение взгляда гипнотизируемого на гипнотизирующем или на специальном предмете (блестящий металлический шарик)» [1].

Понятие фасцинации было развито в рамках теории информации и фасцинации, предложенной выдающимся советским ученым Ю.В. Кнорозовым в 1961 г. Согласно Ю.В. Кнорозову, современную человеческую сигнализацию в двух ее основных разновидностях (оп-

тическая и акустическая) можно подразделить на нейтральную, в которой преобладающую роль играет информация (смысл сообщения), и фасцинирующую, в которой основную роль играют физические свойства сигнального ряда. Понятие фасцинации в теории Ю.В. Кнорозова понимается как «шум в анализаторе, который помешал бы выполнять другие команды и создал бы тем самым благоприятные условия для восприятия именно данной информации» [2]. В качестве критерия отнесения к фасцинирующей сигнализации Ю.В. Кнорозов выделяет «желание адресата получить дважды и более уже принятое сообщение (например, прослушать второй раз уже известную песню)» [3, с. 332–333].

Можно предположить, что фасцинирующий сигнал также несет в себе определенную информацию[1]. В таком случае понятия информации и фасцинации сводятся к информации, подвергающейся рациональному либо иррациональному способу обработки индивидом. Музыка, которую Ю.В. Кнорозов считал чистой фасцинацией, также может быть воспринята рационально (путем анализирования ладовых, тембровых, композиционных характеристик, способа исполнения музыкального произведения и пр.), но основной целью является эстетическое переживание, порождаемое фасцинационным воздействием музыки.

Одним из важнейших механизмов иррационального восприятия служат эмоции. Возникновение у индивида эмоциональной реакции способствует выделению сообщения из множества других, фокусированию внимания на конкретном сообщении и его последующему запоминанию: «На эмоциональной памяти непосредственно основана прочность запоминания материала: то, что у человека вызывает эмоциональные переживания, запоминается им без особого труда и на более длительный срок» [5, с. 221].

Целью рационального восприятия информации является понимание (дешифрование), целью фасцинационного восприятия информации – переживание (сочувствие). В первом случае информация воспринимается рациональным способом как фактическая информация, формирующая и изменяющая знания индивида о мире, во втором – как эмоционально воспринимаемая фасцинационная информация, формирующая и изменяющая отношение индивида к миру.

Произведение художественной литературы представляет собой целостную систему, обладающую сложной внутренней структурой и специфической формой организации текста[2]. Художественный текст обладает способностью концентрировать информацию различных видов. Это отмечает В.В. Сдобников, давая характеристику художественным текстам, которые «…отличаются от логических не только ***целью создания,*** но и ***характером передаваемой информации,*** так как в художественном тексте обычно передается информация и интеллектуальная, и эмоциональная, и эстетическая» [6, с. 351]. Эстетическое и эмоциональное воздействие на читателя выделяется многими исследователями как основополагающий признак художественного текста [7, с. 21], [8]. Как мы полагаем, и эмоциональное, и эстетическое (также имеющее эмоциональную природу) воздействие художественного текста во многом обусловлено именно фасцинационными свойствами. Чем больше фасцинационный потенциал произведения, тем выше вероятность повторного обращения к нему читателя после извлечения фактической информации. В целях унификации терминологии мы предлагаем использовать термин «фасцинационное воздействие» вместо синонимичных терминов «эстетическое (эмоциональное, художественное, художественно-эстетическое, эмоционально-эстетическое) воздействие», а художественную (эстетическую) информацию относить к фасцинации.

---

[1]Ю.М. Лотман относил к процессу получения информации и чувственное восприятие: «Нельзя не признать, что всякий процесс чувственного освоения также можно представить как получение информации… Любой контакт с внешней средой, любое биологическое усвоение представляет собой получение информации и может быть описано в терминах теории информации» [4].

[2]Об этой общей закономерности, присущей сложно устроенным системам, Ю.В. Кнорозов писал: «Возникновение системы высшего порядка в результате качественного скачка приводит к появлению новых свойств, которые, естественно, не могут быть сведены к свойствам составляющих систему единиц. Так, свойства элементарных частиц не аналогичны свойствам основной дифференцированной системы неживой природы – атома, а свойства высших интегрированных систем – молекула, кристалла – не являются суммой свойств составляющих их атомов» [3, с. 325–326].

Характерные особенности художественных текстов определяют специфику художественного перевода. Под художественным переводом понимается «вид переводческой деятельности, основная задача которого заключается в порождении на языке перевода речевого произведения, способного оказывать художественно-эстетическое воздействие на рецептора перевода, равное тому воздействию, которое оказывает данное художественное произведение на исходном языке» [8]. Иными словами, целью художественного перевода является создание текста, призванного оказывать на читателя фасцинационное воздействие, если не равное (что на практике редко достижимо), то максимально приближенное к воздействию оригинального произведения. В этом заключается основная трудность художественного перевода, поскольку для носителей различных языков и культур средства фасцинационного воздействия могут быть различны.

Фасцинационный потенциал текста не будет реализован, если в сознании читателя нет готовности к его восприятию. Как отмечает Ю.М. Лотман, «…для того чтобы **текст** мог функционировать как **поэтический**, нужно присутствие в **сознании** читателя ожидания поэзии, **признания** ее возможности, а в **тексте –** определенных **сигналов**, которые позволили бы **признать** этот **текст** стихотворным» [9]. Особенности восприятия художественных произведений во многом обусловлены этнокультурной принадлежностью читателя, установками, заданными определенной культурной традицией[3].

В процессе художественного перевода часто возникает противоречие между отображением фактической (смысловой) и фасцинационной (художественной) информации. Стремление переводчика максимально точно передать содержание оригинала может проявиться в буквальном копировании его элементов. При этом во многих случаях возникает парадокс: чем ближе переводчик таким образом старается «приблизиться» к оригиналу, тем дальше от оригинала оказывается перевод по своему фасцинационному воздействию.

Решению этой проблемы может способствовать разграничение уровней перевода[4]. Например, Линь Юйтан выделяет «перевод отдельных иероглифов (слов)» (字译) и «перевод предложений» (句译). В первом случае «переводчик должен переводить значения каждого иероглифа (слова) поочередно одно за другим, с тем чтобы значения этих разрозненных иероглифов (слов) собрать воедино, и затем получить смысл всего предложения… При переводе предложений следует гибко относиться к значению отдельных слов; предложение представляет собой организованную структуру, и концентрированное значение всего предложения есть «артерия» предложения, а значения слов являются «обобщенным значением» (总意义) взаимосвязанных и соединенных вместе компонентов» [11, с. 12].

Принцип «перевода отдельных слов» фактически сводится к отображению отдельных элементов. Поскольку художественный текст – сложная система, свойства которой не равны свойствам ее элементов, для художественного перевода применим, в первую очередь, принцип «перевода предложений», который должен распространяться на перевод всего текста как единого «сверхпредложения». При этом перевод художественных текстов требует внимания не только к «общему значению» (总意义), но и «общему впечатлению» (总印象). Поэтому для адекватного художественного перевода необходимо найти баланс между отображением фактической и фасцинационной информации. В большинстве случаев неизбежна частичная потеря информации, однако мастерство переводчика помогает ее минимизировать.

Ритмизация является одной из основополагающих характеристик стихотворения и служит важным средством фасцинационного воздействия. Как пишет Ю.В. Кнорозов, «человеческая сигнализация с длинными рядами является весьма удобной для использования фасцинирующих приемов, в том числе для ритмической организации» [3, с. 332]. При этом важ-

[3]Степень фасцинационного воздействия художественного текста также может быть различной, в зависимости от момента прочтения, степени подготовленности читателя к восприятию определенной информации, общего уровня интеллектуальной и духовной зрелости читателя. Все эти факторы следует учитывать, однако изучение особенностей модели мира отдельного читателя выходят за рамки данного исследования.

[4]Согласно замечанию Э. Бенвениста, «только понятие уровня поможет нам обнаружить во всей сложности форм своеобразие строения частей и целого» [цит. по 10, с. 3].

ную роль играют не только соблюдение ритмического рисунка, но и отклонения от него, которые трактуются как метод борьбы с «антирезонансной защитой», в силу того что организм через некоторое время перестает воспринимать воздействие ритмически повторяющихся раздражителей (например, тиканье часов) [3, с. 333].

При отображении ритмической организации поэтических произведений переводчики, как правило, стремятся сохранить метрическую структуру оригинала (принцип эквиритмии). Однако нужно учитывать, что даже в рамках европейских языков «точное повторение расстановки ударных и безударных слогов вовсе еще не означает точности в передаче ритма подлинника, поскольку остальные элементы той сложной системы, которой является ритм, в условиях иного языка уже не совпадают» [12][5].

Принципы ритмической организации поэзии «ши» (诗), ведущего поэтического жанра в Китае в III–XIII в., включают фиксированное число слогов в строке: четыре, пять, семь, реже шесть; четкие правила чередования тонов; использование цезуры перед третьим слогом от конца строки. Ритмико-мелодическую структуру китайских стихов чрезвычайно сложно отобразить средствами европейских языков, поэтому переводчик обладает правом самостоятельного выбора стихотворного размера. Как правило, при переводе китайской классической поэзии на русский и белорусский языки используются регулярные метры силлаботонического стихосложения.

Еще одним параметром, который не представляется возможным отобразить в переводах, является односложность слов в китайском классическом языке, что продемонстрировал В.М. Алексеев в пародийном «переводе» стихотворения Ли Бо (см. таблицу 1).

Таблица 1 – Стихотворение Ли Бо «Думы тихой ночью»

Оригинал	Перевод
静夜思 床前明月光， 疑是地上霜。 举头望明月， 低头思故乡。	Думы тихой ночью Ночь... Сплю... Там есть свет... Что там? Снег иль что? Взгляд вверх: свет средь гор. Взгляд вниз: где мой дом?

Подобный перевод призван проиллюстрировать неприемлемость отображения односложности китайского классического языка посредством односложных слов русского языка. Поэтому наиболее часто используется следующий принцип: одно слово оригинала передается одной стопой перевода.

Важным элементом ритмической организации стихотворения является рифма. Поскольку композиционно наиболее сильный акцент приходится на конец строки, то рифма неизменно попадает в центр внимания читателя. Рифма обладает стихообразующей функцией, придавая стихотворению целостность и способствуя более легкому запоминанию стиха.

Вопрос о необходимости применении рифмы в переводах китайских классических стихов вызывает среди переводчиков серьезные разногласия. Многие переводчики (например, Л.З. Эйдлин, М.Е. Кравцова, И.С. Смирнов и др.) отказываются от применения рифмы в своих переводах, мотивируя это тем, что с течением времени чтение многих иероглифов изменилось и при чтении стихов на современном китайском языке рифма иногда вообще не слышна. В то же время, полный отказ от рифмы в переводах может стать одной из причин их тяжеловесности, совершенно не свойственной китайским стихам, и, как следствие, «нецита-

[5]У каждого народа сформированы свои установки, определяющие особенности стихотворных размеров, собственное «стиховое мышление». К.И. Чуковский писал: «Каким размером, например, переводить узбекам стихотворения Лермонтова, если четырехстопный ямб для них экзотика, совершенно чуждая их стиховому мышлению? Тут никакая эквиритмия немыслима, потому что в богатой, утонченной и сложной поэтической традиции узбеков четырехстопному ямбу нет места, и узбеки, которые в течение многих столетий накопили огромный поэтический опыт, воспринимают европейскую форму стиха совершенно иначе, чем мы» [13].

тоспособности» переводов (термин Л.Н. Меньшикова)[6]. В этом случае перевод не может считаться адекватным, поскольку отсутствие рифмы лишает перевод фасцинационного воздействия, производимого оригиналом при помощи его четкой ритмической организации[7].

Для классической китайской поэзии, в силу ограниченного числа слогов китайского языка, характерны повторяющиеся рифмы (чаще всего, используется монорифма). В русском стихосложении монорифма встречается довольно редко, а богатство и разнообразие рифм служит одним из важнейших показателей поэтического мастерства. Монорифма может снизить фасцинационное воздействие перевода, поэтому большинство переводчиков отказывается от нее в пользу более привычных видов рифмовки: парной (aabb), перекрестной (abab) либо кольцевой (abba). Кроме того, отступление от единообразия рифм также является методом борьбы с «антирезонансной защитой». Например, в китайских классических стихах широко распространена рифмовка *aaba*. Следовательно, в переводе можно использовать более сложные способы рифмовки с элементами монорифмы. Рассмотрим авторский перевод стихотворение Ли Хэ на белорусский язык (см. таблицу 2).

Таблица 2 – Стихотворение Ли Хэ «Столица»

Оригинал	Перевод
京城 驱马**出**门**意**, **牢**落长**安心**。 **两**事谁**问道**, **自**作秋风**吟**。	Сталіца Калі я з дому выязджаў, Зрабіць так многа важных спраў Я меў ахвоту, Хутчэй за вецер я скакаў, Але ў Чан'ані адшукаў Адну самоту. Як гэта мне асэнсаваць, Каму аб гэтым расказаць У цэлым свеце? Я вершы буду зноў складаць І сам сабе услых чытаць Пра стылы вецер.

Концевые иероглифы во второй и четвертой строках оригинала 心, 吟 принадлежат группе рифм 侵 [14, с. 6–7]. В переводе применяется тернарная рифмовка *aabaab*. Несмотря на то, что перевод включает множество глагольных рифм (в теории стихосложении относящихся к бедным рифмам), достаточно сложный способ рифмовки препятствует возникновению ощущения однообразия рифм.

Проблема соблюдения принципа эквилинеарности также может рассматриваться с позиции теории фасцинации. В силу того что длина строки перевода на европейские языки намного превышает длину строк китайского стиха, Ю.К. Щуцким был предложен метод, который состоит в отображении одной строки оригинала двумя строками перевода (с разделением строки оригинала по цезуре). Некоторые переводчики выступают против подобного приема. Например, М.Е. Кравцова полагает, что удвоение строк «нарушает эстетику китайской поэзии» [15, с. 16] и настаивает на необходимости соблюдения принципа эквилинеарности, потому что это позволит сохранить объем и ритмику оригинального текста.

Поскольку длина слова в русском языке в среднем в 2–3 раза превышает длину слова китайского классического языка, строгое соблюдение принципа эквилинеарности может привести к появлению слишком длинных строк, что создаст ощущение громоздкости и затрудненности восприятия перевода. Это свойственно, например, переводам Л.З. Эйдлина. Рассмотрим отрывок из стихотворения Тао Юаньмина (352/365–427) «Возвратился к садам и полям» и его перевод на русский язык (см. таблицу 3).

[6]Сравните с индексом удобочитаемости, предложенный Р. Флешем для определения сложности восприятия текста читателем.

[7]Мы поддерживаем мнение, что критерием удачного поэтического перевода становится легкость заучивания его наизусть.

Таблица 3 – Стихотворение Тао Юаньмина «Возвратился к садам и полям»

Оригинал	Перевод
方宅十余亩， 草屋八九间。 榆柳荫后檐 桃李罗堂前。	Вся усадьба составит десять му или больше немногим, Дом, соломою крытый, восемь-девять покоев вместит. Ива с вязом в соседстве тень за домом на крышу бросают, Слива с персиком рядом вход в мой дом закрывают листвой.

Каждая строка оригинала состоит из пяти односложных слов. Число слогов в строках перевода равно: 16-16-17-16, что превышает длину строк оригинала более чем в три раза. В отличие от лаконичных, зарифмованных, «цитатоспособных» строк оригинала, перевод Л.З. Эйдлина, хоть и отличается высокой степенью смысловой точности, весьма труден для восприятия и запоминания. Следовательно, такой перевод не может считаться фасцинационным аналогом оригинала.

Более удачными нам представляются переводы, в которых одна строка оригинала передается двумя строками перевода, например, в переводе стихотворения «Домик в бамбуковой роще» Ван Вэя, выполненного А.И. Гитовичем (см. таблицу 4).

Таблица 4 – Стихотворение Ван Вэя «Домик в бамбуковой роще»

Оригинал	Перевод
竹里官 独坐幽篁里， 弹琴复长啸。 深林人不知， 明月来相照。	Домик в бамбуковой роще В бамбуковой роще Я ночь коротаю мою, Я трогаю лютню И песни протяжно пою. А людям неведом приют мой, И только луна В бамбуковой роще Меня навещает одна.

Переводчик соблюдает принцип разделения строки по цезуре: доцезурная часть в переводе отображена двумя стопами, послецезурная – тремя (исключение составляет третье двустишие). Амфибрахий[8], избранный переводчиком в качестве стихотворного размера, придает переводу неспешный, размеренный ритм, настраивая читателя на восприятие содержания стихотворения и помогая прочувствовать уединение автора среди бамбуковых зарослей в тихую лунную ночь.

Итак, художественный текст является сложной целостной системой, для которой характерна высокая степень насыщенности информацией различных видов. Фасцинация, понимаемая нами как эмоционально воспринимаемая информация, формирующая и изменяющая отношение индивида к миру, чрезвычайно широко задействована в произведениях художественной литературы. Переводчик оказывается перед задачей не только отображения фактической информации художественного текста, но и создания его фасцинационного аналога средствами другого языка и другой поэтической системы.

В силу ограниченности объема статьи, нами проанализированы лишь некоторые аспекты китайской поэзии «ши», значимые для оказания фасцинационного воздействия на читателя, а также рассмотрена возможность их отображения в переводах на русский и белорусский языки. Способы решения проблем эквиритмии, эквилинеарности, применения рифмы проанализированы с точки зрения их фасцинационного воздействия. Мы пришли к выводу, что строгое соблюдение принципа эквилинеарности, отказ от рифмы могут затруднить восприятие и запоминание перевода, его «нецитатоспособности», в то время как соответствие оригиналу в легкости восприятия и запоминания служит одним из критериев адекватного поэтического перевода.

[8]Трехстопный амфибрахий – одна из наиболее часто используемых разновидностей этого стихотворного размера в русском стихосложении.

Литература

1. Блейхер, В.М. Толковый словарь психиатрических терминов [Электронный ресурс] / В.М. Блейхер, И.В. Крук. – Режим доступа : http://mreadz.com/read-115036/p312. – Дата доступа : 15.03.2018.

2. Соковнин, В.М. Фасцинация. Коммуникация. Общение / В.М. Соковнин. – Екатеринбург : Изд-во Авторской Академии фасцинологии, 2010. – 134 с.

3. Кнорозов, Ю.В. К вопросу о классификации сигнализации / Ю.В. Кнорозов // Основные проблемы африканистики. – М. : Наука, 1973. – С. 324–334.

4. Лотман, Ю.М. Структура художественного текста [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.ruthenia.ru/lotman/papers/sht/4.html. – Дата доступа : 03.03.2018.

5. Немов, Р.С. Психология / Р.С. Немов. – М. : ВЛАДОС, 2003. – Книга 1. Общие основы психологии. – 930 с.

6. Сдобников, В.В. Теория перевода: учебник для студентов лингвистических вузов и факультетов иностранных языков / В.В. Сдобников, О.В. Петрова. – М. : АСТ: Восток-Запад, 2007. – 448 с.

7. Солодуб, Ю.П. Теория и практика художественного перевода: учеб. пособие для студ. лингв. фак. высш. учеб. заведений / Ю.П. Солодуб, Ф.Б. Альбрехт, А.Ю. Кузнецов. – М. : Издательсткий центр «Академия», 2005. – 304 с.

8. Фурсова, И.Н. Специфика перевода художественного текста [Электронный ресурс]. – Режим доступа : https://www.alba-translating.ru/ru/ru/articles/2015/fursova.html. – Дата доступа : 20.03.2018.

9. Лотман, Ю.М. Анализ поэтического текста [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://gramma.ru/BIB/?id=4.30. – Дата доступа : 20.03.2018.

10. Гальперин, И.Р. Текст как объект лингвистического исследования / И.Р. Гальперин. – М. : КомКнига, 2006. – 144 с.

11. Щичко, В.Ф. Китайский язык. Теория и практика перевода: учебное пособие / В.Ф. Щичко. – 2-е изд. – М. : АСТ: Восток-Запад, 2007. – 223, [1] с.

12. Литературная энциклопедия [Электронный ресурс]. – Режим доступа : https://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_literature/3999. – Дата доступа : 21.03.2018.

13. Чуковский, К.И. Высокое искусство [Электронный ресурс]. – Режим доступа : https://www.e-reading.club/book.php?book=98909. – Дата доступа : 21.03.2018.

14. 诗韵词韵手册/申忠信编 – 北京：商务印书馆国际有限公司，2014.7 – 535 页。. Справочное руководство по рифме в стихах ши и цы / Под ред. Шэнь Чжунсиня. – Пекин, 2014. – 535 с.

15. Кравцова, М.Е. Хрестоматия по литературе Китая / М.Е. Кравцова. – СПб. : Азбука-классика, 2004. – 768 с.

ГНУ «Центр системного анализа
и стратегического исследования»
НАН Беларуси

Поступила в редакцию 13.05.2018

Известия Гомельского государственного университета
имени Ф. Скорины, № 1 (112), 2019

УДК 811.161.3’42’373.6:198.8

Дэрывацыйны паўтор і яго структурна-семантычная роля ў пазаабрадавым народна-песенным дыскурсе

А.А. Станкевіч

Апісваецца дэрывацыйны паўтор як важны спосаб структурна-семантычнай арганізацыі народна-песеннага пазаабрадавага дыскурсу. Выдзяляюцца дзве асноўныя яго разнавіднасці – каранёвы і афіксальны (прэфіксальны і суфіксальны) паўторы, разглядаецца іх структура, семантыка, граматычная характарыстыка, стылістычныя функцыі. У групу каранёвых паўтораў уключаюцца таксама таўталагічны паўтор і рэдуплікацыя, якія традыцыйна адносяцца да адметных асаблівасцей мовы народна-паэтычнай творчасці.
Ключавыя словы: пазаабрадавая паэзія, звязнасць тэксту, дэрывацыйны паўтор, каранёвы паўтор, таўталогія, рэдуплікацыя, афіксальны паўтор, сінтаксічны паралелізм.

The derivational repetition as an important way of structural and semantic organization of folk-song extra-ritual text is described. There are two main types of it – root and affixal (prefixal and suffixal) repetitions. Their structure, semantics, grammatical characteristic, stylistic functions are considered. The group of the root repetitions also includes tautological repetition and reduplication, which traditionally belong to the distinctive features of the language of the people's poetry.
Keywords: non-ritual poetry, text connectivity, derivational repetition, root repetition, tautology, reduplication, affixal repetition, syntactic parallelism.

Вусная народна-паэтычная творчасць, якая з’яўляецца важнейшай часткай нацыянальнай духоўнай культуры, адыграла істотную ролю ў фарміраванні светапогляду і нацыянальнай самасвядомасці беларускага народа. Багаты і разнастайны ў тэматычных і жанравых адносінах пласт у традыцыйным песенным фальклоры беларускага народа складае пазаабрадавая лірыка [1, с. 6].

Пазаабрадавыя песні, у адрозненне ад каляндарна-абрадавых, выконваюцца незалежна ад абрада ці календара, у любы час, у розных канкрэтных жыццёвых абставінах і адлюстроўваюць самыя розныя бакі побыту нашага народа. «У гэтых песнях выяўляюцца лепшыя рысы нацыянальнага характару беларусаў: смеласць, адвага, праўдзівасць, працавітасць, гасціннасць, гуманізм, чуласць, сціпласць, імкненне да свабоды і нянавісць да прыгнятальнікаў. У іх знайшла адлюстраванне народная мараль, светапогляд працоўных» [2, с. 465].

Прадметам нашага даследавання з’яўляюцца творы пазаабрадавай паэзіі, змешчаныя ў зборніку «Лірычныя песні», які Н.С. Гілевіч слушна назваў «зборнікам узораў паэзіі» [1, с. 8], мэтай артыкула – вызначэнне сутнасці і ролі дэрывацыйнага паўтору ў пазаабрадавых песенных тэкстах.

Сярод асноўных катэгорый тэксту І.Р. Гальперын называе кагезію, якая ўключае звязнасць і цэласнасць [3, с. 11]. Адным з важнейшых сродкаў звязнасці тэксту лічыцца паўтор [4, с. 52–58]. Асаблівае значэнне паўторы набываюць ў тэкстах вуснай народна-паэтычнай творчасці, дзе яны, як вядома, выконваюць некалькі функцый – структурную, тэкстаўтваральную, калі фарміруюць кампазіцыю твора, з‘яўляюцца важнейшым моўным сродкам звязнасці яго асобных фрагментаў; сэнсаўтваральную, калі садзейнічаюць актуалізацыі значэння паўтораных моўных элементаў, лагічнаму выдзяленню і ўзмацненню іх сэнсу, семантычнаму разгортванню канцэптуальнага зместу тэксту і функцыю рыфма- і рытміка-інтанацыйнага афармлення маўлення, стварэнню яго напеўнасці і меладычнасці [5, с. 5], [6, с. 3].

Даследчыкі вуснай народна-паэтычнай творчасці, адзначаючы паўтор як неад’емную рысу фальклора, неаднаразова ўказвалі на шырокае выкарыстанне ў ім устойлівых, тыповых моўных формул. Так, паводле меркавання А.М. Весялоўскага, «народная паэзія жыве формуламі», яе адметнай асаблівасцю з’яўляюцца «пастаянныя паўторы-формулы .. для

вядомых сцвярджэнняў, непадзельныя з імі» [7, с. 76]. Такія ўстойлівыя моўныя формулы называюцца таксама тыповымі, агульнымі месцамі, у якіх «канцэнтравана выражаюцца стылёвыя асаблівасці народна-паэтычнага жанру» [8].

Да такіх тыповых моўных формул, на наш погляд, можна аднесці дэрывацыйны, або частковы паўтор, у які традыцыйна ўключаюць паўтор аднакаранёвых слоў, марфемны паўтор, паўтор формы слова [9], [10], [11]. Як адзначаюць даследчыкі, «дэрывацыйны паўтор – прыватная разнавіднасць моўнага паўтору, якая прадугледжвае рэгулярнае ўзнаўленне ў мікра- і макратэксце асобных марфем у розных словах: пры каранёвым паўторы – паўтор кораня ў словах з рознымі афіксамі, пры афіксальным паўторы – паўтор афіксаў у рознакаранёвых словах, які мае тэкстаўтваральную функцыю і служыць для звязнасці тэксту, стварэння лейтматыву, актуалізацыі асацыяцыйнай, сімвалічнай інфармацыі і іншых функцый» [11, с. 77]. Каранёвы паўтор садзейнічае стварэнню новых адценняў сэнсу выказвання, а афіксальны паўтор – стварэнню новых слоў, аднастайнаму афармленню іх структуры.

Каранёвы паўтор у тэкстах вуснай народна-паэтычнай творчасці часта збліжаюць з таўталагічным паўторам. Як вядома, таўталогія – спалучэнне або паўтор адных і тых жа або блізкіх па сэнсе слоў, паўтор аднакаранёвых слоў выкарыстоўваецца ў фальклоры са старажытных часоў і выконвае функцыю «выражэння агульнага, тыповага, што характэрна для мастацкага стылю вуснай паэзіі» [12, с. 139]. Актыўнае выкарыстанне таўталогіі ў вуснай народна-паэтычнай творчасці даследчыкі звязваюць з песенным характарам жанра, які вымагае запаўнення “музыкальнага часу”, вымушае затрымаць увагу слухачоў, уздзейнічаць на іх падсвядомасць. Пры дапамозе таўталогіі складальнікі фальклорных твораў імкнуліся ўзмацніць сэнс выказвання, канкрэтызаваць яго змест, выдзеліць найбольш істотныя прыкметы і характарыстыкі прадметаў або з’яў, дзеянняў, перажыванняў, падкрэсліць дэталі аповеду [8], [12], [13].

Каранёвыя паўторы ў пазаабрадавых песнях даволі разнастайныя па структуры, пазіцыі ў сказе, колькасці кампанентаў і функцыі.

У іх складзе вызначаюцца словазлучэнні, звязаныя пэўнай сінтаксічнай сувяззю. Так, аднакаранёвыя дзейнік і выказнік, звязаныя сувяззю каардынацыі, вызначаюць не толькі дзеянне, але і аднайменны суб’ект, які выконвае гэта дзеянне, пры гэтым узмацняецца і ўдакладняецца з’ява праз выражэнне яе працягласці ў часе. Такі паўтор актуалізуе значэнне каранёвай марфемы: *Ой, там* ***прачкі*** *плацце* ***пралі****, Сваіх мужоў з вайны ждалі* [1, с. 83]; *Ой, калі той* ***вечар*** *ды* ***павечарэе****, Калі маё сэрца павесялее?* [1, с. 108]; ***Мельнік мене*** *і пытлюе, Адвернецца – пацалуе* [1, с. 299]; ***Варожка варожа*** *– праўды не кажа* [1, с. 212].

Словазлучэнні, звязаныя аб’ектнымі адносінамі, выдзяляюць аб’ект, на які накіравана аднайменнае дзеянне або праз які яно ажыццяўляецца: *Ў адну* ***трубу затрублю****, з двара выязджаючы, .. А ў другую затрублю, з матуляй прашчаючысь* [1, с. 67]; *Да вярніся, сынку,* ***пасцялю пасцельку*** [1, с. 72]; *А я тую крынічаньку* ***Тыччам ператычу****, А я ж тую дзяўчынаньку Да се пераклічу* [1, с. 94].

Таўталагічныя спалучэнні аднакаранёвых дзеяслова і назоўніка з аб’ектнымі адносінамі перадаюць замаруджванне развіцця дзеяння, ствараюць плаўнасць і напеўнасць аповеду: *Сын у мамачкі* ***ночку начаваў****, .. дзіўны* ***сон сасніў*** [1, с. 283]; *Сядай ты са мной, маладзенькаю,* ***Вячэру вячэраці*** [1, с. 155]; *Я навучылася, Як* ***гора гаравaці*** [1, с. 179].

Некаторыя таўталагічныя спалучэнні з аб’ектнымі адносінамі набліжаюцца да ўстойлівых выразаў: *А што мы будзем снедаці? – Я – бела булкі, ты –* ***думай думкі*** [1, с. 127]; *Стала мая мамка* ***паслы слаць****: – Едзь, маё дзіцятка, ў госці к нам* [1, с. 180]; *Пакінь, пакінь, мая міла,* ***Жарты жартаваці*** [1, с. 219]; *Лепей было, мамачка, тры гары капаць, Як з нялюбым дружочкам* ***век векаваць*** [1, с. 221].

Атрыбутыўныя адносіны падкрэсліваюць азначэнне прадмета, акцэнтуюць увагу на яго характарыстыцы, канкрэтызуюць змест азначальнага слова, выражанага аднакаранёвым назоўнікам: ***Малады малойчык****, чаму смутны ходзіш: Ці вайны баішся, ці айцоў жалееш*? [1, с. 125]; ***Багатая багатырка*** *– Яна ўсё дзьмецца, А бедная сіраціна К сэрцу прыхільнецца* [1, с. 220]; *Убярыся, бабка, У* ***белае белле****, Тады пойдзем, бабка, з табой на вяселле* [1, с. 296].

Акалічнасныя адносіны паміж аднакаранёвымі назвамі ўзмацняюць ступень праяўлення пэўнага дзеяння: *Даюць, даюць, ды й прыказываюць, Каб без вады* ***бела***

выбеліла**, Каб без сонца **суха высушыла [1, с. 82]; *А я тую крынічаньку **Плавам пераплаўлю**, А я ж тую дзяўчынаньку Да се перабаўлю* [1, с. 94].

Паводле колькасці кампанентаў каранёвыя паўторы найчасцей бываюць двухкампанентнымі: ***Перавознік**, **перавознік** малады, **Перавязі** Дунай-рэчку на той бок* [1, с. 152]; *Просіць маці **вячэраці** – **Вячэра** не міла* [1, с. 101].

У некаторых выпадках сустракаюцца трохкампанентныя каранёвыя паўторы: *А мой міленькі **касіў**, **касіў**, На **пракосіцу касу** палажыў* [1, с. 333]; *Да **вецер вее**, вецер **павявае**, Да маці ў донькі пра жыццё пытае* [1, с. 183]; *Я ў суседа на бяседзе была, Я ж у яго **піва п'янае піла*** [1, с. 264].

Паводле размяшчэння каранёвых паўтораў у сказе выдзяляюцца кантактныя і дыстантныя паўторы. Кантактны дэрывацыйны паўтор, акрамя звязнасці, выконвае ролю ўзмацнення сэнсу і ідэйнай значнасці паўтораных слоў: *Ці **свет**, ці **світае**, Ці на зоры займае* [1, с. 130]; *Ой, пайду я ў **даль даліною** Да знайду я каліну з вярбою* [1, с. 142].

Дыстантны дэрывацыйны паўтор выконвае ў першую чаргу функцыю звязнасці тэксту, аб'ядноўвае адасобленыя адзінкі тэксту, узмацняючы іх значэнне і ролю ў раскрыцці зместу маўлення: *Не п'е, не гуляе, ў **радні** не бывае. – А я к свайму **роду** пайду цераз воду* [1, с. 201]; *Златы персцень **барабаншчыку** дам, Каб ён добра ў **барабан** выбіваў* [1, с. 64].

Аднакаранёвыя словы могуць ствараць своеасаблівы сінтаксічны паралелізм, калі выкарыстоўваецца ланцужок аднатыпных паўтораў: ***Пісар** едзе – **пісьмо** вязе, .. **Пагоршнік** едзе – **гаршчок** вязе, .. **Пірожнік** едзе – **пірог** вязе, .. **Дудар** едзе – **дудку** вязе* [1, с. 313], што садзейнічае маляўнічасці аповеду, экспрэсіўнасці выкладу.

Паводле граматычнай аформленасці большасць каранёвых паўтораў належаць да розных часцін мовы, што спрыяе стварэнню рознабаковай характарыстыкі апісваемых з'яў. Яны падкрэсліваюць суб'ект і яго дзеянне: *Ах, мамка мая, ты мая **парадніца**, **Парадзь** жа ты мне, як нямілага звацi* [1, с. 200]; *Не ўмееш, мой **міленькі**, **мілававаці**, Толькі ўмееш, мой **міленькі**, ругаці* [1, с. 204];

– асобу і яе характарыстыку: *Растужылася, расплакалася Сувячора **малодачка малада*** [1, с. 82]; ***Маладзюсенькі малойчык**, Няма праўданькі ў цябе* [1, с. 157];

– дзеянне і яго аб'ект: *Я табе, шэльма, бок наб'ю, – Шаўкову хустку ў **склад складу**, Тонку кашулю сам знашу* [1, с. 224].

Радзей каранёвыя паўторы належаць да адной часціны мовы - назоўніка: *Ой, пайду я ў **даль даліною** Да знайду я каліну з вярбою* [1, с. 142]; *А на моры ды на Дунаі **Рыбак рыбку** ловіць* [1, с. 148]

Павышэнню вобразнасці выказвання садзейнічае ўключэнне ў склад кампанентаў дэрывацыйнага паўтору аказіяналізмаў, якія ажыўляюць паэтычнае маўленне і павышаюць сэнсавую напоўненасць слова: *Хаця ж майго **гараваннейка** паглядзі, Як я на чужой старонцы **гарую*** [1, с. 213]; *Птушачкі, ўставайце, да **росаў** спявайце, Каб я , маладзенька, не **ўрасілася**, Каб па мне свякроўка не журылася* [1, с. 202]; ***Прашчай**, айцец, прашчай, маменька мая, А вам, браткі вам **прашчаннячка** няма* [1, с. 63]; *Каб **стучыкі** не **стучэлі** І падкоўкі не звінелі* [1, с. 342]; *А свякроў нявехны Да й **жадом жадала**, Ў вішнёвым садочку Хатку збудавала* [1, с. 259].

Каранёвы паўтор садзейнічае, такім чынам, узнаўленню ўнутранай формы аднакаранёвых слоў, актуалізацыі іх семантыкі і лагічнаму выдзяленню ў кантэксце.

Паводле сваёй стылістычнай функцыі і механізму ўтварэння да дэрывацыйнага паўтору набліжаецца **рэдуплікацыя** – падваенне пачатковага складу (частковая рэдуплікацыя) або цэлага кораня (поўная рэдуплікацыя) [14, с. 408].

У пазаабрадавых песнях сустракаецца як поўная, так і частковая рэдуплікацыя: *Удова можа **чаравaці**. **Счаравала** мужа свайго, **Ачаруе** сына майго. – А я чараў не баюся Ды й на ўдаве ажанюся* [1, с. 160]; *Не стой, не стой, вербіна, пры мху, пры балоцечку, Ой, **лёлі**, **палёлюшкі**, пры мху, пры балоцечку* [1, с. 66].

Рэдуплікаваныя формы ўтвараюцца найчасцей у выніку далучэння прэфікса да дзеяслоўных форм, што садзейнічае стварэнню эфекту працягласці пэўнага працэсу ў часе, паступовасці, паэтапнасці, шматразовасці выконваемага дзеяння: *Тудой **ішлі-прайшлі** ўсё два малайцы .. абодва холасты* [1, с. 104]; ***Еду-ад'язджаю** На Ўкраіну далёку* [1, с. 128]; *А я*

стала *й* ***пастаяла****, Пакуль вада чыста стала, А я* ***села*** *й* ***пасядзела****, Пакуль вада пасвятлела* [1, с. 113]; *Там дзяўчына ваду брала, ..* ***Брала, набірала*** [1, с. 133]; *Мыла я кашулю Ды народнай матцы. Ой, мыла я,* ***мыла*** *Ды і* ***перамыла****, Сушыла,* ***сушыла*** *Ды* ***перасушыла****, .. Качала,* ***качала*** *Ды* ***перакачала****, Народная мамачка Ўсё перавучала* [1, с. 249].

Рэдуплікацыя назоўнікаў структурна і сэнсава вылучае назвы асобы або пэўныя з'явы: *Ах ты,* ***дзевер-дзевярусенька****, Вядзі мяне памалюсеньку* [1, с. 333]; *Сустрэла жонка ў* ***паўдарозі****, .. З беленькім сырам, з маленькім сынам, .. Сустрэла мачыха ў* ***паўпарога*** *.. Ды з горкім дымам, з дубовым кіем* [1, с. 87].

Рэдуплікаваныя прыметнікі падкрэсліваюць, удакладняюць азначэнне прадметаў: *Вылятала пташка морская, Пташка* ***морская-заморская****. Прынасіла пісьмо царсткае, Пісьмо царскае, гасударскае* [1, с. 63]; *Як паехаў мой міленькі Ды ў поле араць, А я* ***млада-младзюсенька****, – Ў карчомку гуляць* [1, с. 264]; *Ажанілі мяне* ***малалетняга****,* ***Малалетняга, малацельнага*** [1, с. 266]; прыслоўі ўказваюць на акалічнасць дзеяння: *Ой, устану* ***рана-ранюсенька****, Памыюся* ***бела-бялюсенька*** [1, с. 208].

Асобнай разнавіднасцю дэрывацыйнага паўтору з'яўляецц**а афіксальны паўтор** – паўтор афіксаў у рознакаранёвых словах, які служыць для аднаструктурнага афармлення супастаўляемых слоў, важных для раскрыцця асноўнага зместу маўлення. У складзе афіксальнага паўтору выдзяляюцца прэфіксальны і суфіксальны паўторы.

Часцей за ўсё ў пазаабрадавых песнях ужываецца дэрывацыйны прэфіксальны паўтор. Гэта паўтор прэфіксаў:

– ад- : ***Адчыніся****,ваконачка,* ***адапрыся****,* ***Адклікніся****, матулечка,* ***адзавіся*** [1, с. 69];

– вы- : ***Выбірала****,* ***выглядала*** *– Дурны розум мела: На лічынька спадабала, Натуры не ўзнала* [1, с. 237];

– за- : *Да пайду ж я да сама будзіць, Да дзверцамі не* ***заскрыпнуці****, Чаравічкамі не* ***застукаці****, Сукеначкай не* ***зашастаці*** [1, с. 189];

– на- : У *канцы століка* ***настаялася****, Лічаных кусочкаў* ***наглыталася****, Саломкаю пескі* ***напалілася****, Гаршчочкам вадзічкі* ***нанасілася*** [1, с. 239];

– па-: *Святі, месяц,* ***пасвячайся****, Бяжы, конік,* ***паспяшайся*** [1, с. 135];

– пад-: *Як да быстрай рэчанькі* ***падхадзіла****, На мяне ўсё сонейка засвяціла. Аж тут родна мамачка* ***падскачыла****, За белыя ручанькі* ***падхапіла*** [1, с. 217];

– пера-: *Русу косу* ***перачэсывала****, Чорным шоўкам* ***пераплётывала*** [1, с. 193];

– пра-: *Няхай жа мой конь* ***прагарцуецца****, А жана-шэльма* ***прамуштруецца*** [1, с. 214];

– пры- : *Там казачанька каня паіў, Напаіўшы, ды ён* ***прывязываў****, .. Прывязаўшы, ды ён* ***прыказываў*** [1, с. 118];

– раз- : ***Рассудзілі*** *мяне людзі,* ***Рассудзілі****,* ***разлучылі****, каб мы ў пары не хадзілі* [1, с. 96];

– у- : *А ні я* ***ўпіла****, а ні я* ***ўела****, Ні харашо* ***ўхадзіла*** [1, с. 190].

Прэфіксальны паўтор у многіх выпадках дапамагае структурна выдзеліць паралелізм – супастаўленне дзеянняў, паводзін, стану, знешняй або ўнутранай характарыстыкі асоб з разнастайнымі з'явамі жывой або нежывой прыроды: *Ужэ ж ясны месяц* ***акружыўся****,* ***Акружыўся****, Ужэ ж наш бацюхна* ***адслужыўся****,* ***Адслужыўся*** [1, с. 88]; ***Зарадзіла*** *многа ягад у лясу,* ***Заблудзіла*** *красна дзеўка у бару* [1, с. 152]; *У бары сасонка* ***зашумела****, А ў мяне галоўка* ***забалела*** *– Яна ж віна-мёду захацела* [1, с. 272].

Кампаненты прэфіксальнага паўтору могуць утвараць градацыйныя або ампліфікацыйныя рады, якія садзейнічаюць узмацненню выражаемага зместу і павышаюць экспрэсіўнасць выкладу: *А я пайду ж я,* ***разыдуся****, Аб бел камень* ***разаб'юся****, Драбней маку* ***рассыплюся*** [1, с. 97]; *Яны скачуць, яны йграюць – Гэтым дзевак падманяюць. Яны твае белы ручкі ..* ***паламаюць****, Яны твае златы кольцы ..* ***пасымаюць****, Яны тваю русу косу ..* ***паплутаюць*** [1, с. 99].

Суфіксальны паўтор, як і прэфіксальны, дазваляе выдзеліць з тэксту, структурна абазначыць супастаўляемыя намінатыўныя адзінкі з мэтай актуалізацыі іх значэння, стварэння асацыятыўнай або лагічнай сувязі. Пры гэтым выдзяляюцца назвы асобы: *Чорна хаджу* ***«лянівіца»****, Бела хаджу –* ***«хваслівіца»****, Многа ем –* ***«пражорліца»****, Трошку ем –* ***«сухотніца»****; Ціха хаджу –* ***«мядзведзіца»****, Скора хаджу –* ***«прабегліца»*** [1, с. 225];

– дзеяння: *Не жаль мне таго чаўночка, А жаль* ***малявання****. Не жаль мне таго платочка, А жаль* ***вышывання****. Не жаль мне тае дзяўчыначкі, А жаль* ***закахання*** [1, с. 148];

– акалічнасці: *Мой мілы па сенях ідзе* ***Паціхеньку, памалюсеньку*** [1, с. 181] і інш.

Суфіксальны паўтор дазваляе супаставіць паводзіны і характарыстыку, становішча дзеючых асоб з канкрэтнымі або адцягненымі з'явамі аб'ектыўнай рэчаіснасці: *Каціласа гарошынка з гары ў* ***падоллейка****. Аддала мяне мамачка З роскашы ў* ***бяздоллейка*** [1, с. 247]; *Аддалі мяне на* ***чужынаньку****, Не маюць мяне за* ***дзяцінаньку*** [1, с. 279]; *Ці не едзе* ***маладзюсенька****? Доля ж яе ўсё* ***ліхусенька*** [1, с. 250].

Акрамя таго, ён садзейнічае рытмічнай арганізацыі вершаванага радка, выконвае адметную рыфмастваральную функцыю: *Устань, мой міленькі,* ***мілюсенькі****, Бо ўжо на дварэ дзень* ***бялюсенькі*** [1, с. 248]; *Ай, маць мая, маць* ***радненькая****, Што ў полі за рабіна* ***зеляненькая***? [1, с. 288].

Такім чынам, дэрывацыйны паўтор выконвае важную структурна-семантычную і выяўленча-выразную ролю ў пазаабрадавым песенным тэксце. Ён садзейнічае стварэнню цэласнасці і звязнасці тэксту, актуалізацыі семантыкі паўтораных моўных адзінак, спрыяе ўзнаўленню іх унутранай формы, устанаўленню асацыятыўных сувязей, узмацненню сэнсу выказвання, канкрэтызацыі і дэталізацыі зместу твора, выдзяленню і рознабаковаму апісанню найбольш істотных прыкмет і характарыстык асоб або прадметаў, іх дзеянняў і стану, а таксама рытмічнай арганізацыі вершаванага радка, што ў цэлым значна павышае экспрэсіўны патэнцыял народна-паэтычнага маўлення.

Літаратура

1. Лірычныя песні / Уклад. і рэд. Н.С. Гілевіча. – Мінск : Выд.-ва БДУ, 1976. – 464 с.

2. Беларускі фальклор: хрэстаматыя / складальнікі К.П. Кабашнікаў, А.С. Ліс, А.С. Фядосік, І.К. Цішчанка. – Выд. 3. – Мінск : Выш. школа, 1985. – 749 с.

3. Гальперин, И.Р. Текст как объект лингвистического исследования / И.Р. Гальперин. – М. : Наука, 1981. – 137 с.

4. Валгина, Н.С. Теория текста: учебное пособие / Н.С. Валгина. – М. : Логос, 2004. – 280 с.

5. Амроян, И.Ф. Повтор в структуре фольклорного текста (на материале русских, болгарских и чешских сказочных и заговорных текстов) / И.Ф. Амроян. – М. : Государственный республиканский центр русского фольклора, 2005. – 296 с.

6. Васильева Ю.В. Повтор как принцип организации фольклорного текста: лексико-синтаксический повтор в произведениях русского и англошотландского фольклора : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 / Ю.В. Васильева. – Саратов, 2004. – 24 с.

7. Веселовский, А.Н. Историческая поэтика / А.Н. Веселовский ; сост. В.В. Мочалова. – М. : Высш. школа, 1989. – 405 с.

8. Шибанова М.П. О функциях повторяемости в поэтическом языке фольклора (в отличие от языка художественной литературы) / М.П. Шибанова // Афанасьевский сборник. Материалы и исследования. Воронеж, 2005. – Вып. 2. – 216 с.

9. Словарь лингвистических терминов. 2012 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : https://slovar.cc/rus/term.html. – Дата доступа : 10.09.2018.

10. Кечик, Е.В. Деривационный повтор в художественном прозаическом тексте : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 / Е.В. Кечик. – М., 1995. – 285 с.

11. Надежкин, А.М. Корневой повтор в художественной речи М.И. Цветаевой : дис. … канд. филол. наук : 10.02.01 / А.М. Надежкин. – Нижний Новгород, 2015. – 208 с.

12. Евгеньева, А.П. Очерки по языку русской устной поэзии в записях XVII–XX вв. / А.П. Евгеньева. – М.-Л. : Изд.-во АН СССР, 1963. – 348 с.

13. Невская Л.Г. Тавтология как один из способов организации фольклорного текста [Электронный ресурс] / Л.Г. Невская. – Режим доступа : http://mirznanii.com/a/269768/tavtologiya-kak-odin-iz-sposobov-organizatsii-folklornogo-teksta. – Дата доступа : 15.09.2018.

14. Лингвистический энциклопедический словарь / В.Н. Ярцева (гл. оед.). – М. : Сов. энциклопедия, 1990. – 685 с.

Гомельский государственный
университет им. Ф. Скорины

Поступила в редакцию 17.10.2018

Известия Гомельского государственного университета
имени Ф. Скорины, № 1 (112), 2019

УДК 811.161.1'42

О типах отраслевого профессионального дискурса

В.В. Степанова

Уточняются сущностные признаки профессионального дискурса. Вводится понятие отраслевого профессионального дискурса. Определяются критерии, на основании которых дифференцируются типы профессионального дискурса в отрасли стекольной промышленности. Выделяются собственно профессиональный и смешанный типы отраслевого профессионального дискурса.
Ключевые слова: коммуникация, профессиональный дискурс, отраслевой профессиональный дискурс, собственно профессиональный дискурс, смешанный профессиональный дискурс.

The essential features of professional discourse are defined more precisely. The notion of industry-specific professional discourse is introduced by the author. The criteria forming the basis for the differentiation of types of professional discourse in the glass industry are defined. The true professional and combined types of industry-specific professional discourse are found out.
Keywords: communication, professional discourse, industry-specific professional discourse, true professional discourse, combined professional discourse.

В современной лингвистике профессиональный дискурс (ПД) выделяется в сопоставлении с дискурсом непрофессиональным. Разница между этими типами дискурсов интуитивно устанавливается уже на уровне понимания самих названий: профессиональный / непрофессиональный, то есть связанный с профессиональной деятельностью человека или нет.

Дефиниции терминологических понятий обычно строятся на описании наиболее существенных признаков определяемых понятий. Так, Е.И. Голованова под профессиональным дискурсом понимает «вербально опосредованную коммуникацию как процесс контролируемого взаимодействия субъектов профессиональной деятельности, характеризующийся определенным комплексом норм, стереотипов мышления и поведения» [1, с. 32]. В данном определении автор подчеркивает, что взаимодействие коммуникантов в рамках ПД подчинено определенным нормам и протекает по заданным сценариям.

По мнению Л.С. Бейлинсон, профессиональный дискурс определяется как «общение специалистов между собой или с теми, кто к ним обращается для получения консультации либо профессиональной помощи» [2, с. 145], или, в более поздней трактовке, как «общение специалистов в связи с решением задач, требующих профессиональной подготовки» [3, с. 182]. В данных определениях автор акцентирует внимание на целенаправленном характере коммуникации в рамках ПД и возможности осуществления ее в двух форматах: «специалист – специалист» и «специалист – неспециалист».

К. Конг считает, что важным критерием отнесения речи к профессиональному дискурсу является не только то, что речь продуцируется профессионалами со специальной подготовкой, но и то, что эта речь отражает направленность коммуникантов на достижение результата профессиональной деятельности, связываемой с определенным «рабочим местом» [4, с. 2].

Как видим, дефиниции ПД, предлагаемые разными учеными, обнаруживают как общие, так и отличительные черты в наборе сущностных, дифференциальных признаков ПД. Так, не всегда в определениях ПД уточняется, являются ли все коммуниканты профессионалами. Не все исследователи считают необходимым относить к обязательным признакам ПД такие его характеристики, как стереотипность организации речевого взаимодействия, подчиненность коммуникации решению профессиональных задач, локализованность.

Под профессиональным дискурсом, на наш взгляд, следует понимать процесс коммуникации в определенной сфере профессиональной деятельности человека, характеризующийся совокупностью следующих сущностных признаков:

1) наличием продуцента и реципиента информации (находящихся в непосредственном / опосредованном контакте), из которых хотя бы один является специалистом (то есть челове-

ком, который получил профильное образование либо обладает необходимыми навыками для работы в той или иной сфере профессиональной деятельности);

2) наличием профессионального пространства (стационарного, в котором по сложившейся традиции осуществляется профессиональная деятельность, или специально назначенного места для решения задач, связанных с профессиональной деятельностью);

3) использованием специальной лексики (терминологии в письменной и устной коммуникации и профессиональных жаргонизмов в устной речи специалистов);

4) детерминированностью коммуникативной активности продуцента речи возложенными на него обязанностями, целями его профессиональной деятельности.

Важно подчеркнуть, что все эти признаки должны проявляться в совокупности. Это значит, к примеру, что не любая коммуникация между профессионалами на рабочем месте может быть отнесена к соответствующему профессиональному дискурсу. Если инженер дает команду своим подчиненным устранить неполадку в работе оборудования, это коммуникация в рамках ПД, так как в этой ситуации обнаруживаются все вышеназванные признаки ПД. Если же инженер на своем рабочем месте поздравляет коллегу с днем рождения, то этот вид общения нельзя относить к ПД, так как отсутствует направленность на достижение цели, детерминированной профессиональной деятельностью, и не используется профессиональная лексика.

Разумеется, что состав названных здесь сущностных признаков ПД определен с опорой на уже имеющиеся дефиниции ПД и отдельные комментарии к ним. Так, на то, что участниками ПД наряду с профессионалами могут быть и непрофессионалы, указывает Л.С. Бейлинсон: «профессиональный дискурс базируется на специальной подготовке как минимум одного из участников такого дискурса» [2, с. 146]; Е.И. Голованова употребляет понятие «наивный (обыденный) формат», говоря о формате ПД, представляющем общение специалиста и неспециалиста [1, с. 33]. На различия в профессиональных статусах коммуникантов обращает внимание Б.-Л. Гуннарссон. Исследователь говорит о том, что коммуникация в рамках профессионального дискурса происходит между профессионалами с различным уровнем знаний, между профессионалами и полупрофессионалами (учениками) и между профессионалами и дилетантами [5, с. 5].

Названные нами сущностные признаки ПД образуют минимальный и достаточный набор дифференциальных признаков ПД, в то же время это далеко не исчерпывающий список общих для всех профессиональных дискурсов характеристик. Б.-Л. Гуннарссон считает, к примеру, что профессиональным дискурсам свойственен не только целенаправленный, но и экспертный, ситуативно-обусловленный характер; признаками ПД, по мнению Б.-Л. Гуннарссон, являются также конвенциональность, зависимость от различных социальных фреймовых систем, подверженность динамическим изменениям, тесная взаимосвязь с общественным статусом коммуникантов внутри организации [5, с. 5]. Эти признаки, тем не менее, не позиционируются исследователем как сущностные.

Когда речь идет о дискурсе отдельно взятой отрасли профессиональной деятельности человека, например, определенной отрасли промышленного производства, логично говорить об отраслевом профессиональном дискурсе (ОПД). Поэтому далее понятия профессиональный дискурс стекольной промышленности и отраслевой профессиональный дискурс будут употребляться как синонимичные.

Профессиональный дискурс обладает сложной и неоднородной структурой. На примере ПД стекольной промышленности установим, каким образом структурируется ОПД.

В первую очередь следует отметить, что ОПД по своей сути – это «макроструктура», в рамках которой, а точнее, по законам и целеполаганию которой, функционируют структурные элементы ОПД (далее типы ОПД).

Итак, типами ПД стекольной промышленности (на основании профессиональной специализации коммуникантов и, как следствие, использования ими соответствующей терминологии) можно считать:

1. собственно профессиональный дискурс (коммуникация осуществляется между специалистами, непосредственно отвечающими за процесс подготовки, производства и обработки стекла, терминология функционирует в «чистом» виде):

1.1. технический дискурс – в его рамках реализуется коммуникация, связанная с заказом, монтажом, сборкой, эксплуатацией, ремонтом, техобслуживанием и модернизацией основного и вспомогательного оборудования, его узлов, деталей и запасных частей;

1.2. технологический дискурс, в рамках которого осуществляется коммуникация, связанная с процессами производства и обработки стекла (подготовка и закладка шихты, варка стекломассы, отжиг, резка стекла и др.);

2. смешанный профессиональный дискурс (является вспомогательным по отношению к собственно профессиональному дискурсу; в рамках этого типа дискурса осуществляется взаимодействие представителей различных профессий либо специалистов и неспециалистов, наблюдается проникновение отдельных терминологических единиц или целых текстов из других типов дискурсов):

2.1. строительный (строительство, реконструкция, модернизация цеховых, складских и прочих помещений, выполняемые в соответствии с определенными нормами и требованиями промышленного производства и др.);

2.2. экономический (проведение тендеров, заключение договоров на поставку и ремонт оборудования и запчастей и др.);

2.3. юридический (правовые аспекты заключения контрактов, решение спорных вопросов в судебном или досудебном порядке, охрана интеллектуальной собственности, взаимодействие с государственными органами по стандартизации и сертификации продукции и др.);

2.4. научный (разработка новых технологий производства и обработки стекла, нового оборудования, новых составов стекол и др.);

2.5. деловой или бизнес-дискурс (официальная переписка / устные переговоры уполномоченных лиц в процессе осуществления ими профессиональной деятельности);

2.6. рекламный (продвижение на рынке и продажа как конечного продукта производства, то есть стекла и изделий из него, так и производственного оборудования и технологий);

2.7. массмедийный (профессиональные периодические издания, в которых печатается вся актуальная информация в стекольной промышленности, профессиональная коммуникация в рамках проведения международных специализированных выставок);

2.8. учебный (подготовка кадров для работы в данной отрасли).

Подчеркнем, что описанные здесь типы смешанного профессионального дискурса не являются факультативными, они представляют собой обязательные составные части ОПД на современном этапе развития анализируемой отрасли промышленности.

В собственно профессиональном (техническом и технологическом) дискурсе сущностные признаки ПД проявляются в наивысшей степени: оба коммуниканта являются профессионалами (например, инструкция по монтажу написана инженером для инженера; устные или письменные указания относительно регулирования производственного процесса отдаются в устной или письменной форме главным технологом своим компетентным подчиненным); «профессиональное пространство» представлено цехом, складом и т. д.; терминология стекольного производства употребляется в полном объеме, продукты устной и письменной речевой деятельности характеризуются высокой плотностью использования терминологических единиц; коммуникативная активность продуцента речи обусловлена целями его профессиональной деятельности.

Однако при всей кажущейся простоте в разграничении типов ОПД на практике порой оказывается достаточно сложным отнести текст / устное высказывание к определенному типу ОПД. Безусловно, есть такие тексты, например, техническое описание отдельных узлов оборудования или руководство по эксплуатации, которые можно с уверенностью квалифицировать как письменные фиксации профессиональной коммуникации в рамках технического дискурса. Сложнее, если то же самое техническое описание дается в виде рекламного буклета или предлагается в виде статьи в специализированном периодическом издании. Из этого можно сделать вывод, что различные типы ПД стекольной промышленности постоянно взаимодействуют, оказывают влияние друг на друга.

Заметим, что предлагаемый нами подход к классификации типов отраслевого профессионального дискурса отчасти перекликается с подходом, применяемым к дифференциации типов ПД П. Линеллом. П. Линелл различает «интрапрофессиональный дискурс» (коммуникацию между специалистами одной профессии), «интерпрофессиональный дискурс» (коммуникацию представителей различных профессий) и «дискурс между профессионалом и дилетантом» [6, с. 143].

Итак, профессиональный дискурс может считаться таковым, если в нем фиксируются следующие признаки: наличие коммуникантов-профессионалов (или хотя бы одного профессионала), наличие стационарного или назначенного «профессионального пространства» для осуществления профессиональной коммуникации, использование специальной лексики и детерминированность коммуникативной активности продуцента речи возложенными на него обязанностями и целями его профессиональной деятельности.

Отраслевой профессиональный дискурс по своей структуре неоднороден, в нем сосуществуют и контаминируются различные типы дискурсов: технический и технологический дискурсы, представляющие собственно профессиональный отраслевой дискурс; строительный, экономический, юридический, научный, деловой, рекламный, массмедийный, учебный дискурсы, являющиеся смешанными профессиональными дискурсами в рамках отрасли, в иных обстоятельствах способные выступать как независимые профессиональные дискурсы.

В заключение отметим, что вышеописанная структура ПД стекольной промышленности может быть использована для изучения ПД в иных отраслях промышленности.

Литература

1. Голованова, Е.И. Профессиональный дискурс, субдискурс, жанр профессиональной коммуникации: соотношение понятий / Е.И. Голованова // Вестник Челябинского государственного университета. – 2013. – № 1 (292). Филология. Искусствоведение. – Вып. 73. – С. 32–35.

2. Бейлинсон, Л.С. Профессиональный дискурс как предмет лингвистического изучения / Л.С. Бейлинсон // Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 2. Языкознание. – 2009. – № 1. – С. 145–149.

3. Бейлинсон, Л.С. Профессиональный дискурс: профильные признаки / Л.С. Бейлинсон // Гуманитарные и социальные науки. – 2016. – № 6. – С. 179–182.

4. Kong, K. Professsional discourse / K. Kong. – Cambridge : Cambridge University Press, 2014. – 288 p.

5. Gunnarsson, B.-L. Professsional discourse / B.-L. Gunnarsson. – London and New York : Continuum, 2009. – 275 p.

6. Linell, P. Discourse across boundaries: On recontextualizations and the blending of voices in professional discourse / P. Linell // Text & talk : an interdisciplinary journal of language, discourse & communication studies. – 1998. – Vol. 18, № 2. – P. 143–157.

Гомельский государственный
университет им. Ф. Скорины

Поступила в редакцию 04.01.2019

Известия Гомельского государственного университета
имени Ф. Скорины, № 1 (112), 2019

УДК 811.161.3'42'367.623:398.8(=161.3)

Аб ролі ад’ектываў у экспрэсівізацыі паэтычнага кантэксту беларускай народнай пазаабрадавай лірыкі

К.Л. Хазанава

Даследуюцца выражаныя рознымі формамі прыметнікаў мастацкія азначэнні, выяўленыя ў беларускіх народных пазаабрадавых песнях. У творах сустракаюцца кароткія і ўсечаныя формы прыметнікаў, ад’ектыўныя колераабазначэнні. Эпітэты ўжываюцца ў прэпазіцыі і ў постпазіцыі адносна азначаемага слова. Пашыраны дэмінутыўныя прыметнікі. Выкарыстанне розных прыметнікавых формаў у функцыі эпітэтаў спрыяе экспрэсівізацыі народна-паэтычнага пазаабрадавага дыскурсу, стварае эмацыянальнасць і вобразнасць пазаабрадавай беларускай народнай паэзіі.
Ключавыя словы: эпітэт, прыметнік, экспрэсіўнасць, пазаабрадавы фальклор, азначэнне, колер, метафара.

The artistic definitions expressed by various forms of adjectives and presented in Belarusian folk extra-regular songs are investigated. In the works there are short and truncated forms of adjectives, adjectival color designations. Epithets are used in the preposition and in the postposition regarding the designated word. The use of diminutive adjectives is expanded. The use of various forms of adjectives in the function of epithets contributes to the expression of the popular poetic extra-sacred discourse, creates emotionality and imagery of extra-ceremonial Belarusian folk poetry.
Keywords: epithet, adjective, expressiveness, non-ritual folklore, definition, color, metaphor.

Беларускі народна-паэтычны пазаабрадавы дыскурс з’яўляецца неад’емнай і арганічнай часткай духоўнай скарбніцы народа. Творы пазаабрадавай лірыкі не маюць дакладнай часавай або падзейнай арыентаванасці і выконваюцца «пад настрой» у любы дзень і час. Такая прызначанасць абумовіла тэматычна-жанравую разнастайнасць пазаабрадавых тэкстаў (песні пра цяжкую долю, пра каханне і сямейнае жыццё, пра службу ў войску, жартоўныя і сатырычныя песні), а таксама надзвычайную экспрэсіўнасць іх мовы.

Калі абрадавыя творы прымеркаваны да календарных або сямейных падзей, што ўжо актывізуе ўвагу ўспрымальнікаў, то пазаабрадавыя творы не маюць гэтай папярэдняй падрыхтоўкі аўдыторыі. Пазаабрадавы тэкст сам па сабе выяўляе пэўнае лірычнае пераўвасабленне рэчаіснасці, адлюстраванне пэўнай жыццёвай сітуацыі, прапушчанай скрозь паэтычнае мысленне стваральнікаў народнага тэксту, за кошт чаго экспрэсіўнасць і эмацыянальнасць народна-паэтычнага пазаабрадавага дыскурсу надзвычай канцэнтраваная.

Экспрэсівізацыі пазабарадавых фальклорных твораў спрыяе наяўнасць у тэкстах разнастайных моўных сродкаў. Увагу прыцягваюць вобразна-выяўленчыя сродкі мовы пазаабрадавых тэкстаў. Сярод тропаў назіральна колькасна пераважаюць мастацкія азначэнні. Ва ўмовах народна-паэтычнага дыскурсу надзвычайную выразнасць набываюць шматлікія азначэнні, якія ў тэкстах іншай жанрава-стылістычнай накіраванасці не будуць вызначацца як вобразныя. Многія ад’ектывы ў лінгвістычным кантэксце фальклорнага твора набываюць вобразнасць і становяцца эпітэтамі.

Мэта артыкула – характарыстыка ролі прыметнікаў-эпітэтаў у экспрэсівізацыі мовы беларускіх народных пазаабрадавых тэстаў.

Спецыфіка ўжывання мастацкіх азначэнняў у беларускіх народных пазаабрадавых тэкстах праяўляецца ў тым, што інтэнсіўнасць насычэння эпітэтамі твора звязана з жанрава-тэматычнай вызначанасцю. Эпітэты перапаўняюць песні пра цяжкую долю:

*Ой, асіна **вілаватая**, Не шумі ты нада міной* [1, с. 22];

*Я й малада схілілася, **Дробнай** слёзкай залілася* [1, с. 23].

У песнях нядолі і змагання (тэрмін, прапанаваны Н. Гілевічам [1]) амаль не ўжываюцца адзінкавыя эпітэты. Як правіла, тэкст прапануе некалькі мастацкіх азначэнняў:

*Вылецела ластаўка з-пад **яснай** зары,*
*Прыехала сястра к братцу з **чужой** стараны* [1, с. 25];

*Ой, **глыбокія** ды калодзісі, **Кароткія** ключы* [1, с. 20].

Заканамерна, што ў беларускіх народных пазаабрадавых песнях часта выкарыстоўваюцца сталыя мастацкія азначэнні. Гэтыя вобразна-выяўленчыя сродкі праз шматразовае ўжыванне ў фальклорных тэкстах ужо замацаваліся ў народнай свядомасці ў спалучэнні з адпаведным азначаемым словам:

*Вылецела ластаўка з-пад **яснай** зары, Прыехала сястра к брату з **чужой** стараны,*
*А прыйшла ў хатачку, прывіталася, А пра **дробных** дзетачак папыталася* [1, с. 22].

Такая спаянасць, аднак, не зніжае эмацыянальнасці і выразнасці моўных адзінак. Наадварот, веданне аўдыторыяй спалучэння ад'ектыва і назоўніка актуалізуе ўвагу, узмацняе ўспрыманне:

*Каб была я ды **шэрай** зязюлькаю Да каб умела лятаці*
*Паляцела б на **родну** стараначку Сваю маці шукаці* [1, с. 21];
*Ужо ж на дварэ не ранюсенька – **Краснай** дзеўкі з церама няма* [1, с. 32].

Устойлівасць традыцыі выкарыстання ў фальклорных творах пастаянных спалучэнняў *прыметнік + назоўнік* выражаецца ў пазаабрадавай лірыцы ў частотнасці колеравых эпітэтаў. Менавіта традыцыйнасць выкарыстання пэўнага колераабазначэння з адпаведным субстантывам стварае своеасаблівую вобразнасць выяўленчага кантэксту.

Мора ў песнях чакана *сіняе*: *Затапіла галовачку На дно **сіня** мора* [1, с. 37].

Прыметнік *шэры* звычайна азначае назвы птушак:

*А не нашла а **шэрая** пава Сваіх дробных дзетак* [1, с. 31];
*Скуль ўзялася **шэрая** зязюля, Стала кукаваці* [1, с. 51].

Прыметнік *сівы* часта ўжываецца ў функцыі азначэння назвы дамашняй жывёлы, што выкарыстоўваецца ў гаспадарцы: *Запрагу я **сівы** валэ, Паеду ў поле араць* [1, с. 36].

Асобныя колеравыя намінацыі адзначаюцца разнастайнасцю прымеркаванасці да азначаемых аб'ектаў:

*Пад **белаю** бярозаю Стаіць браток з сястрыцаю* [1, с. 21];
*Як спаймалі, так і ўзялі Пад **белыя** рукі* [1, с. 39];
*А з-пад гаю з-пад **зялёнага** Выходзіла туча чорная* [1, с. 31];
*Ой, дубе мой, дубе, Дубочак мой **зялёненькі*** [1, с. 37];
*Паіце сястру **зялёным** віном* [1, с. 16].

Пазаабрадавыя тэксты прапануюць іншы раз не зусім чаканае колеравае вызначэнне: ***Чырвона** каліна ў лузе схілілася, А я, маладая, зжурылася* [1, с. 35]. Тут экспрэсіўнасць дасягаецца праз акцэнтаванне ўвагі аўдыторыі на падставах выкарыстання дадзенага колеравага наймення: успрыманне дрэва ў такой колеравай гаме абумоўлена колерам яго пладоў.

Часта ў беларускіх пазаабрадавых тэкстах ужываецца некалькі колеравых прыметнікаў:

*У **цёмным** лесе грыбы зарадзілі, Там дзяўчаты па грыбы хадзілі.*
*Адна дзеўка па грыбы хадзіла. Прыбледзіла к **зялёнаму** дубу*
*Ды сказала: – «Начаваць тут буду». Я думала, што дуб **зеляненькі**,*
*Ажно стаіць хлопец **маладзенькі*** [1, с. 106].

Пры гэтым выкарыстанне некалькіх колераабазначэнняў спалучаецца з ужываннем эпітэтаў, якія вобразна характарызуюць іншыя якасці:

*А з-пад лесу, лесу **цёмнага**, а з-пад гаю з-пад **зялёнага** Выходзіла туча **чорная***
*Да **чорная, неспакойная**, І **грамлівая**, й **даждлівая*** [1, с. 31].

Ад'ектыўныя назвы колераў у пазабрадавай лірыцы могуць мець стылістычную функцыю актуалізацыі ўвагі аўдыторыі праз зварот да кантрастаў:

*Маеш ручкі, ножкі, **Светленькія** вочкі –*
*Будзеш ты рабіці Да **цямненькай** ночкі* [1, с. 28].

Яскравая марфалагічная адметнасць эпітэтаў-ад'ектываў, адзначаных у мове беларускай пазаабрадавай лірыкі – кароткія формы прыметнікаў:

*– Бярыце, служкі, за **белы** ручкі, Вядзіце, служкі, яе да пакоя* [1, с. 16].

З гісторыі ўсходнеславянскіх моў вядома, што кароткія формы прыметнікаў больш раннія за поўныя. Для сучаснай беларускай мовы кароткія прыметнікі не з'яўляюцца ўласцівымі. І фальклорныя творы захавалі са старажытнасці кароткія прыметнікі, даючы сучаснай аўдыторыі ўяўленні пра асобныя граматычныя формы мовы мінулых эпох. У асобных тэкстах адзначаюцца спецыфічныя кароткія формы, поўных адпаведнікаў якіх не захавалася ў сучасных усходнеславянскіх мовах або, магчыма, кароткая форма страцілася яшчэ

да часоў утварэння поўных прыметнікаў. У старажытнарускай мове ўжываўся прыметнік *буи* ‘храбры, адважны, моцны’. У функцыі эпітэта лексема *буи (буй)* выкарыстана ў «Слове пра паход Ігаравы»: ***буй*** *тур Всеволодъ* [2, с. 29], ***буй*** *Рюриче* [2, с. 41]. У сучаснай беларускай мове ўжываецца вытворны ад старажытнарускага *буи* прыметнік *буйны*, які пашырыў семантыку і мае намінатыўна-першаснае значэнне ‘вялікі па памерах’, ‘значны’. Пазаабрадавыя тэксты характарызуюцца захаваннем старажытных кароткіх формаў прыметніка *буйны*:

У чыстым полі ***буён*** *ветрык веець* [1, с. 25].

Ад кароткіх прыметнікаў неабходна адрозніць беларускую граматычную спецыфічную адметнасць – сцягнутыя, або ўсечаныя, прыметнікавыя формы. Сцягнутыя прыметнікі ўтварыліся ад поўных формаў праз выпадзенне [j] і сцяжэнне (усячэнне) дзвюх аднолькавых галосных. Асаблівасці развіцця спрыялі захаванню ўсечаных прыметнікаў толькі ў асобных граматычных формах: назоўны і вінавальны склоны адзіночнага ліку жаночага роду і назоўны склон адзіночнага ліку ніякага роду. Гэтыя формы дастаткова пашыраны ў пазаабрадавых беларускіх тэкстах:

А не нашла ***малада*** *сіротка Сваёй роднай мамкі.*

Толькі нашла ***глыбоку*** *крыніцу,* ***Сцюдзёну*** *вадзіцу:*

– Скалыхніся, ***глыбока*** *крыніца,* ***Сцюдзёна*** *вадзіца* [1, с. 31];

– Ой вы, дзеці мае, дзеці, А дзе ж ваша ***родна*** *маці?* [1, с. 29].

Азначэнні, выражаныя кароткімі і ўсечанымі формамі прыметнікаў, валодаюць своеасаблівай эмацыянальнасцю і экспрэсіўнай насычанасцю. Гістарычны каларыт гэтых ад’ектываў узмацняе іх мастацкасць і робіць гэтыя прыметнікі мастацкімі азначэннямі.

Выразнасці пазаабрадавых песень беларусаў садзейнічаюць сінанімічныя эпітэты-ад’ектывы, выкарыстанне якіх суправаджаецца часта паўтарэннем аднаго з іх. Паўторы могуць быць дыстантныя, а паўтараныя эпітэты адносіцца да розных азначаемых слоў:

Сястра да брата ў госці едзіць. Ды ці не тая, што ***гарутная****,*

На ***благім*** *конічку, ў* ***благім*** *вазочку?* [1, с. 15].

Стылістычны прыём спалучэння сінанімічных эпітэтаў з паўтарэннем можа ўтрымліваць і кантактны паўтор постпазіцыйнага прыметніка, прычым ад’ектывы азначаюць адзін і той самы назоўнік:

Едзе сястра ***бяздольная, Бяздольная, галодная*** [1, с. 17].

Прыведзены фактычны матэрыял паказвае разнастайнасць становішча эпітэтаў адносна азначаемага слова ў беларускіх пазаабрадавых тэкстах. Постпазіцыйнае размяшчэнне даволі характэрна для эпітэтаў-прыметнікаў у мове пазаабрадавай лірыкі:

Запрагу я валы ***крутарогі*** *Ды паеду араць край дарогі*

Ды наару я поля ***шырокага****, Ды пасею я хмелю* ***высокага****,*

Да нажану ж я піва ***салодкага*** *Ды для свайго роду* ***далёкага****,*

Ды й для бацькі і мамачкі, Ды й для сястрыцы ***багатай*** [1, с. 15];

Прысніўся мне сон ***дзіўненькі****, што памёр мой брат* ***радненькі*** [1, с. 18].

Сустракаецца і прэпазіцыйнае выкарыстанне мастацкіх азначэнняў-ад’ектываў:

А ў ***роўным*** *полюшку Стаяла каліначка* [1, с. 29];

Прыхаджу я ка дварочку, К ***высокаму*** *церамочку* [1, с. 29];

Ля ***крутога*** *бераэочку – Тама браццы сена косяць* [1, с. 29].

Адным са спосабаў стварэння экспрэсіўнасці паэтычнага кантэксту ў пазаабрадавых песенных тэкстах становіцца ўжыванне ў функцыі мастацкіх азначэнняў формаў вышэйшай ступені параўнання прыметнікаў:

Ой, маю слоўца ***найвярнейшае****, Што з ім гаварыць* [1, с. 26].

Адметнае выкарыстанне ў пазаабрадавых тэкстах набывае спалучэнне прыметніка з суплетыўнай формай вышэйшай ступені параўнання таго самага прыметніка. Выразнасць тэксту ўзманяецца за кошт ужывання ад’ектыўных формаў з рознымі азначаемымі словамі, што стварае своеасаблівую градацыю выражэння прыметы, названай прыметнікавымі формамі: *Ой, палын, палын – трава* ***горкая****, А доля мая – яшчэ* ***горшая*** [1, с. 33].

Марфемна-словаўтваральная структура ад’ектываў таксама ўплывае на павышэнне выразнасці і эмацыянальнасці твора. Насычанасць дэмінутыўнымі формамі фальклорных твораў увогуле не магла не адлюстравацца ў пазаабрадавай лірыцы:

Сеець яна да ***позненькай*** *ночкі, Выплакала свае ясны вочкі* [1, с. 25];

Панічок ***малодзенькі*** *Словамі прыяцен* [1, с. 37];

У ***сцюдзёненькай*** *крынічаньцы Там сіротка ваду чэрпала* [1, с. 32].

У пазаабрадавых тэкстах адзначаецца неаднаразовае ўжыванне памяншальна-ласкальных формаў прыметнікаў у спалучэнні з паўтарэннем адной з іх, што актуалізуе ўвагу аўдыторыі і садзейнічае павышанай эмацыянальнасці радкоў. Пры гэтым паўтораны дэмінутыўны эпітэт выкарыстоўваецца з рознымі азначаемымі словамі:

*Пайду я ў **вішнёвенькі** садок, Ёсць у садзе **цукровенькі** гарох –*

*Я кінуся свайму брацейку да ног. Ёсць у садзе **цукровенькі** аграст* [1, с. 16].

Для пазаабрадавых паэтычных тэкстаў уласціва не толькі выкарыстанне сталых пастаянных эпітэтаў-прыметнікаў. Некаторыя мастацкія азначэнні характарызуюцца індывідуальна-аўтарскім падыходам і нясуць адбітак індывідуальнага майстэрства асобных стваральнікаў фальклорных твораў:

*З бору **гаманлівага** Рэчанька цякла* [1, с. 32];

*Карміце **сытым** пірагом* [1, с. 16].

Назіранне за моўна-стылістычнымі рысамі беларускай народнай пазаабрадавай лірыкі выяўляе неаднароднасць выкарыстання прыметнікавых эпітэтаў у розных жанрава-тэматычных групах пазаабрадавых твораў. Вышэйназваныя спосабы экспрэсівізацыі народна-паэтычнага кантэксту праз ужыванне ад'ектываў былі зафіксаваныя ў сацыяльна-бытавых песнях. У песнях пра каханне мастацкія азначэнні-прыметнікі распаўсюджаны менш:

*Мой міленькі, едз дадому – На **цёплую** вячэраньку, На **белую** пасцеляньку:*

*Вячэранька **мядовая**, Пасцель **бела пуховая*** [1, с. 97].

У песнях пра каханне адзначаюцца сталыя эпітэты-найменні колераў:

*Чые гэта **шэры** валы Па гарах хадзілі?* [1, с. 98];

*А ты, **шызанькі** саколік, Што ты ў сад не лятаеш* [1, с. 100];

*Чаравала ручкі, ножкі, Шчэ **карыя** вочкі,*

*Што ж не хадзіў да другея **Цёмненькаю** ночкай* [1, с. 101].

У сатырычных і жартоўных песнях эпітэты таксама сустракаюцца не настолькі часта, як у сацыяльна-бытавых тэкстах, аднак становяцца складнікамі супрацьпастаўлення і ствараюць вобразны паралелізм:

*– Ты, бяроза **кудрава**, Як табе не здакучыла,*

*– За **сухім** лесам стоячы, На **зялёненькі** гледзячы?*

*Маладзіца **маладая**, Як табе не здакучыла,*

*За **благім** мужам жывучы, На **харошых** гледзячы?* [1, с. 309].

Праведзенае даследаванне стылістычных адметнасцей выкарыстання ад'ектываў у беларускіх народна-паэтычных пазаабрадавых творах паказвае дастаткова вялікую колькасную насычанасць песень, асабліва сацыяльна-бытавых, прыметнікавымі формамі. Старажытнасць узнікнення і трывалае функцыянаванне пазаабрадавай лірыкі паўплывала на ўжыванне ў тэкстах прыметнікавых формаў, што амаль не ўжываюцца ў сучаснай беларускай мове. Замацаванасць і ўстойлівасць выкарыстання асобных прыметнікаў з адпаведнымі азначаемымі словамі стварае іх вобразнасць і мастацкасць, з прычыны чаго шматлікія прыметнікавыя формы ў пазаабрадавай лірыцы становяцца эпітэтамі. Часта ў пазаабарадавых песнях сустракаюцца кароткія і ўсечаныя формы прыметнікаў, ад'ектыўныя колераабазначэнні. Эпітэты ўжываюцца як у прэпазіцыі, так і ў постпазіцыі адносна азначаемага слова. Пашыраны таксама дэмінутыўныя прыметнікі. Выкарыстанне разнастайных прыметнікавых формаў у функцыі мастацкіх азначэнняў спрыяе экспрэсівізацыі народна-паэтычнага пазаабрадавага дыскурсу, стварае эмацыянальнасць і вобразнасць пазаабрадавай беларускай народнай паэзіі.

Літаратура

1. Лірычныя песні / Укладанне і рэд. Н.С. Гілевіча. – Мінск : Выд-ва БДУ, 1976. – 464 с.

2. Слово о плъку Игоревѣ, Игоря, сына Святъславля, внука Ольгова // Слово о полку Игореве. – М. : Художественная литература, 1987. – С. 26–52.

Гомельский государственный
университет им. Ф. Скорины

Поступила в редакцию 13.06.2018

Известия Гомельского государственного университета
имени Ф. Скорины, № 1 (112), 2019

УДК 811.161.3'42'367.622.22'373.2:398.838(=161.3)

Памяншальна-ласкальныя найменні ў мове беларускіх народных песень пра каханне

Н.П. Цімашэнка

Аўтар даследуе памяншальна-ласкальныя найменні ў мове беларускіх народных песень пра каханне, выяўляе суфіксы, з дапамогай якіх утвараюцца такія лексемы, характарызуе лексіка-тэматычныя групы назоўнікаў са значэннем суб'ектыўнай ацэнкі.
Ключавыя словы: памяншальна-ласкальныя найменні, суфіксы суб'ектыўнай ацэнкі, лексіка-тэматычная група, суб'ектыўнае значэнне.

The diminutive-hypocoristic nominations in the language of Belarusian folk songs about love are studied, the suffixes which help to form such lexemes are revealed. The lexical-thematic groups of nouns with the meaning of subjective evaluation are characterized.
Keywords: diminutive-hypocoristic nominations, suffixes of subjective evaluation, lexical-thematic group, subjective meaning.

На працягу многіх стагоддзяў фальклор жыў у асяроддзі сваіх стваральнікаў, чуйна рэагуючы на ўсе змены, што несла з сабой гістарычнае развіццё. Фальклор – гэта мастацкі летапіс народа, захавальнік працоўнага вопыту, які перадаваўся з пакалення ў пакаленне, і ў той жа час узбуджальнік творчай энергіі і новых ідэй. Вусна-паэтычная творчасць замацоўвала многія маральна-этычныя нормы, якія рэгулявалі адносіны людзей у грамадстве і ў сям'і. Дзякуючы гэтым нормам, чалавек доўгі час жыў у суладдзі з прыродай, абагаўляў і абараняў яе, ахоўваючы тым самым сваё асяроддзе існавання. Многія песенныя тэксты былі накіраваны на ўмацаванне сям'і і сямейных адносін, на выхаванне новых пакаленняў у адпаведнасці з высокімі нормамі і патрабаваннямі народнай маралі. Тая ж мараль патрабавала ад людзей справядлівасці, праўдзівасці, працавітасці і многіх іншых якасцей, якія адносяцца да агульначалавечых каштоўнасцей. Да нашага часу фальклор не страціў сваёй важнай уласцівасці – задавальняць эстэтычныя патрэбы народа. Характэрнай рысай нашай нацыі з'яўляецца жаданне спяваць у любых умовах: калі цяжка і горка на сэрцы, то хочацца напяваць сумную мелодыю; калі ў жыцці ўсё цудоўна – так і просіцца вясёлая песня. Фальклорны тэкст – гэта заўсёды адносна ўстойлівая камбінацыя элементаў традыцыі, якая ўзнікае пры кожным новым выкананні.

У фальклорных творах усё багацце ідэй выяўляецца праз мастацкія вобразы. Галоўнымі героямі ў беларускіх народных песнях пра каханне з'яўляюцца закаханыя – Ён і Яна, хлопец і дзяўчына, малады і маладая. Гэтыя вобразы напоўнены цеплынёй і пяшчотай, што перш за ўсё перадаецца праз лексічнае напаўненне песні. Характэрнай асаблівасцю беларускай мовы з'яўляецца наяўнасць у ёй вялікай колькасці памяншальна-ласкальных слоў. Памяншальна-ласкальная форма, як правіла, утвараецца пры дапамозе спецыяльных суфіксаў. Вельмі часта пры дапамозе гэтых марфем мы можам перадаць свае эмоцыі і адносіны да таго, пра што гаворым. Ужываючы памяншальна-ласкальныя або павелічальныя словаформы, мы можам перадаць пяшчоту, ласку, захапленне, замілаванне, пагарджэнне, нянавісць і г.д. У даным артыкуле наша ўвага накіравана на спосабы перадачы пяшчоты, ласкі і замілавання. Калі мы сёння размаўляем з дзецьмі або бацькамі і іншымі блізкімі сваякамі, мы пастаянна ўжываем памяншальна-ласкальную форму: замест нейтральнага наймення «сын», мы перавагу аддаём такім формам, як «сынуля», «сыначка», замест сухога «дачка», мы будзем ужываць «дачушка», да маці будзем звяртацца ласкава «матулечка», "мамачка" і г. д. Тое ж можна назіраць і ў беларускіх народных песнях пра каханне: *Я не малявана, / Такая ўжо з роду, / Што* ***ў*** *майго* ***татанькі*** */ Добрая выгода* [1, с. 50]; *Я ў крутыя беражкі глядзела, Ці наедзе* ***мамачка*** *вечарком* [1, с. 50]; *Там за гарой, там за другой мяне* ***мамка*** *кліча* [1, с. 53]; *Чым ты хворая,* ***дачушка****?* [1, с. 56].

Перадача дабрыні, пяшчоты і ласкі ў нашым маўленні вельмі неабходна, як і добрыя ўчынкі ў жыцці. Утварэнне памяншальна-ласкальных форм пры дапамозе суфіксаў служыць для суб'ектыўнай ацэнкі і ўласціва размоўнаму, экспрэсіўна напоўненаму маўленню. Такім чынам, усе найменні ў беларускай мове можна падзяліць на дзве групы. Да першай групы будуць адносіцца словы, якія называюць прадметы і з'явы рэчаіснасці, але не ацэньваюць іх: *Занядужыла* ***дзяўчына****, / Не ходзіць гуляці* [1, с. 56]; *Ой,* ***у полі за гарою*** */ Расце* ***жыта з лебядою*** [1, с. 56]. Другая група найменняў не толькі называе з'яву рэчаіснаці, але і выражае адносіны да іх людзей: *Абляцела ўсю Украіну / І цёмны* ***лясочак*** */ І пачула* ***міленькага*** */ Ціхі* ***галасочак*** [1, с. 57]; ***Травачка-муравачка****, /* ***Зялёненькі лужок****. / Я па табе скучыла, / Мой* ***міленькі дружок*** [1, с. 81]; *На гары* ***дубочак****, / Зялёны* ***лісточак****, / Няма майго* ***міленькага*** */ Ўжо трэці* ***дзянёчак*** [1, с. 118].

Для беларускага фальклору характэрны вобраз дзяўчыны-каліны (або рабіны, чаромхі, бярозы): *Чырвоная* ***каліноньку*** */ На дол падалася. / Маладая* ***дзяўчыноньку*** */ Ў казака ўдалася* [1, с. 169]; *Няможна з той* ***чаромушкі*** */ Лісточка сарваць, / Няможна і* ***дзяўчоначкі*** */ Засватанай браць* [1, с. 241]; *Ой, што па той* ***каліноньцы****, / Што па ёй ветрык вее, / Ой, што па той* ***дзяўчыноньцы****, / Што на чужой краіне* [1, с. 269]; *Ой,* ***рабіначка****, / Ты зялёная, / Ой, калі ж ты ўзышла, / Калі вырасла? / Ой,* ***дзяўчыначка****, / Ты прыгожая, / Дзе ты, красна, расла, / Гадавалася?* [1, с. 47]; *Ой, белая* ***бярозанька*** */ Голлечкам да сонца. / Заплакала* ***дзяўчыначка****, / Седзячы ў ваконца* [1, с. 162]. Найчасцей у тэкстах беларускіх народных песень пра каханне сустракаецца вобраз дзяўчыны-каліны. Каліна, распаўсюджаная на тэрыторыі Беларусі, – вельмі прыгожае і каштоўнае дрэва. Лічылі, што маладое дрэва ахоўвае ў хаце бацькоў незамужнюю дачку, лічылі гэтае дрэва дзявочым талісманам. І калі маці зламвала верх дрэва, гэта рыхтавала выхад духу з гэтага дрэва-пакравіцеля дзяўчыны, каб ён змог пасля пераляцець у дрэва, што расце побач з домам, у якім будзе жыць ужо замужняя жанчына.

Перад характарыстыкай памяншальна-ласкальных суфіксаў неабходна ўзгадаць катэгорыю суб'ектыўнай ацэнкі, якая разглядалася ўжо ў «Расійскай граматыцы» М.В. Ламаносава ў межах назоўнікаў і прыметнікаў, што мелі памяншальныя або павелічальныя суфіксы. Катэгорыя суб'ектыўнай ацэнкі разумеецца як індывідуальнае меркаванне пра які-небудзь прадмет, яго прыметы і якасці, а таксама станоўчыя або адмоўныя адносіны да таго, пра што ці пра каго мы вядзём размову. Суб'ектыўная ацэнка, такім чынам, з'яўляецца вынікам мысленчай і псіхічнай дзейнасці чалавека.

Ацэначныя адценні памяншальнасці, ласкальнасці, уласцівыя шматлікім назоўнікам, якія часта сустракаюцца ў мове беларускіх народных песень пра каханне, звычайна залежаць ад таго, хто стварае песенны тэкст. Суфіксы, пры дапамозе якіх найменні набываюць такія адценні, у мовазнаўстве прынята называць суфіксамі суб'ектыўнай ацэнкі [2, с. 83]. Назоўнікі з суфіксамі суб'ектыўнай ацэнкі не толькі называюць прадмет, але і выражаюць станоўчыя або адмоўныя адносіны да яго таго, хто спявае, з'яўляюцца сродкам эфектыўнага ўздзеяння на слухача. Адзначым, што ў песнях пра каханне большасць назоўнікаў, якія ў сваім складзе маюць суфіксы суб'ектыўнай ацэнкі, перадаюць адносіны пяшчоты і замілавання: *Ой, у полі* ***ліпінушка****, пад ёю вада, / Бедна мая* ***галованька****, што долі няма* [1, с. 143]; *Адна* ***Ганулька*** *зблудзіла / І свой* ***вяночак*** *згубіла* [1, с. 202]; *Закувала* ***зязюлька*** */* ***У*** *вішнёвым* ***садочку****, / Ой, баліць, баліць маё* ***сэрданька*** */* ***Па*** *маім* ***галубочку*** [1, с. 271]; *Цяжка* ***рыбцы без вадзіцы****, / Так мне, беднай* ***маладзіцы****. / Цяжка* ***рыбцы на пясочку****, / Так мне, беднай,* ***без дружочка*** [1, с. 306].

Сярод памяншальна-ласкальных суфіксаў у тэкстах беларускіх народных песень пра каханне найбольш ужывальныя наступныя:

– суфікс -аньк-: *– Ты, дзяўчына, скажы, / Не утоівай, / Скажы* ***праўданьку*** *ўсю, / Дзе ўзяла красу?* [1, с. 47]; *Я не малявана, / Такая ўжо з роду, / Што ў майго* ***татанькі*** */ Добрая выгода* [1, с. 50]; *Ты,* ***рэчанька****, ты, быстрая, / Чаго замучона?* [1, с. 52]; *Там* ***дзяўчынанька*** *воду брала, /* ***Дзяўчынанька*** *малада* [1, с. 60]; *Пытаецца казак ў дзеўкі, / Скуль* ***дарожанька*** *ідзе* [1, с. 64]; *Спадабалася* ***над крынічанькай*** *– / Руса каса, сіні вочы, / Бела* ***лічанька*** [1, с. 70]; *І туды гара, і сюды гара, /* ***Паміж*** *тымі* ***горанькамі*** *– / Ясная гара* [1, с. 70]; *Ой,* ***матанька****, што рабіць?* [1, с. 103];

– суфікс -эньк- (-еньк-): – *Ах,* ***Ясенька***, ***Ясенька***, */ Чаму ты не жэнішся?* [1, с. 60]; *Любіў* ***казачэнька*** */ Харошу дзяўчынку, / Хацеў яе ўзяці, – / Не давала маці* [1, с. 404]; – *Казачэ, саколе, / Трэба гэта знаці, / Да свайго* ***сардэнька*** */ Другое шукаці* [1, с. 404]; ***Варажэнькі*** *кажуць, чаму я не плачу, / Выйду на вуліцу, сцежачкі не бачу* [1, с. 409]; *Ад'язджае мой* ***міленькі***, *ад'язджае, / Не пры кім мяне, малоду, пакідае* [1, с. 411]; – *Дзяўчына мая, / Напой мне каня / З тое да з тое, з тое* ***крынічэнькі***, */ Да з поўнага вядра!* [1, с. 69]; *Буду табе праўду я тады казаці, / Як маю* ***ручэньку*** *ды з тваёю звяжуць* [1, с. 87];

– суфікс -к-: ***Пташкі-салавейкі*** *жалосне паюць, / Нам з табою, мой Ясю, разлуку даюць* [1, с. 405]; ***Сярод ночкі***, *як прачнуся, прыхінуся, / А назаўтра чуць святочак наплачуся* [1, с. 411]; *Набіў мяне* ***татка*** *ды шаўковай* ***пужкай*** [1, с. 49]; *Толькі выплыві* ***к*** *майму* ***бережку*** */ Ты, маё каханне* [1, с. 53]; *Казак каня вядзе, / Пытаецца* ***ў дзяўчынкі:*** */ – Дзе* ***дарожка*** *ідзе* [1, с. 60]; ***На ганачку*** *стаяла, / Бровачкамі маргала* [1, с. 74];

– суфікс -ц-: *Ці не едзе мой Іванка / На коніку вараненькім, /* ***На сядзельцы*** *залаценькім?* [1, с. 56]; – *Як буду я твая, / Напаю каня. / Коніка* ***з вядзерца***, *міленькага з сэрца, / Як буду я твая* [1, с. 65]; – *Я ішоў к табе расою, /* ***Па пожаньцы*** *над ракою* [1, с. 74]; *Эх, сяду, сяду* ***у акен(ы)ца*** [1, с. 75]; *Ходзіць Ясенька / Ды* ***скрай ваконца*** [1, с. 88]; *Ой, у полі* ***азерца***, *Там плавала* ***вядзерца*** [1, с. 121];

– суфікс -ок (-ак): – *Выйдзі, дзеўка,* ***на ганачак***, */ Дай каню вады, дай каню вады!* [1, с. 67]; *Травачка-муравачка, / Зялёненькі* ***лужок*** [1, с. 81]; *Я па табе скучыла, / Мой міленькі* ***дружок*** [1, с. 81]; *Пайзджай,* ***браток***, *да тае дзеўкі, / Каторая ждала* [1, с. 89];

– суфікс -ік (-ык): *Гай зялёны завывае, / Дзеўка* ***хлопчыка*** *чакае* [1, с. 54]; *Вочы яго ясны, / Бровы яго чорны, /* ***Лічыка*** *беленька* [1, с. 52]; *Каня варанога, /* ***Коніка*** *сядлае, / Сядло залатое / На яго ўскладае* [1, с. 55]; *Там арала дзяўчыначка /* ***Волікам*** *чарненькім* [1, с. 81];

– суфікс -ачк-: – *Пастой, пастой,* ***дзяўчыначка***, */ Дай каню вады* [1, с. 63]; *Пад'ехаў мазур / Пад матулін двор – / Стук, бразь* ***ў акеначка*** [1, с. 67];

– суфікс -оньк-: *Бадай твая* ***красонька*** */ Марна загінула* [1, с. 66]; *Аж там мая* ***дзяўчынонька*** */ Па ваду ішла* [1, с. 71];

– суфікс -очак- (-очк-): ***Пад*** *белым* ***шатрочкам*** *дзеўка стаяла* [1, с. 87]; *Ой, адзін* ***слядочак*** *– / Каня варанога, / А другі* ***слядочак*** *– Майго міленькога* [1, с. 407]; *Сярод ночкі, як прачнуся, прыхінуся, / А назаўтра чуць* ***святочак*** *наплачуся* [1, с. 411];

– суфікс -ушк-: – *Чым цябе лячыць,* ***дачушка***, */ І дзе цябе дзеці?* [1, с. 56]; ***Травушка-муравушка*** *– зялёны лужок* [1, с. 87]; ***Пра матушку*** *гавараць, / Гей, гей,* ***пра матушку*** *гавараць* [1, с. 130];

– суфікс -іц-: *Маладая дзяўчынанька /* ***Па вадзіцу*** *йшла* [1, с. 65]; *Пад белым шатрочкам дзеўка стаяла, / Русую* ***касіцу*** *сваю часала* [1, с. 88]; *Дачка твая не лагодна, / Пайду* ***да ўдавіцы*** [1, с. 97].

Прадстаўлены адзінкавымі прыкладамі ў песенных тэкстах пра каханне наступныя суфіксы суб'ектыўнай ацэнкі:

– суфікс -ейк-: *А дай божа вечар, да* ***сонейка*** *зыйдзе, / Можа, мой міленькі дай да мяне прыйдзе* [1, с. 87];

– суфікс -ул-: *Мне* ***матуля*** *прыказала, / Каб я з хлопцам не стаяла* [1, с. 67];

– суфікс -онк-: – *Красная* ***дзяўчонка***, */ Напой майго каня* [1, с. 72];

– суфікс -енк-: *А ў той калыбелі калышуцца дзеўкі, / Калышуцца дзеўкі, красныя* ***паненкі*** [1, с. 49];

– суфікс -чык: *Шчэ й* ***карэньчык*** *не ўскіпеў, / А ўжэ мілы прыляцеў* [1, с. 103];

– суфікс -ёчк-: *Ручкі* ***ў кішанёчку*** [1, с. 58];

– суфікс -етк-: – *Не едзь,* ***брацетка***, *не едзь, родненькі, / Бо туды не даедзеш* [1, с. 90];

– суфікс -ятк-: – *Не тапіся, маё* ***дзіцятка***, */ Бо ты душу загубіш* [1, с. 134].

Асобныя назоўнікі для абазначэння высокай ступені ласкальнасці або памяншальнасці ў тэкстах песень могуць ужывацца з двума суфіксамі суб'ектыўнай ацэнкі: *Сівенькі* ***галуб-ч-ык*** */ Сядзеў* ***на дуб-оч-к-у***, */ Кліча* ***галуб-оч-к-у*** [1, с. 54]; *Ой, пайду, пайду* ***па*** *тых* ***сцеж-ач-к-ах,*** */ Дзе я даўна хадзіла* [1, с. 58]; – *Ой,* ***рабін-ач-к-а***, */ Ты зялёная, / Ой, калі ж ты ўзышла, /*

Калі вырасла? [1, с. 411]; *Пайду* ***у сад-оч-ак****, вышчыпну* ***ліст-оч-ак****, / Вышчыпну* ***ліст-оч-ак****, накрыю слядочак* [1, с. 408]; *Гэтыя слядочкі / Буду прыкрываці. / З вішнёвага саду /* ***Пташ-ач-к-і*** *ганяці* [1, с. 409]; *Адлятае* ***сакол-іч-ак****, адлятае, / Пакідае сакаліну, пакідае* [1, с. 410].

Найменні з памяншальна-ласкальным значэннем прадстаўлены ў мове беларускіх народных песень пра каханне разнастайнымі лексіка-тэматычных групамі. Сярод адушаўлёных назоўнікаў можна вылучыць наступныя групы:

1) уласныя назвы асоб: *А павышай салаўя, /* ***Іванька*** *дамок строіць* [1, с. 188]; *Казаў мне* ***Ясенька*** */ Чакаць да васені* [1, с. 52]; *– Ці не едзе мой* ***Іванка****?* [1, с. 56]; *То* ***Мар'яначка*** *была, / То дзяўчыначка міла* [1, с. 73]; *Ці не пусціш* ***Ганулечку*** */ У сад пагуляць?* [1, с. 85]; *Ой, едзе, едзе* ***Іванка*** *п'яны. / – Адчыні,* ***Ганнулька****, я твой каханы* [1, с. 325];

2) назвы роднасці і сваяцтва: *А* ***ў мамачкі*** *жаласці нямнога, / Не зняла мяне з камушка бялога* [1, с. 51]; *– А* ***татачка****,* ***татачка****, нябога, / Знімі мяне з камушка з бялога* [1, с. 51]; *– Ой, не нойдзеш мне лякарства, /* ***Мамачка****, на свеце* [1, с. 56]; *– Не йдзі, не йдзі, мой* ***сыночак****, / Табе горай будзе* [1, с. 205]; *А ў каго ты,* ***дачушачка****, / Вочанькі ўкляпала?* [1, с. 134]; *Лепей мне* ***ў таткі****, чым мне з нялюбым / Увесь век жыць і гараваці* [1, с. 180]; ***Матулька з татулькам*** *няверна жывець* [1, с. 149]; ***Мамачка*** *старэнькая, /* ***Сястрыца*** *маленькая, /* ***Братцы*** *– пераспелачкі, / Ходзяць да дзевачкі* [1, с. 211];

3) назвы паводле полу і ўзросту: *Журылася ды красная* ***дзевачка****, / Хто давядзе дадому* [1, с. 83]; *Гэй, у лесе на дубочку / Калыхала* ***дзяўчынонька*** */ Сваю дочку* [1, с. 351]; *Казак ад'язджае, /* ***Дзяўчынанька*** *плача* [1, с. 363]; *Зялёны дубочак / На бок пахіліўся, / Малады* ***мальчышка****, / Аб чым зажурыўся?* [1, с. 209]; *А мая* ***дзяўчыначка*** *– / Бедна сіраціначка* [1, с. 211];

4) назвы паводле роду заняткаў або сацыяльнага становішча: *Наймай сабе* ***музычэнькаў*** */ Так, як наймала* [1, с. 71]; *Ой, цяжанька* ***сіротаньцы*** */ Ў чужых людзях жыці* [1, с. 138]; *Да хто любіць далёкую, / А я* ***суседачку*** [1, с. 158]; *А наверна* ***дружок****, /* ***Палюбоўнічак*** [1, с. 217]; *Ой, да не пакіну я /* ***Удовачку*** *любіці* [1, с. 232]; *Што за міленькі* ***дружочак****, – / Калі прыйдзе, калі не* [1, с. 123]; *Паб'юць цябе,* ***разлучнічку****, / Дзявоцкія слёзы* [1, с. 297]; *Любіў* ***казачэнька*** */ Харошу дзяўчынку* [1, с. 404]; ***Музычэнька*** *йграе, / Вочкамі маргае* [1, с. 81];

5) назвы птушак: *Эй, кукавала* ***зязюленька*** */ У садзе на памосце* [1, с. 96]; *Там* ***салавейка*** *шчабятаў* [1, с. 90]; *Адлятае* ***саколічак****, адлятае* [1, с. 410]; ***Пташкі-салавейкі*** *жалосне паюць* [1, с. 405];

6) назвы жывёл, рыб: *А ні мяне вална збіла, / Ні* ***рыбка*** *змуціла* [1, с. 52]; *Гой, гой, / Едзе міленькі мой / На шэрым* ***канёчку*** [1, с. 58]; *Не салёну* ***рыбку*** */ Вячэраць давала* [1, с. 102]; *Разлучыла нас з табою, / Як* ***рыбаньку*** *з вадою, / Белу* ***рыбку*** *з* ***акуньцамі****, / Мяне, младу, з маладцамі* [1, с. 307]; ***Конічак*** *спужаецца, / Мой міленькі звaліцца* [1, с. 282].

Неадушаўлёныя назоўнікі, якія маюць памяншальна-ласкальнае значэнне, прадстаўлены наступнымі групамі:

1) дрэвы, расліны і іх часткі: ***За*** *густымі* ***лозанькамі*** */ Плача дзеўча слёзанькамі* [1, с. 136]; *Ой, вырасла* ***бярозачка****, / Дзе яе садзіла* [1, с. 132]; *Захацела ў садзе спаці / Там* ***пад яблынькамі*** [1, с. 116]; *Ой, тонка, тонка* ***сасонка*** [1, с. 93]; *Ой,* ***елачка****,* ***елачка****, чом ты зелена?* [1, с. 148]; *А белая* ***бярозачка*** */ Раненька ўзбудзіць* [1, с. 63]; *Прапалола дзеўка* ***васілёчкі*** */ Да й ажыдала казачэнька з поля* [1, с. 73]; *Прахадзіла ўсю цёмну ночку, / Прыблудзіла* ***к*** *зялёнаму* ***дубочку*** [1, с. 74]; *Ой, там у саду, саду-садочку / Там расцвітаюць розныя* ***цвяточкі*** [1, с. 109]; *Пайду ў лясок, пайду ў лясок, / Дзе* ***ліпаньку*** *чэшуць* [1, с. 120]; *А за ліхімі марозамі /* ***Рутачка*** *не ўсходзіць* [1, с. 111]; *Там мая дзяўчынанька / Ды й* ***пшанічку*** *поле* [1, с. 103]; *Пасею я* ***канапелькі****, / З густа зеляненькі* [1, с. 121]; *Я па табе,* ***травачка****, / Не нахаджуся* [1, с. 82]; *Ходзіць жа, гуляе па маім саду, / Крышыць жа, ламае* ***вішаньку*** *маю* [1, с. 87]; *Яе лічка, як* ***бруснічка****, / А сама малада, як ягада* [1, с. 291]; *Вытаптаў сцежачку / Цераз* ***фасольку*** [1, с. 227]; *А сяду я, малада, /* ***У*** *арэхавым* ***кусціку*** [1, с. 282]; *У полі* ***дубочак****, / На вярху* ***жалудочак*** [1, с. 293];

2) з'явы прыроды і нябесныя целы: *Да ўжо* ***сонейка*** *заходзіць, / Дзеўка з бору не выходзіць, / Не нясе грыбоў* [1, с. 54]; *Зыдзі,* ***месячык****, зыдзі, ясненькі, / Як млынава кола* [1, с. 167]; *Скацілася ды ясная* ***зорачка*** */ Ды ўпала да долу* [1, с. 83]; ***Соўнейка*** *ўзыдзе,* ***ветрык*** *павіне, / Ападзе ж яна ўся* [1, с. 285]; *А як выпаў* ***сняжочак*** *бяленькі, / Начаваў у нас казак маладзенькі* [1, с. 347];

3) поры года і адрэзкі часу: ***У*** *няшчасну* ***гадзіначку*** */ На святок пусціла* [1, с. 140]; ***У нядзельку*** *раненька на зары / Шчабятала ластаўка на моры* [1, с. 50]; ***Ночка*** *цёмна, рэчка быстра, кладка не мошчана* [1, с. 53]; *Не бачыла міленькага / Ўжо другі* ***дзянёчак*** [1, с. 117]; *Я думала, маладзенька, / Што* ***нядзелек*** *сорак* [1, с. 117]; *Ах ты,* ***зімачка-****зіма* [1, с. 82]; *Жалка, жалка* ***вечарочка****, / Што я была дома* [1, с. 271];

4) прадметы рэчаіснасці: *Ляці,* ***мой лісточак****, / Ляці на Ўкраіну, / І ўпадзі,* ***лісточак****, / Міламу ў пярыну* [2, с. 380]; *Штобы міла не заснула, /* ***Вароцечак*** *не замкнула* [1, с. 188]; *Мілы* ***за вядзерка****, / А я за другое* [1, с. 50]; *Грыба краснага схваціла / Ды* ***ў карзінку*** *палажыла* [1, с. 182]; *Трэці стаіць* ***пад аконцам****, / "Добры вечар" кажа* [1, с. 97]; *А на возеры ды на сіненькім / Рыбак рыбку ловіць, / Яго* ***чаўночак*** *белакрыленькі / Па вадзіцы бродзіць* [1, с. 52]; *– А ўстань, устань, мілая, дай прачніся, / На маю* ***калясачку*** *падзівіся* [1, с. 94]; *Да мая* ***калясачка*** *залатая, / Дай мая* ***падушачка*** *пухавая* [1, с. 95]; *Без дроў, без дроў,* ***без лучыначкі*** */ Не адну ночку начую* [1, с. 58]; ***Свечанька*** *гарыць, / Матуля не спіць* [1, с. 88]; *Едуць, едуць мазурочкі, / Вязуць, вязуць два* ***вяночкі*** [1, с. 67]; *Мусіў каня ўняці, /* ***Сярпочак*** *скаваці* [1, с. 114]; *Хлопец тое* ***вядзерца*** *дастане, / Ён з табою на ручніку стане* [1, с. 81]; *Ці на том* ***на зеркальцы****, / Што я ўглядалася* [1, с. 82]; *Там, у каморы, пад дзверачкамі, / Стаіць* ***пасцелька з падушачкамі*** [1, с. 252];

5) абстрактныя паняцці: *Падай, мілы,* ***галасочак****!* [1, с. 95]; *Сама бо ты, дзевачка, /* ***Славачку*** *даходзіш* [1, с. 112]; *Як на мяне, маладую, /* ***Няславанька*** *выйшла* [1, с. 116]; ***Нядолечка*** *да* ***няшчасцечка*** *– / Ніхто праўды не скажа* [1, с. 134]; *Няхай са мной мілы ляжа, / Мне ўсю* ***праўданьку*** *раскажа* [1, с. 150]; *Як зайдземся да парачкі, / Люба наша* ***размованька*** [1, с. 159]; *Дай* ***волечку*** *мне, да мне, маладой, / Дык помніці буду* [1, с. 127]; *Дзе ж мая* ***красотачка*** */ Падзявалася* [1, с. 82]; *Мілы да другой ідзе, / Сабе* ***песеньку*** *пяе* [1, с. 279]; *Апусціліся ручанькі /* ***Ад*** *цяжкай* ***работанькі*** [1, с. 296];

6) назвы частак цела чалавека: *Яшчэ мае* ***вочкі*** */ Любосці не знаюць* [1, с. 50]; *Там Таццяна жыта жала, /* ***Ў*** *правай* ***ручцы*** *серп дзяржала* [1, с. 56]; *Адлягла боль* ***ад галоўкі****, / Сэрцу лепей стала* [1, с. 57]; *– Рада б пастаяць, / Каню вады даць, / Мае босенькія* ***ножкі****, – / Сцюдзёна стаяць* [1, с. 61]; *Адзін ў адну* ***шчочку*** *цалуе, / А другі – ў другую* [1, с. 79]; *– Ой, чарую* ***ручкі****,* ***ножкі****, / Аленькія* ***шчочкі****, / Штоб не бегаў да другея / Цёмненькаю ночкай* [1, с. 100]; *Разарвіце маё* ***сэрданька*** */ Ды на дзве палавіне* [1, с. 79]; *Румяныя* ***губкі*** */ Хоць раз пацалуе?* [1, с. 215]; ***Броўкі*** *ажынаю, /* ***Шчочкі*** *малінаю* [1, с. 302];

7) назвы навакольных паселішчаў, гарадоў, краін: *Ах, мой міленькі,* ***з Украіненькі*** */ Вярніся дадому* [1, с. 319];

8) назвы навакольных прыродных аб'ектаў: *– Пашла* ***да гаёчку*** *збіраці грыбочкаў* [1, с. 187]; *Я* ***на*** *белым* ***камушку*** *сядзела, / Я* ***ў*** *крутыя* ***бераж кі*** *глядзела* [1, с. 50]; ***З-пад*** *белага* ***камушыка*** */ Вадзіца бяжала* [1, с. 55]; ***На дарожку*** *паглядала* [1, с. 56]; *Абляцела ўсю Украіну / І цёмны* ***лясочак*** */ І пачула міленькага / Ціхі галасочак* [1, с. 57]; *Чаму ж ты не поўная, /* ***З бераж ком*** *не роўная?* [1, с. 59]; *І туды гара, і сюды гара, /* ***Паміж*** *тымі* ***горанькамі*** *– / Ясная зара* [1, с. 69]; *Мала пташачка, невялічкая / Да* ***па ельнічку*** *скача* [1, с. 119]; *Я й палячу, малада, / У чыстае* ***полечка*** [1, с. 282];

9) назвы водных аб'ектаў: *Ў полі пад калінай, / Што* ***ля ручаёчка****, / Прасядзім мы доўга, / Да рання ўсю ночку* [1, с. 85]; *Ой,* ***рэчанька****,* ***рэчанька****, / Чаму ж ты не поўная?* [1, с. 59]; *Хаджу, хаджу па балоту – /* ***Балоцейка*** *суха* [1, с. 133]; *Там дарожка ідзе, / Дзе крыніца стаіць, /* ***На*** *той жа* ***крынічаньцы*** */ Усё войска ляжыць* [1, с. 60];

10) назвы прадуктаў харчавання: *Пойдзем прынясема /* ***Вадзічкі*** *абое* [1, с. 50]; *Ой, выпіла* ***чарачку*** *для прыметы, / А майго мілага дома нету* [1, с. 94]; *Драмліва поле, драмліва, / А* ***на ягадкі*** *ўрадліва* [1, с. 110]; *Ой, коцяцца два* ***яблычкі****, / Абодва садавыя* [1, с. 79]; *Адзін любіць, мёд-віно носіць, / А другі* ***гарэлачку*** [1, с. 79]; *Напілася я* ***мядочку*** [1, с. 327];

11) назвы атрутных рэчываў: *Бо я ў цябе, маладое, /* ***Атрутанькі*** *наеўся* [1, с. 107]; *– Ой, хто ж бо мне* ***зеллейка*** *дастане, / Ой, хто ж бо мне, ой, хто ж бо мне* ***зеллейка*** *дастане* [1, с. 107];

12) назвы музычных інструментаў: *Як* ***скрыпачка*** *зайграе, / То ўсё гора пазнае* [1, с. 148]; *Мусіў казак для дзяўчыны /* ***Цымбалачкі*** *наняць* [1, с. 115]; *За рэчкаю да за быстраю /* ***У цымбалікі*** *б'юць* [1, с. 243];

13) назвы адзення, абутку: *На ім **шапачка** ражкамі, / Галоўка з кудрамі* [1, с. 55]; *І застанеш, міленькі, мяне не сплючы, / Застанеш **кашулечку** табе шыючы* [1, с. 88]; *А то я шаўца люблю, / **У чаравічках** хаджу* [1, с. 75]; *Што ў дзяўчыны у каморы / **Чабаткоў** забываеш* [1, с. 107]; *Адзін любіць **хусткі** дарыць, / А другі **сукеначку*** [1, с. 79]; *Не жаль жа мне тых **боцікаў**, / Што я патаптаў, да гэй!* [1, с. 246];

14) назвы ўпрыгожванняў: ***Персцянёчкаў** не мяняла, / Шчырай праўды не казала* [1, с. 128];

15) назвы зброі: *Пайду я, пайду – / **Стрэльбачку** вазьму* [1, с. 253].

Акрамя ўласна назоўнікаў, у тэкстах беларускіх народных песень пра каханне прадуктыўнымі з'яўляюцца субстантываваныя найменні прыметнікавага паходжання: *Цяжка, цяжка каменне каціці, / Яшчэ цяжэй **за старэнькім** жыці* [1, с. 176]; *Ты ж, мой **міленькі**, галубчык сівенькі, / Не па праўдзе жывеш* [1, с. 285]; *Едзе мой **міленькі** / Ды й на сівым коню* [1, с. 55]. Памяншальна-ласкальным значэннем часта валодаюць эпітэты-прыметнікі і прыслоўі, а ў адзінкавых выпадках нават дзеепрыметнікі: *А ў **чысценькім** полі стаяла бяроза* [1, с. 49]; *А на возеры ды на **сіненькім** / Рыбак рыбку ловіць, / Яго чаўночак **белакрыленькі** / Па вадзіцы бродзіць* [1, с. 52]; *Каб я малада, / **Маладзюсенька** / Скора замуж выйшла* [1, с. 99]; *Як загудзе **галасненька**, – / Майму сэрцу **трудненька*** [1, с. 269]; *У нядзельку **раненька** на зары / Шчабятала ластаўка на моры* [1, с. 50]; *Яго платочак **вышыванекі**, / Сярод мора плывець* [1, с. 292].

Такім чынам, фальклор мае вялікі фактычны матэрыял, яшчэ не раскрыты ў многіх аспектах мовазнаўства. Плённы зварот да яго адкрывае шырокі прастор для новых лінгвістычных даследаванняў.

Літаратура

1. Песні пра каханне / пад рэд. А.С. Фядосіка, Г.І. Цітовіча. – Мінск : Навука і тэхніка, 1978. – 616 с.

2. Сучасная беларуская літаратурная мова: марфалогія : вучэб. дапам. / Н.В. Гаўрош, М.Ц. Кавалёва, Н.М. Нямковіч [і інш.] ; пад агульн. рэд. праф. М.С. Яўневіча. – Мінск : Выд. Ул.М. Скакун, 1997. – 288 с.

Гомельский государственный
университет им. Ф. Скорины

Поступила в редакцию 01.09.2018

Известия Гомельского государственного университета
имени Ф. Скорины, № 1 (112), 2019

*УДК 821.161.3-31*А.Бароўскі*

Вобразы чараўнікоў, міфалагічныя ўяўленні пра вужа і гадзюку ў аповесцях Анатоля Бароўскага «Вужык», «Сцеражыся майго гневу»

С.Б. Цыбакова

Даследуецца спецыфіка адлюстравання ў аповесцях «Вужык», «Сцеражыся майго гневу» Анатоля Бароўскага вераванняў пра людзей, якія ў палескай народнай дэманалогіі з'яўляюцца носьбітамі звышнатуральных здольнасцей і магічных ведаў. Вызначаецца, што персанажы твораў Міхась і Нікадым адпавядаюць у значнай ступені народным уяўленням пра знахароў, якія дапамагаюць людзям. Аналізуюцца пераасэнсаваныя пісьменнікам міфалагічныя ўяўленні пра вужа, гадзюку, ўвасабленне ў супрацьпастаўленні гэтых хтанічных істот бінарнай апазіцыі дабро/зло.
Ключавыя словы: траўнік, чараўнік, знахар, Чарадзей, звышнатуральныя здольнасці, міфалагічныя ўяўленні, вуж, гадзюка.

The stories «A Little Grass-Snake» and «Watch out for my Anger» by Anatoly Borovsky are considered. The specificity of the reflection of beliefs about people who in the Polissya folk demonology are carriers of supernatural abilities and magical knowledge is investigated. It is determined that such the characters in the works as Michael and Nicodemus correspond to a large extent to popular ideas about healers that help people. The author's interpretation of mythological ideas about grass-snakes and asps, as well as a picture of the contrast of these chthonian creatures of the binary opposition of the good and evil are analyzed.
Keywords: herbalist, magician, quack, Fascinator, supernatural power, mythological ideas, grass-snake, asp.

У аповесцях «Вужык» і «Сцеражыся майго гневу» Анатоль Бароўскі адлюстраваў асаблівасці светапогляду, рэлігійна-магічныя ўяўленні беларусаў-палешукоў, жыхароў Мазырскага краю, сваёй малой радзімы. Найбольш загадкавымі ў творах з'яўляюцца вобразы людзей са звышнатуральнымі здольнасцямі – дзядуляў Міхася і Нікадыма, названых пісьменнікам чараўнікамі. У аповесцях знайшлі адлюстраванне беларускія народныя вераванні пра вужа і гадзюку. Мэта артыкула – выяўленне спецыфікі вобразаў дзеда Міхася («Вужык») і дзеда Нікадыма («Сцеражыся майго гневу»), вызначэнне асаблівасцей ідэйна-мастацкага пераасэнсавання аўтарам аповесцей нацыянальных міфалагічных уяўленняў, звязаных з хтанічнымі істотамі – анімалістычнымі персанажамі твораў.

Чараўнікі і знахары займаюць адметнае месца ў сістэме дэманалагічных вераванняў беларусаў. У этнографаў не існуе адзінай думкі наконт размежавання характарыстык і функцый вышэйзгаданых персанажаў, іх дакладнага з навукова-тэарэтычнага пункту гледжання тэрміналагічнага азначэння. Так, аналізуючы семантыку персанажа са звышнатуральнымі здольнасцямі, звязанага з нячыстай сілай, Л.М. Вінаградава сярод яго шматлікіх палескіх назваў вылучае «*чародéй, чаровни́к*» [1, с. 257]. «Цяжкасці ў апісанні персанажаў, якія адносяцца да катэгорыі калдуноў і знахароў, звязаныя з тым, што ў мясцовай традыцыі тэрміналагічна не адрозніваюцца два класы паўдэманічных істот: **калдун** (чалавек, які выкарыстоўвае сваё веданне пераважна ў шкоднасных мэтах) і **знахар** (чалавек, які выкарыстоўвае сваё звышведанне пераважна ў мэтах дапамогі аднавяскоўцам). Для абодвух персанажных тыпаў у Палессі ў роўнай ступені характэрныя назвы і *калду́н*, і *зна́хор*», – заўважае даследчыца [1, с. 257]. У. Лобач і С. Санько лічаць, што знахар, «паводле народных уяўленняў – чалавек, надзелены звышнатуральнымі (магічнымі) здольнасцямі, якія ў адрозненне ад *чараўніка* выкарыстоўвае для дапамогі людзям» [2, с. 192]. У.І. Коваль выказвае наступнае разуменне сутнасці знахара: «У народнай свядомасці знахар (чалавек, які валодае таемнымі ведамі) прынцыпова адрозніваецца ад вядзьмарак і ведзьмакоў сваім добразычлівым стаўленнем да людзей і сувяззю з хрысціянскай рэлігіяй» [3, с. 163]. Паводле назіранняў, вопыту этнаграфічнай дзейнасці А.К. Сержпутоўскага, чараўнікі поруч з ведзьмамі і калдунамі, згодна з міфалагічнымі уяўленнямі беларусаў-палешукоў, – гэта «людзі-духі» [4,

с. 406], якія робяць зло, уяўляючы сабой шкаданосныя істоты, звязаныя з нячыстай сілай. У зборніку «Прымхі і забабоны беларусаў-палешукоў» А.К. Сержпутоўскі, напрыклад, прыводзіць наступнае народнае вераванне: «Ведзьмы й чараўнікі псуюць у кароў малако, адбіраюць яго сабе» [4, с. 417]. Таксама беларускі этнограф прыводзіць тэкст пад нумарам 2174, адзін са шкаданосных персанажаў якога знахор: «Каб зрабіць суседу ці каму-небудзь ліхо, знахор ці ведзьма скідае з сябе адзежу й голым ідзе ў поле <…>» [4, с. 416]. «Даволі часта атрымлівалася так, што ў разуменні нашых продкаў знахарства асацыіравалася і са… шкодніцкай магіяй», – сцвярджае А.М. Ненадавец [5, с. 254]. У. Ганчар вылучае тып палескіх знахароў, якія нібыта атрымлівалі свае здольнасці ад нячыстай сілы, згодна з пашыраным меркаваннем, надзяляліся здольнасцю ўплываць на навакольны свет у станоўчым і адмоўным кірунку <…> [6, с. 203]. У «Руска-беларускім слоўніку», дапоўненым выданні слоўніка, апублікаванага ў 1953 г. пад рэдакцыяй Я. Коласа, К. Крапівы і П. Глебкі і перавыдадзенага ў 1982 і 1991 гг., адзін з перакладаў слова «знахарь» на беларускую мову: «чараўнік» [7, с. 531].

Літаратурныя персанажы – чараўнікі Міхась і Нікадым – увасобілі ў сабе пераважна народныя ўяўленні пра знахароў, якія пакліканы небам дапамагаць людзям. Дзед Міхась і дзед Нікадым вераць у Бога і сілу хрысціянскай малітвы, валодаюць магічнымі ведамі, свае звышнатуральныя здольнасці выкарыстоўваючы выключна дзеля дабрыні. Вылучаючы знахароў, якія дапамагаюць людзям у адрозненне ад «знахароў-шкоднікаў», Л.М. Вінаградава адзначае, што «знахар-памочнік» «нейтралізуе псоту, вылечвае людзей і хатнюю жывёлу, вяртае жывёлін, якія зніклі, абясшкоджвае “завітку”, распазнае віноўніка бедстваў альбо прычыну гаспадарчага заняпаду» [8, с. 411–412]. У аповесці «Сцеражыся майго гневу» Анатоль Бароўскі згадвае пра Нікадымавыя «абразы Божай Маці з маленькім Ісусам Хрыстом» [9, с. 215], якія калісьці пасеклі зласліўцы. Ствараючы вобразы людзей, звязаных з паралельным светам, пісьменнік называе Міхася і Нікадыма чараўнікамі. Таксама ў тэксце аповесці «Вужык» лячэбная практыка дзеда Міхася вызначаецца як «знахарства-лячоба» [10, с. 39]. Падзеі, адлюстраваныя ў творы, адбываюцца ў вёсцы Крушнікі, што на Мазыршчыне ў перыяд афіцыйнага панавання атэізму, калі знахарства лічылася шарлатанствам. Анатоль Бароўскі выказвае адно з народных меркаванняў адносна негатыўнага стаўлення прадстаўнікоў савецкай ўлады і прафесійнай медыцыны да знахарства: «Урачы, мусіць баяліся, што дзед Міхась адбярэ ад іх хлеб і падарве аўтарытэт савецкай, самай перадавой медыцыны ў свеце…» [10, с. 40].

Апісанне кампанентаў знахарскай практыкі Міхася і Нікадыма не выходзіць за межы светапогляднай сістэмы, характэрнай для традыцыйнай народнай культуры. У вобразах персанажаў аўтарам твораў падкрэсліваюцца такія рысы, як суладдзе з прыродай, веданне таямніц флоры і жывёльнага свету роднага краю, уменне прымяняць карысныя для чалавека адвары і настоі з зёлак. Анатоль Бароўскі апісвае, як дзед Нікадым і Міхаська, яго ўнук, гатавалі ў чыгунках адвары і настоі з зёлак, «расклаўшы агонь каля самага ўзболатка, куды ніхто не мог дабрацца і перашкодзіць рабіць тую працу, якая доўжыла ім жыццё, давала сілы…» [9, с. 213]. Калі знахар «выкарыстоўваў для лекавання сілу траў або адвары і настоі, яго называлі “траўнікам” <…>» [11, с. 245]. У лячэнні жаночага бясплоддзя Нікадым ужываў узятую ў жыхаркі сваёй хаты атруту: «…дабаўляў кропельку яе ў адвар з сямнаццаці зёлак. Гэты сакрэт трымаў дзед у тайне <…> » [9, с. 214]. Стары Міхась валодае таямнічым дарам вылечваць ад розных хваробаў людзей і хатніх жывёл, ведае месцазнаходжанне кароў, «якія адбіліся ад статка і намерыліся начаваць у лясных нетрысках» [10, с. 39]. Ён паспяхова лечыць людзей, якім не змаглі дапамагчы і ў «самых лепшых клініках і інстытутах» [10, с. 40]. Так, дзед Міхась выратоўвае дзяўчынку, якая «не магла хадзіць – адняліся ногі» [10, с. 39]. Аўтар твора адзначае, што дзед «нешта шаптаў над яе галавой» [10, с. 39]. Аналагічны выпадак адлюстраваны ў аповесці «Сцеражыся майго гневу»: жыхар глухога паляшуцкага лесу Нікадым вылечвае дачку жанчыны, усе намаганні якой знайсці сродкі вылячэння хворага дзіцяці ў прафесійных медыкаў заставаліся безвыніковымі: «Цэлы свет аб’ездзіла – нідзе не далі рады» [9, с. 211]. Дзякуючы чараўніку, пачынае зноў хадзіць адна з гераінь аповесці «Сцеражыся майго гневу» Мальвіна, маці персанажа твора Вінцука Уюнова. У яе

таксама адняліся ногі пасля ўбачаных злавесных дзеянняў вядзьмаркі Макушыхі, якая «стоячы ззаду, бы грак, махала рукамі» [9, с. 177], «наводзіла на яе сурок, бяду» [9, с. 177]. Згодна з успамінамі Вінцука, яго маці «рэзка тады азірнулася, адчуўшы, як па спіне прайшоўся колкі халадок, і тая не паспела нават апусціць рукі – так і засталася з паднятымі. А потым ужо рэзка апусціла, сагнулася, і нішком пашкандыбала прэч…» [9, с. 177].

Пісьменнік паказвае адухоўленасць чараўнікоў, іх абыякавасць да каштоўнасцей, якія спакон вякоў з'яўляюцца прадметамі чалавечага культу. Нікадым здаваўся людзям дзіваком, а ён, у сваю чаргу, «не мог уцяміць, як можна жыць пад прымусам Сатаны, падпарадкоўвацца начальнікам і абставінам, мітусіцца ў чалавечым мурашніку <…>» [9, с. 209]. Чараўнік не перашкаджае свайму ўнуку, які знайшоў скарб з золата і брыльянтаў, закінуць гэтае зіхоткае багацце ў багну. Пазітыўная духоўнасць дзеда Міхася праяўляецца ў яго сумленнасці: «Адчуў, што з гадамі страціў сваю цудадзейную сілу як народны лекар, а падманваць людзей сваім бяссіллем не хацеў» [10, с. 40]. Чараўнікі дапамагаюць людзям амаль бескарысліва. Міхась дазваляе сабе прыняць ад тых, каго ён вылечыў, толькі «траячку», адказваючы, калі настойвалі на іншай плаце: « – То не я вылечыў, то Святая Тройца яго вылечыла… Адсюль і траячка» [10, с. 39]. У Нікадыма і зусім «ніколі не вадзіліся грошы» [9, с. 220], а «кольцы каўбасы і хлеб, што прыносілі людзі, так і ляжалі некранутымі на стале» [9, с. 214]. Знакавую функцыю выконвае ў адлюстраванні духоўнай адметнасці Нікадыма згадванне аб трох боханах, якімі частавалі дзеда падчас свята Багача, і гэты хлеб у хаце чараўніка на працягу года «быў як толькі што выпечаны» [9, с. 214].

Дзед Міхась вымушае выпаўзці з малінніка каля Гіблага балота велізарную гадзюку, якая ўджаліла пастушка Васілька, і абламаўшы змяі атрутны зуб, разадраўшы яе, абгортвае крывавым мясам рэптыліі нагу хлопчыка, якому не змаглі дапамагчы ў бальніцы. Загадкавым магізмам пранікнута знішчэнне чараўніком знятых праз трое сутак з соннага Васілька «шэрых "бінтоў"» [10, с. 41]: «Вынес потым усё на поплыў, і перад самым заходам сонца спаліў на раскладзеным агні. Попел прысыпаў зямлёй» [10, с. 41]. Адлюстраванне падпарадкаванасці гадзюкі дзеду Міхасю ў аповесці «Вужык» з'яўляецца міфапаэтычным кампанентам ідэйна-мастацкага зместу твора. Анатоль Бароўскі пераасэнсоўвае народныя павер'і пра Змяінага цара (Вужынага цара). Вуж Дабрусь, валадар вужынага падземнага царства, пачуўшы працяжны свіст чараўніка, загадвае вінаватай гадзюцы паўзці да дзеда. Дабрусь – сябар Васілька, які некалі выратаваў хлопчыка ад смяротнага гадзючынага ўкусу. Апісанне сяброўства вужа і чалавека ўтварае адзін з найбольш яркіх, глыбокіх па сэнсе і функцыянальна значных матываў аповесці «Вужык». Лясны паўзун рашуча і самаахвярна ўступае ў бой з вялізнай і тоўстай гадзюкай, перамагаючы яе. Анатоль Бароўскі перадае міфалагічныя ўяўленні пра знешні выгляд Цара вужоў, спецыфічнай рысай якога была залатая карона «…сканаў ад старасці вужыны Цар Акай. Старэйшыя вужы знялі з галавы царскую карону – з чыстага золата – і надзелі на галаву Вужыку-Тужыку. Назву яму новую далі – Дабрусь» [10, с. 55]. Пісьменнік адлюстроўвае ўласцівае міфалагічнай свядомасці беларусаў шанаванне вужа і негатыўныя адносіны да гадзюкі. А.М. Ненадавец адзначае: «Але ў беларускім фальклоры гадзюка так і не атрымала "царскі" трон, бо ён, паводле народнага ўяўлення, моцна ўтрымліваўся вужом» [12, с. 350]. Гадзюка ў аповесці паўстае злой і помслівай істотай, але яна знаходзіцца пад уладай Дабруся, падпарадкоўваецца законам вужынага царства. Аўтар аповесці паказвае суд над вінаватымі змеямі, іх бязлітаснае, але справядлівае пакаранне па загадзе Дабруся. У супрацьпастаўленні вужа і гадзюкі выяўляецца ў анімалістычным варыянце бінарная апазіцыя дабро/зло. Невыпадкова ў адным з эпізодаў аповесці «Сцеражыся майго гневу» юнаку Вінцуку замест гадзючай галавы бачыцца твар вядзьмаркі Аксаны Журавель. Дзяўчына ўступае ў хаўрус з нячыстым духам, звяртаецца да чорнай магіі, каб абудзіць у хлопца жарсць да сябе. З містычнага пункту гледжання, выражанаму ў аповесці, вялізная гадзюка, якая пагрозліва шыпела і ледзь не ўджаліла Вінцука, выконвае ролю злавеснага магічнага знака, пакінутага ведзьмай, каб выклікаць у ненавіснага каханага пачуццё страху. Вышэйзгаданы эпізод твора нагадвае пра міфалагічныя вераванні ў здольнасць вядзьмарак ператварацца ў розныя істоты. Л.М. Вінаградава вылучае змяю сярод іншых, даволі разнастайных «іпастасей» палескай

вядзьмаркі [13, с. 123]. Дабрусь надзяляецца пісьменнікам вялікай мудрасцю, здольнасцю прадбачання, справядлівасцю, пачуццём адказнасці за лёс сваіх суродзічаў. Беларускія народныя павер'і, звязаныя з хрысціянскім святам Уздвіжаннем, калі «"змеі ў вырай ідуць"» [12, с. 346], пераасэнсоўваюцца аўтарам аповесці ў значнай ступені з мэтай актуалізацыі экалагічнай праблематыкі. Герой твора Васіль Зубрыцкі, каб выратаваць лясных паўзуноў ад гібелі пад коламі машын, агароджвае бетонную дарогу, па якой перапаўзаюць вужы, аб'яднаныя Дабрусём, слупкамі з прымацаванымі на іх зробленымі сваімі рукамі новымі, прыдуманымі дарожнымі знакамі. Вадзіцелі, «дысцыплінаваныя кіроўцы» [10, с. 58], павінны ўбачыць напісанае на іх: «"Спадар вадзіцель! Увага! Тут вужы перапаўзаюць дарогу. Спыніся, перачакай, не губі жывую істоту – ты ж любіш, як і ўсе мы, жывую прыроду!"» [10, с. 58]. Анатоль Бароўскі заклікае да любові, спагады і павагі да прыроднага свету, выказваючы па сутнасці біяцэнтрычную пазіцыю.

У адлюстраванні надзвычайных уласцівасцей Нікадыма асобая роля належыць апісанню яго жылля. Дзедава хата знаходзіцца ў лесе, у густым ельніку, і каб дабрацца да яе, трэба прайсці праз балоты, па гразкіх сцежках. Аднак локус чараўніка вызначаецца не толькі аддаленасцю ад вёскі, але і магічнай недасягальнасцю для тых, каго гаспадар лясной хаты не жадаў бачыць. Нікадым мае здольнасці яснабачання і прадбачання, ён на адлегласці ведае людзей, якія ішлі да яго, не дазваляючы пранікнуць у сваю прастору носьбітам незамоленых грахоў і нядобрых памкненняў. Тыя, з кім чараўнік не жадаў сустракацца, блукалі па лесе, «не знаходзячы ніякай сцежкі ці дарогі» [9, с. 221]. Побач з чараўніком жывуць яго сябры: вуж Маўчун, гадзюка Царыца, чорны бусел Бацян, іншыя прадстаўнікі жывёльнага царства, пералічаныя па мянушках: Цыба, Шустрая, Клык, а таксама вавёркі, сарока Чака, якая «трывожна чахкала» [9, с. 214], калі ў «Нікадымавыя нетрыскі» [9, с. 214] кіраваўся нейкі чалавек. Да селішча дзеда прыходзяць лось і алянуха, воўк, ліса. І ўсе лясныя госці, пачуўшы сігнал трывогі, пададзены сарокай, «вярталіся на свае сцежкі і ў свае сховішчы – не жадалі сустракацца з людзьмі, паказвацца ім на вочы…» [9, с. 214]. Вуж адчувае фізічны і душэўны стан гаспадара хаты, бярэ сардэчны боль старога чараўніка на сябе, абуджаючы ў дзеда волю да жыцця. Маўчун, як і Нікадым, з'яўляецца адзінотнікам і дзіваком. Лясны паўзун баіцца дзедавай смерці, паколькі падпарадкоўваецца забароне вужынага цара і не можа вярнуцца да суродзічаў, якіх яму замяніў незвычайны чалавек. Вуж і гадзюка ў аповесці – персанажы-антаганісты. Маўчун і Царыца жывуць «асобна, у розных кутках хаты» [9, с. 214]. Дзед цалкам давярае вужу, які любіць запаўзаць на калені, плечы і хударлявую грудзіну чараўніка. Царыцу ж чараўнік бярэ ў рукі толькі, «калі трэба было пазычыць у яе атруты – для лячэння бясплоднай жанчыны» [9, с. 214]. Селішча Нікадыма ўяўляе сабой эзатэрычную мадэль гарманічнага суіснавання чалавека, раслінага і жывёльнага царстваў, раўнавагі сіл дабра і зла.

Пісьменнік акцэнтуе ўвагу на даўгалецці Нікадыма: дзедаў узрост налічваў «ці дзевяноста, ці ўжо даўно за сто лет» [9, с. 210]. Крыніца моцнай жыватворнай энергіі для чараўніка – лес, які мае рысы жывой істоты, разумнай і адушаўлёнай. Аўтар аповесці неаднаразова называе Нікадыма Чарадзеем [9, с. 214], што з'яўляецца водгукам уяўленняў пра чарадзейства, вытокі якога караняцца ў рэлігійна-магічнай свядомасці дахрысціянскай эпохі. Разглядаючы чарадзейства як больш старажытную ў параўнанні са знахарствам і вядзьмарствам форму магіі, В.С. Цітоў лічыць: «Маг-чарадзей выступаў як медыум (пасрэднік паміж духамі і людзьмі) і мог выкарыстоўваць свае неардынарныя здольнасці незалежна ад маральна-рэлігійных установак як на карысць, так і на зло людзям» [14, с. 230]. Аб духоўна-генетычнай сувязі з паганскімі святарамі, валхвамі, нагадвае белая, «бы воблакі ў небе» [9, с. 222] барада Чарадзея Нікадыма. Валхвы валодалі магічнымі ведамі, маглі «кіраваць аблокамі» [15, с. 190]. Белы колер выконвае ролю знака, які маркіруе пазітыўныя якасці персанажа – носьбіта звышнатуральных здольнасцей, яго душэўную чысціню і дабрату. І. Швед адзначае, што белы колер «увасабляе канцэпты святасці (адно са значэнняў ст.-інд. sveta – белы), чысціні (колеравы і светлавы сімвал нячыстага – чорны і цёмны), чалавечага ў процілегласць дэманічнаму» [16, с. 45]. Аўтарскае згадванне пра шаптанне дзеда Міхася над дзяўчынкай, у якой адналіся ногі ў аповесці «Вужык», дазваляе ўбачыць у вобразе персанажа прадстаўніка «валхвілій»: «у некаторых вёсках Веткаўскага р-на і

беларускіх вёсках памежнай Браншчыны тое самае, што і *знахары*» [17, с. 68]. «Характарызуючы іх дзеянні, у тых мясцінах “валхвіць” – па-дзеравенску – “шаптаць”. Самое вызначэнне валхвілій дае падставы меркаваць аб сувязі ўяўленняў пра іх з ведамі пра *валхвоў*», – лічыць Г. Лапацін [17, с. 68].

На думку дзеда Нікадыма, можна быць удзячным толькі Богу, «з Яго ласкі ўсё мае быць» [9, с. 223]. Адметная рыса персанажа-чараўніка – самаахвярнасць. Перадаючы аблытанаму вядзьмарскімі чарамі Вінцуку асабісты срэбны крыжык, ён раіць хлопцу чытаць малітву «Ойча наш» на роднай мове. У адпаведнасці з семантыкай колеравай апазіцыі белы/чорны Нікадым супрацьпастаўляецца вядзьмарцы Журавель, якая вырашыла згубіць Уюнова пры дапамозе чорнай сілы. Постаць дзеда-абаронцы ўзнікае падчас смяротнай для Вінцука небяспекі, у прывіднай рэчаіснасці, дзе валадарыць служка нячысціка. Аўтар аповесці ўзвышае вобраз чараўніка да ідэалу хрысціянскага падзвіжніка, нават да Ісуса Хрыста: «…ўсе хваробы, якія прыставалі да людзей, якія не мог ужо вылечыць Чараўнік, ён браў на сябе.

І нёс іх на сабе, як сын Божы, нёс крыж, ідучы на Галгофу…» [9, с. 255]. Божая сіла перамагае ў аповесці сілу д’ябальскую. Цуд, здзейснены Нікадымам, з’яўляецца апошнім у яго жыцці: Чарадзей памірае ў той жа дзень, калі загінула вядзьмарка.

Такім чынам, Анатоль Бароўскі адлюстраваў складанае спалучэнне ў народнай і ў сваёй свядомасці элементаў язычніцкага светаўспрымання, веры ў магію і хрысціянскія каштоўнасці. У вобразах дзядуляў Міхася і Нікадыма пісьменнік увасобіў шэраг уяўленняў пра знахароў, якія бескарысліва дапамагаюць людзям, калі яны трапляюць у бязвыхаднае становішча. Незвычайны дар персанажаў заключаецца перш за ўсё ў іх здольнасці вылечваць людзей ад розных хваробаў, просячы пры гэтым дазволу і дабраслаўлення ў Бога. Агульная рыса чараўнікоў, якія звязаныя з іншым вымярэннем сусвету, – здольнасць бачыць скрозь прастору часу, – магічнае пранікненне ў таямніцы навакольнага свету. Найбольш яскравым і выразным паўстае вобраз Нікадыма – носьбіта магічнай, чарадзейнай мудрасці і адначасова хрысціянскай самаахвярнасці, у характарыстыках, апісанні селішча якога прасочваецца духоўна-генетычная сувязь з валхвамі. У аповесцях знайшлі адлюстраванне нацыянальныя міфалагічныя ўяўленні пра вужа і гадзюку. Дзед Міхась паўстае ў якасці медыятара паміж зямным светам і вужыным царствам. Нікадым і вядзьмарка Журавель, вышэйзгаданыя хтанічныя істоты ў мастацкай сістэме твораў з’яўляюцца антаганістамі, увасабляючы бінарную апазіцыю дабро/зло. Гадзюкі ў аповесці «Вужык» асацыіруюцца са злом, вужы надзяляюцца пазітыўнымі якасцямі, дапамагаючы персанажам з надзвычайнымі здольнасцямі дабівацца сваёй мэты ў дапамозе людзям і паляпшэнні свету.

Літаратура

1. Виноградова, Л.Н. Колдун / Л.Н. Виноградова // Народная демонология Полесья: публикации текстов в записях 80–90-х гг. XX в. / Сост. Л.Н. Виноградова, Е.Е. Левкиевская. – 2-е изд. – М. : Издательский Дом ЯСК: Языки славянской культуры, 2017. – Т. 1. Люди со сверхъестественными свойствами. – С. 257–322.

2. Лобач, У. Знахар / У. Лобач, С. Санько // Міфалогія беларусаў: Энцыкл. слоўн. / склад. І. Клімковіч, В. Аўтушка ; навук. рэд. Т. Валодзіна, С. Санько. – Мінск : Беларусь, 2011. – С. 192–193.

3. Коваль, В.И. Мифологические верования восточных славян : пособие / В.И. Коваль. – Гомель : ГГУ им. Ф. Скорины, 2016. – 270 с.

4. Сержпутоўскі, А.К. Русальная нядзеля. Прымхі і забабоны беларусаў-палешукоў / А.К. Сержпутоўскі ; склад., уступ. арт., пасляслоўе, навук. рэд., літ. апрац. У.К. Касько. – Мінск : Выш. шк., 2009. – 478 с.

5. Ненадавец, А.М. Сілаю слова. Чорная і белая магія / А.М. Ненадавец. – Мінск : Беларусь, 2002. – 350 с.: іл.

6. Ганчар, У. Замоўная традыцыя ў знахарстве беларускага Палесся ў XX – пачатку XXI ст.: пераемнасць і змены / У. Ганчар // Беларускі фальклор: матэрыялы і даследаванні : зб. навуковых прац / Рэд. калегія : Т.В. Валодзіна (гал. рэд.), Г.А. Барташэвіч, А.С. Ліс, В.М. Шарая, І.А. Швед. – Мінск : «Беларуская навука», 2016. – Вып. 3. – С. 198–217.

7. Русско-белорусский словарь: в 3-х т. : около 110 000 слов / АН Беларуси, Ин-т языкознания им. Я. Коласа. – 4-е изд., испр. и доп. – Минск : БелЭн, 1993. – Т. 1. А–Л. – 735 с.

8. Виноградова, Л.Н. Знахарь (шептун), знахарка (шептунья) / Л.Н. Виноградова // Народная демонология Полесья: публикации текстов в записях 80–90-х гг. XX в. / Сост. Л.Н. Виноградова, Е.Е. Левкиевская. – 2-е изд. – М. : Издательский Дом ЯСК: Языки славянской культуры, 2017. – Т. 1. Люди со сверхъестественными свойствами. – С. 411–436.

9. Бароўскі, А.М. Сцеражыся майго гневу / А.М. Бароўскі // Аповесці. Апавяданні. Нарысы. – Гомель : ОАО «Полеспечать», 2012. – С. 153–255.

10. Бароўскі, А.М. Вужык / А.М. Бароўскі // Аповесці. Апавяданні. Нарысы. – Гомель : ОАО «Полеспечать», 2012. – С. 5–61.

11. Дучыц, Л. Язычніцтва старажытных беларусаў / Л. Дучыц, І. Клімковіч. – Мінск : Харвест, 2014. – 368 с.: іл. – (Неизвестная история).

12. Ненадавец, А.М. Нарысы беларускай міфалогіі / А.М. Ненадавец. – Мінск : Беларус. навука, 2013. – 535 с.

13. Виноградова, Л.Н. Ведьма / Л.Н. Виноградова // Народная демонология Полесья: публикации текстов в записях 80–90-х гг. XX в. / Сост. Л.Н. Виноградова, Е.Е. Левкиевская. – 2-е изд. – М. : Издательский Дом ЯСК: Языки славянской культуры, 2017. – Т. 1. Люди со сверхъестественными свойствами. – С. 36–256.

14. Цітоў, В.С. Магія / В.С. Цітоў // Народная культура Беларусі: энцыкл. давед. / пад рэд. В.С. Цітова ; маст. І.І. Бокі, У.М. Жук. – Мінск : БелЭн, 2002. – С. 230.

15. Шапарова, Н.С. Краткая энциклопедия славянской мифологии: Ок. 1000 ст. / Н.С. Шапарова. – М. : ООО «Издательство АСТ» : ООО «Издательство Астрель» : ООО «Русские словари», 2003. – С. 190–191.

16. Швед, І. Белы колер / І. Швед // Міфалогія беларусаў: энцыкл. слоўн. / склад. І. Клімковіч, В. Аўтушка ; навук. рэд. Т. Валодзіна, С. Санько. – Мінск : Беларусь, 2011. – С. 44–46.

17. Лапацін, Г. Валхвіліі, ваўфіліі, ваўхвіліі / Г. Лапацін // Міфалогія беларусаў: энцыкл. слоўн. / склад. І. Клімковіч, В. Аўтушка ; навук. рэд. Т. Валодзіна, С. Санько. – Мінск : Беларусь, 2011. – С. 68.

Гомельский государственный
университет им. Ф. Скорины

Поступила в редакцию 30.08.2018

Известия Гомельского государственного университета
имени Ф. Скорины, № 1 (112), 2019

УДК 811.161.3’42:821.161.3

Ідыястыль У. Караткевіча ў аспекце тэорый інтэртэкстуальнасці і прэцэдэнтнасці

Л.М. Шэцка

Артыкул прысвечаны даследаванню проза-паэтычнага ідыястылю У. Караткевіча ў аспекце інтэртэкстуальнасці і прэцэдэнтнасці. Характарызуюцца прэцэдэнтныя феномены і інтэртэкстэмы, апісваюцца асноўныя тыпы прэцэдэнтных феноменаў, уласцівых ідыястылю пісьменніка. Падаецца вывад пра разнастайнасць сродкаў выражэння прэцэдэнтнасці і інтэртэкстуальнасці як адной з асноўных прымет ідыястылю пісьменніка.
Ключавыя словы: ідыястыль, інтэртэкстуальнасць, інтэртэкстэма, прэцэдэнтнасць, прэцэдэнтныя феномены.

The article is the study of V. Korotkevich’s prose-poetic idiostyle in terms of intertextuality and precedence. Precedential phenomena and intertextemes are characterized; basic types of precedential phenomena are analyzed. It is concluded that intertextuality and precedence as a basic feature of a writer’s idiostyle is characterized by a variety of means of its expression.
Keywords: idiostyle, intertextuality, intertexteme, precedence, precedential, precedential phenomena.

Уводзіны. Праблема вызначэння істотных рыс катэгорыі ідыястылю адносна маладая. Акрамя таго, існуюць розныя тэрміналагічныя вызначэнні гэтай з’явы (параўн.: аўтарскі стыль, стылявая манера, індывідуальны стыль, ідыялект і інш.). Аднак погляды лінгвістаў на яе даволі падобныя. «Ідыястыль з’яўляецца адначасова і стылем мовы, і стылем маўлення, які дыферэнцыруецца на аснове структурных ці канструктыўных проціпастаўленняў і суадносін паміж прыватнымі сістэмамі выражэння» [1, с. 147]. В.У. Вінаградаў адзначаў, што стыль пісьменніка ўяўляе сабою сістэму індывідуальна-эстэтычнага выкарыстання сродкаў славеснага выражэння [2].

Такім чынам, ідыястыль уяўляе сабою сукупнасць лінгвістычных і экстралінгвістычных фактараў (творчая індывідуальнасць аўтара + сродкі яе выражэння).

У спалучэнні з паняццем ідыястылю разглядаецца праблема вывучэння дыялагічных адносін тэкстаў. Тэкст, асабліва мастацкі, не існуе ізалявана, а ўступае ў дыялог з іншымі тэкстамі, што прыводзіць да разгляду дыялогікі тэксту як бясконцай сэнсавай прасторы [3, с. 8], дзе неабходна ўлічваць мноства састаўных: вертыкальны кантэкст, фонавыя веды, агульны код і інш. [4, с. 340].

Сукупнасць тэкстаў аднаго аўтара, пазначаная як ідыястыль, фарміруе, такім чынам, «унутраную інтэртэкстуальнасць», у адносінах да якой «знешняй інтэртэкстуальнасцю» з’яўляецца ўзаемадзеянне тэкстаў аднаго аўтара з тэкстамі іншых аўтараў. Як унутраная, так і знешняя інтэртэкстуальнасць могуць быць сродкамі рэалізацыі міжкультурнага ўзаемадзеяння ў тэксце мастацкага твора.

Гэта спецыфічна выяўляецца ў поліжанравым (проза-паэтычным) ідыястылі У. Караткевіча.

Для абазначэння міжтэкставых дыялагічных адносін паралельна з тэрмінам «інтэртэкстуальнасць» выкарыстоўваюцца такія тэрміны, як «феномен прэцэдэнтнасці», «чужое слова», «звыштэкставыя сувязі», «міжтэкставая камунікацыя» і інш. Інтэртэкстуальнымі крыніцамі ў мастацкай літаратуры, дзякуючы глабальнасці камунікацыі, часцей за ўсё з’яўляюцца прэцэдэнтныя тэксты «як самадастатковы прадукт маўленча-разумовай дзейнасці» [5, с. 33].

Сучасныя напрамкі лінгвістычных даследаванняў інтэртэкстуальнасці фарміруюцца вакол трох асноўных праблем: крыніца «чужога тэксту», спосаб яго ўключэння ў аўтарскі тэкст і функцыі інтэртэкстуальных кампанентаў. Істотную ролю пры аналізе гэтых праблем адыгрывае пытанне пра адзінкі інтэртэкстуальнасці.

Спосабы ўключэння чужога тэксту лінгвісты вызначаюць як маркеры інтэртэкстуальнасці, сродкі выражэння прэцэдэнтнасці, інтэртэкстуальныя спасылкі і інш.

Мы лічым мэтазгодным выкарыстанне тэрміна «інтэртэкстэма», пад якім будзем разумець «міжузроўневы рэляцыйны (суадносны) сегмент змястоўнай структуры тэксту ..., далучаны ў міжтэкставыя сувязі» [6, с. 11]. Інтэртэкстэма ў нашым разуменні – гэта сродак рэалізацыі інтэртэкстуальных сувязяў, любая праява інтэртэкстуальнасці. Інтэртэкстэма складаецца з тэксту і знака культуры, якія ўваходзяць у арсенал фонавых ведаў прадстаўнікоў той ці іншай нацыянальна-культурнай супольнасці.

Ва ўзаемадзеянні з катэгорыяй інтэртэкстуальнасці намі разглядаецца тэорыя прэцэдэнтнасці. В.У. Красных і Д.Б. Гудкоў вылучаюць прэцэдэнтныя феномены (ПФ) як родавае паняцце ў адносінах да відавых – прэцэдэнтных тэкстаў, выказванняў, імён, сітуацый [7, с. 104–110]. Іх спектр даволі шырокі і разнастайны: назвы літаратурных твораў і цытаты з іх, імёны персанажаў і гістарычных асоб, гістарычныя падзеі і сітуацыі, выказванні вядомых дзеячаў, афарызмы і г. д.

Прыкметы ідыястылю адлюстроўваюцца ў прынцыпах адбору крыніц інтэртэкставых і прэцэдэнтных адзінак у іх шматлікай разнастайнасці, спецыфічных спосабах іх увядзення ў моўную тканіну тэксту, асаблівасцях камбінацый у межах аднаго твора, характэрным рэпертуары функцый і інш. Ю.М. Лотман адзначаў: «Адзін тэкст падаецца як суцэльнае апавяданне, а другія ўводзяцца ў яго ў спецыяльна фрагментарным выглядзе (цытаты, спасылкі, эпіграфы і г. д.). Лічыцца, што чытач разгорне гэтае зерне іншых структурных канструкцый у тэксты. Такія ўключэнні могуць чытацца і як аднародныя з тэкстам, які іх акружае, і як разнародныя з ім» [8, с. 159]. Ю.М. Лотман для такіх выпадкаў выкарыстоўвае тэрмін «тэкст у тэксце» [9], які суадносіцца з усёй культурнай прасторай, але ў той жа час звужаецца да дыялогу канкрэтных тэкстаў.

Распазнаванне чытачом вызначанага ўласнага імені прадугледжвае і веданне далучанага да яго прэцэдэнтнага тэксту ці сітуацыі. Культурным кампанентам у такім выпадку выступае частка лексічнага значэння слова. Пры гэтым, дзякуючы асацыятыўна-сэнсавым парадыгматычным і сінтагматычным сувязям слова ў тэксце, уласнае імя паведамляе пра рознае індывідуальна-аўтарскае і эмацыйна-ацэначнае ўспрыняцце.

«Тэкст ёсць пункт сустрэчы моўных асоб, сустрэчы моўных здольнасцей» [10, с. 15]. У міжкультурнай камунікацыі адбываецца сутыкненне моўных карцін свету, уяўленняў і каштоўнасцей, характэрных для тых лінгвакультурных супольнасцей, да якіх належаць камуніканты. Моўнымі праявамі такіх уяўленняў і каштоўнасцей выступаюць, у тым ліку ПФ і інтэртэкстэмы. У проза-паэтычным ідыястылі У. Караткевіча нас цікавяць асноўныя тыпы прэцэдэнтных феноменаў (у тым ліку і інтэртэкстэм), якія выкарыстоўваюцца аўтарам як разнастайныя сродкі выражэння інтэртэкстуальнасці і якія з'яўляюцца адной з асноўных прымет ідыястылю пісьменніка.

Асноўная частка. В.У. Красных, мадыфікуючы паняцце Ю.М. Караулава, адзначае, што за ПФ заўсёды стаіць нейкае ўяўленне пра яго, агульнае і абавязковае для ўсіх носьбітаў таго ці іншага нацыянальна-культурнага менталітэту, ці інварыянт яго ўспрыняцця, які і робіць усе апеляцыі да ПФ «празрыстымі», зразумелымі, канататыўна афарбаванымі. І, гаворачы пра сталую апеляцыю да ПФ (а гэта з'яўляецца адной з прыкмет апошніх), мы маем на ўвазе «аднаўляемасць» звароту да таго ці іншага ПФ [11, с. 170].

Сярод ПФ традыцыйна вылучаюцца ***соцыумна-прэцэдэнтныя, нацыянальна-прэцэдэнтныя і ўніверсальныя прэцэдэнтныя феномены***[11, с. 50–51].

Соцыумна-прэцэдэнтныя – «феномены, якія вядомы любому сярэдняму прадстаўніку таго ці іншага соцыуму (генерацыйнага, сацыяльнага, канфесійнага, прафесійнага і г. д.) і якія ўваходзяць у калектыўную кагнітыўную прастору» [11, с. 175]. Гэтыя феномены могуць не залежаць ад нацыянальнай культуры. Напрыклад, феномены агульныя для ўсіх мусульман (канфесійны соцыум) ці для ўрачоў (прафесійны соцыум).

Да ***ўніверсальна-прэцэдэнтных*** адносяцца «каштоўнасныя феномены, якія вядомы шырокаму колу людзей розных культур і якія неаднаразова прагаворваліся ў вусных і пісьмовых тэкстах» [11, с. 106].

Сярод асноўных крыніц універсальных ПФ вылучаюцца:

– Біблія і іншыя хрысціянскія рэлігійныя тэксты: *«Прыгадайце ў вечным святле, Як самотная зорка – ракета Ціха падала ў цёмны* ***Бетлем****»* [12, с. 227], *«Быццам толькі што вось адбылася* ***Галгофа****»* [12, с. 207], *«можа, самім вам трэба схавацца, Каб дажыць да з'яўлення* ***Хрыста*** *на зямлю?»* [12, с. 109], *«І таму ён мог працаваць за яе не сем год, як той, з* ***Біблії****, а ўсё жыццё, абы не падманулі, абы не падсунулі іншай...»* [13, с. 218], *«А ты што, не чытаў* ***Эклезіяста****?»* [14, с. 155];

– антычная міфалогія і літаратура: *«Не памятаючы сябе, у дзікім захапленні бою, ён урэзаўся ў натоўп, скрыжаваў з кімсьці шаблю, чакаючы, што зараз поруч стануць яшчэ і яшчэ людзі,* ***Гарацыі, героі Плутарха****»* [14, с. 115], *«****Гамер*** *і лірныя песні не старэюць»* [14, с. 306], *І* ***Катулавых*** *вершаў атручаны мёд»* [12, с. 97], *«Замры, падобны на* ***Нептуна****, Трызубец, сціснуўшы ў далонь»* [12, с. 27], *«Узняў ён длань маю.* ***Як Давід на Галіяфа*** *– Узняў»* [14, с. 38];

– класічная еўрапейская мастацкая літаратура: *«Вечар стаяў спякотны, і таму Андрэй у адных трусах і майцы ляжаў на кіліме, на падлозе, і чытаў «* ***Боскую камедыю» Дантэ****, калі да яго ў пакой уварваўся Яніс»* [13, с. 271], *«– І юнацтва* ***Пушкіна*** *ў ліпавых алеях, – напомніла яна»* [13, с. 266], ***«Лятучы галандзец»*** [14, с. 219].

Універсальныя ПФ звычайна не аб'ядноўваюцца ў свядомасці чалавека з вызначанымі лінгвакультурнымі, у адрозненні ад нацыянальных ПФ.

Нацыянальна-прэцэдэнтныя феномены актуальныя ў кагнітыўным (пазнавальным і эмацыйным) плане, за імі заўсёды стаіць нейкае ўяўленне пра іх, агульнае і абавязковае практычна для ўсіх носьбітаў таго ці іншага нацыянальна-культурнага менталітэту. Пры вербалізацыі нацыянальна-прэцэдэнтных феноменаў у камунікантаў узнікаюць нацыянальна абумоўленыя асацыяцыі, якія злучаюцца з інварыянтнымі ўяўленнямі пра пэўныя культурныя феномены, з нацыянальна дэтэрмінаванымі мінімізаванымі ўяўленнямі пра апошнія [15, с. 94].

Для ідыястылю пісьменніка характэрна прысутнасць у шматлікіх выпадках у кантэксце не аднаго, а адразу некалькіх інтэртэкстэм і ПФ як нейкага культурнага знака. Так, для беларускай культуры знакавымі з'яўляюцца такія прэцэдэнтныя імёны (найбольш значныя нацыянальна-прэцэдэнтныя феномены беларускай культурнай прасторы, замацаваныя ў моўнай свядомасці іх носьбітаў):

– палітычных і грамадскіх дзеячаў, значных для беларускай гісторыі, своеасаблівых знакаў вызначанай эпохі: *«****Цяпінскі, і Вячка, і Міхал Крычаўскі*** *– усе яны былі ў ім. І ён быў – усе тыя людзі, што будуць. Усе»* [14, с. 355], *«Зніклі нашчадкі* ***князя Вячка****, няма прамых нашчадкаў* ***Андрэя Полацкага****, нястомнага ворага* ***Крэўскай уніі.*** *Іх забылі»* [14, с. 16];

– імёны вядомых дзеячаў культуры Беларусі – паэтаў, пісьменнікаў, якія ўваходзяць у кагнітыўную нацыянальную канцэптуальную базу беларускай ментальнасці: *«У нас тварылі* ***Будны і Цяпінскі****, Паэты, дойліды і разьбяры»* [12, с. 315], *«Некалькі год назад* ***Янка Брыль, Валодзя Калеснік і я*** *наведалі стражытны дуб у Варончы, звязаны з імем* ***Адама Міцкевіча****. ……Год назад дуб* ***Міцкевіча*** *ў Варончы яшчэ стаяў. Можа яшчэ не позна?»* [14, с. 311–312], *«Але ўсё ж Чалавек / Выходзіць пад бомбы ў дарогу, / Захапіўшы з сабой / Акрым шчоткі зубной /* ***Багдановіча, Танка, Купалу, / І Коласа, й Панчанку, / І Эклезіяста****, / І – у сэрцы – бога»* [12, с. 247].

Прэцэдэнтныя феномены і інтэртэкстэмы могуць быць вынесены ў моцную пазіцыю тэксту – у назву, эпіграф, прысвячэнне, што пашырае магчымасці актуалізацыі інтэртэкстуальных сувязяў.

У проза-паэтычным ідыястылі (ППІ) У. Караткевіча адзначаюцца выпадкі вынясення ПФ у назву твора. Найбольш характэрна гэта для яго паэзіі, аднак сустракаем некаторыя падобныя выпадкі і ў прозе пісьменніка.

Загаловак з'яўляецца найбольш відавочным сродкам для пазначэння суаднесенасці дадзенага твора з іншым, сучасным ці папярэднім, калі ў загаловак выносіцца ці імя персанажа прэтэкста, ці намёк на падабенства з сюжэтнай лініяй і інш. Характар загалоўка накіроўвае чытача ў патрэбны аўтару кірунак тэксту і «нагадвае» яму прэтэкст.

Пры гэтым можна вылучыць два спосабы іх функцыянавання. Па-першае, інтэртэкстэмы такой пазіцыі падпарадкоўваюцца функцыям загалоўка: прыцягваць увагу,

накіроўваць на ўспрыняцце, фарміраваць характар успрыняцця. Па-другое, яны ўзмацняюць патэнцыял уздзеяння тэксту ўвогуле і выступаюць як дадатковыя канататыўныя элементы разам са сродкамі лексічнага, марфолага-сінтаксічнага і кампазіцыйнага ўзроўняў. Такое ўзмацненне дасягаецца шляхам актуалізацыі інтэртэкстуальных сувязяў мастацка-эстэтычных «рэсурсаў» свядомасці.

Вывучэнне ідыястылю У. Караткевіча ў гэтым плане паказала, што ў загаловак аўтар часцей за ўсё выносіць прэцэдэнтныя імёны і інтэртэкстэмы, значныя для свядомасці носьбітаў беларускай культуры:

– імёны паэтаў: *«Домік **Багдановіча**»* [12, с. 278], *«**Багдановічу**»* [12, с. 227], *«Слова **Міцкевічу** (верш ў прозе)»* [12, с. 322], *«Наследаванне **Сыракомлю**»* [12, с. 382];

– імёны палітычных і грамадскіх дзеячаў: *«Балада пра **Вячка**, князя людзей простых»* [12, с. 351], (Вячка (Вячаслаў), ? – 1224) – (князь, васал полацкага князя), *«Чорная балада **Гаркушы**»* [12, с. 158] (адзін з правадыроў паўстання 1648–1651 гг.), *«Шляхі **Ігната Буйніцкага**»* [12, с. 252] (беларускі акцёр, рэжысёр, тэатральны дзеяч);

– фальклорныя героі: *«**Машэка**»* [12, с. 373], *«Балада пра паўстанца **Ваўкалаку**»* [12, с. 373] і інш.;

– імёны буйных прадстаўнікоў сусветнай культуры: *«Глухі геній (Гойя)»* (іспанскі жывапісец, гравёр) [12, с. 286], *«Бекеш, або **Ода Ерасі**»* (Бекеш Каспар – палітычны і ваенны дзеяч, не прызнаваў ніякай рэлігіі)» [12, с. 279], *«Наследаванне **Байрану**»* (англійскі паэт-рамантык) [12, с. 274];

– імёны вядомых літаратурных герояў: *«**Сірын** – птушка радасці»* [12, с. 343] (райская птушка з галавой дзевы), *«**Medusa Ludovisi** ў Рыме»* [12, с. 236] («Спящая Эриния» – назва антычнага вобраза багіні помсты), «***Самсон***» [12, с. 160] (старажытны герой-асілак, надзелены звышчалавечай сілай і адвагай), *«Сумесь **Бураціна** з **Аэлітай**»* [12, с. 200] (*Бураціна* – галоўны герой казкі А.М. Талстога «Залаты ключык, ці Прыгоды Бураціна», Аэліта – гераіня фантастычнага рамана А.М. Талстога «Аэліта»; у перакладзе з выдуманай марсіянскай мовы яе імя абазначае «святло зоркі, якое бачна ў апошні раз»);

– імёны біблейскага паходжання ці тыя імёны, якія маюць дачыненне да біблейскіх сюжэтаў: *«І сніў **Адам**»* [12, с. 153], *«**Дэман**»* [12, с. 293], *«Зацвітае дрэва **Іудзіна**»* [12, с. 377], *«Балада пра **архангелаў**»* [12, с. 254], *«**Ахангельскае**»* [12, с. 87], «***Патоп** (Старажытны беларускі апокрыф)*» [12, с. 336].

Эпіграф у мастацкіх творах таксама валодае вялікімі магчымасцямі для актуалізацыі інтэртэкстуальных сувязяў у дачыненні да свайго размяшчэння ў моцнай пазіцыі тэксту. Звяртаючыся да «чужога голасу» для пацвярджэння свайго пункта гледжання, аўтар накіроўвае чытача да прататыпічных твораў [16]. Выбар імені персанажа ці ўвядзенне ў тэкст дзеючых асоб з іншых твораў таксама з'яўляюцца істотнымі. Гэта можа быць эпіграф-прысвячэнне з аўтарскімі тлумачэннямі: *«Вакол хейнала»* / « ***Яну Колтуну**, самаму маладому трубачу – «хейналісту» Вежы Мары-яцкай»* [12, с. 381], *«З зорнага сяйва і пены крывавай, або Паэма аб павароце стырна (Паэма)» / «**Арцюру Рэмбо** і ўсім іншым, якія яшчэ не ведалі»* [12, с. 356], *«Нельга забыць. Раман амаль што сентыментальны» / « Памяці друга майго **Гераніма Стулпана** – прысвячаю»* [13, с. 5], *«Я іду» / « Калі ты ведаеш, на што здатнае каханне, і калі ты мужчына, пашкадуй мяне, не кажы «не» і дай мне ўвайсці... Надпіс на міры ў Пампеях»* [12, с. 261].

У выніку адбываецца ўзаемадзеянне трох тэкстаў адначасова: тэкст-першакрыніца – эпіграф – асноўны тэкст, да якога далучаецца эпіграф.

Эпіграф як «тэкст у тэксце» з'яўляецца адмысловым указаннем на інтэртэкстуальнае ўзаемадзеянне твораў. Наяўнасць эпіграфа патрабуе ад чытача актуалізацыі тэксту-першакрыніцы і дэкадзіравання функцыі інтэртэксту ў структуры ўсяго твора. Ён накіроўвае на ўспрыняцце не толькі аднаго дадзенага тэксту, але і першакрыніцы з улікам іх інтэртэкстуальнага ўзаемадзеяння.

Значны ідэйна-эмацыйны сэнс змяшчаюць у сабе эпіграфы да частак рамана «*Хрыстос прызямліўся ў Гародні*» [17, с. 6], якія ў кароткай прытчападобнай форме перадаюць змест

апавядання. Часам іх некалькі да адной часткі, і тады кожны наступны ўдакладняе і развівае змест папярэдняга (напрыклад, да часткі XXII «Уздых Іосіфа Арымафейскага» пададзены тры эпіграфы: «*І высунуўшы язык, ён закруціў вачыма, як паміраючая каза*» Рабле; «*Калі яны ўздыхалі – сцены хат надзімаліся, як бычыны пузыр… Такіх цяпер няма. Вывеліся*» Казка; «*Пі, але закусвай*» Старажытная народная мудрасць.[17, с. 230]).

Крыніцы ПФ-эпіграфаў самыя разнастайныя. Гэта апокрыфы, летапісы, хронікі, казкі, прымаўкі, цытаты з Дантэ, Кіплінга, Рабле, Бібліі і інш. (напрыклад: Раздзел «Мужыцкі Хрыстос» – эпіграф *«Я з вамі ва ўсе дні да сканчэння веку». Матей, гл. 28, ст. 20* [17, с. 230]; Раздзел «Вось аддаецца сын чалавечы...» – эпіграф: *«І ўсе, гледзячы на яго, бачылі твар ягоны, як твар анёла» Дзеянні, гл. 6, ст. 15* [17, с. 428]).

Пры гэтым Біблія як «Кніга Кніг» – прэцэдэнтны тэкст глабальнага агульначалавечага маштабу – выступае свайго роду «суперпрэцэдэнтам», універсальнай інтэртэкстуальнай канвой у маштабах агульначалавечага маўленчаразумовага і ўласна літаратурнага працэсу. Біблейскі моўны стыль, слоўнік і сінтаксіс, вобразнасць, а галоўнае, сэнсавая сутнасць Бібліі ўплываюць на шматлікія пакаленні пісьменнікаў, бо з'яўляюцца невычэрпнай крыніцай вядучых ідэй, выяў і матываў ва ўсіх культурах.

Звяртае на сябе ўвагу яшчэ адзін від інтэртэкстуальнага ўключэння прэцэдэнтных імёнаў, змешчаны ў моцнай пазіцыі, – гэта прысвячэнні, якія маюць самых разнастайных адрасатаў, часцей за ўсе яны адрасаваны:

– ***беларускім паэтам****: «Каложа» –* ***Дануце Бічэль*** [12, с. 226], «Віно дажджоў *(Малая паэма») – Рыгору Барадуліну* [12, с. 294]*, «Мова» –* ***Янку Брылю*** [12, с. 364]*, «Слова беларускай бярозы» –* ***Рудкоўскаму Міхасю*** [12, с. 152], ***«Васілю Быкаву»*** [12, с. 395], *«Сэрца гары» –* ***Васілю Зуенку*** [12, с. 214], *«Генуэзская крэпасць» –* ***Ул. Дамашэвічу*** [12, с. 195], *«Вадаспад Учан-су» –* ***Пімену Панчанку*** [12, с. 196];

– ***пісьменнікам***: «*Амаль хрысціянскі тост за ворагаў*» – ***Адаму Мальдзісу*** [12, с. 253], *«Гурзуф уначы» –* ***Міколу Аўрамчыку*** [12, с. 197], *«Дрэва на Чатырдагу» –* ***Васілю Быкаву*** [12, с. 193], «Барвяны шчыт» – ***Янку Брылю*** [14, с. 340], «Ладдзя Роспачы» – ***Рыгору Барадуліну*** [14, с. 130], «*Залаты бог» (З цыкла «Казкі мора»)* – ***Уладзіміру Калесніку*** [14, с. 360], (у некаторых выпадках прысвячэнне выносіцца ў загаловак «***Васілю Быкаву***» [12, с. 395]);

– ***літаратуразнаўцам і дзеячам культуры***: «Калі паміраюць» – ***Вячаславу Зайцаву*** [12, с. 168], «Чатырдаг» – ***Арсеню Лісу*** [12, с. 193], «Балада пра дзіка і чалавека» – ***Анатолю Забалоцкаму*** [12, с. 149] (кінааператару, пастаноўшчыку, фотамастаку, пісьменніку, грамадскаму дзеячу, які ўдзельнічаў у стварэнні фільма «Хрыстос прызямліўся ў Гародні»), «Белавежскі алень» – ***Ул. і З. Калеснікам*** [12, с. 226] (крытыку, літаратуразнаўцу, празаіку і яго жонцы Зосі);

– ***знаёмым і блізкім, родным***: «Шчасце» – ***В.Ч.*** [12, с. 179] (Валянціне Паповай-Чакалавай – маскоўскай знаёмай), «На вуліцы Дэшчовай» – ***Здзіславу Нядзелю*** [12, с. 380] (прафесару Кракаўскага ўніверсітэта), «Партызанская балада» – ***Памяці Арцём'евай*** [12, с. 15] (сваячцы пісьменніка, у маі 1942 г. яна і яе дзеці былі павешаны нямецка-фашысцкімі акупантамі), «Чорны замак Альшанск» – ***В.К***., якой гэты раман абяцаў дзесяць год назад, з удзячнасцю (жонцы У. Караткевіча) [18, с. 7].

Цікавымі з'яўляюцца выпадкі кантамінацыі прэцэдэнтных імёнаў, вынесеных у падвойную моцную пазіцыю, – назва і эпіграф. Адным з характэрных відаў інтэртэкстуальнага ўключэння з'яўляецца наяўнасць эпіграфа ў тэксце. Эпіграф можна разглядаць як самастойны тэкст, які знаходзіцца ў адносінах суаднесенасці як з тэкстам-крыніцай, так і з тэкстам, у які ён уключаны (напрыклад: загалоўкі вершаў «*Афіцэру Лісаневічу*» [12, с. 249], *«Смяротная страта (1 сакавіка 1881 г.)»* [12, с. 281] з'яўляюцца недастатковымі для асацыятыўных сувязяў з вызначанымі гістарычнымі асобамі і падзеямі і патрабуюць дадатковых звестак для падрыхтоўкі і ўспрыняцця тэкстаў, таму аўтар уводзіць эпіграф – «тэкст у тэкст», «прозу ў лірыку», які выконвае некалькі функцый: інфарматыўную, акцэнтаванне ўвагі, настрой на далейшае апавяданне: «***Афіцэру Лісаневічу***». *«Яму прапанавалі выклікаць на дуэль Лермантава. Мы нічога болей не ведаем аб ім»* [12, с. 249], *«Смяротная страта(1 сакавіка 1881 г.)». «Ігнату Грынявіцкаму, які сваім выбухам адпомсціў Аляксандру II за 1863 год»* [12, с. 281].

Заключэнне. Такім чынам, ППІ У. Караткевіча характарызуецца наяўнасцю апеляцый да розных тыпаў інтэртэкстэм і прэцэдэнтных феноменаў, якія перажываюць, як правіла, аўтарскую трансфармацыю і выкарыстоўваюцца ў якасці вобразных сродкаў і спосабаў узмацнення стылістычных прыёмаў.

Характэрнай рысай функцыянавання прэцэдэнтных феноменаў у ідыястылі пісьменніка з'яўляецца тое, што крыніцы інтэртэкстуальных уключэнняў у большасці сваёй так ці інакш спалучаюцца з нацыянальнымі спецыфічнымі рысамі беларускай культуры і гісторыі.

Літаратура

1. Зотов, Ю.П. Диалогика текста как бесконечномерное смысловое пространство (на материале английских текстов) / Ю.П. Зотов. – Саранск : Изд-во МГПИ им. М.Е. Евсевьева, 1999. – 221 с.

2. Виноградов, В.В. Проблема авторства и теория стилей / В.В. Виноградов. – М. : Государственное издательство художественной литературы, 1961. – 655 с.

3. Менджерицкая, Е.О. Когнитивные аспекты изучения синтаксиса художественной литературы / Е.О. Менджерицкая //Лингвистика на исходе XX века. Итоги и перспективы. Тезисы докладов международной конференции. – М. : Изд-во МГУ, 1995. – Т. 1. – С. 423.

4. Бахтин, М.М. К методологии гуманитарных наук / М.М. Бахтин // Эстетика словесного творчества. – М. : Искусство, 1979. – С. 361–373.

5. Чумак-Жунь, И.И. Художественный текст как феномен культуры: интертекстуальность и поэзия / И.И. Чумак-Жунь. – М. : Директ-Медиа, 2014. – 228 с.

6. Сидоренко, К.П. Интертекстовые связи пушкинского слова: монография / К.П. Сидоренко. – СПб. : Изд-во РГПУ, 1999. – 253 с.

7. Красных, В.В. Этнопсихолингвистика и лингвокультурология / В.В. Красных. – М. : Гнозис, 2002. – 284 с.

8. Лотман, Ю.М. Избранные статьи: в 3 т. / Ю.М. Лотман. – Таллин : Александра, 1992. – Т. 1. Статьи по семиотике и типологии культуры. – С. 129–247.

9. Лотман, Ю.М. Текст в тексте / Ю.М. Лотман // Учен. зап. Тартуского ун-та. – 1981. – Вып. 567. – С. 3–18.

10. Караулов, Ю.Н. Ассоциативный анализ: новый подход к интерпретации художественного текста / Ю.Н. Караулов // Вопросы психолингвистики. – 2015. – С. 14–35.

11. Красных, В.В. « Свой» среди « чужих» : миф или реальность? / В.В. Красных. – М. : ИТДГК «Гнозис», 2003. – 375 с.

12. Караткевіч, У. Вершы, паэмы / У. Караткевіч // Збор твораў: у 8 т. – Мінск : Маст літ., 1987. – Т. 1. – 431 с.

13. Караткевіч, У. Раман. Аповесці. / У. Караткевіч // Збор твораў: у 8 т. – Мінск : Маст літ.,1988. – Т. 3. – 543 с.

14. Караткевіч, У. Аповесці, апавяданні казкі / У. Караткевіч // Збор твораў: у 8 т. – Мінск : Маст літ.,1988. – Т. 2. – 511 с.

15. Гудков, Д.Б. Прецедентное имя и проблемы прецедентности / Д.Б. Гудков // Действительность. Текст. Дискурс: учеб. пособ. / Ю.Е. Прохоров. – М. : Флинта: Наука, 2004. – С. 147–152.

16. Кузьмина, Н.А. Интертекст и его роль в процессах эволюции поэтического языка / Н.А. Кузьмина. – Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та. – Омск : Омск. гос. ун-т, 1999. – 268 с.

17. Караткевіч, У. Хрыстос прызямліўся ў Гародні / У. Караткевіч // Збор твораў: у 8 т. – Мінск : Маст літ., 1990. – Т. 6. – 494 с.

18. Караткевіч, У. Дзікае паляванне караля Стаха. Аповесць. Чорны замак Альшанскі. Раман / У. Караткевіч // Збор твораў: у 8 т. – Мінск : Маст літ., 1990. – Т. 7. – 494 с.

Мозырский государственный педагогический
университет им. И.П. Шамякина

Поступила в редакцию 11.01.2019

Известия Гомельского государственного университета
имени Ф. Скорины, № 1 (112), 2019

Философия

УДК [101.1+316.4+930.1](323.173)

«Фазовая» модель сепаративных процессов: от стабильности к распаду социально-политических общностей и систем

Е.С. Ермаков

Статья посвящена исследованию феномена сепаратизма. На основании универсальной модели исторической динамики Н.С. Розова и концепта социальной синергетики В.П. Бранского в контексте задачи построения единой теории сепаративных процессов предлагается их «фазовая» модель. Особое внимание уделяется методам выявления и интерпретации исторических явлений, которые определяют формирование и интенсивность протекания данных процессов, а также способам первоначальной концептуализации закономерностей фазовых переходов внутри модели.
Ключевые слова: сепаратизм, социально-политическая система, актор, вызов и ответ, социальная синергетика.

The article is devoted to the study of the phenomenon of separatism. In the context of the task of constructing a unified theory of separative processes, the «phase» model is proposed on the basis of Rozov's universal model of historical dynamics and the concept of social synergetics of V.P. Bransky. Special attention is paid to the methods of identification and interpretation of historical phenomena that determine the formation and intensity of these processes, as well as methods of initial conceptualization of the laws of phase transitions within the model.
Keywords: separatism, social-political system, actor, challenge and response, social synergetics.

Сепаративные процессы представляют собой сложный и противоречивый комплекс явлений, которые сопровождают историю развития и упадка цивилизаций. С нашей точки зрения, сепаратизм может быть рассмотрен в качестве «частного случая» исторических форм разрушения устоявшихся социально-политических общностей и систем[1], в котором в определённой и значимой форме эксплицируются закономерности возникновения противоречий и конфликтов, ведущих к распаду государственных образований в целом. Сепаративные процессы имеют свои специфические черты, выявление которых в дальнейшем позволит провести линию разграничения между ними и историческими формами распада государств вследствие военных поражений или иностранных интервенций. Исходя из этого, построение теоретической модели и выработка методологических оснований и приёмов исследования данных процессов представляется актуальной задачей.

В ходе исследования будет использован *холистический* подход, суть которого состоит в единстве применения различных методов, приёмов, концептуальных схем для охвата всего комплекса социально-гуманитарных дисциплин. Отсюда необходимо определиться с философскими и логико-методологическими основаниями, которые принимаются в настоящей работе *априорно*. Во-первых, мы исходим из принципиальной возможности выявления и изучения фундаментальных закономерностей человеческого бытия, связывающего воедино его прошлое, настоящее и будущее. Во-вторых, нами утверждается возможность построения теоретической *модели*, которая позволила бы выявить и обосновать закономерности зарождения и развития сепаратизма и обладала бы предсказательной силой.

1Под «социально-политическими системами» здесь и далее понимаются государства различного устройства и характера: США, СССР или современная Россия как федерации и Республика Беларусь или Украина как унитарные государства. Под «социально-политическими общностями» же понимаются надгосударственные образования, такие как ЕС.

В этом отношении весьма интересным в плане эвристики и перспективным в плане исторических исследований подходом можно назвать универсальную модель исторической динамики, предложенную Н.С. Розовым [1], которая в свою очередь опирается на идеи А. Тойнби о системе «Вызова-и-Ответа», обуславливающее становление, развитие, старение и гибель цивилизаций [2]. Основываясь на предложенной Н.С. Розовым синтетической методологии изучения социально-политических кризисов [3], мы остановимся на экспликации узловых компонентов вышеуказанной модели, проследим пути их интерпретации и проанализируем заложенный в ней методологический потенциал применительно к проекту создания «фазовой модели сепаративных процессов» – от зарождения до реализации форм, приводящих к распаду социально-политических общностей и систем. В предметное поле нашего исследования также были включены положения социальной синергетики В.П. Бранского [4].

Сформулируем принципы, на основании которых будут строиться дальнейшие рассуждения. Согласно первому принципу – *«плюралистическому»* – теоретические разработки требуют включения и ассимиляции различных методологических подходов и принципов. Указанный принцип даёт возможность корректно и комплексно определить сепаратизм в плане его эмпирического наполнения, что позволит в свою очередь сохранить источниковедческую базу теоретических исследований. В соответствии со вторым – *«эвристическим»* – принципом следует установить целостную связь между уже сформулированными концептами, системными составляющими модели и исторической фактологией. И, наконец, согласно *нормативному* принципу следует избегать крайностей как в стремлении на искусственное сохранение теоретических установок, концептов и методологических принципов, так и в стремлении к их негативным оценкам, которые зачастую опережают теоретическое осмысление и освоение эмпирического материала.

Определим ключевые понятия, которыми будем оперировать в дальнейшем. Под сепаратизмом мы будем понимать класс явлений, возникающих вследствие кризиса внутри определенного государства, но не вследствие внешней агрессии, и направленных на отделение от этого государства определённой его части с целью дальнейшей её *институционализации*. Данное определение, во-первых, отделяет сепаратизм от стремления одного государства аннексировать определенную часть другого государства; во-вторых, не сводит сепаратизм к конфликту этнического и/или конфессионального характера; в-третьих, включает в него сецессионизм и ирредентизм[2], но не автономизм[3] [5, с. 53] [6, p. 2].

Под «фазами» мы будем понимать особые состояния процесса с единой логикой его протекания, которые включают зарождение сепаративных процессов, их развитие и угасание. Вместе с тем, остаётся проблема определения и объяснения механизма переходов *между* фазами. Предполагается, что для всех фаз механизм является идентичен себе с присущим для него «скачкообразным» характером переходов, например, при смене количественных и качественных состояний системы. Исходя из этого, рассмотрим каждую фазу и внутреннюю логику их направленности и динамики.

Сепаративный процесс включает в себя три фундаментальных состояния, или динамических характеристик: *начало процесса, его поворотная точка и завершение процесса*. В данной работе мы сосредоточим своё внимание на первых двух состояниях.

Процесс сепаратизма как распад социально-политической общности и системы начинается с действия факторов, инициирующих его – т. е. с фазы *«Действия факторов сепаратизма»*[4], – которые оказывают деструктивное влияние на социальную систему. Влияние может иметь как долговременный, так и кратковременный характер, поэтому целесообразно не только выделять их действие в отдельную фазу, но и учитывать их в дальнейшем. Это связано с тем, что их действие не только запускает процесс сепаратизма, но и продолжает оказывать влияние на его ход и

[2]Под «сецессионизмом» понимается институционализация сепаратистских угроз, принимающая форму политического процесса выхода из состава государства. «Ирредентизм» же направлен на отделение определённой части государства и воссоединение этой части с другим государством.

[3]«Автономизм» направлен на завоевание определённых прав, например, самостоятельности в управлении. Он может перерасти в сепаратизм в случае радикализации заинтересованных в нём сил при невозможности достижения поставленной цели.

[4]«Факторы» здесь и далее понимаются как движущая сила социально-исторического процесса, обуславливающая социальное изменение.

внутреннюю динамику. Отрицая доминирующую роль какой-либо группы факторов в сепаративном процессе, выделим ряд факторов в соответствии с известными сферами человеческого бытия – *материальным миром, социумом, психикой и сознанием, культурой*:

а) материальные – связанные с ресурсами и материальными условиями жизни людей;

б) социальные – связанные с разнообразными социально-политическими, экономическими, религиозными, этническими, геополитическими, геоэкономическими и иными тенденциями, вызовами, конфликтами, кризисами;

в) психо-ментальные – связанные с массовой и индивидуальной психологией;

г) культурные – связанные с символическими системами и культурными традициями.

К проблеме зарождения сепаративных процессов мы ранее обращались при изучении сепаратизма южных штатов США 1860–1861 гг. На данном примере хотелось бы прояснить комплексный характер механизма действия вышеперечисленных факторов. Географические особенности североамериканского континента поспособствовали тому, что в северных и южных штатах установились разные уклады хозяйствования – плантаторский тип на Юге и фермерский на Севере, которые базировались на отличных социальных системах и смогли закрепиться благодаря наличию политического представительства. Кумулятивное действие данных факторов вызвало зарождение, установление и развитие различных социокультурных и ментальных установок, воплотившихся в идеологию американского рабовладения и аболиционизм соответственно. В таком случае развитие и функционирование рабства можно рассматривать как институционализацию представленных факторов [7, с. 70–72]. А. де Токвиль по данному поводу отмечал следующее: «...теснящееся в одной точке земного шара, несправедливое с точки зрения христианства, пагубное с точки зрения экономической политики, рабство, сохраняющееся в окружении демократической свободы и современного просвещения, не может существовать долго. Оно падет под ударами рабов или по воле хозяев. И в том и в другом случае следует ожидать глубоких потрясений» [8, с. 266].

До начала действия факторов социальная система находится в *стабильности*. В том случае, если воздействие факторов оказывается минимальным, сепаративный процесс не инициируется, а система возвращается к стабильному состоянию. Если же в результате кумулятивного действия этих факторов определённый порог оказывается пройденным, то социальный процесс переходит в следующую фазу – фазу *«Вызов»*. Данную фазу следует определять как дискомфорт некоторых акторов, который является проекцией определённого состояния социальной системы [1, с. 45]. Указанная фаза является для нашей модели универсальной, поэтому представляется целесообразным различать вызовы *первого* (например, изменение геополитического положения страны) и вызовы *второго порядка* (например, системные кризисы). Их различия обусловливаются характером и масштабами: первые являются практически однопорядковыми по своему масштабу и затрагивают относительно небольшую часть акторов, вторые же имеют более значительный масштаб и направлены на всех возможных акторов социального процесса. Таким образом, вызовы первого порядка адресованы минимальному количеству акторов, различные интересы и статусы которых затрагиваются этими вызовами. Основное предположение состоит в том, что в случае, если акторы процесса не смогли адекватно «ответить» на вызов, с каждым новым вызовом первого порядка система приближается к вызову второго порядка.

Особенность сепаративного процесса заключается в том, что вызов затрагивает интересы двух полярных категорий акторов: сторонников и противников отделения. Однако не обязательно, что до вызова сторонники сепаратизма уже были активны – вызов мог «возбудить» их состояние или «разбудить» и подтолкнуть их к действию. Самый первый вызов затрагивает интересы только части акторов – различных влиятельных групп, в том числе и политической элиты, которые в малой степени вероятности заинтересованы в разделении страны. Однако возможно, что вызов может спровоцировать раскол самих влиятельных групп (в т. ч. политической элиты) на сторонников и противников сепаратизма[5].

[5]Руководство страны, т. е. основная часть политической элиты, рассматривает вызов как дискомфорт, связанный с угрозой раскола государства, от целостности которого напрямую зависит их властное положение. Сторонники отделения, в свою очередь, рассматривают вызов как возможность частично или полностью достичь своих политических целей.

Проведём дифференциацию вызовов в соответствии с источниками их появления. В зависимости от того, какими факторами вызовы были обусловлены, они могут подразделяться на *внешние* и *внутренние*. Это идеально-типическое деление, так как вызов может иметь двойственный характер. К внешним отнесём геополитические (в широком смысле, т. е. включая геоэкономические и геокультурные) изменения положения страны, что обычно связано с напряжением и ухудшением общей международной конъюнктуры, вплоть до вооружённых конфликтов. Выделение данного вызова основывается на известной традиции в «исторической социологии», которая связана с развитием наследия М. Вебера. Представители данного направления усматривают в геополитике источник внутренних изменений и динамики историко-культурных образований и социально-политических систем. В первую очередь, это такие исследователи, как А. Стинчкомб [9], Р. Коллинз [10], Т. Скочпол [11] и др. Так, Р. Коллинз отмечает, что «геополитическая позиция государства оказывает решающее влияние на его внутреннюю политику» [10, с. 125]. К внутренним же вызовам следует отнести напряжения и конфликты[6] самого различного характера, в особенности, *религиозно-этнические* и *социально-политические.*

Деление на вызовы первого и второго порядка может быть соотнесено с идеей В.П. Бранского [4, с. 119] о локальных и глобальных «зонах бифуркаций» – областях *неустойчивого* состояния социальной системы, ведущих к наращиванию её общей нестабильности. Данное соотношение помогает глубже раскрыть сущность рассматриваемой фазы. Дело в том, что вызовы, которые понимаются в контексте синергетической парадигмы как *«зоны бифуркации»*, не только стимулируют возникновение в среде определённых акторов социального дискомфорта, но и, исходя из его интенсивности и качества, определяют возможные пути развития для социальной реальности в целом. Мы предлагаем называть совокупную возможность данных путей *тезаурусом* социального процесса, исходя из которого и осуществляется выбор всего дальнейшего социального развития. При этом, содержание каждого тезауруса определяется определённым вызовом. И поскольку в социальном процессе существует *n*-ое количество вызовов, постольку существует и *n*-ое количество тезаурусов, которые включают множество возможных вариантов путей процесса. Определённый тезаурус, таким образом, ограничивает выбор пути своим множеством возможных вариантов. В конечном же счёте, данное ограничение возникает как результат взаимодействия социальной среды и социальной системы, ведь определённое развитие процесса есть проекция определённого состояния системы. Как отмечает В.П. Бранский, «каждая из таких структур (пути развития процесса. – *Е.Е.*) соответствует возможным корреляциям между элементами системы. Эти корреляции способны возникать спонтанно в результате комбинирования внутренних взаимодействий в системе с внешними взаимодействиями системы со средой» [4, с. 116].

Следующая фаза – *«Ответ»* – является центральной в модели. В ней акторы анализируют вызовы, вырабатывают стратегии ответных действий с учётом сложившейся ситуации и «отвечают». Их ответные действия вступают во взаимодействие друг с другом, результатом чего является выбор того пути из тезауруса, по которому и пойдёт процесс. Поскольку акторы не имеют возможности предсказать характер этого взаимодействия, выбор пути в конечном счёте для них неизвестен и может идти вразрез с их ответными действиями. Возникает вопрос: существует ли нечто, способное определять ответные действия акторов процесса? В.П. Бранский утверждает, что ответ на данный вопрос следует искать в социальных идеалах акторов *(т. е. представлениях акторов о том, по какому пути должна пойти социальная система)*, ведь их действия в социальном процессе, по своей сути, есть реализация этих идеалов. В связи с этим, взаимодействие ответных действий акторов представляет собой форму взаимодействия их идеалов, которая включает в себя их конфликт, корректировку, разрешение конфликта и установление новой шкалы идеалов. В социальной синергетике взаимодействие идеалов играет роль социального детектора, в нашем же случае – *детектора* социального процесса, который и осуществляет отбор пути его развития. В то же время, социальная синергетика показывает, что процессы взаимодействия идеалов всегда обусловле-

[6]Социальный конфликт представляет собой вызов, затрагивающий интересы не столько влиятельных групп, сколько интересы множества акторов социальной системы.

ны со стороны принципов, которыми акторы руководствуются при выборе идеалов поведения априорно. И поскольку число акторов любого социального процесса весьма значительно, следует предположить, что в основе взаимодействия идеалов лежит противостояние фундаментальных принципов. Тот принцип, который «одерживает верх», подчиняет себе взаимодействие (борьбу, эволюцию, кооперацию) идеалов и становится таким образом *селектором* социального процесса – фундаментальным принципом, которым руководствуется детектор при выборе пути прохождения социального процесса.

В.П. Бранский выделяет следующие фундаментальные принципы:

а) принцип непримиримости предполагает отрицание уступок со стороны носителей идеалов и, таким образом, борьбу до полной победы;

б) принцип компромисса означает поиск взаимных уступок для того, чтобы акторы смогли прийти к взаимному компромиссу;

в) принцип нейтрализации требует взаимной нейтрализации альтернативных идеалов и передачу выбора «третьей силе» – отличному от остальных идеалу;

г) принцип синтеза предполагает создание нового идеала для выхода из критической ситуации [4, с. 119–120].

От чего зависит выбор того или иного принципа и чем обусловлен его успех в борьбе против остальных? Ответ на первый вопрос кроется в субъективном видении акторами своих и чужих сил. Так, если противники сепаратизма считают, что они имеют больше сил, чем их оппоненты, то они могут выбрать принцип непримиримости. Однако это может не принести им положительного результата ввиду наличия равенства сил, а не превосходства. Ответом же на второй вопрос является объективное соотношение сил акторов. Так, если сторонники сепаратизма объективно имеют больше сил, чем противники, то принцип непримиримости с большей вероятностью принесёт им успех, а принцип нейтрализации — неудачу. Если же большинство акторов выберет принцип непримиримости, при относительно равном соотношении сил это приведёт к истощению ресурсов и усугубит сложившуюся ситуацию.

Таким образом, взаимодействие детектора и селектора является внутренним механизмом данной фазы. Сам же процесс отбора пути детектором с помощью селектора из тезауруса определённой буфиркационной зоны следует назвать *процессуальным отбором*.

Перейдём к типологии «ответа» как итога борьбы и кооперации ответных стратегий акторов. Воспользуемся предложенной Н.С. Розовым типологией, которая включает следующие структурные компоненты:

а) перспективный адекватный ответ преодолевает вызов, приводит к выходу из процесса и в дальнейшем – к реформированию социальной системы;

б) адекватный нейтрализующий ответ прекращает, существенно снижает действие самих факторов, ведущих к вызову, ведёт к закреплению новых социальных практик, соответствующей постепенной модификации социальных структур и режимов; такого рода ответы возвращают стабильность и продлевают её;

в) компенсаторный адекватный ответ временно уменьшает и сглаживает дискомфорт вызова, возвращает к фазе действия факторов сепаратизма, что подразумевает в итоге новый вызов. Со временем нерешённые такими ответами проблемы накапливаются и, как отмечает Н.С. Розов, подобные ответы становятся невозможны;

г) неадекватный ответ является главным рупором, который движет сепаративный процесс к своему логическому заверешению. Он не преодолевает вызов, а усугубляет его воздействие на социальную систему [1, с. 46–47, 51].

Ввиду специфики исследуемого процесса сосредоточим внимание на неадекватных ответах и их последствиях. Неадекватный ответ на вызов первого порядка, идущего за действиями факторов сепаратизма, пробуждает старые и приводит к появлению новых конфликтов, что составляет следующую фазу сепаративных процессов – фазу *«Конфликты»*. В отличие от предыдущего вызова, конфликт является усиленным вызовом, который втягивает в процесс ещё больше акторов. Данная фаза может принять форму как внешнего/внутреннего конфликта, так и их сочетания. В конечном итоге акторы предпринимают ответные действия

на вызов, чтобы преодолеть его. Неадекватный ответ на конфликты приводит процесс к новой фазе – фазе *«Кризис»,* которую следует воспринимать как вызов второго порядка, чьё деструктивное воздействие на систему требует от акторов ответа, который в силах сохранить её целостность и стабилизировать процесс. Как указывает Н.С. Розов, в данной фазе «...разрушению подвергаются основные институты... и сообщества, практики, поддерживающие социальную и технологическую инфраструктуру» [1, с. 48].

Неадекватный ответ на кризис ведёт к его усилению, что означает, что процесс перешёл в новую фазу – фазу *«Распада социальной системы и территориальной дезинтеграции»*, что соответствует поворотной точке процесса. Данную фазу мы в полной мере раскрывать не будем, отметим только, что её внутренним механизмом является *мегатенденция «колодец»* – особая тренд-структура, включающая несколько контуров положительной обратной связи между тенденциями упадка и разрушения. «Включение» данной тенденции, как отмечает Н.С. Розов, «...соответствует «точке невозврата», когда никакими действиями уже нельзя остановить ускоряющийся и углубляющийся распад системы» [1, с. 49].

Данная модель предоставляет возможность выявления взаимосвязей между начальными условиями сепаративного процесса и его последствиями. Через систему «Вызова-и-Ответа» модель оказывается принципиально совместима с универсальной моделью исторической динамики Н.С. Розова. В то же время, сопряжение положений социальной синергетики В.П. Бранского с положениями вышеуказанных концептов раскрывает смысл механизма формирования определённых фаз сепаратизма и даёт представление о порядке протекания и телеологии процесса в целом. Представленная модель носит концептуальный и эвристический характер: выявляя и описывая последовательность фаз, она тем самым создаёт потенциал конструирования методологического и онтологического «контуров» полноценной теории сепаратизма в будущем.

Относительно границ применимости данной модели хотелось бы заметить следующее. Модель может быть с успехом применима к исследованию тех процессов сепаратизма и деструктивных для социально-политических общностей тенденций и явлений, которые находятся в *активной стадии* своего протекания. Однако, те процессы и явления, которые находятся в *пассивной стадии*, также могут быть подвергнуты исследованию с той лишь оговоркой, что состояние пассивности будет пониматься как *состояние* процесса, который находится в начальной фазе воздействия со стороны определённой системы факторов.

В заключение отметим порядок реализации принципов «плюрализма» и «эвристичности», указанных в начале работы.

1) Поскольку предложенная модель не является завершённой (её объектная сфера находится в процессе формирования), следует оговорить её направленность на максимальный *«охват»* эмпирического материала сепаративных процессов. В данном случае речь идёт о формировании предсказательных свойств модели, которые позволили бы заблаговременно обнаруживать и выявлять скрытые факторы инициации сепаратизма, а также объяснять их «исторические» составляющие.

2) При анализе как прошлых, так современных сепаративных процессов представляется актуальным выявление «порогов» тех качественных изменений в социально-политических общностях и системах, после которых образовавшиеся «зоны бифуркации» неизбежно ведут к распаду их целостности. Как следует из принципов построения «фазовой» модели, для этого потребуется полномасштабный сравнительный анализ локальных в пространстве и времени феноменов сепаратизма с целью определения общего порогового значения в отношении каждой конструируемой «фазы».

3) Первостепенное значение имеет выявление и классификация причин и закономерностей возникновения инициирующих факторов. Иными словами, необходимо найти те *историко-культурные, ценностно-правовые, религиозно-этнические* и *морально-этические основания*, исходя из которых осуществляется *распад* социально-политических общностей и систем и происходит *формирование* новых целостностей.

4) Наконец, хотелось бы подчеркнуть, что «фазовая» модель предполагает последовательное разделение сущностных и привходящих, необходимых и случайных, генетически

обусловленных и произвольно сконструированных *качеств* бытия (или, иными словами, факторов сепаратизма) культуры, социума и личности. Подобный анализ позволяет выявить не только факторы, которые влияют на возникновение и развитие сепаративных процессов, но и те факторы, которые будут способствовать их предупреждению, стабилизации социально-политических общностей и систем и купированию остроты различных социальных, религиозных, этнических и ценностных противоречий и конфликтов.

Литература

1. Розов, Н.С. Универсальная модель исторической динамики / Н.С. Розов // История и современность. – 2011. – № 1. – С. 41–63.

2. Toynbee, A. A study of history: in 12 vol. / A. Toynbee. – London : Oxford University Press, 1934. – Vol. 1. Introduction; The geneses of civilizations. – 484 p.

3. Розов, Н.С. Синтетическая методология и эскизная программа изучения социально-политических кризисов / Н.С. Розов // Вестник НГУ. Серия. Философия. – 2012. – Т. 10, Вып. 3. – С. 22–36.

4. Бранский, В.П. Теоретические основания социальной синергетики / В.П. Бранский // Вопросы философии. – 2000. – № 4. – С. 112–129.

5. Маркелова, А.А. Сецессия как политический феномен / А.А. Маркелова // Социум и власть. – 2017. – № 3. – С. 52–56.

6. Falode, A.J. Irredentism and inter-state Conflicts in Africa in the 20th century / A.J. Falode // Nigerian Forum. – 2005. – Vol. 26, № 5–6. – P. 186–194.

7. Ермакоў, Я.С. Перадумовы ўтварэння Канфедэратыўных штатаў Амерыкі / Я.С. Ермакоў // Творчество молодых 2016 : сб. научных работ студентов, магистрантов и аспирантов : в 4-х ч. / Министерство образования Республики Беларусь, ГГУ им. Ф. Скорины ; ред.коллегия : О.М. Демиденко [и др.]. – Гомель : ГГУ им. Ф. Скорины, 2016. – Ч. 3. – С. 70–73.

8. Токвиль, А.де. Демократия в Америке / А. де Токвиль ; пер. с франц. В.П. Олейника [и др.] ; предисл. Г.Дж. Ласки ; комм. В.Т. Олейника. – М. : Прогресс, 1992. – 554 с.

9. Стинчкомб, А. Геополитические понятия и военная уязвимость / А. Стинчкомб // Время мира. Альманах / под ред. Н.С. Розова. – Новосибирск, 2003. – Вып. 3. Война и геополитика. – С. 288–300.

10. Коллинз, Р. Четыре социологических традиции / Р. Коллинз ; пер. В. Россмана. – М. : Территория будущего, 2009. – 320 с.

11. Скочпол, Т. Государства и социальные революции: сравнительный анализ Франции, России и Китая / Т. Скочпол ; пер. с англ. С. Моисеев ; науч. ред. пер. Д. Карасев. – М. : Изд-во Института Гайдара, 2017. – 552 с.

Гомельский государственный
университет им. Ф. Скорины

Поступила в редакцию 10.10.2018

Известия Гомельского государственного университета
имени Ф. Скорины, № 1 (112), 2019

УДК 304:33:364.614.8

Соотношение экономической эффективности и социальной справедливости

В.Н. Калмыков

Сформулированы представления об экономической эффективности и социальной справедливости, прослежены позиции ряда мыслителей о их соотношении. Проанализированы концепции к решению проблемы эффективности и справедливости: либерализм, монетаризм, утилитаризм и эгалитаризм. Рассмотрены противоречия: между производством и потреблением, производством и инвестициями, рабочим и свободным временем.
Ключевые слова: труд, экономическая эффективность, социальная справедливость, инвестиции, либерализм, монетаризм, утилитаризм, эгалитаризм, время.

The article deals with the conception of economic efficiency and social justice. The author traces the attitudes to their correlation of some thinkers. Such concepts as liberalism, monetarism, utilitarianism and egalitarianism for solving the problem of efficiency and justice are analyzed. The following contradictions are considered: production and consumption, production and investment, working and free time.
Keywords: labor, economic efficiency, social justice, investment, liberalism, monetarism, utilitarianism, egalitarianism, time.

Экономика – необходимое условие существования общества и человека. Предчеловек оказался подготовленным к тому, чтобы взять в руки палку или камень, перейти таким образом к усилению своих естественных возможностей искусственными средствами. От приспособления к природе он перешел к ее преобразованию, труду. Труд, как писал Ф. Энгельс – «первое основное условие всей человеческой жизни, и притом в такой степени, что мы в известном смысле должны сказать: труд создал самого человека» [1, с. 144]. Необходимость труда – специфически человеческое средство выживания и дальнейшего прогресса общества. Тип «экономического человека» присущ каждому обществу.

В настоящее время экономика, как подметил Ж. Бодрийяр, все больше приобретает внешние черты виртуального феномена, а многие ее параметры зависят от биржевых спекуляций на финансовых площадках. Знак (брэнд) подменяет субстанцию товара, его действительную полезность. Удовольствие доставляет не столько предмет, сколько обладание престижностью марки товара. Эти явления виртуализации экономики отражаются в сознании в виде идеи о «смерти экономики». Здесь кажимость создает иллюзию, что экономика исчезает, что она всего лишь игра на бирже, а не реальный труд миллионов людей. Однако «экономический человек не уходит в прошлое» [2, с. 151], он остается и является непременным субъектом по производству разнообразных благ, удовлетворению услуг. Труд – источник общественного богатства.

Экономическая эффективность, в нашем представлении, это стремление к получению максимальных, качественно лучших экономических результатов на основе применения прорывных достижений науки, передовых технологий, при минимизации (экономии) затрат источников энергии, человеческих усилий и т. п. Впрочем, экономия затрат отнюдь не отвергает необходимые, рационально просчитанные вложения в производство и человека-труженика, применение маркетинга, логистики, бизнес-аналитики и т. п.

Справедливость – один из основных общечеловеческих идеалов. *Социальная справедливость* – совокупность исторически сложившихся представлений о личном достоинстве и неотъемлемых правах человека, требование соответствия между реальной значимостью личности, той или иной общности и их социальным положением, равенство всех граждан перед законом, обеспечение гарантий социальной защищенности каждого. Справедливость характеризует разумное соотношение между размером, качеством труда и его вознаграждением.

Идею соотношения экономики и справедливости (благосостояния) в разных аспектах обсуждали многие мыслители. Некоторые древнеиндийские философы утверждали, что основными принципами бытия человека выступают аскетизм, недеяние. Критерием добродетели для древнекитайского философа Конфуция была справедливость, противоположностью которой выступала выгода. В теории и практике современного Китая это не означает отказ от экономической эффективности, а подчеркивание важности опоры на собственные культурные традиции не есть игнорирование иностранного опыта в области экономики. Для древнегреческого философа Сократа в субординации идей самая главная – идея блага. В этике Демокрит ограничивал принцип наслаждения и отстаивал идеал умеренного расположения духа. У Платона идея справедливости, наряду с идеями красоты и истины, выступает высшим понятием бытия. Каждому сословию (философы-правители, воины-стражники, земледельцы и ремесленники) присущи определенные добродетели, в сочетании образующие высшую добродетель – справедливость. В отличие от Платона, который в основу социума положил равенство, коллективную собственность и единство, Аристотель считал, что общество состоит из разнородных элементов. По натуре своей, рассуждал философ, человек меньше заботится об общем достоянии, чем о своем, а рассчитывая, что другой займется общим делом, каждый прикладывает к нему меньше усилий. Экономику, ведение домашнего хозяйства Аристотель противопоставил накоплению денег ради денег. Итак, Платон и Аристотель стали основоположниками концепции общего и индивидуального.

В эпоху Возрождения аскетическому монашеству Средневековья противопоставляется труд – тот, кто трудится, способен достичь благополучия. Защищается частный интерес. Обет бедности отвергается, но и не прославляется роскошь, часто отстаивается идеал умеренного утилитаризма. Движущей силой истории, считал Н. Макиавелли, выступает материальный интерес, а самым могущественным интересом является частная собственность. Т. Мор в «Утопии», напротив, корень зла видел в частной собственности. Он предложил устройство государства, которое на основе уравнительности и аскетизма избавило бы человека от его главного порока – эгоизма. Основой идеального общества (в работе «Город Солнца») Т. Кампанеллы является всеобщий труд и отсутствие частной собственности. Большое значение мыслитель придавал научным техническим изобретениям как базе изменения общественных отношений.

В аспекте согласования ориентаций на общество и на самого себя получает развитие идея, что если каждый будет стремиться к пользе только для себя, то общество распадется. Поэтому эгоизм должен быть разумным, для собственной выгоды нерасчетливо забывать о пользе для других. Уже названный Н. Макиавелли в трактате «Государь» выводит успех за рамки личного обогащения и эффективным считает управление, когда оно совершается во имя общего блага. В Новое время Т. Гоббс сформулировал «золотое правило» морали, сочетающее в себе эгоистический принцип, присущий каждому человеку от природы, с ограничением эгоистических притязаний людей в их же собственных интересах. П. Гольбах указывал, что для обеспечения общественного благополучия каждый гражданин обязан ограничивать свои порывы и считаться с желаниями окружающих. А. Смит понимал, что собственник должен учитывать не только свои интересы, но и интересы наемных работников, и считал, что заработная плата человека должна превышать уровень, достаточный для существования работника и его семьи. Другой английский экономист А. Маршалл, автор книги «Принципы экономической науки», сформулировал закон, согласно которому потребление ниже необходимого уровня приносит обществу не экономию, а потери. В целом, утверждается идея о синтезированном балансе будущего мирового сообщества, где должны сочетаться линии индивидуализма на основе свободы и коммунитаризма на базе общего интереса.

В ходе хозяйствования взаимодействуют человек как объект среды и субъект деятельности, физические вещи, орудия, с помощью которых люди оказывают воздействие на окружающий их мир, и знаки, символы. Имеются следующие варианты адаптации человека к искусственным орудиям труда, машинам, автоматическим устройствам: 1) неолуддизм – отказ от использования умных машин; 2) трансгуманизм – слияние человека и машины, утрата родовой сущности и идентичности человека; 3) «мирное сосуществование» людей и машин, их

соразмерность как приемлемый путь [3, с. 156]. Знак несет информацию о другом объекте, событии, действии и выполняет роль посредника в культуре. В современном обществе потребителю нужны не только сами по себе автомобиль, дом, мобильный телефон и т. п., но и названные вещи в функции символов как способ дифференцироваться на фоне других.

М. Хайдеггер выделил стадии деятельности: осознание (отражение) индивидом в данный момент конкретных условий существования; социокультурная оценка условий и проектирование возможностей деятельности; желание как стремление к преодолению нехватки; движение в форме деятельности [4]. Названные этапы деятельности можно интерпретировать как единство осуществления эффективной экономической деятельности в связке с справедливостью (стремлением к преодолению нехватки). Для реализации соразмерности людей и машин, инструментов, по мнению ряда современных философов, важно, чтобы с помощью физиологии, медицины и психотехники сделать труд более здоровым, адаптировать машину к человеку.

Переплетение тесно взаимосвязанных производственной (экономической), социально-политической и социально-духовной практик может быть обозначено понятием «социальная технология». Это процесс, расчлененный на операции, опирающийся на природные, транспортные, человеческие, коммуникационные и финансовые ресурсы, где человек целенаправленно изменяет естественную и социальную среду, себя, согласуя свои действия с объективной логикой развития мира. Через социальную технологию раскрывается механизм осуществления связей и развития социума, выявляется совокупность методов воздействий, направленных на преобразование объектов и решение различных социальных проблем.

Благосостояние, выраженное в экономической и социальной практиках, представлялось как поддающиеся измерению полезности (ценности) или блага для всех членов социума. Имеются следующие подходы к решению проблемы эффективности и справедливости, во многом опирающиеся и вытекающие из ранее рассмотренных концепций общего и индивидуального: либерализм, монетаризм, утилитаризм и эгалитаризм.

Либерализм отталкивается от интересов личности: каждый человек способен сам успешно реализовать свои способности и таланты. Государство не должно препятствовать индивидам свободно осуществлять свои частные интересы. Рынок – координатор потоков информации и тем самым эффективный инструмент распределения. Конкуренция активизирует возможности выбора и минимизирует издержки производства. Свобода как отсутствие принуждения и ограничений со стороны общества для индивидов выходит на передний план. Равенство трактуется не как равенство результатов деятельности, а как равенство возможностей, шансов. В ряде стран просматривается поворот от политики «социальных расходов» к финансированию и поощрению людей приобретать нужные квалификации с тем, чтобы повысить дееспособность граждан, предоставить им равные исходные шансы. Обозначенная тенденция «работает» не только в рамках либерализма, но и в культурно-деятельностных концепциях общества, в неомарксистской идеологии. Согласно либерализму, справедливость устанавливается рынком, а ресурсы достаются тем людям, которые могут дать за них необходимую цену и более рационально их использовать.

Рынок выполняет ряд функций: дает сигналы производству на выработку определенных товаров и услуг, их увеличению или сокращению, то есть уравновешивает спрос и предложение. Вместе с тем, рынок порождает чрезмерную дифференциацию доходов, уровней жизни населения, не гарантирует полную занятость, мотивирует лишь прикладные, но не фундаментальные научные исследования.

По мнению М. Вебера, протестантизм, нацеленный на расчетливость и умножение богатств мирской деятельности человека, заложил основы трудовой этики и рационализма, составивших ядро новоевропейского предпринимательского типа личности. Э. Фромм выделял в качестве особого типа личность с рыночной ориентацией. Такая личность в современном понимании – продукт индустриального общества, порождение культа массового потребления. Вероятно, имеется и противоположный тип личности, не принимающий рассудком и чувствами рынок.

Оба названных типа личности имеют как достоинства, так и недостатки. Личность рыночного типа – инициативная, нацеленная на нововведения, на частнопредпринимательский успех. Однако чрезмерный прагматизм обедняет душевный мир человека. Личность неры-

ночного типа ориентирована на общегуманистические, экологические, духовные ценности и, вместе с тем, порой оторвана от реальных проблем жизни, иногда предпочитает вместо напряженного труда праздность, некоторую лень, надеется на государственное покровительство. Неприемлемы обе абсолютизированные крайности – на «рыночный романизм», психологию вещизма, денег и на психологию бездействия и аскетизма, пренебрежительное отношение к экономическим механизмам, отсекающим бесполезный и малоэффективный труд [5, с. 49].

Конечно, имеются оппоненты абсолютизации рынка. Дж. Гэлбрейт в 1970-е гг., наряду с рыночными структурами, предлагал выделять плановый сектор экономики. Лауреаты Нобелевской премии за 2001 г. в области экономических наук американские ученые Д. Стиглац, Д. Акерлоф и М. Спенс в своих публикациях доказывают наибольшую эффективность не чисто либеральной модели развития, а активного регулирования государством рыночных процессов. Впрочем, это было апробировано еще в начале 20-х гг. XX в. СССР при создании плана ГОЭЛРО и внедрении нэпа. Тогда впервые в мировой практике была продемонстрирована возможность управления социально-экономическими процессами с помощью планов во взаимодействии с рыночными механизмами, было положено начало применению программно-целевого метода управления.

Помимо рыночных стимулов к труду выдвигаются мотивы, связанные с возрастающими требованиями к содержанию труда, к превращению труда не только в средство материального благополучия, но и в удовольствие. Рынок бессилен перед природными катаклизмами, преодоление последствий которых требует коллективных действий и прямого государственного управления. Государственное регулирование экономики, помимо достоинств, имеет недостатки: часто ставит людей в большую зависимость от бюрократических, порой коррумпированных структур. Поэтому регуляция экономики должна осуществляться в пределах меры. Как единство противоположностей в идеале выступает способность самоорганизации, саморазвертывания экономических процессов и их рациональное стратегическое регулирование, в том числе и по отношению к размерам вознаграждения за качество и размер труда.

Со времен Аристотеля сложились две основные трактовки справедливости: а) уравнительная: равенство всех членов общества перед предустановленными условиями, прежде всего перед законом; б) распределительная: распределение различных благ в соответствии с ролью, вкладом членов социума в его динамику. Встает задача рассмотрения этих подходов как дополняющих и предполагающих друг друга в системном единстве [6, с. 20].

Одним из проявлений справедливости выступает *социальная солидарность*. Для ее утверждения важно учитывать представления о достоинстве людей – заслуг, уважения, признания, авторитетности. Образ солидарного человека противоположен образу самодостаточного индивида, принявшего предложенную Просвещением этику разумного эгоизма. Солидарность перекликается с альтруизмом. Последний предусматривает бескорыстные действия, направленные на удовлетворение интересов и благ других людей. И. Кант считал альтруизм противоположным понятию эгоизма. В настоящее время близким по смыслу понятию альтруизма являются понятия благотворительности, меценатства, волонтерства.

Мотивации солидарности, воплощаясь в поведенческие программы, обеспечивают выживание человеческого вида через выживание сообщества и его индивидов [7, с. 64, 77]. В современном мире, когда существует угроза гибели всего человечества, центральной как раз и является проблема обеспечения выживаемости человечества и достойного существования отдельных людей [8, с. 94]. Конечно, солидарность, воплощаясь в коллективизм, не исключает индивидуальные инициативы.

Основы социальной справедливости в их современном понимании отражены во Всеобщей декларации прав человека, в законах большинства стран. Важной составной частью социальной политики является нахождение разумного компромисса, баланса интересов различных слоев населения – производителей и потребителей, общенародных, коллективно-групповых и индивидуальных, общегосударственных и региональных, работающих и безработных, пенсионеров и т. д. В целом, государственная социальная политика ориентирована на создание и поддержание нормальных условий жизнедеятельности и существования людей, социальную защиту граждан.

В середине XX столетия В. Лебов (США) писал, что для ускоренного экономического роста потребление должно стать образом жизни, обеспечивающим престиж личности. Значит, нужно настраивать людей быстро менять прежние вещи на более модные. Э. Ласло, специалист в области теории систем и общей эволюции, резонно возразил, что это – путь к ускоряющемуся загрязнению среды и к экологической катастрофе. Добавим: планируемое устаревание произведенных вещей в течение ограниченного срока ведет также к истощению ресурсов планеты, к излишней затрате человеческой энергии.

Современный российский писатель и публицист А.А. Проханов утверждает: «Человек должен творить, а не потреблять. Творящий человек спасает мир, а потребляющий – его губит» [9, с. 26]. С данным категорическим суждением нельзя согласиться. Сверхпотребление, ставшее культом, действительно пагубно. Подсчитано, что объем ресурсов, воспроизводимых нашей планетой за год, человечество потребляет за 7 месяцев [10, с. 5]. Однако, разумное, в меру потребление благ и источников энергии необходимо. Оправданным является и определенное неравенство в доходах, так как разные люди вносят неодинаковый вклад в создание общественного богатства. Одностороннее осуждение потребительства ведет к аскетизму и психологии бездействия. Расширение масштабов потребления, связанное с функционированием мотиваций общественно и лично полезного и эффективного труда, – явление прогрессивное. Встает задача преодоления экономического нигилизма и одновременно культа наживы.

Теоретики *монетаризма* (Т. Шульц, Г. Беккер и др.) определяют человека и его способности понятием «человеческий капитал», то есть узко сводят человека лишь к товарной единице, тем самым игнорируют самодостаточность личности. Последняя выражена в индексе человеческого развития, который включает в себя, прежде всего, данные о средней продолжительности жизни, образовании и материальном достатке человека (этот достаток, в известном смысле, характеризует социальную справедливость), дополняется иными показателями: преодоления социальных бед, повышения социального комфорта и качества населения через развитие здорового образа жизни, позитивных устремлений, способности индивида к саморазвитию и т. д.

Теория отвергает «уравниловку» в статусе индивидов и одновременно чрезмерную разницу между сверхбогатыми и бедными слоями населения. Накануне Всемирного экономического форума в Давосе 2016 г. специалисты подсчитали: благосостояние 1 % самых богатых людей на Земле сравнялось с благосостоянием всего остального человечества. Другой пример: в России, по приведенным цифрам в программе «Сегодня» НТВ-Беларусь (июль 2018 г.), разрыв между 10 % наиболее зажиточных людей и 10 % самых бедных составил более 15 раз. Обозначенная диспропорция внутри государств угрожает ростом социального недовольства. Важнейшими путями преодоления этого дисбаланса являются, по мнению ряда ученых, введение прогрессивной шкалы налогообложения, создание барьеров для «теневой экономики», для коррупции.

Сторонники *утилитаризма* полагают, что целью человеческих поступков, действий должно быть стремление к извлечению материальной выгоды. Утилитаризм опирается на идею о возможности сложения индивидуальных полезностей, а государственные чиновники должны заботиться о благосостоянии общества и призваны осуществить перераспределение доходов с целью максимизации полезности, при этом снижение экономической дифференциации населения ведет к росту общественного благосостояния. В обозначенном подходе, а также в либерализме «уживаются» элементы марксистской и либеральной идеологии. Действительно, труд осуществляется не только ради личной наживы, но и для блага общества и создания условий для всестороннего развития личности, коллективистская ориентация и социальная опека дополняются развитием личной инициативы и ориентацией на собственные силы и способности, в итоге экономическая ориентация и социальная защищенность представляют единство противоположностей.

Согласно *эгалитаризму*, равенство достигается тогда, когда все члены общества имеют равные возможности и равные результаты, что ведет к единству и сплоченности в рамках идеалов коллективизма. Утопичность эгалитаризма, его невозможность в предельном виде проявилась в экспериментах Р. Оуэна: основанная им коммуна «Новая гармония» в США, а затем в Англии потерпела крах.

Начиная с середины прошлого столетия на Западе получила распространение концепция «государства всеобщего благоденствия» («народного капитализма»), призванная обеспечить благосостояние всех трудящихся. Научно-технический прогресс, забастовки, социальное законодательство, акционирование капитала действительно преодолели наиболее тяжелые для трудящихся последствия капиталистического накопления в наиболее развитых странах. Вместе с тем, разрыв между сверхбогатыми людьми и бедными слоями населения возрастает, социальные беды – криминогенность, безработица, кризисы, наркомания и т. п. сохраняются. В связи с переходом от государства всеобщего благоденствия к постиндустриальному государству «для реализации успешной социальной политики… необходимо обновление социального контракта государства, бизнеса и граждан общества, распределение между ними социальной ответственности» [11, с. 61]. Это важно также в связи с тем, что роботизация в перспективе приведет к колоссальной безработице, изменению жизненного уклада людей. Поэтому «общественное объединение (коллективный интеллект), обсуждение и предотвращение негативных сценариев, социальный контроль над внедрением инноваций и технологий представляется своевременным вариантом решения сверхсложных проблем» [12, с. 42].

В широком социальном аспекте можно утверждать, что идеал, способный осуществить гражданский мир и согласие между людьми, между обществом и государством, – сильная социальная демократия, обеспечивающая динамический баланс организации и самоорганизации социума, социального контроля и частных интересов, сотрудничества и конкуренции, наконец, экономической эффективности и социальной защищенности. Тогда элементы неомарксистской и неолиберальной идеологий оказываются сближающимися.

Эффективность экономики в настоящее время достигается благодаря использованию IT-технологий, робототехники, искусственного интеллекта, цифровизации и т. п., в итоге принципиальным вектором развития становится «умное производство».

Интернет-экономика пока функционирует в наиболее развитых странах. Удельный вес оцифрованного мира возрастает. В Таллинне в 2017 г. прошел первый в истории саммит Европейского союза, посвященный вопросам развития цифровой экономики. В стратегии «Наука и технологии», принятой на II съезде ученых Беларуси (декабрь 2017 г.), намечены ключевые направления: сквозная цифровизация экономики и создание IT-страны; развитие неоиндустриального комплекса; формирование высокоинтеллектуального общества. В аспекте социальной защищенности важнейшей чертой белорусской модели является ее социальная направленность, сдерживание чрезмерного расслоения на богатых и бедных.

Соотношение экономической эффективности и социальной справедливости можно рассматривать как противоречия между производством и потреблением, производством и инвестициями, рабочим и свободным временем.

Без производства нет потребления. Но и потребление (в форме потребностей) выступает «пусковым» механизмом, который активизирует дальнейший рост и усложнение производства, либо предупреждает о необходимости уменьшения (прекращения) производства недостаточно науко- и энергоемких, устаревших, невостребованных населением товаров. Закон возрастания и усложнения потребностей, один из общесоциологических законов, существенно влияет на трансформацию и модернизацию производства.

Инвестирование – затраты на производство, его расширение и обновление. Вложения в производство окупаются ростом и экономического, и социального результата. Вложения же в потребительскую сферу (образование, медицину, физическую культуру и спорт, искусство, сферу досуга и т. д.) есть вложения в человека как главной производительной силы общества. К личностному фактору производства относятся не только производители вещественного продукта – рабочие, конструкторы, управляющие и т. п., но и производители невещественного продукта, обеспечивающие функционирование производственных систем и социальной инфраструктуры. Работа педагога, врача, журналиста, актера, всякая деятельность, формирующая личность, должна рассматриваться как опосредованная производительная сила.

Когда содержание труда соответствует наклонностям, способностям, талантам человека, труд как источник материального благополучия превращается в удовольствие и рабочее

время может становиться свободным временем. В состав общественного богатства входят не только материально-вещественные воплощения, но и духовные компоненты, в том числе и свободное время, необходимое индивиду для его всестороннего развития. Гармоничный, всесторонне развитый человек-труженик – главный источник экономической динамики.

В документах ООН акцентируется принцип всеобщности, что означает всеобщее предоставление социальных услуг, укрепление социальной защиты и обеспечение полной занятости как долгосрочной стратегии жизнестойкости для стран и их граждан [11, с. 64].

Экономическая эффективность есть мера приближения экономики к задаче универсального свободного развития человека, а социальная справедливость, благоприятствующая утверждению социального комфорта и здорового образа жизни, выступает как система отношений распределения, которая обеспечивает возможность реализации инновационного и трудового потенциала человека.

Литература

1. Энгельс, Ф. Диалектика природы / Ф. Энгельс. – М. : Политиздат, 1987. – 272 с.

2. Ефремов, О.А. Человек экономический. Антропологические определения постэкономического общества / О.А. Ефремов // Философские науки. – 2015. – № 2. – С. 151–154.

3. Емелин, В.А. Человек технологический. Трансформация идентичности в условиях развития информационного общества / В.А. Емелин // Философские науки. – 2015. – № 2. – С. 154–157.

4. Хайдеггер, М. Истоки художественного творения / М. Хайдеггер. – М. : Академический проект, 2008. – 527 с.

5. Калмыков, В.Н. Рыночный и нерыночный типы личности в условиях переходного состояния общества / В.Н. Калмыков // Особенности рыночного механизма управления субъектами в эколого-дестабилизированном регионе : материалы Международной научной конференции ; под общ. ред. А.С. Шагиняна. – Гомель : ГГТУ, 1999. – С. 48–49.

6. Шевченко, В.Н. К дискуссиям вокруг темы «Распад России»: в поисках оптимальной формы российского государства / В.Н. Шевченко // Философские науки. – 2015. – № 2. – С. 7–23.

7. Чешев, В.В. Технический прогресс в культурно-историческом контексте / В.В. Чешев // Вопросы философии. – 2017. – № 12. – С. 64–78.

8. Калмыков, В. Закон сохранения человечества / В. Калмыков // Беларуская думка. – 2010. – № 10. – С. 94–99.

9. Проханов, А. Человек должен творить, а не потреблять / А. Проханов // Беларуская думка. – 2013. – № 3. – С. 24–26.

10. Зданович, О. Когда планета выставит нам счет / О. Зданович // Беларусь сегодня. – 2018. – 10 авг.– С. 5.

11. Верескина, В.И. Социальное государство в поисках оптимальной модели развития человека / В.И. Верескина // Философские науки. – 2018. – № 2. – С. 61–65.

12. Фомин, М.В. Трансиндустриализм – предстоящая социальная реальность / М.В. Фомин // Вопросы философии. – 2018. – № 1. – С. 42–54.

Гомельский государственный
университет им. Ф. Скорины

Поступила в редакцию 23.10.2018

Известия Гомельского государственного университета
имени Ф. Скорины, № 1 (112), 2019

УДК 111.6:004:005.44

Технологическая деятельность человечества в контексте глобальных проблем

В.К. Степанюк

Анализируется взаимодействие двух систем – биосферы и техносферы. Обращается внимание на то, что созданная человечеством техносфера вступила в антагонистическое противоречие с окружающей природой. Для разрешения данного противоречия необходима принципиальная перестройка всего технологического базиса в неразрывной связи его научной, производственной, социально-политической и культурной составляющих. В качестве инструмента формирования новой техносферы рассматриваются конвергентные технологии.
Ключевые слова: антропологический кризис, биосфера, социогуманитарные технологии, техногенная цивилизация, технологическая деятельность, техносфера, техноэтика.

The interaction of two systems, the biosphere and the technosphere, is analyzed. Attention is drawn to the fact that the technosphere created by mankind has entered into an antagonistic contradiction with the surrounding nature. The fundamental rearrangement of the entire technological basis (the indissoluble connection of its scientific, industrial, socio-political and cultural components) is necessary to resolve this contradiction. Converged technologies are considered as a tool for forming a new technosphere.
Keywords: anthropological crisis, biosphere, socio-humanitarian technologies, technogenic civilization, technological activity, technosphere, technoethics.

Специфически-человеческим способом отношения к миру является предметная деятельность. Она «представляет собой процесс, в ходе которого человек воспроизводит и творчески преобразует природу, делая тем самым себя деятельным субъектом, а осваиваемые им явления природы – объектом своей деятельности. Именно деятельности человек обязан как своим первоначальным становлением, так и сохранением и развитием в ходе исторического процесса всех человеческих качеств» [1, с. 108].

Одной из форм деятельности человечества является технологическая деятельность. В современном мире техника и технологии становятся ведущими детерминантами общественной жизни. А.В. Миронов рассматривает технику как инструмент преобразования мира, а технологии – как способ преобразования. «Технологии формируют общество, они создают устойчивые социальные коммуникации. Под воздействием технологий в обществе формируются массовые потребности. Для общества растущие потребности людей являются экономическим регулятором, задающим направление развития как технологий и техники, так и науки (в ее прикладных направлениях). Технологии становятся важнейшим фактором, определяющим развитие всех сфер культуры и общества в целом» [2, с. 37].

В результате эволюции живого вещества возникли и сосуществуют две системы: биосфера и техносфера. Понятие «биосфера» имеет многозначную трактовку. На формирование представлений о биосфере существенное влияние оказали Ж. Бюффон, И. Кант, Ф. Ратцель, Э. Леруа, Т. де Шарден и ряд других ученых. Целостная концепция биосферы была разработана В.И. Вернадским. В его понимании «биосфера – одна из геологических оболочек Земли, структура и энергетика которой обусловлены прошлой и современной деятельностью живых организмов в течение геологического времени» [3].

В современной естественнонаучной литературе представлены и другие подходы к интерпретации сущности биосферы. Например, П.А. Водопьянов рассматривает биосферу как сложный природный комплекс, представляющий собой «полиструктурное образование, сущность и содержание которого в значительной мере определяются наличием сложной внутренне дифференцированной организации, качественными характеристиками ее элементов и структуры» [4, с. 29].

Техносфера как искусственный материальный мир является продуктом человеческой цивилизации. Между биосферой и техносферой идет непрерывное взаимодействие. Техногенное воздействие на биосферу, отмечает Н.В. Попкова, протекает по трем направлениям: «существует прямое техносферное модифицирование биосферных процессов и систем в целях их хозяйственного использования; фиксируется трансформация естественной среды посредством техногенного изменения климата, радиационного фона, химической среды и т. п.; воздействие на живые существа происходит через изменение биосферных циклов и закономерностей, вызванных уменьшением биоразнообразия. Социоприродные исследования показывают: технобиосферные взаимодействия зависят от уровня техногенного развития, биосфера лишь реагирует на его изменения» [5, с. 99].

В настоящее время взаимоотношения между техносферой и биосферой достигли ступени экологического кризиса. Экологическая проблема является одной из наиболее опасных глобальных проблем современности. Эта опасность, отмечает Э.В. Гирусов, «хотя и вызвана человеком, но исходит она не столько от человека, сколько от природы, разрушенной человеком. В этом и состоит парадокс экологической проблемы, а также трудность адекватной оценки ее опасности. Деятельность человека при современных ее масштабах оборачивается глобальными разрушительными процессами в природе даже тогда, когда она имеет созидательный характер для самого человека и поэтому оценивается им положительно» [6, с. 18].

Важно отметить, что способность биосферы к саморегуляции, несмотря на ее кажущуюся сверхнадежность, является весьма ограниченной. По мнению А.И. Зеленкова, «современное человечество не обладает достаточной энергетической мощью для того, чтобы серьезно изменить общее количество живого вещества в биосфере Земли, но вместе с тем оно уже вполне способно нарушить сложившуюся структуру видового разнообразия жизни, обеднить их популяционно-видовой состав. Не исключено, что в результате подобной перестройки человек как биологический вид может оказаться избыточным в структуре модифицированной биосферы» [4, с. 115–116].

«Биосфера предъявляет человечеству ряд требований:

– умеренность в потреблении природных ресурсов, преодоление расточительности, потребительской структуры общества;

– биосферосовместимость на основе знания и использования законов сохранения биосферы;

– взаимная терпимость и миролюбие народов планеты в отношении друг с другом;

– следование общезначимым, экологически продуманным и сознательно поставленным целям общественного развития» [7, с. 66].

По убеждению Н.Н. Моисеева, «возрастающие антропогенные нагрузки на биосферу приводят к тому, что ее компенсационные возможности находятся на пределе. Возможен ее переход в новое состояние, непригодное для жизни человека: катастрофа может разразиться совершенно неожиданно и столь стремительно, что никакие наши действия уже ничего не смогут изменить» [8, с. 144–145].

Некоторые авторы делают вывод, что «экологическая глобальная проблема вторична по сравнению с антропологической, а первопричиной глобального экологического кризиса является антропологический кризис – негативные изменения современного человека» [5, с. 101].

Между человечеством и техносферой существует обратная связь. Если ранее люди подчинялись биосферным закономерностям, то в настоящее время человек должен приспосабливаться к жизни в искусственном мире, вписываться в закономерности техносферы. В результате техногенного развития человеческие свойства подвергаются существенной трансформации. Погружаясь в искусственный мир, человек постепенно частично утрачивает свои природные качества и обретает социально-техногенные.

В последнее время возникают проекты трансформации биологической природы человека с помощью высоких технологий. «Современные высокие технологии, отмечает Е.А. Мамчур, улучшают жизнь человека, делают ее комфортнее; на их основе создаются лекарства, часто спасающие жизни людей; они – основа промышленности и современного аг-

ропромышленного комплекса; на них базируется создание и эксплуатация транспортных средств. Технологические достижения приносят финансовую прибыль, помогают сэкономить денежные средства на производстве товаров и т. д. От каждого нового технологического достижения ждут новых позитивных прорывов в улучшении качества жизни людей» [9, с. 80].

Жизнь человека в современном мире противоречива. С одной стороны, она отличается от жизни предыдущих поколений. Существование в искусственной среде увеличивает рост его материальной обеспеченности и безопасности. Однако, с другой стороны, деятельность современного человечества не всегда можно назвать разумной.

В.С. Степин, исследуя закономерности современной техногенной цивилизации, пришел к выводу, что «начавшиеся эксперименты над биологической составляющей человеческой жизни имеют далеко идущие последствия. Уже введено в обиход понятие «постчеловек», хотя и не всегда четко определяемое, но включающее в качестве составных смыслов идею изменения биологической основы человека. Техногенная цивилизация открывает новую зону риска. Системная целостность генетических факторов человеческого бытия вовсе не гарантирует, что при перестройке какого-то одного гена, программирующего определенные свойства будущего организма, не произойдет искажение других свойств. Но есть еще и социальная составляющая человеческой жизнедеятельности. Нельзя упускать из виду, что человеческая культура глубинно связана с человеческой телесностью и первичным эмоциональным строем, который ею продиктован. Биологические предпосылки – это не просто нейтральный фон социального бытия, это почва, на которой вырастала человеческая культура и вне которой невозможны были бы состояния человеческой духовности» [10, с. 22].

Неспособность человека предвидеть результаты своей активной технологической деятельности привела к дисбалансу естественного и искусственного. В связи с этим решение глобальных проблем не терпит отлагательства. Прежде всего, необходимо признание того, что без сохранения и реального восстановления биосферы человечество лишается каких-либо серьезных перспектив своего развития. Перед человечеством стоит задача формирования ноосферы, органичной составляющей биосферы которой станет техносфера. Для этого следует перестроить весь технологический базис в неразрывной связи всех его составляющих.

В качестве инструмента формирования новой техносферы рассматриваются конвергентные технологии (НБИК). Эти технологии, как правило, максимально приближены к естественным природным процессам. Однако новые технологии влекут за собой определенные социальные риски. Например, А.П. Назаретян «выявляет системную зависимость между тремя переменными: технологическим потенциалом, качеством культурно-психологической регуляции (актуальными ценностями и нормами) и внутренней устойчивостью общества» [11, с. 150–170].

По его мнению, «чем выше мощь технологий, тем более совершенные регуляторы необходимы для сохранения социоприродной системы. Всякая новая технология несет с собой новые угрозы, оборачивающиеся катастрофами, и опасность ограничивается только после того, как общество адаптировалось к ней культурно и психологически. Как показывают специальные исследования, печальная судьба многих процветавших обществ обусловлена тем, что люди, не справившись с возросшим технологическим могуществом, подрывали природные или геополитические основы собственного существования. Продолжали историю те, кому удавалось своевременно привести ценности и нормы деятельности в соответствие с новыми технологиями» [12, с. 104].

Игнорирование этических факторов развития техногенного общества приводит к возрастанию опасности протекания в социуме непрогнозируемых и неконтролируемых процессов. Поэтому в систему НБИК-технологий необходимо обязательное включение социогуманитарных технологий, которые должны осуществлять оценочные и контролирующие функции. Только на этом пути возможно действительное создание подлинной ноосферы на нашей планете.

Литература

1. Философский словарь / под ред. М.М. Розенталя. – Изд. 3-е. – М. : Политиздат, 1975. – 496 с.

2. Миронов, А.В. Наука, техника и технологии: техноэтический аспект / А.В. Миронов // Вестник Московского Университета. Серия 7. Философия. – 2006. – № 1. – С. 26–41.

3. Вернадский, В.И. Биосфера / В.И. Вернадский. – М. : Просвещение, 1967. – 367 с.

4. Зеленков, А.И. Динамика биосферы и социокультурные традиции / А.И. Зеленков, П.А. Водопьянов. – Минск : Издательство «Университетское», 1987. – 239 с.

5. Попкова, Н.В. Глобальные проблемы современности и технологическое развитие / Н.В. Попкова // Вестник Московского Университета. Серия 7. Философия. – 2005. – № 1. – С. 96–106.

6. Гирусов, Э.В. Глобальные проблемы современности в их системном единстве и развитии / Э.В. Гирусов // Философские науки. – 2012. – № 12. – С. 18–24.

7. Гирусов, Э.В. Социальная экология в системе современного научного знания / Э.В. Гирусов // Философские науки. – 2011. – № 6. – С. 65–76.

8. Моисеев, Н.Н. С мыслями о будущем России / Н.Н. Моисеев. – М. : Фонд содействия развитию социальных и политических наук, 1997. – 210 с.

9. Мамчур, Е.А. Фундаментальная наука и современные технологии / Е.А. Мамчур // Вопросы философии. – 2011. – № 3. – С. 80–89.

10. Степин, В.С. Философия и эпоха цивилизационных перемен / В.С. Степин // Вопросы философии. – 2006. – № 2. – С. 16–26.

11. Назаретян, А.П. Виртуализация социального насилия: знамение эпохи? / А.П. Назаретян // Историческая психология и социология истории. – 2009. – № 2. – С. 150–170.

12. Назаретян, А.П. Вызовы и перспективы цивилизации: станет ли эволюция на Земле космически значимой? / А.П. Назаретян // Вопросы философии. – 2018. – № 6. – С. 99–110.

Гомельский государственный
университет им. Ф. Скорины

Поступила в редакцию 04.04.2018

Технический редактор: *О.Г. Шляхтова.* Корректоры: *В.А. Бобрик, Г.Н. Петухова*

Подписано в печать 01.02.2019. Формат 60 × 84 1/8. Бумага офсетная.
Ризография. Усл. печ. л. 21,16. Уч.-изд. л. 18,43. Тираж 100 экз. Заказ № 56.
Цена свободная

Издатель и полиграфическое исполнение:
учреждение образования
«Гомельский государственный университет
имени Франциска Скорины».
Свидетельство о государственной регистрации издателя, изготовителя,
распространителя печатных изданий № 1/87 от 18.11.2013.
Специальное разрешение (лицензия) № 02330 / 450 от 18.12.2013.
Ул. Советская, 104, 246019, Гомель.